

BI 156

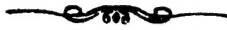
v. 2

9367

156

विधानपारिजातस्य द्वितीयखण्डे

भूतानामृषीणां संयुक्ताणाञ्च प्रकारादि-
वर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

१६८
८,२

या

अनसुवः । २०६,१७ ।

अहिनाः । ७७,६ । २५२,१२ । २७७,१४ । ६११,२ ।
६५७,१७ । ८००,८ ।

अभिः । ३१,२ । ४८,१२ । ७५,१ । १५८,१४ । १८६,१४
१८४,१ । २२८,१४ । ५८२,८ । ७७४,२ ।

अनरविहः । १७१,४ ।

(987)

या

आचार्यः । ४०,१० । ८२,१ । १०४,१२ । १२६,१० ।

आचक्षत्यः । ५७,१ । १२२,६ । १२४,५ । १६१,८ । १८२,
१०,१५ । १८७,१८ । २२२,१८ । २२२,१ । २२८,
११ । २७२,१६ । ४६७,१२ । ५२६,२१ । ६६२,० ।
७११,५ ।

6004

आत्मसायनः २८, १८ । ५०, २२ । ६०, १० । ८०, १५ ।

१०४, २, १३ । १०५, ५ । १०६, ६, १८ । १०८, ६ ।

११४, १० । ११८, २ । १२६, १० । १३०, ७ । १४५, ५ ।

१४६, १० । १६०, ८ । १६७, ५ । १८०, ८ । २०५, १ ।

२६०, ३ । २६१, १६ । २७०, १४ । ३१५, ८ । ३७०,

१५ । ४७०, ८ । ५१०, ४ । ५५०, ५ । ६०३, १४ ।

६०६, १५ । ६०८, १८ । ६८५, २ ।

उ

उज्जलकारः १८२, २१ ।

उभयाः १४६, ३ । २४४, ४ । २५२, १८ । ३५३, ८ । ७८५,

५ । ८११, ६ ।

ऊ—

ऊर्ध्वमुखः ४६, १ । ३१८, १२ । ४६६, ४ । ४८८, १० । ७१७,

१८ ।

क—

ककीवायः २११, ११ । ३२१, ८ । ४४२, ११ । ५५५, ६ ।

६६२, १८ ।

कश्यपः ६३, १३ । २९७, ८ । ५५४, १० । ६५८, ११ ।

कालासनः २८, २१ । ३५, १४ । ४०, १० । ५०, ५ । ५८,

१३ । ६०, १० । ७४, ६ । ७५, ८ । ८२, ५ । ८४,

विधानपरिजाते

४। ८६, १४। १०५, ६। ११८, ६। १२०, १५। १२१,
८। १२३, ८। १२४, १८। १६२, १६। १६३, ६।
१६७, १६। १६४, १२॥

१७०, ३, १४। १७७, १४। १७८, १। १८१, १५॥

१८७, ७, ११। २१३, १२। २१८, ५। २२६, ७। २३७,

१। २३८, १७। २४१, १४। २५७, १, ८। २६५, ८।

२६८, १६। २६८, १५। २७३, २। २७७, ३। ३०४,

८, २१। ३०६, १६। ३०८, ११। ३०८, २१। ३१४,

६। ३२२, ५। ३२२, १६। ३३०, ८, १०।

४३२, ६। ४४०, २। ४४१, २। ४४४, ११। ४४५,

५। ४४६, १, १५। ४७२, २०। ५४४, १०। ५५२,

१८। ५५५, ५। ५८७, ८। ५८१, १०। ५८६, ८। ५८८,

८। ६०३, १७। ६०५, १७। ६२३, २०। ६६२, १७,

२०। ७७१, १८। ७७२, १८। ७७५, ६। ७८८, १०।

७८२, १३। ८०२, १०। ८१३, १६।

कारिकाकारः ४५, १८। ११२, १२। १२३, २०। १२५,

१४। १२७, १०। १२८, ५। १३५, ८।

काव्यनिर्णयदीपिकाकारः ५५२, ४।

(१४७)

काव्यपः ४५८, २।

काव्याजिनिः २६३, ११। २६४, १४। ३१३, २२। ५५६,

१। ५८१, १८। ६००, २२। ७८६, १७। ७८१, १३।

कीर्णकारः ५३३,२ ।

कीर्णव्यः ५८८,१३ ।

कीर्णतजिः १२०,८ ।

गः .

गर्गः ७७,१५ । १४४,११ । १४५,१५ । १४८,१ । १६७,
१ । १७८,७ । २३०,१० । २३२,२ । २५१,२ । २५५,
१४ । २६१,६ । २६८,११ । २७२,६ । ४०७,१५ ।
४३७,८ । ४५७,५ । ४५८,५ । ५८४,५ । ५८८,२० ।
६१५,१० । ६१८,१६ । ७१२,१२ । ८५२,८ ।

गार्ग्यः २७५,१० । २७६,१० । ४०५,१४ । ५५१,१२ ।
५५२,८ । ५५३,१७ । ५५६,८ । ५७०,१२ । ७३८,
१४ । ७७२,२ ।

गालवः १७२,१७ । ३२१,१ । ३६२,८ । ५८४,१६ । ५८५,
८ । ६१४,४ । ७३८,२१ । ८०८,४ । ८२०,७ ।

गोमिथः ११८,१० । ११८,२ । १६२,१८ । २२८,५ । २३६,
१२ । ३६७,४ । ४६८,१८ । ४८२,२१ । ४८३,७ ।
५५१,२० । ७३१,१८ ।

गीतमः १५४,११ । १८६,११ । ३५४,१८ । ३५८,२,८ ।
३७०,६ । ५२०,२१ । ५८८,१० । ८०४,१३ । ८२३,२ ।

घ

घन्दिताकारः ५,३

विधानपरिभाषा

क

कान्तस्यः २६०,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ख

कसदग्निः ३०६,१ । ३५८,१८ ।

कातुधर्माः १८७,१३ । १८८,४ । २१६,१५ । २०२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

कावाणिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,३ ।
३०८,१ । ४१०,३ । ४५०,१३ । ४८०,१३ । ६००,
१८ । ७३१,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।

जीतिर्गुह्यमितिः १३०,१८ ।

त

त्रिकाण्डमण्डलः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

द

दधः १३५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२७,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५३,२ । २६७,१ ।
३३०,१ । ३३५,१६ । ३३५,१ । ३५६,१७ । ३६७,

५। ६१६,७। ७४२,१५।

दमनकाः २८३,१।

दाक्ष्याः २६३,३।

दिवोदासः ६७३,१७। ७०८,७। ७८३,१५। ७८६,१८।

८१४,४। ८१८,१०। ८२५,१६।

देवतः १५४,५। १६५,६। १७१,१। १७३,३। १८१,३।

२१७,११। २५२,१६। ३१०,२। ३१२,७। ३२३,

१४। ३४५,३। ४२८,१५। ४३०,१८। ४३६,१६।

५३०,११। ५३८,१। ५४१,२१। ५४२,२२। ५८८,

२०। ६१०,४। ६१८,२०। ६३३,१४। ७४२,१८।

७५४,२। ७७३,१४। ७७५,८। ७८१, १६। ७८८,

११। ७८८,६। ८२०,१२। ८३६,११। ८४२,१।

देवजामी ६१३,१७।

घ

घर्षः ५१७,७।

घोम्यः २८७,४। ६३४,१२। ६५५,१३।

ज

जारदः ८,६। ४०,१८। १३०,११। १३४,४,१२। १३६,

५। १४२,७। १७६,४। २४२,१। ४२८,७। ४५६,

८। ५०४,१। ५४८,२०। ५७६,८। ५७७,११।

५८०,१५। ५८८,१७। ६५८,१७। ७०३,४। ७१८,

विधानपारिजाते

१६। ७२०,६। ७५८,७।

नारायणः ६७३,१६।

नारायणवृत्तिज्ञान ४४३,२।

नारायणभट्टः २७५,१८।

निर्वाणवृत्तिकारः ७१८,२२।

वृत्तिज्ञः ५५,१५।

५

पतञ्जलिः ५१५,२।

पाराशरः १६२,८। १८८,३। २६५,१७। २६६,४। २७४,

७। ३३५,१०। ३६४,२०। ७६४,१२। ८५०,६।

परिशिष्टकारः ३०५,२।

पाराशरः १४८,७। १५१,६। १६०,३। ३७३,१।

पुलस्तः ३३८,१४। ४८४,१। ५८७,१८। ८११,१८।

पेहः १२०,१,७।

पेठिनसिः ६,१७। ८४,१५। १८७,३। २२८,१६। ३११,

१८। ३२६,१५। ४३१,११। ५४४,३। ७४८,१७।

७६५,४।

प्रचेताः ३०,१८। १६५,१२। १७८,१४। ३२६,६।

६१२,३। ८०२,३। ८५१,१२।

प्रजापतिः ८०,७। १२५,१३। ६०८,१८।

ब्रह्मोपनिषत्कारः ८४, १४ ।

व

वाद्ययन्त्रः १४४, २० ।

वृद्धकृतिः ४, २१ । ७, २ । ४०, ३ । ४८, ६ । १३४, १३ ।
१४५, १८ । १६१, ५ । १६२, ४ । १७४, ३ । २३४, ६ ।
२३६, ४, १८ । २५१, २ । ३४२, ३ । ३५२, ८ । ४३२,
१२ । ५५३, १२ । ५८२, २२ । ७४२, ४ । ७४८, १४ ।
७८१, ५ । ८०५, २१ ।

वीणायनः ३७, ८ । ८८, १३ । १०५, ६ । १०८, १८ । १६०,
१६ । १७८, ७ । २६८, १० । २८३, १७ । ३८०, ८ ।
३८२, १२ । ३८३, ६ । ३८५, १७ । ४०७, ३ । ४४२, १ ।
४४६, ११ । ५१०, ८ । ५५५, १३ । ६१४, १३ । ७०५, ४ ।

वृद्ध ५, १८ ।

भ

भट्टाचार्यः ५१५, ५ ।

भानवः ४६३, ३ ।

भारतजः २६५, १ । ७५, ११ ।

भट्टः १०७, ४ । १७०, ७ । १७१,

७ । २६५, १० । ३२८, २ । ३३०, १८ । ३६२, ३ ।

म

मण्डनः २२७,११ । २३७,५ ।

मदनपारिजातकारः ३६८,१७ । ७४८,१५ । ८०७,४ ।
८१८,५ ।

मनुः ५,१२ । २७,१८ । ३५,१ । ४८,११ । ५८,६ । ५८,
१० । ११५,१७ । १२०,१२ । १४८,२ । १५२,८,१२ ।
१५३,३ । १५७,१३ । १५८,१० । १६१,१२ । १६४,
१ । १७०,४ । १७६,७ । १८४,७ । २०४,६ । २२६,
१६ । २३३,१५ । २३४,११ । २४५,१७ । २४६,१३ ।
२४७,१५ । २४८,१४ । २५०,४ । २५१,२० । २५२,
७ । २६२,८ । ३०५,५ । ३०६,१२,२० । ३१४,३ ।
३१८,१६ । ३१८,२० । ३२४,५,१६ । ३२६,३ । ३३३,
१३ । ३३७,२ । ३४३,३ । ३५१,१ । ३६३,१३ । ३६८
१४ । ३७२,७ । ३७३,१३ । ४३५,१८ । ४७६,२१ ।
५४२,१५ । ५८२,६ । ६१०,७ । ६१५,६ । ७२८,१५ ।
७२८,४ । ७४४,१० । ८१६,१२ ।

मरौषिः ८१,१५ । १६८,१७ । २३६,१ । २३८,२ । २६८,
१ । २७८,१५ । ३१०,३ । ४६८,७ । ७७२,५ । ७८७,
१,१३ ॥ ८१२,४ ।

मार्कण्डेयः १६२,१२ । १६७,१८ । १७६,१८ । १७८,१६ ।
३३१,७ । ३३८,२०, । ३५५,१० । ३६४,१७ । ४२८,
४ । ४५०,८ । ४६५,६ । ४७१,८ । ४७२,१२ ।

५६७, १५ ।

माण्डव्यः १३२, ७ ।

माधवाचार्यः ११६, १८ । २४३, १८ । ४०७, ७ । ४०८, ७ ।

४११, ६ । ४१३, १२, १५ । ४२६, ६ । ४३७, १५ । ४४४,

१४ । ४७३, १७ । ४८३, ६ । ४८५, ५ । ५०१, ७ । ५०७,

१८ । ५१४, १० । ५२३, १२ । ५४३, १७ । ५४५, ५ ।

५६८, १५ । ५६६, १६ । ५६८, ८ । ५८१, ६ । ५८२,

१७ । ६१८, १६ । ६२१, १८ । ६२२, १७ । ७०४, ८ ।

७०६, १० । ७१३, १४ । ७१५, १८ ।

मोहचूडः ५२८, ५ ।

य

यज्ञपात्रः ११७, १३ ।

यमः १६१, ३, २१ । १६३, १७ । १६८, २ । १८३, ५ । १८५,

१४ । २२३, ५, १७ । २२७, १८ । २३३, १२ । २३५, १ ।

२४८, ५ । २५४, ८ । २६२, ३ । २६६, १४ । २७२, १३ ।

३१४, १६ । ३२८, ११ । ३३०, १८ । ३५७, ८ । ३५८,

११ ६ ३७०, १ । ३७२, ३ । ५५३, १८ । ५८३, ३, ११ ।

५८८, ११ । ६१४, ११ । ७०५, १७ । ७८२, ८ ।

यान्नवल्गाः ५, ४ । ५८, १ । ५८, ४ । ७७, ४ । १५५, ११ ।

१६१, १८ । १७६, ४ । २२३, २१ । २३३, ८ । २३८,

७, १८ । २४१, २० । २४४, १४ । २४७, ६ । २४८, १५ ।

२४८, १ । २५०, ८ । २५६, ८ । २५७, १० । २७७, ५ ।

विधानपारिजात

२८६, १८ । ३०७, ७ । ३१७, ६ । ३२३, २ । ३३४, २० ।
 ३४०, १ । ३४४, ४ । ३४५, ५ । ३४६, १३ । ३५६, २० ।
 ३६२, १८ । ३६३, १० । ३६८, १८ । ३७०, ८ । ३७७,
 १० । ५०३, १३ । ५४६, ५ । ५५५, १२ । ५८८, १२ ।
 ७३५, २० ।

योगियाज्ञवल्क्यः १७४, ७ । १७६, १२ । १८०, ८ । १८८,
 ११ । २१५, ७ । २५७, १६ । ७६७, १६ ।
 योगी २२६, १८ । २५३, १० । २५८, ८, १६ । २६४, ६ ।
 २६६, ८ । २७२, १८ । २७७, १८ । २८०, १ । ३२७, ४ ।
 योगीश्वरः १३६, १५ । १५८, १८ । १८५, ६ । २४५, १३ ।

ल

लक्षः १३२, ४ । ६२०, ६ । ७२८, १० । ८४८, २ ।
 लोभाक्षिः ३४, ४, १८ । ११८, १६ । २७०, ३ । ४४७, १२ ।
 ४६८, ७ । ७८७, १ ।

लसः ४५०, २ ।

लसुहमिहिरः १३१, ३ ।

लसिष्टः १०, ५ । ३०, ६ । १५७, ४ । १७०, ११ । १७८, २ ।

२२४,१२ । २४७,१२ । २६८,१३ । २७०,१६ । २७२,
 १६ । २८०,१ । ३२२,२ । ३३७,१७ । ३५८,१५ ।
 ४४५,१ । ४७३,२२ । ५८८,२० । ६१३,१६ । ७७७,१ ।
 विज्ञानेश्वरः १५५,१५ । २५०,१६ । ४६७,८ । ५८०,८ ।
 विद्यारण्यः १२०,२ ।
 विश्वकर्मा ८६०,७ ।

विष्णुः ७,१५ । १०७,१३ । १४८,६ । १६६,५ । १६७,
 १० । १७६,१७ । १८१,१३ । १८८,८ । १८०,५ ।
 २०४,८ । २३३,१४ । ३१८,८ । ४३४,२ । ४६६,
 ३,१० । ४८८,२ । ४८७,२० । ५१०,४ । ५७५,१२ ।
 ५८८,१ । ६५७,११ । ६८८,८ । ७००,१० । ७४१,
 २२ । ७४८,७ । ८१७,४ ।

ब्रह्मगर्ग्यः ५२८,१८ । ५८०,४ । ७०४,१५ ।

ब्रह्मनारदः ८६२,११ ।

ब्रह्ममनुः ३०,१२ । ३४,१८ । ५४,७ । १८३,१ । २७३,४ ।
 ३२६,२२ । ३३४,१४ । ५८७,१८ । ५८८,४ ।

ब्रह्मशिवल्लभः ३४,१४ । ३५,१० । ७६४,६ । ७६७,१० ।

ब्रह्मवशिष्ठः ४५६,११ । ४६७,२० । ४७१,१२ । ४८१,४ ।
 ७२१,४ ।

ब्रह्मशास्त्रांतपः ३०,८ । १५ । २७५,४ । ३३८,१५ । ८०८,
 ११ ।

ब्रह्मसुतः ५८५,२२ ।

ब्रह्मसूत्रायनः ६१०,१४ ।

विधानपारिजाति

वृहत्पाराशरः १८८, १५ । ३४३, १४ । ६१३, २२ ।
 वैखानसः ४०६, १४ ।
 वैजवापायनः १३१, ६ ।
 वैशम्पयः ८१, ८ ।
 व्यासपादः ११६, १० । १५५, २१ । २६४, १० । ३२७, २१ ।
 ४६७, २२ । ७७४, ७ ।
 व्यासः ८, ३ । ३७, १३ । ४६, ४ । ६२, १३ । ६४, ३ । ६५,
 ४ । ६६, १३ । १४५, १० । १४८, १० । १७३, ८ ।
 १७५, २० । १७८, ८ । १८०, ३ । १८१, ११ । १८३,
 १४ । २०८, २ । २१५, १३ । २१६, ११ । २१८, २, १२ ।
 २१८, ८ । २२०, ४ । २२७, ५ । २४८, १४ । २६४, ४ ।
 २७०, १८ । २८४, ६ । ३०७, ४, १३, १५ । ३०८, ४ ।
 ३१४, १० । ३२३, २० । ३२५, १४ । ३५४, ४ । ३५८,
 १५ । ३६३, १७ । ३७४, ४ । ४३८, १३ । ४४७, १४ ।
 ४५०, ५ । ४६४, १२ । ४६७, १२ । ४७१, १५ । ५५२,
 १४ । ७४५, ५ । ७८४, १४ । ८३६, ४ । ८५३, २४ ।

श्री

शङ्खः १४६, ८ । १५२, १७ । १६४, १६ । १७४, १७ । १८७,
 १४ । १८२, ११ । २०४, १३ । २७६, १५ । ३०४, १३ ।
 ३२५, १७ । ३४०, २० । ४६५, २ । ५८०, १३ । ५८१,

३। ७२३,१४। ७४५,८। ७६६,१। ७७८,१६।
८०६,४।

शाकटायनः ६१२,१६।

शाङ्खायनः १२४,८। ८०५,१०।

शातातपः ११७,१६। १२१,५। १६५,१०। १८७,८।
२१६,७। २६७,६। ३३८,३। ३४६,६। ३५७,६।
३७२,१८। ३८१,७। ४३८,८। ४४०,८। ४६६,१८।
७६४,३।

शालङ्कायनः २७१,१५। ३११,१५।

शौनकाः ११,१। १५,१८। ३६,१७। ३८,१२। ४५,८।
५१,३। ६५,१८। ७२,१२। ७५,५,१८। ७७,१।
७८,१२। ८२,२२। ८३,१०। ८६,७। ८८,१। ८४,
१७। ८८,८। १०८,१३। ११७,६। १२०,१८।
१२४,२। १२७,१३। १२८,२०। १४०,८। १५४,
१४। १८०,१८। २१४,१२। २१५,१०। २२६,८।
२३२,७। २६०,७। २८६,१६। ३२१,८। ३३५,१४।
६६२,२। ८३५,१२।

श्रीधरः ६०१,८।

श्रीपतिः १३५,१८। १८६,१८। ८५४,५।

त

सत्यव्रतः ८५,१। ४०६,११। ४११,१४। ५३८,१८।

विधानपारिजाते

५४४,२ । ८००,४ । ८१०,१३ ।

सनत्कुमारः ६८८,३१ ।

सुदर्शनाचार्यः ७३,२ ।

सुमन्तुः ३६,१४ । १४६,६ । १६५,८ । ४२८,२ । ४६७,

३ । ५८३,१६ । ६०७,१६ । ७६८,४,१४ । ७८२,१६ ।

७८४,१३ । ७८७,१६ । ८०७,२० । ८१०,३ ।

सूतः ६०७,४ ।

सूत्रकारः २१४,५ । ६६१,१८ ।

स्कन्दः ५८३,८ ।

स्मृतिदर्पणकारः ७८७,१६ ।

स्मृतिरत्नावलीकारः ६००,८ । ७८३,१७ । ८०४,१२ ।

८११,४ । ८१८,८ ।

संयङ्गकारः ५४,११ । ८८,१६ । १२१,१२ ।

संवत्सः ४८,१८ । ५०,१ ।

हारीतः ११८,१६ । १५१,११ । १५२,८ । १५८,७ ।

१६०,१८ । १६२,२१ । १६३,१४ । १६५,१ । २६३,

७ । २७२,११ । २७५,७ । ३६४,८ । ४११,११ । ४२५,

३ । ४४८,१८ । ४४८,११ । ५६६,१ ।

हिमाद्रिः ३०,४ । ११६,१८ । १४०,८ । ४४०,१५ । ४४८,

२ । ४८४,१३ । ४८५,१८ । ५४३,१६ । ५५०,१८ ।

५५१,१८ । ५६१,७ । ५६२,१८ । ५६५,८ । ५६८,

६। ५७०,४। ५७५,१८। ५८६,८। ६११,१०।
 ६१३,१। ६३२,४। ६४८,२०। ७००,१६। ७०४,
 ०। ७०६,१०। ७१३,८। ७१५,१८। ७१७,३।
 ७१८,४। ८०७,५। ८०८,१०। ८१०,५। ८१३,७।

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अग्निपुराणम् ५६०,२०। ५७७,१६। ८०५,१५।
 अङ्गुलिसागरः ४६३,३।
 अमलभाष्यम् ४४२,१७।
 अपराकः १४४,१। १४६,३। ४३७,१०। ४६७,१२।
 ४८२,२। ४८१,५। ५७३,१। ५८०,१३। ६१०,८।
 ६१४,११। ६७०,८। ७०५,१। ७४२,७। ७५८,१६।
 अभिधानम् २८२,२२। ५१६,४। ६७०,१७।
 अक्षयधृतिः ४७५,१५।

आ

आग्नेयम् ४८,३। ५३८,४। ५४१,१।

विधानपारिजाते

भागमः २८१,५। ४०१,१८।

आचारदीपः १५६,८। १६१,२१। १७६,१। २०३,७।
२७८,१६। २८६,५। २८५,३। ३२४,२.१२। ३२७,
१५। ५३३,८।

आचारप्रदीपः १७१,१०।

आदित्यपुराणम् १४४,१। २८२,१। २८६,१८। ३४६,१।
५०१,८। ५८८,२। ६६८,१६।

आपस्तम्बश्रुतिः ७५८,३।

आपस्तम्बसूत्रम् ४४२,२०।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् १२६,१०।

आपस्तम्बीयम् ३०८,१८।

आश्वलायनकारिका २५,१०। ४१,३। ७४,१२। १०८,
८। ५५५,२,१५।

आश्वलायनगृह्यम् ३८,३। ७२,७।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ८१,१। ८५,८। १८४,१६।
१८८,१४। २०८,११। ३०८,६। . . .

आश्वलायनपरिशिष्टम् २५५,१८।

आश्वलायनसूत्रम् ७४,१। १२३,२। ४४३,२। ६८६,३।

आयुर्वेदः ३५६,११।

ई

ईशानसंहिता ७१२,१६। ७१६,२०।

उ

उदीचपुराणम् ७१०,२ ।

उग्रनः क्षुतिः ८१८,१३ ।

क—

कन्धिधानम् १०८,१२ । १२६,३ । २६१,१८ । ३८४,
२० । ३५१,१५ । ३६१,२ । ४४८,६ । ४५५,२ । ४८४,
२,११ । ६०१,१ । ६०८,२ । ६६२,५ । ६८५,१८ ।

क—

कठश्रुतिः ५१५,११ ।

कस्तकः ६१८,८ । ७११,१० ।

काठकम्पम् ६१०,१७ । ६८६,८ ।

काण्डमाखा ५०३,७ । ५१६,२ ।

कामिकम् ७१२,१० ।

कात्यायनम्पम् ३८,५ ।

कात्यायनम्पपरिशिष्टम् ३१४,२१ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् २८,५ ।

कात्यायनश्रीतम् ७५६,१३ ।

कात्यायनम्पम् २८,८ । ७३,८,१३ । १४५,७ । २५६,१८ ।

५५२,७ । ५५७,६ । ६६२,१८ । ७७१,१३ । ८१३,४ ।

विधानपारिजाते

कात्यायनस्मृतिः ४४४, ६ । ५३७, १५ ।

कारिका ३२, ६ । १११, ७ । ६६२, १ ।

काशखण्डम् ५८८, ५ ।

काशदीपः १३१, १३ ।

काशनिर्णयः २८७, ३ । ५३३, १२ ।

काशनिर्णयदीपिका ३१०, ८ । ४३५, ६ । ४५३, १४ । ६४८,
१ । ८७०, ४ ।

काशविवेकः ४६३, १७ ।

काशाभिरुद्रोपनिषद् २०६, २० ।

काशादर्घ्यः १२२, १ । १४६, १६ । ४४७, २१ । ४५४ २० ।
४६७, १६ । ४८३, ४ । ५२८, १८ । ६१३, १२ । ६७६,
४ । ७८७, १६ । ८०२, १७ । ८०३, ११ ।

काशिकापुराणम् ६५०, २ । ६५१, १५ ।

काशोत्तरम् ५४८, ११ । ७१७, ८ । ८५६, २ ।

काशोखण्डम् १८७, १५ । २०१, ३ । २०४, १६ । २८५, १७ ।
४८८, १३ । ५०६, १६ । ६६५, १३ । ६६६, ८ । ६८२,
५ । ७०६, ६ । ७२६, ४ । ७४०, १२ । ७४३, १३ ।
७५३, ८ । ७५५, ६ । ७६१, ११ । ७७३, ४ । ८३५, १३ ।

काशीजिनिस्मृतिः ६११, १३ ।

कौश्यापुराणम् ८४, १८ । १४८, ३ । २४८, ३ । २७८, १८ ।
३०३, १४ । ४२५, ६ । ४३०, १४ । ५१३, १५ । ६५७,

८। ७३१,१६।

सात्यरत्नम् ६६०,१३।

वीर्यम् २५१५। २६५,२०। २७८,१२। २८२,१८।

७२७,१२,२१। ७३०,८। ७४०,१४। ७६३,१।

७७७,८।

क्रियासारः २८२,१६।

ख

खादिरण्डम् ५५५,८।

ग

गर्गकृतिः ४४८,६।

गरुडपुराणम् ४५४,८।

गयामाहात्म्यम् ७६८,८। ८०५,५।

गाढम् २८५,२१। २८७,१०। २८५,१५। ४८८,२०।

४८८,६। ५४१,११। ६३१,१४। ७१४,१५। ७२४,

२। ७२५,१२। ७५०,१६। ७८२,१०।

गीता २८८,२०।

गृह्यपरिशिष्टम् ३०,२२। ३६,६। ४१,१०। ७२,१०।

७५,१०। १११,८।

गोविन्दार्कः ६१८,१६। ७१८,१६। ७२०,१।

विधानपारिजाते .

गोभिलसूचम ३३६ १५ ।
 गोभिलस्मृति १५५६, ११ ।
 गौतमीतन्त्रम् १८८, ८ । ५०६, ८ ।

च

चतुर्विंशतिमतम् २८, १ । २४८, ८ । ४५६, ४ । ४६४, ८ ।
 ५८६, २१ । ५८८, ३ । ८०५, १३ । ८०८, ६ । ८१२, १० ।
 चन्द्रिका २६, ६ । ७५, १ । ७८, १५ । १२७, २२ । १६३,
 १७ । ३३३, १६ । ३५३, १२ । ६०८, १० ।
 चमत्कारखण्डम् ३०७, १८ ।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् २५७. १ । ५५५, २० ।

ज

जाबालस्मृतिः ४७६, १० । ७८५, ११ ।
 जाबालोपनिषद् ३७६, ७, १७ ।
 जैमिनिस्मृतिः १७७, २० । ४७३, १२
 ज्योतिर्निबन्धः १४२, ११ । १४४, ११ । ४५८, ८ । ४८०,
 १२ । ४८८, ७ । ६७१, १४ । ६७४, ४ । ८५८, १२ ।

..... १०२,११ । ७२०,८१ । ७५७,१२ ।

ज्योतिःप्रकाशः १२२,१० ।

ज्योतिःपराशरः ५५४,१८ ।

ज्योतिःसागरः १३४,१ । ४६३,८ ।

उ

उभरतन्त्रम् ६५०,६ ।

त

तत्त्वसागरः ८५७,१४ ।

तन्त्रवार्त्तिकम् ५१३,५ ।

तिथितत्त्वम् ६१८,५ ।

तीर्थसौख्यम् ५३२,१२ ।

तैत्तिरीयम् १२३,१७ । १७५,१६ । ३८१,१० ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ३३६,६ । ५०३,३ ।

तैत्तिरीयश्रुतिः ३३८,२० । ४४५,१४ । ५४६,१० ।

त्रिखलीवितुः १८१,१० । २६८,२२ । ६८४,४ । ७२३,

१४ । ७५४,२ । ७५६,२ ।

त्रैलोक्यमोहनपञ्चरात्रम् ५१२,१२ ।

द

दक्षज्युतिः ३५२,१६ । ७६१,७ ।

विधानपारिजाते

द्विदोहासनिबन्धः ४८२, २१ । ५४७, ३ । ५५८, ५ । ५६०,
५ । ५७२, १७ । ५७५, १४ । ५८१, ८ ।

दीपिका ४०६, ८ । ५४८, १५ । ५६८, ७ । ६०६, १२ ।
६१८, १६ । ६६१, १६ । ६६२, ५ । ६८८, १६ ।
६८४, १० ।

देवजातीयम् १२५, ५ ।

देवसञ्चयः ४६८, १४ । ८०५, ३ ।

देवीपुराणम् २८६, २ । ४५६, ८ । ४८१, १८ । ४८२, ६ ।
५४०, १८ । ६१७, ३, १२ । ६१८, ६ । ६२०, १८ । ६२१,
६, १७ । ६२२, ८ । ६२५, ३ । ६२८, १०, २० । ६२२,
७ । ६३३, ५ । ६३५, ३ । ६३८, २, १८ । ६४०, ४ ।
६४८, १४ । ६५०, ५ । ६५१, २ । ७६७, ५ । ७७८, ३ ।
७८०, १२ । ७८८, २ । ८३८, १४ । ८७०, २ ।

हारकामाहात्म्यम् ५०५, ३ ।

ध

धनसनिबन्धः ७०८, ८ ।

धर्मप्रदीपः ६३०, ३ ।

धर्मप्रज्ञः १८२, १७ ।

धर्मसूत्रवृत्तिः ४४८, ८ ।

धर्मामुशासनम् ३१३, २० ।

न

नन्दिपुराणम् २८३,५ । ५४०,२ ।

नागरखण्डम् ५८८,१४ । ५८१,२ । ६००,१२ । ६११,१७ ।

६१२,८ ७१४,५ ।

नारदस्मृतिः ६७३,१८ ।

नारदीयम् १०८,१८ । २७८,१ । २८२,२,२२ । ३४१,६ ।

४३४, ८ । ४३६,४ । ४४०,५ । ४८१,१८ । ४८२,

७ । ५२१,१८ । ५४०,८ । ५७३,१२,१६ । ५७४,

८ । ५७६,२ । ६८१,१४ । ७०२,१० । ७११,१३ ।

८४६,२ । ८६२,१ । ८६८,६ ।

नारदीयपञ्चरत्नम् २८३,११ । ५०५,११ । ५१२,७ ।

५२०,७ । ५२२,८ ।

नारायणवृत्तिः ६०७,८ । ६८६,८ ।

निगमः २७८,६ । ३४३,१७ । ५८६,५ । ७७५,१५ ।

निर्णयद्वयीः ४४८,५ । ४५६,८ । ५७१,६ । ५८१,२ ।

६१५,१६ ६५६,११ । ६७३,११ ।

निर्णयसागर ६८०,१० ।

निर्णयामृतम् २८३,५ । ४११,१८ । ४६८,८ । ४७६,११ ।

४८३,६ । ४८१,१७ । ५००,१०,१५ । ५५६,२० ।

५६५,१८ । ५६७,१४ । ५६८,१३,२० । ५७०,२ ।

५७६,८ । ५७८,१ । ६०२,११ । ६०५,११ । ६३१,३ ।

६३२,७ । ६३८,१० । ६३८,२ । ६६८,१२ । ६७०,

विद्यानपारिजाते

१७ । ६७१,२० । ६७७,२० । ७१८,७ ।

वृत्तिचपरिचय्या २८२,१४ । ४३२,१२ । ४३६,११ ।

५०१,१७ ।

वृत्तिचपुराणम् २७७,१५ । २८३,१८ । ४८५,१८ । ४८६,

१० । ४८७,२ ।

वृत्तिचप्रसादनिबन्धः ६२०,१२ ।

व्यायः १७२,४ ।

पञ्चपुराणम् ४२७,६ । ४२८,८ । ४३२,१३ । ५६२,१५ ।

६८०,१६ ।

प

परशुरामपञ्चतिः ३८७,६ ।

परिभाषा ३८६,१६ ।

पञ्चरात्रम् २०६,६ । २८०,१२ । २८२,२२ । ३०८,१४ ।

३१२,११ । ५२३,१८ । ८५८,४ ।

पाणिनीयम् २३३,२० ।

पात्रम् १८८,३ । १८६,१७ । २२१,१८ । २७८,८ ।

२८४,२० । २८२,१८ । २८७,६ । ३७२,१३ । ४१२,

८ । ४२८,१८ । ४३४,११ । ४८७,१० । ४८०,१८ ।

४८२,१४ । ५०६,१८ । ५०५,१४ । ५२०,१,८ ।

५२२,८ । ५२३,१५ । ५३३,१४ । ५४३,१० । ६४८,

१८॥ ६६४,५। ६६५,४,१५। ६६७,११। ६६८,
 ८,२१। ६७२,८। ६७४,११। ६७६,३। ६७७,
 १६। ६८१,६। ६८४,१०। ६८८,२। ६९०,८।
 ७००,३। ७०१,२,८। ७०२,५। ७०७,३। ७०८,
 १५। ७०८,६। ७१०,४। ७१४,२०। ७१७,१३।
 ७८०,१५। ७८८,२०। ८३८,१।

पाराशर माघवीयम् १८८,२। २०१,१०। ५५१,१३।
 ५८०,२२। ५८१,१८।

पाराशरस्मृतिटीका ५१४,१०।

पारिजातः १८४,६। २०२,७। २२७,८। २५८,१६।
 ३३४,१३। ३५०,१८। ३५८,७।

पुराणम् ३००,१। ३०८,१।

पुराणसमुच्चयः ४२८,११। ४६२,१५। ४८३,१४। ५७०,
 ८। ५८४,८। ६०१,१८। ६०४,१। ६०६,७।
 ६७८,२।

सुखार्थप्रबोधः २०४,३।

सुष्करपुराणम् ६७६,८।

* पृथ्वीचन्द्रोदयनित्यम् ४६२,१५। ४८८,२। ५०८,१२।
 ५८०,१५। ६०३,१८। ६१४,७। ६७३,१। ७००,१०।

पैठिनीसिद्धातिः ११७,४। ७६४,१७।

प्रकाशसंहिता २०५,११।

प्रभासखण्डम् ५४४,१३। ७०२,१। ७५२,६। ७५५,११।
 ७८५,८।

विधानपारिजाते

प्रयोगपारिजातः १५,१३ । ३२,५ । ५५,१३ । ८०,१६ ।
 ८६,३ । १५६,६ । २७४,२१ । २८४,६ । ३३०,१० ।
 ४६८,१८ । ५८६,१८ । ५८८,१८ । ५८७,१६ । ६००,
 १ । ६१३,३ । ७६८,१५ ।

प्रयोगरत्नम् २७५,१८ ।

प्राचीसाधनसिद्धान्तः ८६०,१७ ।

व

वृक्षसमिद्धतिः ५८४,२२ । ७८५,१४ ।

वीक्षायनसूत्रम् ५५३,५ ।

वीक्षायनसूतिः ७५,१७ । ११७,१३ । ४४४,६ ।

वज्रपुराणम् ३१,१६ । ३२,४ । ६२,१० । ६३,६ । ५७,६ ।
 ८८,८ । ३२५,६१ । ३५५,१ । ४८०,८ । ७४१,७ ।
 ७४७,१ । ७७४,१२ । ८४५,५ ।

वज्रवैवर्तम् २७३,१८ । ३७५,६ । ४२३,३ । ४३४,१५ ।
 ४३८,७ । ५२२,२१ । ५३८,१ । ५३०,१२ । ५३६,
 १३ । ५६२,७ । ५६५,८ । ६३७,२२ । ७८२,७ ।
 ७०४,७ । ७१८,४ ।

वज्रयामलम् ५३८,१४ ।

वज्रसिद्धान्तः ४७४,१ ।

वज्राणम् २०१,१० । ४३३,१५ । ५२१,१७ । ५८८,७ ।

६०५,२० । ६०६,१ । ६०७,१ । ६०८,१८ । ७६८,
१३ । ७२४,१४ ।

मृगश्रम ६,२० । ७,८ । २६,१३ । ३६,१६ । ४७,१८ ।
१४३,१६ । १४८,१० । २१८,२ । ३३१,१८,२२ ।
४०८,४ । ४२५,१८ । ४८१,२१ । ४८७,२ । ४८५,
१२ । ४८८,५ । ५०४,१ । ५०६,१२ । ५२८,१ ।
५५६,१६ । ५८६,१३ । ५८८,२१ । ५८९,२१ । ६०३,
१८ । ६०७,१७ । ६१३,६ । ६१३,१६ । ६१६,४ ।
६७३,१ । ६८४,२१ । ६८६,१२ । ६८०,१ । ७०१,
११ । ७१०,७ । ७२७,६ । ८३८,६ । ८४३,१२ ।
८४३,१० । ८४४,५ । ८४८,१८ ।

म्राष्ट्रणम् १२०,१,२,३ ।

म्राष्ट्रण भाष्यम् १०७,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३४,१२ । ३३२,१६ । ३६४,२ । ४८१,५ ।
४८२,२ । ४८३,८ । ५००,१०,१५ । ५०१,१७ । ५२७,
७ । ५३०,८ । ५३१,३,२० । ५३४,११,२१ । ५३७,
३ । ५३८,१६ । ५४६,१२ । ५४७,८ । ५५६,१३ ।
५५८,१५ । ५६३,५ । ५६७,८ । ५७०,१४ । ५७४,२० ।
५७५,१४ । ५७७,३ । ५८६,७ । ५८९,१५ । ६०३,८ ।
६२०,१७,२० । ६२४,३ । ६३०,५ । ६४०,५ । ६५६,
३ । ६५८,२० । ६६०,४ । ६७०,१८ । ६७६,१८ ।

विष्णुपरिजातः

६७८, १४ । ६८२, २० । ६८८, १५ । ७०७, ४ । ७१०,
 १२ । ७१८, २२ । ७२१, २१ । ७२२, ६ । ७८१, १३ ।
 ८०८, ८ । ८१६, १८ । ८४४, ८ । ८६६, ८ । ८६८, ६ ।
 भविष्योत्तरम् ३५७, ३ । ६७२, ८ । ७२०, १५ । ७७४, ८ ।
 ७७६, १३ । ८६७, ५ ।
 भागवतम् २८२, ११ । ३४४, १ ।
 भार्गवार्चनम् ५३६, ४ ।
 भार्गवार्चन चन्द्रिका ५३१, २० ।
 भार्गवार्चन दीपिका ४५५, १३ ।
 भारद्वाजष्टकम् ११६, ४ ।
 भीमपराक्रमम् १३३, १६ ।
 भुजबलभीमम् ८६३, ४ ।

म

मत्स्यपुराणम् २८, १४ । ११३, १८ । ४४८, १६ । ४५८, १३ ।
 ४८३, १२ । ६०८, ४ ।
 मद्भक्तपरिजातः २२८, ६ । २३६, ११ । २३७, ८ । २६४,
 १० । ३०६, १ । ३०८, २० । ३३०, १६ । ३३८, २० ।
 ४४७, १२ । ४६८, ३ । ५५१, १८ । ५८२, ७ । ७७३,
 ७ । ७८३, १५ ।
 मदन महार्णवः ३७६, २० ।

मदनरत्नम् १४४, ६ । ४३७, ५ । ५४३, ६ । ५६८, २० ।
५७०, २ । ५७६, १३ । ५७८, १६ । ६०५, १४ । ६३८,
७, ११ । ६४८, १५ । ६५६, ४ । ६८३, १३ । ७०८,
१७ । ७१३, १३ ।

मनुस्मृतिः ४७६, ६ । ५१०, ६ । ५११, ४ ।

महाशयः ३८२, ११ । ४००, ३ ।

महाभारतम् २०८, १५ । २४३, ७, १७ । २४८, ११ । २५२,
१० । २८८, १ । ३२३, ६ । ३२४, १८ । ३३१, ४ ।
३५५, ४ । ३६१, १० । ४६५, १३ । ४७७, १२ । ४७८,
७ । ५०७, १ । ५२१, १८ । ५२८, ६ । ५४०, १३ ।
५८१, २ । ५८६, ५ । ५८३, १८ । ६१४, १८ । ६८७,
८ । ७०८, १८ । ७१८, ५ । ७२४, ८ । ७२५, १५ ।
७२६, १ । ७२८, ४ । ७२८, ८ । ७६२, २ । ७७४, ७ ।
महाभाष्यम् ५१५, २ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४८१, ११ । ५८६, १३ । ६०८, १० ।
६१७, १८ । ७६५, १ । ८७१, २ ।

माध्यम् २६२, ११ । २६४, १६ । २७८, ६ । ३६६, १३ ।
४११, १ । ४३४, ८ । ४३६, १ । ४८२, ७ । ५४२, २ ।
५४७, १२ । ५७५, १५ । ६०१, ५ । ६२४, १५ । ६७६,
१५ । ६८१, १० । ७४५, १६ । ७७५, १ । ७७६, ४ ।
७७७, १३ । ८६४, १८ ।

माधवीयम् ७, ५ । १२५, ६ । ४२८, १६ । ४३२, ६ । ४३३,
१ । ४३६, १६ । ४६४, ५ । ४६७, २० । ४७१, २ ।

विधानपारिजाते

४७२,१८ । ५३८,११ । ५७१,१० । ६४८,४ । ७१२,४ ।
 माघवीयस्मृतिः ४४०,१३ । ४५१,२ ।
 मिताक्षरा १३०,११ । १८४,१२ । २८६,१८ । ३०४,१५ ।
 ३३०,१३ । ४६७,८ । ५२२,१५ । ७८३,१७ ।
 मीमांसासारः ६०,७ ।
 मुक्तावलिः ४५५,१७ । ४५६,४ ।
 मुहुर्त्तसंयद्धः १३२,२१ ।
 मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ६०६,१७ । ७८६,१६ । ७८७,५ ।
 मैत्रायणीयश्रुतिः १०७,१० ।

य

यजुर्वेदः ५०२,२१ ।
 यमस्मृतिः ४१,८ । ४११,१७ । ५६८,१० ।

र

रतिरहस्यम् ३६५,१४ ।
 रत्नमाला ४८२,३ । ५३७,२० । ६०४,१८ । ७२०,१३ ।
 ७२७,१३ । ८५०,१० । ८५८,६ ।
 रत्नसागरः ४७०,६ ।
 रत्नावली ८५७,१ ।

रामार्चनचन्द्रिका ४८०, ६१ ४८३, ७। ५०१, १७। ५३१,
 २। ५४८, १८। ६८४, ५।
 कदम्बमालम् ३८०, ६। ६१८, १। ६२४, ७। ६२८, ८।
 ६२८, २। ६३२, १०। ६५०, १५। ६५६, १८। ६५२,
 २१। ६५६, २१।

ल

लघुनारदीयम् ६८२, १८।
 लिङ्गपुराणम् ४७३, ४। ६३४, १०। ६७५, ८।
 लोभम् ४८, १।
 लोभाविच्छ्रुतिः ६१२, २०। ८०६, ११।

व

वराहपुराणम् ४८४, ११।
 वशिष्ठसंहिता ५२३, ३। ५६१, १६।
 वशिष्ठस्मृतिः ७०४, १०।
 वज्रपुराणम् ५५८, १२। ५६०, ६, १०। ५६५, १२। ५७६,
 १७। ५७८, १६। ८६६, १६।
 वाजसनेयकम् १२३, १४।
 वामनपुराणम् १८३, ७। २४४, १४। ४६१, ५। ५७५, ७।
 ६११, ६। ८१३, १४।
 वाराहतन्त्रम् ६२८, ११।

विश्वामयारिजाते

वायुपुराणम् २८७,११ । ४३७,१० । ४८८,८ । ५०५,
२१ । ५२८,१२ । ६०१,१३ । ६८५,१० । ७०६,११ ।
७६८,११ । ७८०,१८ ।

वासुदेवोपनिषद् १८८,१६ ।

वायवीयम् १८८,१८ । ४६७,८ । ५०५,३ । ६०८,६ ।
७६८,६ ।

वायव्यसंहिता ४२८,८ ।

वायुपुराणम् ४५,११ । ३१७,१५ । ३७८,६ । ५८८,२० ।
६१०,८ । ७४०,४ । ७४१,१५ । ७८८,१५ । ८१३,८ ।

विधिरत्नम् १०८,११ ।

विश्वकर्माक्षरम् ८५८,३ ।

विश्वकोषम् ५१२,१६ । ५१६,१५ ।

विश्वप्रकाशः १५,१४ । ६०२,४ ।

विश्वरूपनिबन्धः ६३८,१८ ।

विश्वार्थः ६८,१ । ७०,१४ । ७३,१५ । ११४,१२ ।

विश्वम् ६८५,३ ।

विष्णुधर्मः ४०८,१ । ४३३,१८ । ४३६,८ । ४३७,१ ।

४७२,१ । ५२७,१२ । ५२८,१५ । ५३७,१३ । ५४२,

११ । ५६०,२,१० । ५७२,१८ । ५७३,८ । ६१०,

२ । ६२४,१८ । ६६६,१५ । ७०५,८ ।

विष्णुधर्माक्षरम् ३८४,२१ । ४२३,१२ । ४२४,२,१० ।

४५३,१२ । ५३४,७ । ६०८,८ । ७०६,१८ । ७७८,
 ६ । ८५८,१६ । ८६३,२ । १५॥ ८६५,७ । ८६७,११ ।
 विष्णुपुराणम् २६,६ । २७,१४ । १८४,३ । २४८,१८ ।
 ३३८,३ । ३६३,४ । ५६८,१ । ७१७,२० । ७४४,३ ।
 ७४८,२ । ७६७,१२ । ७६८,८ ।
 विष्णुभक्तिवन्दोदयः ४३२,१२ । ४३६,११ । ५०४,१ ।
 विष्णुस्मृतिः ८,८ । ५१०,१६ । ५३८,२१ ।
 विष्णुरहस्यम् ४२४,१८ । ४३१,३ । ४३२,१ । ४३५,१०,
 १८ । ५४८,४ । ५४८,१० । ५७७,२ । ५७८,१३ ।
 ५८४,१० । ६६४,१४ ।
 ब्रह्मपाराशरम् २४८,६ ।
 ब्रह्मरदारदीयम् १८८,७ । २०१,४ । २३४,१४ । २८२,
 १७ । ३३४,२१ । ५०८,१८ ।
 ब्रह्मसंहितास्मृतिः ५८४,२२ । ७६०,१५ ।
 ब्रह्मपाराशरम् ३४८,२ । ३७८,१४ ।
 वेदभाष्यम् ५०७,१८ ।
 वैखानससूत्रम् २०३,१७ ।
 व्यवहारतत्त्वम् १३३,८ ।
 व्यवहारसमुच्चयः ५३८,८ ।
 व्यासस्मृतिः ३१५,१३ ।

° अ

अतपथम् ३८०,१७ । ३८२,८ । ५०३,१२ । ५१६,२ ।
 अतपथशास्त्रम् ३३६,७ । ३६६,१६ । ३७६,१४ ।

विश्वानपारिजते

- अतपथश्रुतिः २५८,६ । ३८४,११ । ४४२,२२ । ४४३,१५ ।
 आङ्गायनश्रुतिम् १५२,४ ।
 आम्निपटल १,३ ।
 आम्बपुराणम् ५१८,१५ ।
 आरदातिलकम् २२४,३ । २८०,८ ।
 शिवगीता ३७७,५ ।
 शिवधर्मः ५४३,७ ।
 शिवपुराणम् ८४६,१७ ।
 शिवरहस्यम् २६८,१४ । ६८२,१८ ।
 शिवार्चनचन्द्रिका ४७०,५ ।
 श्वेतहीमहात्म्यम् ५१८,८ ।
 शैवागमः ५४८,१५ ।
 शैवकीयम् ४०,८ । ८२६,५ । ८३४,१२ ।
 शैवकण्ठपरिशिष्टम् ४५,८ ।
 आद्यकल्पः ३३३,७ ।
 आद्यदीपकविका ५८५,१८ ।

घ

- घटश्रिंशतम् ७,१० । १८२,४ । ३११,१५ । ३३१,१५ ।
 ३४५,७ । ४६८,१८ । ७८५,१५ । ८५३,५ । १२ ॥

स

सगलंमारसंहिता ४२०,१७।

सात्वतसंहिता २०५,७।

सामवेदः ५०३,१६।

सामोपनिषद् ३३६,२१।

सायनीयम् १२८,८।

सुदर्शनभाष्यम् ५५१,१७।

सूक्तपरिशिष्टम् ५०२,१५।

सूतसंहिता २०१,७। ५१८,१८।

सूर्योदयनिबन्धः ४६८,५।

सौरधर्मः ६८६,१४।

सौरपुराणम् ६४८,११।

स्कन्दपुराणम् ५३६,८। ७१६,१८। ७३३,१०।

स्नानम् ३,५। ४८,१४। १६८,७। १७७,१। १८७,१५।

१८४,१५। २०४,१६। २०६,७। २१६,१५। २२७,

१४। २५५,१२। २७३,१३। २८५,११। २८७,७।

२८३,८। २८५,१०। २८६,१। ३००,३। ३०२,

१८। ३१०,७। ३१८,४। ३२८,१। ३४२,२। ३७३,

१४। ३७६,७। ४५०,१०,१८। ४७८,१३। ४८५,३।

४८६,१। ४८८,२१। ५००,२। ५१२,२२। ५१८,६।

५२२,१८। ५२८,५। ५३०,४। ५३२,१। ५३७,

१६। ५४४,७। ५४७,८। ५६१,१। ५६६,१२।

विधानपरिभाषा

५००,२ । ५०१,६,१० । ५०४,४ । ५०८,२ । ६०२,
४ । ६१८,३ । ६२२,८ । ६२६,१४ । ६३८,८ ।
६५८,१८ । ६६६,१० । ६६८,४ । ६७१,२० । ६७५,
५ । ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८१,१५ । ६८३,६ ।
६८४,१२ । ६८८,३ । ७०४,२२ । ७०५,६ । ७०७,
७ । ७०८,७ । ७१३,७ । ७१४,८ । ७१५,१,७ ।
७१६,४ । ७१७,१२ । ७१८,१४ । ७४३,७ । ८२४,१ ।
८३७,१६ । ८३८,१६ । ८४२,८ । ८४७,१ ।

आर्त्तसूत्रम् १२४,८ ।

स्मृतिचन्द्रिका ४३२,१८ । ४५४,१८ । ४८४,८ । ६६२,
२० । ७०८,१३ । ७८६,१० ।

स्मृतिदर्पणम् ५८४,१६ । ५८५,८ । ६७२,१४ । ८१३,२१ ।

स्मृतिभाष्यः ५८,१२ । ८१,३ ।

स्मृतिरत्नम् ५०,१५ ।

स्मृतिरत्नावली १५६,२ । ७८२,१ ।

स्मृतिसमुच्चयः ६३८,५ ।

स्मृतिसारः १२८,१४ ।

स्मृतिसंग्रहः २०७,८ । ३३७,५ । ५८७,६ । ७७६,१० ।

स्मृत्यर्थसारः ७६,१७ । ८१,१७ । १६७,२२ । २३५,११ ।

२६२,१ । ३०८,७ । ३२१,१२ । ३३३,८ । ४८२,१८ ।

५८२,१५ । ५८५,७ । ७०४,१६ । ७३१,२१ । ७७२,

८,१६ । ७८७,७ । ७८६,१८ । ८०५,४ ।

चतुर्विंशत्यम् ५१४,४ ।

संज्ञकः ४,१६ । ५,२० । ८,११,१५ । ५४,१४ । ५८,८ ।

६१,४ । १३४,१० । १४३,७ । १५१,१४ । १५३,२ ।

१५८,७ । १६४,१० । १६८,१५ । १७२,१७ । १८२,

६ । १८७,१८ । १८८,८ । २२८,२ । २६८,१ । २७१,

८ । २७३,२१ । २७६,७ । ३०३,८ । ३०५,१६ । ३३०,

७ । ३३१,१२ । ३४८,१३ । ३५७,१७ । ३६३,२० ।

३६५,२ । ३६६,५ । ४३१,६ । ४७२,१२ । ६१०,१२ ।

५५४,६ । ५५६,१८ । ५८०,८ । ५८३,१० । ५८५,

६ । ६२२,३ । ६२३,५ । ६३२,१० । ६३४,१७ ।

६३८,१४ । ८१३,२ । ८४६,५ । ८४८,१ । ८४९,६ ।

संज्ञिता ५८,१६ ।

भ

हरिवंशम् ३२८,७ । ५०७,१२ । ५४३,१ । ५५८,१६ ।

हिमाद्रिः २८,१४ । ३१,६ । ३२,५ । ११८,१६ । १२२,

१६ । १४३,१५ । २४८,१२ । २७०,२२ । २७२,४,८ ।

३०७,१८ । ३१०,१४ । ३८५,१८ । ३८६,८ । ४११,

६ । ४१२,७,८ । ४२८,१ । ४३०,१८ । ४३२,११ ।

४३६,१ । ४४६,१८ । ४५३,६ । ४५८,१२ । ४६६,

१८ । ४७३,१६ । ४७४,४ । ४८०,८ । ४८२,१७ ।

विधानपारिजाते

४८३, २ । ४८४, १ । ४८५, १८ । ४८६, ५, १८ । ५२१,
 ५२८, १ । ५२९, ५ । ५३०, ८ । ५३४, २१ । ५४१, १६ ।
 ५४२, ६ । ५४३, १० । ५४६, १२ । ५४८, ४ । ५५१,
 २० । ५५६, ११, १३ । ५६५, १ । ५६६, १ । ५६७,
 ८ । ५६८, १८ । ५७४, २० । ५७७, ३ । ५८१, २१ ।
 ५८६, १० । ५८८, २१ । ५८९, १४ । ५९०, १८ ।
 ५९३, ११ । ५९४, २२ । ५९८, ३, ५ । ६००, १२ । ६०६,
 ८ । ६०७, ४ । ६०८, ८ । ६१०, २, ४ । ६११, १७ ।
 ६२०, १७, २० । ६२६, १४ । ६३१, १४ । ६३८, २ ।
 ६४०, ५ । ६५५, १३ । ६५६, ३ । ६५८, १८ । ६५९,
 ११ । ६६५, १ । ६७२, ८ । ६७४, ५ । ६७६, १८ ।
 ६७८, ३, ८ । ६७९, ८ । ६८८, १५ । ६९०, १ । ६९१,
 १ । ६९३, ६ । ६९६, १३ । ७०३, २० । ७०५, १७ ।
 ७०८, १५ । ७१०, ४, ७ । ७१७, १२ । ७२३, ६, १६ ।
 ८५०, ६ ।

विषयसूची ।

५

विषयः	पृष्ठे	पंक्ती
अर्कचिन्ताहविधानम्	६७	१४
अचयद्वितीयाव्रतम्	४८१	१६
अग्निःसंसर्गः	८५	७
अग्न्याधानम्	८७	१८
अङ्गुरार्पणम्	१०	७
अङ्गुरार्पणविधानकालः	८६६	१०
अनन्तव्रतम्	५८१	५
अनुदितास्तसमयलक्षणम्	७४	१५
अनामहेमन्त्रविधानम्	७८२	८
अन्वष्टकान्त्रविधानम्	६०५	१६
अपघातश्रुतानां श्राद्धतिथिनिर्णयविधानम्	६१२	३
अभिवादनम्	२३३	८
अमावस्यानिर्णयविधानम्	४३८	३
अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतविधानम्	५६८	१४
अशौचे विवाहविधानम्	८	८

विधानपरिज्ञाने

अष्टकाष्टविधानम्	६०३	१३
अष्टविधविधानम्	८२३	१०
अष्टानयनविधानम्	८२३	४

आ

आचमनविधिः	१५६	१४
आचारप्रशंसा	४०२	१
आर्द्राक्षतारोपणविधानम्	४४०	१
आधानम्	१४५	४
आपहृतिः	२५१	१
आमलकज्ञानकालनिर्णयविधानम्	८५३	१
आश्वयुजीकर्ष	६६१	१०
आश्वत्थनादीनां होमे गौणकालः	७५	५
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्	७५	१०
आश्वत्थनादीनां होमे मुख्यकालः	७५	६
आश्विनमासविधानानि	५८७	१०
आषाढमासविधानानि	५०१	१०

इ

इन्द्रजयकालनिर्णयः	४४६	५
--------------------	-----	---

उ

उच्छोदकज्ञानकास्तनिर्ययविधानम्

८५२

४

ख

कठिपञ्चमीव्रतविधानम्

१६८

५

ए

एकादशीव्रतसंकल्पः

४३३

१

एकादशुवासविधानम्

४२१

५

पी

पीपासनहोमविधानम्

७२

६

पीपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्

१०८

१२

पीपासनोपयुक्तम्

८७

१२

क

कल्पादानफलम्

४७

१८

विधानपरिभाषा

काष्ठादानविधानम्	४१	१०
कार्तिकव्रतोद्यापनम्	६८८	१
कार्तिकमासविधानादि	६६४	१
कज्जलदानविधानम्	७०३	२०
कालनिर्णयविधानम्	४०५	१
कालाष्टमौव्रतविधानम्	६८२	२०
कुन्दचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	७
कुमारपूजाविधानम्	६२६	१३
कुम्भपूजाविधानम्	५६६	१
कुम्भपूजाविधानादिमासविधिः	१६८	६
कोकिलव्रतविधानम्	५४६	१२
कौतुकवन्द्यविधानम्	१५	१७

य

नज्जलदानविधानम्	६१४	११
नवदेवताव्रतविधानम्	२७८	११
नवद्वारविधानः	८५८	६
नवैकानविधानम्	१८१	११
नौपूजाविधानम्	६७७	१७
नौवर्गपूजाविधानम्	६७८	८

ग्रहणकाशीनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविधानम्.

	४७५	१४
ग्रहणनिर्णयविधानम्	४५५	१२
ग्रहणादौ प्रतिप्रसवविधानम्	८४८	१
ग्रहणवेधे भोजननिषेधः	४७०	१४

ख

चन्द्रषष्ठीव्रतविधानम्	६०१	१३
चम्पाषष्ठीव्रतविधानम्	६८३	१४
चातुर्मास्यव्रतविधानम्	५२८	१
शेनमासविधानानि	४८०	३

ग

गन्धाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	७
जपधर्माः	२१८	११
जयन्तीव्रतविधानम्	५५८	५
जिह्वास्नानम्	३	५
ज्येष्ठापूजनम्	५७१	१०
ज्येष्ठमासविधानानि	४८८	५

त

तर्पणम्	७७०	१
---------	-----	---

वेधानपरिजाते

ताम्बूलभक्ष्यविधानम्	३५५	१४
तिथिनिर्णयविधानम्	४१३.	१३
तिलकधारणविधानम्	१८८	१
तिलकस्नानकालविधानम्		
	८५३	११
तिलचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	२
तीर्थचौरकालः	७५६	१
तीर्थगमनविधानम्	७४०	११
तीर्थगर्भनिरूपणम्	८४३	८
तीर्थतर्पणविधानम्	७६७	१
तीर्थाधिकारिलक्षणम्	७२७	३
तीर्थप्राप्तिदिनकालम्	७५१	३
तीर्थविशुद्धेवाः	७८१	२
तीर्थमाहात्म्यम्	७२८	१३
तीर्थमुष्णविधानम्	७५४	१
तीर्थयात्राकालः	७३७	१०
तीर्थयात्रानियमः	७४५	४
तीर्थयात्राविधानानि	७२३	१३
तीर्थत्राटविधानम्	७७७	५
तीर्थत्राटाधिकारापवादः	७८१	१७
तीर्थत्राटीयत्राटणविवेकः	७८७	११

तीर्थयात्रे अष्टावारिनिर्णयः

७८२ १९

तीर्थयात्रे निविद्यानि ७८१ ५

तीर्थयात्रे सम्प्रदाननिर्णयः ८०४ ५

तीर्थस्नानविधानम् ७९२ १९

तीर्थस्नानकथम् ७९५ ११

तुलसीपूजकथम् २८० १२

तृतीयमानुषीविवाहस्य निविद्यत्वात्तस्मिन्कृतं त्रैलोक्येति विधिः

६१ ११

तैसाभ्यङ्गनास्तनिर्णयः ८५९ ११

८

दन्तधावनविधानम् १६६ ९

दन्तस्नानविधानम् ५० ४

दन्तस्नानभोजनम् ५४ ११

दन्तस्नादिनियमाः ४९० १९

दन्तस्नान ४८८ ४

दन्तस्नानविधानम् ४८९ १९

दिनचतुर्थभागकथम् २५९ १

दिनचतुर्थभागे अष्टयमविधानम्

२४२ १०

द्वितीयविवाहविधानम् ५६ १४

विधानपारिजातं

होवाकावनिर्णयः	८५५	१
होवावतिरमात्रका	५०६	१५
कुर्गापूजाप्रभृतयोक्तृयदानानि		
	५४१	१५
कुर्गाभूर्तिनिर्णयः	५१५	१
कूर्वाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	५
देवकीत्यापनम्	१४२	१
देवताप्रतिष्ठाकावः	८५२	१
देवताविशेषे कावविशेषः	८५८	५
देवीत्यापनम्	५८४	४
	५	
धनार्जनविधिः	२४५	०
धर्मविज्ञावा	२१५	१
	म.	
नक्षत्रतविधानम्	४४८	१५
नक्षत्रविशेषे वृक्षाविशेषः	८५८	१
नदीनां रजोदोषनिवृत्त्यम्	१०१	१२

नवरात्रपारणानिर्णयविधानम्

	६५५	८
नवरात्रारम्भकालनिर्णयः	६१७	१
नरकचतुर्दशी	६७२	६
नामवस्तुत्सवप्रयोगविधानम्	१२६	८
नामसङ्कीर्तनकालः	८७०	१
निखदानविधानम्	२३८	६
नूतनवस्त्रपरिधानकालनिर्णयः	८५४	४

प

पक्षनिर्णयः	४१३	८
पक्षहोमः	८१	७
पञ्चमहायज्ञाः	४०४	१
पर्वकालकर्त्तव्यनिरूपणम्	१२१	१
पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः	८१०	१२
पिण्डद्रव्यनिरूपणम्	७८८	१०
पुनर्विवाहविधानम्	५५	१४
पूजापराधाः	२८५	६
पौषमासविधानानि	६८७	१
प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यमाहविधानम्	५८६	८

विधानधारिजाते

प्राच्यायामविधिः	१०४	
प्रातर्होमविधानम्	११५	
प्रातःऋग्योत्थानविधानम्	१४७.	१
प्रातःसंख्याविधिः	१०८	
प्रातःस्नानविधानम्	१०६	१
प्रोक्षितस्य धर्मविधानम्	१२८	१

फ

फाल्गुनमासविधानानि	०११	
--------------------	-----	--

ब

बभ्रुवरजोन्नविधानम्	३०	
बभ्रुवरयोर्निरीक्षणम्	४९	
बध्ना सह वरस्य गृहप्रवेशविधानम्	१३०	१
वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम्	३६	१
वरस्य मधुपर्कविधानेन पूजनविधानम्	३८	१

कविदानम्	६५१	११
	६७७	७

अ

भाद्रमासविधानानि	५५७	१०
भौमाष्टमीव्रतविधानम्	७०८	१४
भौमहादयोव्रतविधानम्	७१०	१
भोजपक्षकव्रतविधानम्	६८१	१४
भोजनविधानम्	६२३	१

अ

अक्षरज्ञानसम्भाः	७०१	१
अक्षरावेषणम्	२४१	१
अन्वादिशास्त्रविधानम्	७०८	१०
अन्वाङ्गसायाङ्गतर्पणविधानम्	२५८	१७
अन्वाङ्गज्ञानविधिः	२५५	१६
अष्टाहादयोनिर्णयविधानम्	४३५	१
अष्टागकलीकृतम्	६४८	१५

विधानपरिभाषा

महासङ्गोद्गतविधानम्	६०२	२१
महासङ्गान्तरविधानम्	५८७	१८
महासङ्गोद्गतम्	६२०.	१८
मार्गशीर्षमासविधानानि	६८२	१
माघमासविधानानि	६८८	८
माघपूजनविधानम्	२०	१८
माघाधारविधानम्	६६६	१०
माघनिरूपणम्	४००	५
मूलपुरीषोक्तविधानम्	१५१	५
वृत्तपञ्जीकृत द्वितीयविवाहकाण्डः		
	६१	४

य

यज्ञोपवीतविधानम्	१००	१
यमतर्पणविधानम्	७०५	१६
यमद्वितीयाविधानम्	६०८	८
यमनिवृत्तादिश्रवणम्	३०२	१०

र

रक्तवस्त्रोद्गतविधानम्	७०६	१४
------------------------	-----	----

रत्नाव्रतविधानम्	४८८	१३
रामनवमीव्रतविधानम्	४८९	६
रुद्रजपविधानम्	३०५	१६

ख

खलिताव्रतविधानम्	६३१	२०
खिल्लाद्यर्चने विशेषनिरूपणम्	८४६	१०

ब

बसन्तोत्सवविधानम्	७२१	१८
बस्त्रपरिधानविधानम्	१८९	१८
बाबसवलिविधानम्	३१८	१८
बिजयादशमीकृतम्	६५८	१७
विधुरात्म्युत्पत्ति	१०६	११
विधुरीपासनम्	१०७	१
विवाहवेदिकाकरणविधानम्	८	१
विवाहमण्डपविधानम्	१०	४
विवाहान्ते रीपासनात्पूर्वं शान्ती		
प्रावचनविधानम्	७१	१५

विधानपारिजाते

विवाहादावशेषमाप्नोतनिर्णय

विधानम्	५	१
विवाहादौ उपक्रान्ते बधूवरयोस्ताः		
रजोदोषशान्तिविधानम्	१	१
विवाहोत्तरं अनुदानविधानम्	४६	८
विष्णुपूजाकाण्डः	८६७	५
विष्णुशयनोक्तविधानम्	५२७	७
हवित्राष्टविधानम्	२५	८
वैशाखमासविधानानि	४८८	१
व्रतादिसन्निपाते निर्णयविधानम्		
	५४५	९

अ

शक्राब्जजीत्यापनविधानम्	५७३	१
शङ्खपक्षादिचारुविधानम्	५०१	१६
शतचण्डीविधानम्	६५३	२०
शयनविधानम्	३६२	१७
शिवानन्दनविधानम्	१७३	८
शिवरात्रिव्रतविधानम्	७१२	१
शैवादेर्निन्दा	५२२	१५

श्रीचविधानम्	१५४	१
श्रवणविधानम्	४१०	८
आवाकरसविपाते निर्णय- विधानम्	८०२	१४
आवसमासविधानानि	५४७	१
श्रीपञ्चमीपूजाविधानम्	७०६	८

स

सद्यःकालतिथि निर्णयविधानम्

	१२१	८
सम्भाव्यवर्गविधिः	२०८	१
सन्ध्याया यथाकालं चकारणे प्राश्चित्तविधानम्	१५८	७
सर्पपूजाविधानम्	५४७	६
सर्वमन्त्रादिनिर्णयविधानम्	४५१	११
सङ्क्रान्तविधानम्	४७७	८
सरस्वतीस्नानविधानम्	६२२	६
सप्तसप्तकीविधानम्	६५४	८
सालोःप्रवासकालनियमाः	८४	१५

विधानपारिजाते

सावित्रीव्रतविधानम्	५००	१०
सायं सव्याहर्षनविधानम्	२५०	१८
सायं होमविधानम्	२६१.	१६.
सीतोत्पत्तिकालः	०११	१०.
सुतकादिप्राप्ती स्वालोपाकादौ		
निर्बन्धविधानम्	१२६	१६
सुतकादौ होमविधानम्	७८	७
स्वाध्यासविधानम्	१४०	७
आभिनमनविधानम्	२६८	२
स्वालोपाकविधानम्	११६	१६
आनाकृतपेच विधानम्	१८२	१४
संक्रान्तिनिर्बन्धविधानम्	४५२	२

४

हरितासिकाव्रतविधानम्	५६६	१२
हरिश्चन्द्रोत्सवविधानम्	५३०	१२
हरिश्चन्द्रोत्सवविधानम्	४८८	६
हरिश्चन्द्रोत्सवविधानम्	४८७	५
हरिश्चन्द्रोत्सवविधानम्	५८७	१

हरेः पवित्रावोपसविधानम्	५४५	४
होमद्रव्याणि	५२	११
होतृकाविधानम्	७१८	११

विधानपरिभाते

शुद्धिपत्रम्

५०३ पृष्ठे १७ पंक्तौ —

तत्तत्तद्वचक्रादिमुद्राधारण प्रकरणे —

प्रतिविष्णो अजचक्रे इत्यादिकः सामवेदीयोमन्त्रोऽन्विष्टोऽपि
नोपलभ्य इति यल्लिखितं तदादर्शं पुस्तकानामशुद्धेः संस्कर्तुं च.
प्रमादस्य विजृम्भितं । यतोऽसौ मन्त्रो नियतमन्विष्यमाणश्चिरा
च्चिरंयसिन्धानुपलब्धः ।

मन्त्रोयथा —

प्रतिविष्णो अजचक्रे सुतमे
जन्मान्मोधीतर्त्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले वाङ्मोर्दधन्ते पुराणास्तु
लिङ्गाख्ये तत्तायुधान्यर्पयन्त ॥

इति . . .

मन्त्रमिममुपलभ्य सानन्दा भूयोऽपि सामवेदं निपुण मन्वि-
ष्यन्तोऽपि यदेनं नाधिगतवन्त स्तेन नितरां दुःखं विन्दयं च
प्राप्तावयमिति ।

शुद्धिपत्रम्

अत्र आङ्गिक मध्याह्नादयः कृतवत्वाः पूर्वोक्त पराङ्गाद-
यस्य शब्दाः प्रायोऽकृतवत्वाएव प्रयुक्ताः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुवर्णाचा	सुवर्णा	२	१६
उदक्वाः	उदक्वा	४	२
परिक्रिया	परिक्रिया	८	१
सपिषा	सपिषा	३६	८
पुन्य	पुन	६०	११
समस्यत्र	समस्यत्र	८१	२
दग्धा	दग्धा	१०६	१४
प्रयोगेन	प्रयोगेन	१११	४
मष्टैश्चर्य	मष्टैश्चर्य	१३०	१६
श्रीचाचमनम्	श्रीताचमनम्	१६०	२
प्रदक्षिणम्	प्रदक्षिणम्	२८४	११
पालाशस्ये	पालाशस्ये	२८७	१८
सनेयु	सनेयु	२८८	१८
हारदेगे च	हारदेगे	३००	११
भिया	भया	३०२	१८
मनुष्यान्ध	मनुष्यान्ध	३०४	८

विधानपारिजाते

मयुधम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ग्रीतो	भौती,	३०६	१४
हृदिश्य	गुहिश्य	३०७	१
वनकं	चणकं	३०८	१६
संखटन	संखटेन	३०८	२०
समुत्प्लु	समुत्प्लु	३११	२०
कान्वादे	काण्वादे	३१२	२०
भूतेभ्य	भूतेभ्य	३१६	१२
शूद्रानां	शूद्राणां	३१८	१७
मन्दांश्च	मन्दांश्च	३१८	७
लोहाखिप्रं	लोहामिषं	३४४	१२
चतुर्थांश्च	चतुर्थांश्च	३५७	१७
खुररज	खुररज	३६६	६
वौदुस्वर्था	वौदुस्वर्था	३७५	८
ऽभिहितः	ऽभिहितः	३८६	१०
पश्यति	पश्यति	३८८	६
वैषम्य	वैषम्य	४१५	३
मध्यमं	मध्यमं	४२०	७
द्वेषपथं	द्वेषपथं	४२५	१३
भर्तुननुप्रा	भर्तुननुप्रा	४३०	६
चणकान्	चणकान्	४३०	१४

अथर्वम्	सुहम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विदामतम्	विदामतम्	४३५	२०
हादामासिव	हादामासिव	४३६	१३
यदीच्छेत्	यदीच्छेत्	४३७	१२
देवादशुप	देवादशुप	४३७	१०
सहानद्यम्	सहानद्यम्	४६५	१०
साधवा	साधवा	५०१	७
शत्रूनां	शत्रूणां	५०८	८
पारम्यर्थ	पारम्यर्थ	५११	१३
हस्तासो	हस्तासो	५१४	१०
मामनन्ति	मामनन्ति	५१५	१०
मिषुदण्डं	मिषुदण्डं	५२२	८
त्रिभिः	त्रिभिः	५४८	५
सिद्धायै	सिद्धायै	५५५	५
वज्रपुराणो	वज्रपुराणो	५५८	१२
जन्मष्टमी	जन्मष्टमी	५५८	१३
जयन्त्युपवासे	जयन्त्युपवासे	५५८	१४
जन्मष्टमी	जन्मष्टमी	५५८	१६
पूर्वेऽङ्ग	पूर्वेऽङ्ग	५६३	१
यद्येकत्र	यद्येकत्र	५८७	२१
अथष्टकास्तु	अथष्टकास्तु	६०६	१३
जित्यं	जित्यं	६१०	१४
वृत्तिकाभि	वृत्तिकाभि	६२४	२०

विभागपारिजाते

अक्षरम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्धः	सन्धः	६६१	८
द्रोगिनी	द्रोगिणी	६२८	२
सारबो	सारवो	६३०	१६
सिखे	सिखे	६३२	१३
जामरेनिशि	जामरेनिशि	६४७	१०
विष्येऽपि	भविष्येऽपि	६८५	३
यज्ञे	यज्ञे	७२४	१७
जोभ	जोभ	७३२	१०
यमुनाय	यमुनायां	७३२	१४
संख्या	संख्या	७३३	६
कृष्णवेण्या	कृष्णवेण्यां	७३३	१३
भागीरथ	भागीरथी	७३३	१५
मासोनात्	मासोनात्	७४२	२१
कौर्म	कौर्म	७४७	१४
कर्त्तव्यम्	कर्त्तव्यम्	७५०	५
मप्राप्यैव	मप्राप्यैव	७५०	१५
मिथुनदिवा	मिथुन	७५८	१०
दत्तन	दत्तन	७७१	८
जने	जने	७८६	१४
आमन्त्राह	आमन्त्राहे	७८४	१४

असुखम्	असुखम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुष्पान्तरा	पुष्पान्तरा	७८५	१
दासन्नाह	दासन्नाह	७८७	१४
इयि	इति	८००	१७
ससासेन	समासेन	८०७	८
तद्देजात्वं	तद्देजात्वं	८२४	१३
तं काल	तं काल	८२४	१६
स्वर्ग	स्वर्ग	८२५	१३
यथाश्रावं	यथाश्रावं	८२७	१२
आप्याय	आप्यायस्व इति	८२८	१
इति स्त्रेति	इति	८२८	२
परासाका	परोक्षोक्तौ	८४०	१०
सन्निधौ	सन्निधौ	८४८	४
मिन्दौ	मिन्दौ	८५५	१०
सुधीः	सुधीः	८६०	८
सम्पन्न	सम्पन्न	८६८	१४
पुराणे	पुराणे	८६८	२

८६८ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ अस्मिन्नाविति अधिकं पदं सुद्रवितुः
 प्रसादान् सुद्रितमभूत् । सन्ति चात्र दोषान्तराणि संस्कार्तुः
 प्रसादजातानि तानि विद्वद्भिः कृपया परिशोधनीयानीति सन्नि-
 नयं प्रार्थते मया ।

विधानपारिजाते

तथा च कालिदासः

“याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।”
इति

भट्टपल्लीवास्तव्येन मूलाजोड़ संस्कृतविद्यालयध्यापक-चरित्र-
कृतिकाता राजकौय संस्कृतविद्यालय संस्कृत साहित्यालयद्वारा-
ध्यापकेन ।

विद्यारत्नोपाधिजेन

श्रीताराप्रसन्नशर्मा ।

BI 156

v. 2.

विधानपारिजातः ।

तृतीयः स्तवकः । •

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवरयोर्वा माता रजस्वला तदा विधानमुच्यते ।

तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतबन्धे च माता यस्य रजस्वला ।

मृत्युश्च जङ्गता ज्ञेया क्रमाश्रमुजसत्तम ।

तच्च शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकारिणीम् ॥

यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकारं रजः ।

तस्माद्दिनात्कुमारस्य कुर्यान्मृत्युञ्जयं* अपम् ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

* मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रं प्रथमखण्डस्य ३०० इति प्रदत्तम् ।

विधानपारिजाते

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
 मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्करान्वितैः ।
 भक्तेन घृतयुक्तेन पक्वान्नैः पूजयेच्छिवम् ॥
 अधस्तात्क्षिप्तः कार्या पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
 भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
 दीपान् षोडशसंख्याकानाज्यप्रज्वलितान् शुभान् ।
 अर्पयेद्देवदेवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
 प्रार्थ्य पूरुषसूक्तेन* सतृर्थी गृहमाविशेत् ।
 तत्र स्थण्डिलमाधाय हवनकारयेद्बुधः ॥
 अग्निमोलेलि मन्त्रेण† जुहुयादयुतं सुधीः ।
 पायसेनैव साज्येन स्वगृहोक्तविधानतः ॥
 वर्णयेत्सप्तजिह्वस्य सप्तजिह्वा नरेश्वर ।
 करालो लोहिता श्वेता महत्पूर्व्या च लोहिता ।
 पीता च पद्मरागा च सुवर्णास्था तथैव च ॥
 लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्व्या शुचेर्दिशि ।
 सुवर्णाणां दक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैर्ऋते ॥
 श्वेता तु वारुणे भागे ग्रीता वायोर्दिशि स्मृता ।
 ऐशान्यां (दिशि) दिव्या विस्थाता या जिह्वा जातवेदसः ॥
 सुवर्णा मध्यभागे स्वात्किञ्चिद्रूपमनौषिणः ।
 कराली नाम सा ज्ञेया तया रक्षांसि तोषयेत् ॥

* प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ इत्येव प्रदर्शितम् ।

† प्रथमखण्डस्य ११० प्रठे प्रदर्शितम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

लोहितायां पिशाचां च यज्ञे विद्वान् ऋतुक्राती ।
महालोहितया पद्भ्यां दृशिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्भ्याः पद्भिरागया ।
श्वेतया बृहदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिज्ञासोक्तम् स्कान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते* त्वयि समश्नन्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशोभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसंज्ञके ।
हुते त्वयि समश्नन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥
नमस्ते वोतिहोत्रस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि दृष्टे यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्भिरागे नमस्तुभ्यं देवपद्भगतर्पणे ।
जायते शाश्वतं† देवि हुते त्वयि हुताग्ने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुजः ।
हुते हविषि विप्रैश्च ब्रह्मदृष्टिर्भवेदिह ॥
चेटकाः कामदेवश्च समस्ताः कुलदेवताः ।
पीतायां हवने जाते दृशिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

* हुते इति चार्धे, हुतायान्ति पाठो युक्तः, रसनाग्रस्य लोलकत्वात् ।

† तर्पणमिति शेषः ।

विधानपारिजाते

इति जिज्ञासुतिं कृत्वा समाप्य विधिवहुतिम् ।
अभिवेकं ततः कुर्याद्दृष्ट्वाः सनुना सह ॥
ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा, आचार्याय मनोषिणे ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति क्षमापयेत् ॥
कस्मैचिन्मन्त्रं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्त्रेणानेन सत्तम ॥

मन्त्रो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
मन्त्रकस्यास्य दानेन प्रीतो भव मम प्रभो ॥
यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्वाससु परित्यजेत् ।
अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
नन्दन्ते सुखसन्तानैः सह माया निजे गृहे ।
अकालैतद्विवाहो यः स लभेद्दुःखमेव च ॥

इति विधानमालायां विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संग्रहे तु प्रकारान्तरसुक्तं यथा ।

प्राप्तमभ्युदयश्रावं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
अलामे सुसुहृत्स्य रजोदोषे क्षुपस्विते ।
त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

चौलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्गटे तु दृष्टव्यतिना एवमेवोक्तम् ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य चिराचरादिब्रतसमाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञियं कर्म्म कुर्व्वेताम् ।

सचिव्रतिब्रह्मचारिदाढ्यब्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संयामि देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकाम्भस्वान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

इति मनुस्मृत्यवरणसंस्कारसंस्कृतानां तत्प्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचपाते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेष्व्यादिसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथस्नानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्दृष्टहीतदीक्षस्य चैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यतेः ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सचिव्रतिदाढ्यवन्दार्याः सङ्गृहे दर्शिताः । तथाहि ।

विधानपारिजाते

सञ्जी गृहीतनियमो यज्ञदानेष्वदीक्षितः ।

चान्द्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती त्वब्रह्मचार्य्यपि ॥

श्राद्धे च कृतसङ्कल्पो व्रतौ भोक्ता च कीर्त्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽपि कीर्त्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिब्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरुषादौ, व्याधिपरि-
हाराय दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य
कालान्तरासम्भवे देशोपद्रवे मङ्गल्यामापदि च एतेष्वपि दीर्घांशौच-
बाधेन सद्यःशौचं विधीयते इत्यनुषङ्गः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिग्रहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति-विवाहसंस्कारनियमसिपर्य्यन्तं दीर्घ-
कालांशौचप्राप्तावपि सद्यःशौचं द्रष्टव्यम् ।

अतन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसन्निव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्य्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्य्यं इति विशेषेणाभिधानाद्दैर्घ्यदेवादिकर्म्मसु आशौचं दीर्घ-
मस्येव । तच्च सद्यःशौचविधानाभावात्, यावद्वचनं वाचनिक-
मिति त्यागरच्च ।

यस्तु पैठिनसिवचनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्म्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यज्ञादि कारयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गन्धयागादिकर्म्मणि ।

श्राद्धे च पित्र्ययज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

तदेतदुपक्रान्तयन्नादिकस्यविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

विवाहोक्तवयस्त्रेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥

माधवीये ।

प्रारम्भाग्नविवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अङ्कुरार्पणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

श्रावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशत्तमेऽपि ।

विवाहोक्तवयस्त्रेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

परैरत्र प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

विष्णुरपि ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमेऽर्चने जपे ।

आरभ्य सूतकं न स्यादनारभ्य तु सूतकम् ॥

आरभ्य तेनैवोक्तः ।

आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसन्धयोः ।

* वरणमिति मधुपर्कपरं, गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः । पश्चादग्नौ पतितं न भवेदिति निर्णय इति ब्राह्मोक्तिः । मधुपर्कान्तं पूर्वमेव मन्त्रोवाचोक्तमिति एतद्विषयः ।

विधानपारिजाते

नान्दीश्राद्धं* विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

नान्दीसुखावधिसावश्यकत्वेऽधिक उक्तः ।

एकविंशत्यह्यन्ते विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यथा यज्ञादि भवति तथा श्राव-
श्यके यज्ञादौ पूर्व्वं नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ आरम्भाभावेऽपि कन्याया अर्धार्थत्वे सन्निहितलम्बा-
न्तराभावे च होमादिपूर्व्वकं विष्णुस्मृतिरशीचेऽपि विवाहमाह ।

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कुशाण्डैर्जुहुयादष्टतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ इति ।

तथासंयज्ञे ।

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कुशाण्डोभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूड़ोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

संयज्ञस्मृतिरपि ।

उपकल्पितबहुसंभारस्यापि सन्निहितलम्बा-
न्तराभावे स-
ंभारस्य च धारणाशक्तौ अशीचाभावमाह विष्णुः । न देव-
प्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्व्वसंभृतसंभारयोरशीचमिति ।

इति त्रिविधानपारिजाते विवाहादावशीचप्राप्तौ तन्निर्णयः ।

छतोयः स्तवकः ।

अथेदानीं कथादाता वाग्दानानन्तरं विधिवद्विवाहवेदिं
कुर्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कण्ठनदलनयवारकः*मण्डपसुहृदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तत्सम्बन्धि गतागतसूत्रे वैवाहिके कुर्यात् ॥ इति ।

तत्प्रकारमाह नारदः ।

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्त्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुसज्ज्यां वामभागे तु (च) सज्जनि ॥
समां तथा (चैव) चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणां रक्षास्तम्भहंसशुकादिभिः† ॥
विचित्राभङ्गितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः‡ ।
शृङ्गारपुष्पाङ्गुनिकरैर्वर्णकैः समलङ्कृताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुष्पैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ॥
एवंविधामावृत्तेश्चियुनं सान्निवेदिकाम् ॥ इति ।

हस्तप्रमाणमथ संस्कार्याया बद्धा पादमङ्गलम् । सोपानकरणं

* चिकसा इति यस्य भाषा इति गोपीनाथः ।

† इतिशुकादिभिरित्याकरे पाठः ।

‡ विचित्रेवाङ्गितैः कुम्भैर्विधैस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठः ।

§ शृङ्गारपुष्पाङ्गु नालतीपङ्कलादीनि इति गोपीनाथः ।

¶ कथाहस्यैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा काल्या भेदिः कुम्भैश्चोन्नता सा ।

हृदये रत्ने निर्गम्यमानाभिः आवापस्तोरान्निभैः लज्जयुक्ता ॥ इति वचनात् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेद्या-
रेमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।

इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

षोडशारत्निकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विषट्करम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्च तुर्ह्यारोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तच्च वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं षोडशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरेणादिभिरलङ्कृत्य मध्ये चतुर्हस्तकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूज्या मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्व्वरोरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभनेत्रम् ।

शौरसागरसुतासुकलशं संनमामि मम वंशसुमित्रम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्त्तव्यतया विहितत्वादङ्गुरार्पणविधान-
मभिधीयते ।

श्रीनकाः ।

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
 श्रीनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
 द्वितीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
 सम्यग्गृहान्धलङ्घ्य वितानध्वजतोरणैः ।
 सह वादित्रतृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
 तत्र सृष्टिकताः स्नान्ना गृहीत्वा पुनरागतः ।
 सृष्टयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु वापयेत् ॥
 सुमुहूर्तेऽथ कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।
 सिताक्षतैः सम्प्रकीर्य पालिकाः स्थापयेद्विजः ॥
 मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्वं वज्रिणमेव च ।
 दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
 उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
 बलीकसृष्टिकां ह्रदं शुष्कगोमयमेव च ।
 एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ॥
 दूर्वाशाम्बत्यपर्णञ्च शिरीषं विष्वपत्रकम् ।
 तासां मूलेषु विन्यस्य स्नेतसूत्रेण मण्डिताः ।
 मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धार्घ्यैरर्चयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मि नम एव च ।

तिष्ठन् कर्त्ता जपेन्नम्रं पश्चात् प्राप्नुय एव च ॥
 दिशां पतीकमस्वामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्व्वन्तु सफलं कर्म, कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥
 ब्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्व्वपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेद्दुःखरार्पणम् ।
 रात्रौ मुहूर्त्ते कल्पाणि कारयेद्दुःखरार्पणम् ॥
 ब्रह्मजज्ञानमिति तु* मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रवेपयेद्भिजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तस्वायामीति§ मन्त्रेण प्रतीच्यां वापयेद्भिजः ।
 सोमो धेनुगामुदीच्याश्च ओषधीर्वीपयेत् क्रमात् ॥
 शुक्लाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रवेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्व्वमात्मानमिति मन्थते ॥
 आसप्तमात्रजानाश्च आवष्टात् पुन्रनाशनम् ।
 पञ्चमाङ्गलिमान् विष्णीं सर्व्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात् पापीयान् जायते तु सः ।

* ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोऽयं प्रथमस्यस्यस्य १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति ज्ञानियं प्रथमस्यस्यस्य ११५ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ नाके सुपर्णसुप यत् पतन्तं जुदा वेगनो अभ्यचचतला ।

§ तिरस्त्रपचं वचसस इतं वनसस योगी ब्रह्मणं सुरस्यम् ॥

१०म. १२१पृ. ६स्यम् ।

§ तस्वायामीति ज्ञानियं विविधा, प्रथमस्यस्यस्य ६८।११८ पृष्ठयोर्दर्शिता ।

¶ सोमो धेनुमिति ज्ञानियं प्रथमस्यस्यस्य १११ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

त्रयाहे सर्वकामानामङ्कुराहनि चीदते ॥
 आयुष्करं त्रीप्रदञ्च शुभेक्येषु सर्वशः ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 यद्यङ्कुराणां रक्षितं तत्कर्माशुभकारणम् ॥
 सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समीहितः ।
 अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्येवं पञ्च त्रीण्येकमेव वा ।
 अलङ्कृत्य च पद्माद्यैः पुष्पैरापूर्यतेऽपि च ।
 अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्व्वास्तैस्तेव समाचरेत् ॥
 ओषधीनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
 वालुकार्थेण चैले च दिवा स्यादङ्कुरार्पणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कुर्वीत न तथाऽत्रि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म्म च नाम च ।
 हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्म्मसु ॥
 इति श्रीनकोक्तमङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथास्य अष्टप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्माणि सुक्ता अन्नप्राशनादिविवाहा-
 नेषु अपत्यसंस्कारेषु जवगृ(घ)हप्रवेशाद्यन्येष्वपि शुभकर्म्मसु च
 करिष्यमाणकर्म्मणः पूर्व्वं नवमे क्षुत्तमे पञ्चमे द्वतीये दिने सद्यो वा
 अङ्कुरार्पणं कर्त्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसम्भारानुपकाख्य सुज्ञातः पीठोप-

विष्टो यजमानस्त्रिधादि सङ्कीर्त्य असुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
सिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणाख्यं कर्माहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शुद्धभूमिसुपलिय, रङ्गवत्तगादिभिरलङ्कृत्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्प्रकीर्य तत्र नववेषुपात्रं किञ्चिदभ्योरं सूत्रेणावेष्ट
तदेव पालिकात्वेन संख्याय तत्र वस्त्रौकस्यसिकां ऋदपङ्कं शुष्क-
गोमयचूर्णञ्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)लं श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्कुराश्चक्षुशिरोषविल्बपत्राणामुपरि शुभे सुहृत्तं तद्दण्डपात्रं
प्रक्षिप्य सितरक्तहरितवर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो वृहती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । नाके सुपर्णे यमो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गकैरन्यैर्वा स्वशास्त्रोक्तैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्य ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण* षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्ता
ब्राह्मणस्त्रिष्टुप् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो ब्रीहियवमाषतिलमुद्गसर्षपांश्च गोमयतोयेन प्रक्षाल्य
पञ्चजनमितादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
स्थानेषु वीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः स्त्रिकाताभिः प्रक्षाल्य
प्रपः प्रसेचयेत् । त(तः) च पञ्चगव्यं समन्त्रकं प्रसिञ्चेदिति ग्रन्था-
न्तरे उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपक्षे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्तण्डुलैः
व्रतः सिद्धैर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पञ्चादिपुष्पैरलङ्कृत्य
प्रक्षुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव कारयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणस्थं कर्म रात्रौ कार्य्यम् । वास्तुकर्मणि चैल-
कर्मणि च द्विवै कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपक्षेऽपि प्रतिपालि-
(का)कमेवमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
वारिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा मृत्तरूपा वा
पात्रा ।

इति श्रीविधानपारिजाते ऋङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच शौनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्य्ये राज्ञी वाङ्मि कृते तथा ॥

* १९ श्लो उक्ताः ।

† १९ श्लो प्रदर्शितेः ।

साङ्गुरे पालिकायुक्ते खले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 सहासतेन कांक्षेन सोदकुम्भं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणोक्तस्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च ।
 कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्वेदादिभिस्तथा ।
 आपो हिष्ठादिकाबलिङ्गैः शुद्धवत्यघमर्घ्यैः ॥
 शुद्धवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैःस्तथैव च ।
 रक्षोहृणश्च रात्रिश्च कणुष्वेति तथैव च ॥
 तरुणमन्दो^१ पुरुषं^२ विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्रीरुक्तं शिवसङ्कल्पं वायुसूक्तं^३ तथैव च ।
 मुञ्चामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना दृष्टि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलूकया-पिशङ्गेति ऋग्भिरताभि(ऋ)रात्विजैः^४ ॥

१ प्रथमखण्डस्य १०६ उक्ते^१ पंक्तौ उक्तैः ।

२ प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ उक्तेषु उक्तैः ।

३ पुरुषसूक्तं विपादृष्टं इत्यादिकं यथोदग्र्यैः प्रथमखण्डस्य १५५।१५६ उक्तयोः प्रदर्शितम् ।

४ वायुसूक्ताभावात्—“यत् आवातु मेधुरं मधु नयोमु नो उदे ।

प्र न आयूषि तारिषन् ॥”

मन्त्रोऽयं ऋग्वेदादिपाठपूर्वकं पाल्य इति तुष्ठापुरुषदानपद्धतौ तर्कपापस्यतवः ।

५ एते मन्त्रा अनुपपदमेव दर्शयिष्यन्ते ।

जातवेदस इत्युवाच* सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 गन्धेन दक्षिणे हस्ते बध्नाः पुंसस्तु तन्तुना ॥
 विश्लेष्टा ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 श्रिये जात ऋचैकया† पृथग्ध्वर्युश्च समाहितः ॥
 शतं जीवेति द्वाभ्याश्च वृहत्यामेत्युचैकया‡ ।
 ये यज्ञेन तथाष्टाभिस्त्रियम्बकसृचैकया§ ॥
 भस्मना चाक्षतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्ये हेमादि ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तितः ।
 विद्वान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकार्थेण साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्यीं दर्भमये कूर्चं उदकुम्भं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेश्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिषिञ्चेत् ।

* प्रथमसूत्रस्य ४५० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† प्रथमसूत्रस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ वृहत्साधो गानाशक्तौ—

त्वामिहिवृषामहं सतीं वागस्य कारवः ।

त्वां वृषेभ्यन्तु संपतिं नरक्षां वृष्टास्यन्तः ॥

इत्यर्थः चिः पाठः कार्यः इति तर्कवाचकतयः ।

वाग्यस्य वृषामहं सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम् ।

अन्त्यां वृषामिह वृषानाम्पुत्रोत्पत्तौ नामृतात् ॥ १७. ६० म. यत्तुः ।

तत्र मन्त्राः ।

व्याहृतिपूर्वा गायत्री* । अग्निमौलि† । इषे त्वोर्जं त्वा‡ ।
अग्न आयाहि§ । शन्नो देवोः॥ आपो हि छेति नवर्षम्॥ ।
एतो न्विन्द्रम्** । ऋतं चेति मन्त्रद्वयम्†† । प्रशङ्गायेति
मन्त्रः‡‡ । स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम्§§ । स्वादिष्ठ-
येति दशर्षं सूक्तम्॥॥ ।

* प्रथमखण्डस्य ७२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† अग्निमौलि इति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ इषे त्वोर्जं त्वा वायवः स्व देवो वः सविता प्रार्पयतु ऋतमाय कर्षणे । १५. १५. यत्तुः ।

§ अप्र आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शन्नो देवोरिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

|| आपो हि छेति नवर्षं प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

●● एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १४५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋतं चेति मन्त्रद्वयं प्रथमखण्डस्य १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ प्रशङ्गाय माकताय स्वभानव इमा वाचमनया पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुमि दिव आ पृथयन्वने युक्षयवसे मङ्गि वृक्षमर्षत ॥ ५५. ५४९. १५५॥

§§ स्वस्ति नो मिमोतामश्निना भगः स्वस्ति दीव्यदितिरनर्षवः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति व्यावाप्रयवो सुषेत्तुना ॥ ११ ॥

स्वस्ये वायसुपन्नवानश्चे सोमं स्वस्ति सुवमस्य स्वस्तिः ।

उक्षयति सूर्यमथ स्वस्य स्वस्य आदिवासी भवन्तु नः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा नो अथा स्वस्य वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्ये ।

देवा अयन्तुभवः स्वस्ये स्वस्ति नो रुद्रः पूषस्वसः ॥ ५५. ५१९. १२५॥

॥॥ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम आरयः । इन्द्राय पातये सुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वर्षश्चिरमि योनि मयोद्धतम् । कुषा सधस्वमासदत् ॥ २ ॥

परिवं धातमं भव मङ्गिष्ठो उवङ्गनसः । पर्विराधो मयोमान् ॥ ३ ॥

रक्षोहणमिति पञ्चविंशत् सूक्तम्॥१॥ रात्रिर्यस्यदित्यष्टत्वं
सूक्तम्॥१॥ जगृष्वेति पञ्चदशत्वं सूक्तम्॥२॥ तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम्॥३॥ सहस्रशोषेति षोडशत्वं सूक्तम्॥४॥ विष्णो-
र्नृ कर्मिति षड्वचं सूक्तम्॥५॥ अतो देवा इति षड्वचं

अभयं मङ्गाणां देवानां वीतिमन्त्रसा । अभिवाजस्तुत यवः ॥ ४ ॥
त्वामाचरामसि तदिदं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥
पुनाति ते परितुलं सोमं सूर्यस्य दुक्षिता । वारिण मन्त्रता तमा ॥ ६ ॥
तमोमण्योः समर्थं आग्निं योषो दम् । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥
तमो इन्वत्ययुवो बभूव वाकुरं इतिम् । विधातु वारण मधु ॥ ८ ॥
अमोम मङ्गा उत योषनि धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातये ॥ ९ ॥
अस्येदिन्द्रो मदेष्वा वित्रा उवाचि जिघ्रते । शूरो मघा च मङ्गते ॥

८म. १म. १०म. १०म.

रक्षोहणमित्यादिकं सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १४०।१४१।१४२ प्रश्नेषु प्रदर्शितम् ।
रात्रिर्यस्यादित्यादिकं रात्रिसूक्तं प्रथमसूक्तस्य १४३।१४४ प्रश्नेषु प्रदर्शितम् ।
जगृष्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १४८।१४९।१५० प्रश्नेषु प्रदर्शितम् ।
तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥
आपवत्स सङ्गतिर्ऽरयिर्ऽसोम सुवीर्यम् । अखे यवःऽसि धारय ॥ २ ॥
अनु प्रवाम आयवः पदं नवीयो अक्षसुः । कषी जनकः सूर्यम् ॥ ३ ॥
अर्षा सोम सुमघमाऽभि द्रोवाणि रांश्चवन् । सोदन् योमी वर्गन्वा ॥

सामवेदः, अथवा ८म. ५८म. ४म.

सङ्गतिर्ऽयैत्यादिकं सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १८३।१८४।१८५ प्रश्नेषु प्रदर्शितम् ।
विष्णोर्नृ कं वीर्याचि प्रवांचं यः प्राद्विवाणि विममे रजानि ।
यो अरुभायदुत्तरं सचखं विचक्रोऽअखेऽवीरनायः ॥ १ ॥
प्र तविष्टः सवते वीर्यं नृमो न भोमः कुचरो मरिष्टाः ।
वलीवपु विपु विक्लमवेष्टधिचियनि सुवनाणि वित्रा ॥ २ ॥

सूक्तम् । परो माचयेति सप्तमं सूक्तम् ।

प्र विष्णवे श्रुमेतु मन्त्र गिरित्त उरुगायत्र्य ऋषे ।

य इदं दोषं प्रयतं सधस्त्र्यमैको विममे चिभिरित्पदीभिः ॥ १ ॥

अस्य चो पूर्णामधुना पदान्मन्त्रोयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ विधातुं पृथिवीसुत यामेकां दाधार भुवनाग्नि विश्वा ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियमग्नि पाथो अग्नां नरो यत्र दीव्यवो मदन्ति ।

उक्तमस्य स हि बभूवित्पद्या विष्णोः पदे परमे मन्त्र उत्सः ॥ ५ ॥

तावां वाक्मन्त्रमसि नमस्ये यत्र नावो भूरिशृङ्गा अथासः ।

अथाह तदुक्तगायस्य ऋषेः परमं पदमवभाति भूरि ॥ १ म. १५४ म. ६४ क् ।

अतो देवा अवन्तु मां यतो विष्णुर्विचक्रमे । प्रथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे चेधा निदधे पदम् । समुद्रमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

वीचि पदा विचक्रमे विष्णोर्नोपा अदाथः । अतो धर्माणि चारयन् ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रह्मानि पश्यन्ति । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तविष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवौव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तविष्णोः विपन्ववो जागृवाऽसः समिन्वते । विष्णोर्धर्मरमं पदम् ॥

१ म. १५५ म. ६४ क् ।

परो माचया तन्वा उधाव न ते मङ्गित्वमन्त्रवन्ति ।

उमे ते विश्व रजसौ प्रथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य चित्सि ॥ १ ॥

२ ते विष्णो जायमानां न जातो देव मङ्गित्वः परमन्त्रमाप ।

उदलभू नाकमुचं इष्टानं दाधर्ष प्राचीं ककुभं प्रथिव्याः ॥ २ ॥

इरावती चैगुमती हि भूतं स्यवसिनी मनुष्ये दक्षसा ।

व्यसभू रोदसी विष्णवेति दाधर्ष प्रथिवीमग्निमि मयुक्षैः ॥ ३ ॥

उरं यत्राय अक्षयुष लोकं जनयन्ता सूर्यसुपासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वत्सिप्रस माया जहृदुर्गं रा पुतनाज्येषु ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्ट इन्द्रिः ब्रह्मरस नव पुरो नवतिष्ठ ब्रथिष्ठम् ।

इतं वर्चिनः सङ्कल्य साकं हृषो अमृतसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशर्चं सूक्तम्* । यज्जायत इति षष्ठ्यं
सूक्तम्* । वीतिहोत्रेति पञ्चर्चं त्रायुसूक्तम्* । सुचामीति

इयं मनोषा उच्यते उच्यतां कृतासा तवसां वर्यवती ।

ररे वा सोम विदधेयु विष्णो पितृतमिषो उच्यतेऽपिन्द्र ॥ १ ॥

ववदते विष्वास आहूयो मे तन्मे जुषस्य शिपिपिष्टे इत्यम् ।

वर्यन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरीमे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

ॐ न. २८५. ॐ न. ॥

हिरण्यवर्णमिति सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १६४।१६५ उच्यतेऽपिन्द्र ।

यज्जायतो दूरसुदैति देवं तदु सुप्रस्य तर्धयेति ।

दूरकृम ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥ १ ॥

येन कर्मोत्पन्नसो मनोविषां यज्ञे हस्तानि विदधेयु धीराः ।

यदपूर्वं यज्जा सन्ताः प्रजानां तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानसुत सेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरनारभूतं प्रजासु ।

यज्जाह सते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥ ३ ॥

धनेन भूत सुवनं भविष्यत् परिश्रुहीतमभूतेन सव्यम् ।

येन यज्जसायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥ ४ ॥

यत्किमुचः साम यजूंश्च यत्किम् प्रतिष्ठिता रथनाभाविधाराः ।

यत्किञ्चित् सव्यंभूतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥ ५ ॥

सुधारयिरशानिव यन्मनुष्यान्नेगीयतेऽभौपुभिर्वाणिज इव ।

इत्यप्रिष्ठं यदजिह्वं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसहस्रमस्य ॥

१४५. ६ न. ययुः ।

१ वीतिहोत्रं त्वा कवे सुमन्तुं समिचीमहि । अये उच्यतेऽपिन्द्र ।

अवा नो अयं क्रमिभिर्गायवस्य प्रभर्षिषि । विहासु होतु वन्द्य ॥

आ नो अये रयिं भर सचासाहं वरेऽयम् । विहासु प्रतुषु दुष्टरम् ॥

आ नो. अये सुचेतना रयिं विहायुपांषसम् । साहोर्कं वेदि जोषसे ॥

अयिं हिमन्तु नो शिवः सन्निभायमिवाणिषु । तेन जेष्य धनं धनम् ॥ सामवेदः ।

पञ्चर्षे सुक्तम्* । स्यो ना पृथिवि† । द्रविणोदाः‡ । सविता
पथातात् § । नवो नवो भवति ¶ । विद्युन्वा या पतन्ती ॥ ।
उलूकयातुम् ## । पिण्डश्चट्टिम् †† । एताः सप्त ऋचः । एतै-
र्व्याहृत्यादि पिण्डश्चट्टिमित्यस्मैर्मन्त्रैः कूर्चेन कलशोदकेन सूच-

* सुक्तानि व्याहृत्यादिव्याहृत्यानां कलशोदकादुत राजयन्तात् ।

व्याहृत्यादि यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राद्यो प्रसुक्तमेवम् ॥ १ ॥

यदि चित्तायुर्गदि वा परेतो यदि मृत्युवर्तिकं नीत एव ।

तमाह्वयति निश्चितेवपस्या द्वावर्षमेनं अतश्चरदाय ॥ २ ॥

सप्तसप्तैव अतश्चरदेन अतायुषा हविषा चार्षमेवम् ।

अतश्चमेन अरदो न यातीन्द्रा विनश्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

अतं जीव अरदो वरुणामः अतं वृषमन्त्रादतस्तु वसन्तान् ।

अतनिष्ठाद्यो सविता उच्यतेति अतायुषा हविषेनं पुनर्दृष्टेः ॥ ४ ॥

आह्वयं त्वा विदं त्वा पुनरायाः पुनर्नव ।

सर्व्योक्तं सर्वं ते ऋचः सर्व्यमायुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म. १६१स. ५५सम् ।

† स्यो ना पृथिवि; नो भवात्परा निवेशनी । यस्या नः सर्व्यं स प्रथः ॥

१म. २२स. १५सम् ।

‡ द्रविणोदाः पिपीषति कुङ्कोत म च तिष्ठत । नेष्टादुतिमिष्यते ॥ २६स. २२म. यलुः ।

§ सविता पथातात् सविता पुरस्तात् सवितं पराभात् सविताधराभात् ।

सविता नः सुवतु सर्व्यतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १०म. २६स. १०सम् ।

¶ नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां कृतुष्वसमित्ययम् ।

आनं द्वैष्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमालिरते दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १८ सम् ।

॥ विद्युन्वा या पतन्ती द्रविणोदभरन्ती मे चप्या काव्यानि ।

जनिष्टो चपोमन्त्रैः सुजातः प्रोर्वशो तिरत् दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १०सम् ।

उलूकयातुं यलूकयातुं अङ्गि यथातुमुर्षं कोकयातुम् ।

सुपर्चयातुस्त सप्तयातुं इवदेव प्रमूच रच इन्द्रः ॥ ७म. १०४स. २२सम् ।

†† पिण्डश्चट्टिमन्त्रं पिण्डादिभिन्द संमूच । सर्व्यं रचो निवेश्य ॥ १म. १६१स. ५५सम् ।

मभिषिच्य जातवेदस इति मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयित्वा
विश्लेष्टा तः॥ इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
यात् । स्त्रियास्तु श्रिये जात इति मन्त्रेण१ वामहस्ते बध्नीयात् ।
तत ऋत्विजोऽर्चतैर्यजमानस्य समन्त्रं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
शतं जीवेति इयम्३ । ये यज्ञेनेत्यष्टर्चम्४ । अग्न्यर्चं यजा-

* विश्लेष्टा ते सवनेषु प्रवाच्या या चकार्य मघवन्निकृ सुमते ।

पारावतं यत् पुत्रसम्भूतं वस्त्रपाठयोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ८८. १००८. ६८८॥

† प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ २२ पृष्ठे ११—१४ पंक्तिषु प्रदर्शितम् ।

§ ये यज्ञेन दक्षिणया समन्त्रा इन्द्रस्य सन्ध्याममृतत्वमानसः ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥

य सदाजन् पितरो गोमयं वस्त्रेणाभिन्दन् परिवस्त्रे वलम् ।

दीर्घायुदमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

य ऋतेन सूर्यमगोष्ठयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रज्ञास्तमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

अयं नाभा वदति वक्ता वो गृष्टे देवपुत्रा ऋषयश्च ऋषोत नः ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

विकपास इहवयस इन्द्रभोरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सूरवक्षे अग्नेः परिजङ्गिर ॥ ५ ॥

ये अग्नेः परिजङ्गिर विकपासो दिवस्परि ।

नवम्बोतु दशम्बो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

इन्द्रेण युजा निःसृजन् वाचतो ब्रह्म गोमन्ममश्चिषम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकर्मः त्रयो दीर्घवक्रत ॥ ७ ॥

प्र नूनं व्यामतामयं मनु सोमेष रोहनु ।

वः सहस्रं शतानं सद्यो दानाय मंहते ॥ १०८. ६९८. ८९८॥

महे इति च॥ । ततो यजमानः कर्मसाद्गुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । *

कर्मदादौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मन्ते तद्विसर्जनम् ।

तच्च मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यस्य रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विच्छेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीं च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधीयते ॥

विनायकं तु संपूज्य गुह्यैर्गन्धाक्षतादिभिः ।

प्राणायामचयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांक्षपात्रान्तु कुशभस्मजलेन च ।

ताम्बूलं तच्च विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौवर्णं राजतं वापि क्षौमं कार्पासमेव वा ।

तन्मुचयं तथा पुंसां स्तोत्रान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण† सूचक्ष्माभिषेचयेत् ।

आपो हि छेति मन्त्रेण‡ संस्कार्यस्वाभिषेचनम् ॥

* मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† सङ्कल्पं प्रत्यक्षारम्भभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वाभिषिञ्चामि पावसाः (गौः)भ्यः पुनस्तु ते ॥ एवमादिक्रमेण ।

‡ प्रथमसङ्कल्पेन १८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तेति॥ मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेण१ आशिषा योजयेदुटुम् ॥
 त्रियम्बकेन मन्त्रेण३ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूर्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदावधेति मन्त्रेण५ पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकक्षैव स्त्रियाश्चेद्दामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्त्रेण७ इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु ।

वृद्धिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

श्रद्धया ते श्रद्धः पृथक्तां पदवा पदः ।

तन्मन्त्रे सोममवतु मदाय रसो चक्षुतः ॥ १०७. १०म. यजुः ।

दीर्घायुस्तन्मन्त्रेण स्त्रिया यस्मै च त्वा स्त्रियास्मिन् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा श्रतवन्त्वा विरोहतात् ॥ १०८. १००म. यजुः ।

प्रथमस्तवस्तु १८१ वृद्धे लक्ष्मे ।

यदावधन् दायायवा द्विवारं श्राद्धायाय सुमनस्सामाः ।

तन्मन्त्रं चावधामि श्रतवारदायायुषान् करदक्षिणायाम् ॥ १४७. ५२म. यजुः ।

त्रीणि त आहुर्दक्षिणं तन्मन्त्रं त्रीण्यसु त्रीण्यस्तः सप्तद्वे ।

उत्तेव मे वदन्तस्त्वत्तन् यथा त आहुः परमं जनिष्व ॥ १४८. १६३म. ४म. यजुः ।

पुंसः सावनसीमन्तचौलीपनयनेष्विह ।
 विवाहे चानलाधारप्रभृतिश्रौतकर्मसु ॥
 इदं श्रावं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ।
 अन्यैः षोडशसंस्कारश्चावस्थादिष्वप्येष्यते ।
 वाय्वाद्युदयपनादौ तु कुर्युः पूर्वनिमित्तकम् ॥ इति
 चन्द्रिकायां विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववैष्णवः ।
 नामकर्माणि बालानां भुङ्गाकर्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।
 नान्दीसुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिष्टा पित्र्यश्रेण वैदिकं कश्चिदाचरेत् ॥
 ब्राह्मेऽपि ।

अन्यन्योपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।
 पितृनान्दीसुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
 नृवाकभोजने ज्ञाने भार्यायाः प्रथमार्त्तवे ॥
 ज्ञाने समावर्त्तने ।

देवारामतङ्गागादिप्रतिष्ठासूत्रेषु च ।
 राजभिषेके बालाश्रमभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
 नान्दीसुखान् पूज्यतमार्त्तस्तथा माह्वगणानपि ।

वनस्याद्याश्रमं* गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव च ।

पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्. कर्मसिद्धये ॥ इति ।

क्षत्रिणादौश्राद्धस्य तन्मत्वमाह ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

अस्यार्थः । देशान्तरगतस्य चिरकालाभूयमाणसद्भावस्य स्मृत-
पुत्रा पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्मादयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचौलपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीश्राद्धस्य च सक्तत्-
त्वमेव प्रथमतः क्रियमाणकर्माणां आदावनुष्ठानं कर्त्तव्यम्,
। पृथगादिषु नाहत्या संस्कारकर्माणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अथ मातृपूजनं पूर्वमुक्तं विष्णुपुराणे ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागन्तु वेदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः समवाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

* वानप्रस्थाश्रमादिषु, यदा गृहस्थाश्रमं विहाय वनं गन्तुमिच्छन्तस्तर्पयन्ति ।

मातर उक्तास्तुर्विंशतिमते ।

आचे ब्रह्मद(वे)यप्राप्ते देवतास्थापनं कृतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचेनगणाधिपान् ।

वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चाद्वान्दौमुखान् पितॄन् ॥

मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीमतः केचिदयुग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । वृद्धिआहे कर्त्तव्ये सति पूर्व्वं स्त्रिण्डलादौ मातृगणः

संपूज्यस्तद्यथा पितृपत्ने तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामहः पूज्याः ।

तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्त्रिस्तः पितृष्वसा मातृष्वसेत्यष्टौ

मातृष्वो मातरः । ब्रह्माण्याद्याः सप्त देवमातरः । तथा

दुर्गागणाधिपदेवाधिपांश्च षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्दीमुखान्

पितॄन् आचनेन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

* अथवा कात्यायनोक्ता मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा, तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूर्ण दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोर्धारामातरः कुक्षे समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुण्डलान्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु वृतेन तु ।
कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीका न चोच्छ्रिताः ॥
आयुष्याणि च ग्रन्थार्थं जपित्वाथ समाहितः ।
षड्भ्यः पिढभ्यस्तादनु आहदानुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकातीयानां काण्डमाध्यन्दिनानामेवेति
वेदितव्यम् । षड्भ्यः पिढभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीआहस्य
षडेवेत्यभिधानादविरुद्धम्, बल्लत्वं वा खग्योक्तमिति वचनानु-
ग्रहाच्च । प्रयोगपारिजातकता तु षड्भ्यः आहस्यपक्रमेदित्वेवं
व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो मातृ-
आहपूर्वकं आहस्यपक्रमेत् ।

उक्तवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तादनन्तरम् ।
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-
विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात् । अत्र नान्दीआहे आश्वलायनकाण्डा-
दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(स्त्री)-
स्त्रिप्रवर्त्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां खल्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-
दर्शितत्वात् ।

विधानपारिजाते

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्त्तयेद्दिनान्यत्र पितृपूर्वकम् ॥
द्ववशिष्टवचनं तदेतच्छास्त्रान्तरीयमिति मन्तव्यम् । हेमा-
तोऽप्येवमेव मेतिरे ।
समाह वशिष्ठः ।
पूर्व्यद्युर्मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥
शुकस्यमाह बृहशपातातपः ।
पूर्वाह्णे मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानान्तु वृत्तौ आहव्रतं स्मृतम् ॥
प्यशक्तौ वृद्धमनुः ।
अलाभे आहकालानां नान्दीआहव्रतं बुधः ।
पूर्व्यद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ इति ।
तातपस्तु ।
पृथग्दिनेष्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्व्यवासरः ।
आहव्रतं प्रकुर्वीत वैश्वदेवस्तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।
ममाह प्रचेताः ।
मातृआहव्रतं पूर्व्यं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानान्तु वृत्तौ आहव्रतं स्मृतम् ॥
गृहादिमहाकर्माविषयम् । अथे तु तदहरेव कार्यम् ।
। मृच्छपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्वेषुस्तदहरेवास्तेषु इति ।

अत्रिरपि ।

पूर्वाह्ने तु भवेद्विर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुन्रजन्मनि कुर्वीत आद्यं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

वैश्वदेवादयोऽत्र नान्दीमुखा इति धिशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

जर्ज्वक्तासु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञकाः । इति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्यादि ।

अत्रेदं तात्पर्यम् । द्विविधा नान्दीमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दीमुखा वृद्धिआहदेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यश्वमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञासु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामेव मङ्गलकार्थसु देवतात्वश्रवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयस्तु ग्रीष्ठपदपरिणामासीनिमित्तश्चात्र देवता
इति मन्तव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्ता

तेभ्यः पूर्वतराः पञ्च प्रजावन्तः सुखैषिणः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी सद्यश्चिरिति कथ्यते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसंज्ञां विधाय

नान्दीमुखानां प्रत्यर्थं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वाराहवचनं यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं दृष्ट्विच्छासे पित्रादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्री च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषाः कारिकायाम् ।

प्राक्मुखोऽत्रोपवोतौ स्या(द)दुपचारः प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्थं यवेः कुर्यात् युग्मानत्र निमन्त्र्य तु ॥

ऋतुदर्भानमूलांस्तु दत्त्वेषामासनेषु तु ।

प्राक्संस्थेष्वपि आसिष्य पूर्ववच्चानुमन्त्र्य ताः ॥

तिलो सोति पदस्थाने यवोऽसीति पद वदेत् ।

स्वधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्दं वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदात्पूर्व्यं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्वधानमःपदस्थाने वदेत् स्वाहानमःपदम् ॥

अघान्धन्तु यथापाठमुक्ताख्येष्वपि दयवान् ।

नान्दीमुखान्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि ।

निपातो न हि संध्यस्य आनुनो विद्यते कचित् ॥

पितृर्थमुपविष्टस्य सज्जदर्थं निवेदयेत् ।

द्विर्द्भिर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषाः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्याः ।

तथा ।

अत्र दृष्टिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुवातेत्यृचः स्थाने उपास्मै गायता नरः ॥
 पञ्चर्चः* आवयित्वाक्षन्निति* च आवयेद्वचम् ।
 सम्यन्नवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजश्वसु ॥
 द्विजभुक्ताशयं सम्यग्नोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र प्रागधकान् दर्भानास्तृणाति ततः परम् ॥
 पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्ना (लयन्ति) नयति सपिषा ।
 पृषदाज्येन सन्निभं भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्यन्नवचनं विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

उपास्मै गायता नरः पवमानयिन्दवे । अभिदेवाए इयच्छते ॥ ६२ ॥
 यं त्वाहिङ्गुल्यं मधवन्नवर्चन्ते गान्धर्वे हरिवो यं गविष्टौ ।
 यं त्वा नृनसगुप्तदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमए सगर्षा मरुद्भिः ॥ ६३ ॥
 जनिष्ठा उग्रः सहस्रे तुराय मन्द्र आजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
 अवर्षेन्निरु मरुतसिद्धम माता यद्वीरं दधनहनिष्ठा ॥ ६४ ॥
 आतू न इन्द्र इवहृन्नयाकमर्षं मागङ्गि । महान् मङ्गोभिरतिभिः ॥ ६५ ॥
 त्वमिन्द्र प्रतृप्तिंश्चमि विन्वा असि स्थपः ।
 अमिष्ठा जनिता विश्वतुरसि त्वं तूयं तदव्यष्टौ ॥ ६६ म. ६७ अ. यजुः ।
 अक्षन्नसोमदत्तं श्रवमिया अध्वत ।
 असोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठवा मतोवीना निन्द्र ते हरौ ॥ ६७ म. ६८ अ. यजुः ।

तथा बहुमात्रकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य वृद्धिश्चात्रे महालाये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकान्तु निर्बपेत् ॥

इति लोगाक्षिवचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गन्तु परित्यजेत् ॥

इति वचनादयदि वर्गाद्यः सम्पूर्णो वर्गो वा जीवति तदा वृद्धि-
श्चात्रादौ तद्वर्गस्याज्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनोक्तं
वृद्धिश्चात्रे ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

आमश्नात्तं पिण्डवर्जं वृद्धौ नान्दीमुखे सदा ।

इति वृद्धयाश्रवत्कावचनाच्च । अपिण्डकं वृद्धिश्चात्रमनन्निकविषय-
मिति केचित् ।

यावन्मन्त्राग्निसम्बन्ध उक्तमग्निस्तथैव च ।

तावद्वृद्धिषु सर्वास्तु सङ्कल्पमात्रमाचरेत् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

सङ्कल्पश्चात्रे विशेषमात्रं लोगाक्षिः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनं न चैवार्घ्यं नाम्नीकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानञ्च चात्रे सङ्कल्पसंज्ञि(ति)तम् ॥ इति ।

अथ जीवपितृकस्य विशेषमाह मनुः ।

वृक्षौ तीर्थे च संव्यस्ते ताते च प्रतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि वृक्षगदौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यद्व्याः न तु स्वमातृ-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनिषेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्यपि स्वमातृमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येव यावद्भूतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् खान् यजेत पितृन् सदा ॥

इति वृक्षयाज्ञवल्क्योक्तेः । समाहितव्रतः समाप्तब्रह्मचर्य इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीश्रावं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुत्रः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्गृह्णान्तेषां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अथ पिण्डशब्दः श्रावपरः । ओद्गृह्णादित्यत्र अभिविधावाङ् ।
ततश्च स्वापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्व-
पितृभ्यः श्रावं दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्तत्पुत्रादेर्जातकर्त्तादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मेव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भावाद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्वपित्रादीनामेव दातव्यम् ।

असंस्कृतास्तु संस्कारार्था भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्त्तनस्यापि विवाहाग्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनीत्या कर्माधिकारस्य जातत्वादिति ।

कर्त्ता चेज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
जीवन्त्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साग्नविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः ।

साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तवके तृद्विऋद्धनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र शौनकः ।

पुण्ये सुहृत्सं कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपरेद्युः कृतस्त्रानो धृतधीताम्बरद्वयः ।
 भूषितो गन्धमाण्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वास्ते कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतुकबन्धस्य मित्र(बन्धादि)बान्धवसंयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृह्णन् ।
 तस्य दाराद्वहिः स्थित्वा प्राप्नुवन्तोऽभिमुखागतैः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
 कृताभ्युत्थमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये बौधायनः ।

स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुञ्जातिभिः
 रतिथिवदर्शितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं
 भुक्तवतीमिषुहस्तां बधूं समीचेत इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्ता* समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्व्वेद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीश्रावं समाचरेत् ।
 भुक्ता निश्चक्रि पूर्व्व्याह्ने उद्वहेन्निशि सर्व्वदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

अथेदानीं गृहमागताय वराय कन्यादात्रा मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाश्वलायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो ब्रूवा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

षड्वर्णा भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखान् गृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यथाष्टेऽपि दातरि* ॥ इति ।

एवं स्वस्वसूक्तप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच गौतमः ।

नानाविधा जानपदा याम्याशोडाहकर्म्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपूरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्वाहारपरिषद्म् ।

सर्वसाधारणं कर्म्म तत्तु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तदनुपरिकल्पिते ।

विष्टरे† प्राप्नुतुः सम्यगासित्वा चरन्तौ स्वयम् ॥

● अत्र वरदाहमन्त्र ऋत्विनामुपलक्षकः तदाहः अर्च्यंशाखया मधुपर्क इति अर्च्यं यच्छाखीयं
कर्म्म तच्छाखया मधुपर्क इति याज्ञिकाः तत्तु नाद्रिबन्ने ब्रूवाः । इति निर्वचयितुः ।

† पञ्चाग्रतां भवेन्नञ्ज तदहोर्न तु विष्टरः ।

सर्वकर्म्मो भवेन्नञ्ज सव्यकर्म्मसु विष्टरः ।

इतिचावर्तको ब्रह्म यामावर्तसु विष्टरः । एतेषामन्यतमचरे ।

प्रक्षास्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपसिष्य तद्योजिष्य स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाय पेवशीमश्मनिर्भिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राक्षुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानौमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
 पश्चाद्यत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा सन्धकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥
 प्रत्यक्षुखः प्राक्षुर्ह्येतां स्थितामात्मसमोपतः ।
 कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारश्च पूर्वोचरित उच्यते ।
 वरस्याभिमुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्ता नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सहस्रकर्णभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि)गामिति चोच्चार्य प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्तो यो दद्यादेवतीर्थेन शान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्पणे ॥
 आभेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं प्रददाम्बहम् ॥
 कन्यां सहस्रकर्णभ्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्णवमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहित(मन्त्रेण)मन्त्रैव काले दद्यात्सद्बोदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं क्षेत्रं रथं तरुम् ।

तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बद्ध्वा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्णीवं वरः पूर्ववदासने ॥ इति ।

अत्र शौनकीये अग्निं प्रतिष्ठाप्य बद्ध्वा वरः पाणिं गृह्णीयादिति यदुक्तं तत्तु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्तककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोक्षिते अग्निमुपसमाधाय निर्मथ्य विवाह उदगयन आर्प्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । आश्वलायनादीनान्तु पाणिग्रहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्द्वेषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुम्भं निधाय समन्वारध्यायां ब्रुवेति सूत्रात् ।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

बद्धकुलमितोक्तेषु द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यात्पातालवत्तान्त्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥

तान्त्रपात्रे जलेः पूर्वेऽन्तपात्रे वायवा शुभे ।

मण्डलादीदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्ते मङ्गले प्राप्नो यन्मच्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अथ सुमुहूर्त्तसमये विशेषोऽभिहित आश्वलायनकारिकायाम् ।

स्नातालङ्कृतकन्यायाः प्राप्नुव्याः प्रत्यगाननः । .

ईक्षेत् तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखञ्च सा ॥

मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः ।

सगुडां जीरकां कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥ इति ।

तण्डुलप्रमाणमुतां यमस्मृतौ ।

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्पुण्यो बधूम् । इति ।

अथ कन्यादानप्रकार उक्तः गृह्यपरिशिष्टे । यथा ।

चतु(ष्पादे)ष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णं भद्रपीठे वरः
प्राप्नुव्य उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यक्षुर्हीं भद्रपीठासीनां सुस्नाता-
मलङ्कृतामाहृतवाससम्* स्त्रिग्विणीं कन्यां पुरस्तत्पदाता सामात्य-
उपावेशेद्वरं विधिवद(र्हयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरोधा
उदक्षुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगयान् दर्भानास्तीर्थं तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय ब्रीहियवानोप्य तं गन्धादिभिरलङ्कृत्य
दूर्वा(म्)पञ्चवैमुखमवस्तीर्थ्य अबलिङ्गाभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभि-
रङ्गिः प्रयोजयेत् ।

* निक्षेपमन्त्रो यथा— सुखां त्वमसि यन्मृगाणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

भव भावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति निर्वयसित्यः ।

आहृतवासोत्पन्नं यथा— ईषद्भूतं नवं शुभं सदृशं यज्ञं धारितम् ।

आहृतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषत् पूजं, न धारितं न परिहितमिति संस्कारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याङ्गदीनि वाचयित्वा शिवा प्रापः सन्तु सौम-
नस्वमस्तु अन्नतं चारिष्ट्यास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिस्तु
तिथिकरणस्तु इर्त्तनस्तत्रसम्पत्तास्तु इत्युक्त्वा भार्यादिसमेतः सङ्कल्प-
वाक्यमुच्चार्य कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रो(इवा)त्पन्नामसुथ प्रपौत्री-
मसुथ पौत्रीमसुथ पुत्रो सुशीलानाञ्जीमिमां कन्यां वशिष्ठगोत्रो-
(त्पन्नाय)इवाय असुथ प्रपौत्त्राय असुथ पौत्त्राय असुथ पुत्त्राय
श्रुतशीलनान्ने अस्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति
ब्रुवन् वरस्य पाणौ हिरण्यमुपधाय कलसोदकधारामासिञ्चेत् ।
मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याङ्गाशेषो वाचयित्वा दक्षिणेऽंसे कन्यामभिमृश्य “क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतियक्षेता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि यौस्त्वाददात् पृथिवी परिगृह्णातु” इति जपित्वा प्रजापतिमनुसृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधो दातृवरौ प्रति “ऋतस्य हि शुक्रधः सन्ति पूर्व्यौ” इति तिस्र ऋचोऽपित्वा एतद्वः सत्य-समृद्धमस्तु इति ब्रूयात् ।

- ० कृतस्य हि प्रथमः सन्नि पूर्वोक्तस्य चोतिर्हजिनानि कृत्ति ।
 कृतस्य प्रोक्तो बधिरा ततर्ह कृत्तुप्रधानः प्रथमान् आयोः ॥ ८ ॥
 कृतस्य दृष्टा धरुणानि सन्नि प्रकृति चन्द्रा वपुषि वपुषि ।
 कृतेन दीर्घमिवयत्त प्रथम कृतेन गाय कृतमा विवेकः ॥ ९ ॥
 कृतं यन्मान कृतमिदानीत्तस्य प्रथमस्तुरया च गण्यः ।
 कृताव प्रथ्वा वृत्ते गभीरं कृताव धेनु परमे कृताते ॥ १० ॥ २०२ ॥ १०००० ॥

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

खलङ्कते वेश्मनि मङ्गलगोततूर्यनिर्वोषे पूर्वापराव(न्यु)त्पु-
च्छितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये स्वस्तिकां तिर-
स्करिणीं धारयेयुः । अथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुड-
जोरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुः । अपरस्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरश्च । तौ मनसा इष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं* पठेयुः । पुरन्ध्रगो मङ्गलगोतीः
सूर्यः ।

अथ ज्योतिर्विंदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्करिणोमुद-
गपसार्थं कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुडजोरका(नवकिरतः)नव-
किरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्नात्प्लोमिति† तामोक्षमाणो
जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्नोति‡ । तथेक्ष(क्ष्य)माणोऽथास्या भुवो-
र्मध्यम् इदमहमिति§ दर्भायेण परिसृज्य दर्भं निरस्य अप उप-
सृजेत् । ततो मित्रोऽसौति बधूं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा एकमिषण
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्रश्च ता-
नाशोर्भिरभिनन्दयेयुः ।

* उदुगमिन्नादिकं प्रथमसूक्तस्य ४०० इष्टे प्रदर्शितम् ।

† अथात्प्लो वक्ष्यापतिघ्नौ इहस्यत इन्द्रापुत्रघ्नौ लक्ष्मिनामस्ये सवित्रुः सवे ।

‡ अघोरचक्षुरपतिघ्नोति शिवः पशुभ्यः पुत्रघ्नाः सुवर्णाः ।

§ घोरसूदेवकामा स्त्रोना ग्रं गो भव विपदे ग्रं चतुषदी ॥ १० म. ८५ म्. ४४ स्तम् ।

¶ इदमहं वा त्वयि पतिप्राप्त्योक्तां निर्दिशामि ।

¶ एकमिषे विष्णुस्वाऽन्तु वे कर्जो होवात्वा विष्णुस्वाऽन्तु । संस्कारव्रजाना ।

अथानयोराद्वीक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण क्षीर(मान्दीय)मादाय दृतमासिष्य
पुरन्ध्रादिभिः आद्वीक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूपं तथा-
स्थितयोर्बधूवरयोर्वर्धनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्धृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिष्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्बध्वाः प्रक्षालितेऽक्षलौ क्षीरदृतं पाणिना हिरप-
स्तोय्यं हिस्तण्डुलानक्षलिना वपति यथापूर्व्यं ततो हिरपरिष्टा-
दभिधारयति एवं वराक्षलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरक्षल्योर्हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याक्षलौ स्वाक्षलिं
धारयेत् दाता च कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं
वर्धनम् शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रसम्पदस्तु
इत्युक्त्वा कन्यामुत्तिष्ठय्य तदक्षल्यक्षतान् वरभूध्न्यारोपयेत् । वरोऽपि
तभूद्धिं स्वाक्षल्यक्षतानारोपयेत् । एवं त्रिर्बधूः पूर्व्वं वराक्षलौ
ततस्त्रिवरः बध्वक्षलौ तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदक्षलावन्योऽथ
तत्समारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयनाद्यादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधाः कांस्थे (पयः) अप आसिष्य औदुम्बर्या आर्द्र-
शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वाम्नपञ्जवया अभि-
विश्वेदबलिङ्गाभिकर्तृभिः* ।

* आपो हि ता मयंसुव इत्यादिकाभिः, प्रथमस्तुल्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

अथ बधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाग्राव्य परस्परतिलकं
कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च परस्परं करे बध्नी-
याताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गौ)ग-
फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुष्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं
हवामहेः इति आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति च^१ बधूवरयोरुत्त-
रीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति^२ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाख्यौ वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
शीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शीनकण्टकपरिशिष्टयोः क्रम-
व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (त्विच्छ्वे) विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥

- * गणानां त्वा गणपतिः हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिः हवामहे । निधीनां त्वा
निधिपतिः हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधना त्वमजानि गर्भधम् ।

२१७. १२म. यजुः ।

- † आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चिचं शर्म मण्डभाय ।

महादली दक्षिणेन ॥ ८म. ८१म. १४म. ।

- ‡ नीललोहितं भवति कन्यासन्निव्यन्यते ।

एतन्ते चत्वारः ज्ञातव्यः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ १०म. ८५म. २८म. ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

ऋष्यशृङ्गः ।

गौरीं* कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।

गोत्राय शश्वणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानाश्वोत्तमाग्रयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृहं (ततः) तथा ।

वेद्याणि च धनञ्चापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाङ्गभूतानुदानमन्त्राः प्रोच्यन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशनो† ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्व्वशस्याश्र(या)यो भूमिर्वराह्येण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमेः ।

इयं दासो मया तुभ्यं श्रोत्रिप्र प्रतिपादिता ।

सदा कश्चेकरो भोग्या यथेष्टं भद्रमसु ते ॥

* मन्त्रवार्त्तिकं तु गौरीमितिपदस्थानि मयेति निवेशनोद्यम्, अथिकवार्त्तिकं ।

रोहिणीमित्यादिष्वः कार्यं इति गोपीनाथः ।

† अथर्वशास्त्रेणो ह्यन्य अघोचमित्रिनो इति संस्काररत्नाश्रयां पाठः ।

इति दास्याः ।

विशुद्धमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाह(नो)नं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यश्वस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां श्रियमुन्नतिम् ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्व्वप्रदं प्रदास्यामि प्राणातु कमलार्पितः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

क्षीरोदमयने पूर्व्वसुत्यितं कुण्डलहयम् ।

श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

इदं गृहं गृह्णाण त्वं सर्व्वीपस्करसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्थ-

स्तवके वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलमुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या ज्ञानकृत्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ॥

लैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यहस्वा सर्व्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
मह्नीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

वृहस्पतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चा(नु)नडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
तस्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विशिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्याहीक्षातो ब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवह्स्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (वो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति वोज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवर्त्तीऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दद्यात्स्वर्गं (स चा) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
कुकुद(कूपद)बाणजिधौ च प्राणदाता भयेषु च ।
समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

ब्रूकुदः (ब्रूपद) इति सालङ्कारकन्यादातेत्यर्थः । सत्कल्याणकृतं
कन्यां यो ददाति स ब्रूकुद (ब्रूपद) इत्यभिधानात् ।
आग्नेयेऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कृतान् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकां व्रजन्ति ते ॥
शुक्ला कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकां व्रजन्ति ते ॥
निलराशिः क्षतो यावद्विवाकरसमुष्कृतः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिस्रो राशिसु यावता ।
संक्षयं क्षमते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्दर्शसङ्ख्याणि ब्रह्मलोके भक्षयते† ॥ इति ।

अत्रिः ।

बालुकाभिः क्षतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
गते लयसङ्ख्ये‡ तु एकमेकं विशीर्यते ।
अथ च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* यं चक्षते इति पाठं युक्तमुपस्थापितः ।

† नष्टो ईयते इति पदश्रवणमिति आचार्यः, एवंपदमेव तु नष्टीयते इति वचं ज्ञातम् ।

‡ अथाः प्रख्याताः कल्याणा इत्यर्थः तेषां सङ्ख्यं तद्विज्ञम् ।

§ कन्यादानकल्पपुष्पाचय इति शेषः ।

संवत्सरे ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणोक्तम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥ इति ।

अथ दम्पतिकर्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्णायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्दरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणायाम् ॥

त्रैलोक्यवक्त्रभां दिव्यगन्धमाख्याम्बराङ्किण्विताम् ।

सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।

विलासिनोत्तमस्त्रीषैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवंविधां कुमारीन्तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनीञ्च पद्माञ्च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बधूकण्ठे स्नेष्टदेवतां ध्यात्वा)य
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरन्ने ।

माङ्गल्यतन्तुनानेन भर्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्वोक्त
विवाहवेदिकामागत्य स्वग्रमासनमध्यास्य पश्चिमभागेण नियमित
वारं बधूमाणीय दक्षिणतस्तानुपवेश्य स्वस्वशास्त्रोक्तभागेण विवाह
होमं कुर्यात् ।

तथाचाश्वलायनः ।

अर्धरात्रे व्यतीते तु परेषुः प्रातरिव हि ।

गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यन्नविदो विदुः ॥ इति ।

अथ व्रतविशेषमाह शौनकः ।

अत ऊर्ध्वं चिरान्नं तौ द्वादशाहमथापि वा ।

शक्तिं वोक्ष्य तथोक्तं च चरेतां दम्पती व्रतम् ॥

व्रतमाह स एव ।

अक्षारखण्डाहारी भवेतां भूतले तथा ।

शयोयातां समावेशं न कुर्यातां बधूवरौ ॥

समावेशो मैथुनम् ।

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तन्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्यानाम्नीर्जचोऽध्वेति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

सर्वस्वप्राप्ताः । यथा—

११ ज्योतिः ।

सूर्याः सन्निभः भूमिः सूर्य्यं, सन्निभः सौः ।

सूर्य्योऽसौ सूर्य्यः ।

अनेनादित्यादिभिः दिवि सूर्य्यः ॥ १ ॥

संमिमादित्वा बलिमः संमिमं पृथिवीं मज्जो ।

अथो मज्जवाचामिषासुपस्ये सौमं चाहिमः ॥ २ ॥

सौमं मज्जते पविषान् यत् संपिबन्मोषधिम् ।

सौमं सं ब्रह्मणो विदुः तस्माज्जाति कश्चन ॥ ३ ॥

आच्छविषान्मैमुपितो वाहतेः सौमं रश्चितः ।

वाह्वामिषासुपस्ये न ते अज्जाति पाणिमः ॥ ४ ॥

वस्त्रा दीव प्रपिबन्ति तत आध्यायसे पुनः ।

वायुः सौमस्य रश्चिता समानां नास आह्वतिः ॥ ५ ॥

सत्येनोत्तमितेत्वाद्याद्युचमारब्ध या ऋचः ।

रैव्यासोदुदयो नारायसी शोचनी ।
 स्याया भद्रमिहासो वाचयेति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥
 चित्तिरा उपनयनं चक्षुरा यन्मन्त्रम् ।
 शीर्षमिः कोच चासोदुदयात् स्यापतिम् ॥ ७ ॥
 सोमा आसन् अतिथयः सूरौरं बन्धु शोपयः ।
 स्याया चक्षिना वराधिरासोत् पुरोमयः ॥ ८ ॥
 सोमो बभूवुरमवदक्षिनाकासुभा वरा ।
 स्याया यत्पत्ने ग्रहर्षी मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥
 मनो यत्सा यत्न चासोद्योरासोदुत ऋदिः ।
 यत्नायनकाङ्क्षायासां यदवात् स्याया द्युष्टम् ॥ १० ॥
 यत्नायनाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामगवितः ।
 योचं ते यत्ने यासां दिवि यन्मायराचरः ॥ ११ ॥
 यत्नी ते यत्ने यासां व्यामो यत्न याचतः ।
 यनो मनकायं स्यारोहत् प्रवर्तौ पतिम् ॥ १२ ॥
 स्याया कष्टतुः मनात् सविता यन्मायकायत् ।
 यत्नायु यत्ने यासां यत्नेऽप्युद्यते ॥ १३ ॥
 यद्विनायः यत्नायनायवात् निपत्तेयः यत्ने स्यायाः ।
 विने द्विना यत्ने यत्नायनायवात् पुनः पितरावहोत पुनः ॥ १४ ॥
 यदवात् यत्ने यासां यत्ने स्यायाः ।
 यत्ने यत्ने यासां यत्ने स्यायाः ॥ १५ ॥
 ये ते यत्ने स्याया यत्ने यत्ने यत्ने ।
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने ॥ १६ ॥
 स्याया देवियो निपाय यत्ने यत्ने ।
 ये यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने ॥ १७ ॥
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने ।
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने ॥ १८ ॥

विहिंसो तीरक्ष(त्तं)त नेन्द्रमित्थाद्यद्यो पुरा ।

अश्रीरान्ता दहोष्यन्ते सूर्यायन्ते सूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेः पुण्याहमय वाचयेत् ॥ इति ।

नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां वैतुष्यसामिन्धम् ।

भानं देविष्वा वि दधात्वायन् प्र चन्द्रमाक्षिरते द्वीपमायुः ॥ १८ ॥

सुखिंशकं ब्रह्मलिं विनक्षपं चिरस्थायं सुष्ठं सुचक्रम् ।

आरोह सूर्यं चतुस्तस्य लोकं क्षीमं पत्न्ये वस्तु ज्ञाप्य ॥ १९ ॥

उदीर्घातः पतिवतौ क्षेपा विन्नावसुं नमसा नोर्ध्वरीक्षे ।

अन्धामिच्छ पितृवदं व्यक्तां स ते भागो जगता तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उदीर्घातो विन्नावसो नमसेषामङ्गं त्वा ।

अन्धामिच्छ प्रपञ्चं स आयां पत्या सज्ज ॥ २२ ॥

अदृष्टरा अजयः सन्तु पत्या वेभिः सखायो यन्नि नो वरियम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीयात् सं आश्रयं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

प्र त्वा सुचामि ब्रह्मस्य पाशादयेन स्वावधानं सविता सुमेवः ।

अतस्य यांनो सुष्ठतस्य लोकिरिटां त्वा रुद्र पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्रेतो सुचामि नास्तुतः सुवहामस्तुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र नीतुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

अष्टाविना त्वा प्रवृत्ता

पूया अन्तो नयतु ५०

दृष्टान् गच्छ दृष्टपत्नी बधासो भाग्यनो त्वं विदध मा वदासि ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते सन्तुष्टतामजिन् दृष्टे गार्हपत्याय आर्यवि ।

एता पत्या तस्य संखलखाया जिज्ञो विदध मा वदायः ॥ २७ ॥

नीलसोहितं भवति ज्ञायासक्तिर्भोज्यते ।

एषन्ते अन्ता प्रातयः पतिवन्धेषु दधति ॥ २८ ॥

यरा ईहि आमुष्यं ब्रह्मणो विमला वसु ।

ज्ञानेया पद्वतौ मूल्या जाया विप्रते पतिन् ॥ २९ ॥

अश्रीरा तनून्भवति दधती पापवासुवा ।

यथिर्वन्धो वाचसा अमरुतमिच्छति ॥ ३० ॥ ८३५ ॥ १०५५ ॥

अथ चतुर्थं दिवसेषु कर्त्तव्यविशेषमाह स एव ।

दम्पती रोहिणीसोमी भूर्त्वा प्रथमके दिने ।

दाक्षायणी यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तौ ॥

पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च तौ ।

अग्निस्त्राहे ऋतोयेऽङ्गि पूजयेताच्च कालिकाम् ॥

चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शाङ्करौ मानवस्त्रियौ ॥

एवं प्रतिदिनं (कर्त्तुं) कृत्वा पूजां तौ दम्पती तथा ।

चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्वाङ्गाणान् बह्वन् ॥

वस्त्रहस्तादिभिष्टात्रं ताम्बूलादि प्रयत्नतः ।

आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्हिजैः ॥

अथ दम्पतिसहभोजने संप्रवृत्तकारः ।

माषा सहोपनीते स्वादिवाहे भार्यया सह ।

अन्धश्च सूह (भुञ्जीत) भुञ्जानः पातित्वं प्राप्नुयात्तरः ॥

तथा नान्दीश्वरमारभ्य मादृकाविसर्जनावधि वर्ज्यसु*

नित्यश्रावगध्यनं ज्ञानं शीतेन

जाते माहलि २०. — उपोद्वासनावधि ॥

वृद्धमनुः ।

अपसव्यं स्वधा(पात्र)कारं शीतान्निः ज्ञानमेव च ।

सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मादृकविसर्जनम् ॥

। वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति मन्त्रलिङ्गाच्च नित्यश्रावादी
धाकारनिषेधः ।

०. चर्चयेतां विज्ञानं बह्वन् इति पाठो दुर्लभः, कर्त्तुं विषयनामकान् ।

अथ चापि ।

दर्शत्राहं अयत्राहं नदीसीमालिङ्गनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 पित्रोः प्रत्यादिक्ते प्राप्ते नान्दीत्राहं न कारयेत् ।
 यदि मोहाद्विजः कुर्यान्मातृविसर्जनं भवेत् ॥
 उपवासव्रतश्चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
 मृदा स्नानं नैव कुर्यात् क्षुरेण श्मश्रुकृतनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

इति त्रयोदशतन्त्रभट्टविरचिते विधानपारिजाते विवाहविधानम् ।

अथ पुनर्विवाहविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

इत्थं विवाहे कृते पञ्चासन्नम्नाद्यष्टविधानं चेत्तदा ज्योतिः-
 शास्त्रोक्ते काले पुनर्विवाहं कुर्यात् ।

तदाह नृसिंहः ।

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृत्तिदम् ।

लग्नेन्दुलग्नयोर्दीर्घे ग्रहतारादिसम्भवे ॥

अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।

विवाहे त्वय दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अथाशौचं कुर्यात्सम्बन्धीति ज्ञेयम् । अन्यथा सद्यः शौचं विधीयते

इति भावस्तोत्रत्वात् ।

विवाहसमये प्राप्ते यज्ञेहे मृ(त)त्युज्ज्वलनो ।

स्यातां तदा पुनश्चैव ऋषे काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित् वरेणाचरितस्य गुरुभूताशौचविषयमेतत् अ-
सामान्याशौचे नान्दीश्राद्वादूर्हमाशौचाभावादित्याहुः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ।

अयम् चोत्तरं श्रेष्ठं वृद्धये तु* विशेषतः ।

आषाढमार्गशौर्षौ द्वौ वर्णौ शेषाः शुभावहाः ॥

विवाहोक्तार्चतिथ्यंशराशिवारोदिवर्गजाः ।

करणयोगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥

तस्मिन् (वी) विवाहसमये शुभगश्च तथैव च ।

पूर्वाह्ने पूर्व्यरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अथ त्रयोऽन्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तच्च श्रुतिर्यथा ।

तस्मादेको बह्वीर्जाया वि(न्दे)न्दत इति ।

श्रुत्यन्तरमपि ।

तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह
इति ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मग्रन्थासम्पन्ने दारे* नाम्नां कुर्वीति अन्यतराभावे
नाम्नां प्राग्व्याधानादिति† ।

अस्यार्थः । यदि प्रागूक्ता स्त्री धर्मेषु प्रजया च सम्पन्ना तदा
नाम्नां विवहेत् । अन्यतराभावे अग्न्याधानात् प्राग्वोद्व्या
इति । जन्मना ह वै पुत्रपुत्रिभिर्कर्तव्यान् जायते इति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

श्रुतिश्च ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः ।

परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।

विरक्तसेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* अथ दारे सतीति वचनानुते तस्मिन् प्रागुक्ताधानात् सन्नामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मसम्पत्तयं पुनर्दारपरिवृत्तं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्ये दत्ताचीनस्यकर्त्तव्यम् ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

वाचस्पत्योऽपि ।

आहरेद्विधिवद्धारानर्थाच्चेद्विषयसम्पत्तयम् । इति गोपीनाथः ।

† प्राग्व्याधानात् सन्नामपि धर्मग्रन्थासम्पत्तौ रागात्मकं कदाचिद्धारसङ्घे नातीव दीपः ।

व्याधितार्थेर्भाष्या कर्त्तव्यं ननु चाना मन्ना वा न भवति पुत्राश्च मृता अपुत्रता वा तदा कर्त्तव्यं

अथ विवाह इति व्याख्यातस्तुत्याज्ज्ञाता ।

याज्ञवल्क्यः ।

सुरापी* व्याधिता धूर्ता बन्ध्यार्घ्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषहेमिणी तथा ।

अधिविवापि भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि ह्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदेने प्रतीत्यकालमाह मनुः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु सृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संग्रहे तु ।

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्* ।

सृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्यं तु सहायभूता भवत्येव ।

संहितायां विशेषमाह स एव ।

या रोगिणी स्वात् क्षिता सम्पन्ना चैव ग्रीलतः ।

सानुभ्राण्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित् ॥ इति ।

* सुरापाने नाचिवेदमनां किन्तु आगेऽपि “तथा वदति पातके” इति आचरेतुमेव तस्य कृतावधिनात्, “पतत्यर्धे शरीरस्य तस्य भार्या सुरां पिबेत्” इति वचनात् ।

† त्यजेदधिकं न तु भोगं त्यजेदिति साधनः ।

अनुत्पत्तरेऽपि ।

एकामुक्तस्य कामार्थमन्यां (लभ्यं) वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोक्तमपरां वहेत् ॥

प्राज्ञवत्कायसु ।

आन्नासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्वजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।

सधनेन स्तद्रव्यद्वतीयांशो देयः । निर्धनेन अन्नाच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु उक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह
मनुः ।

अधिकिन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्दोषिता गृह्यात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याग्या वाः कुलसन्निधौ ॥ इति ।

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्वार्थः । अग्निशुश्रूषा त्रीतस्मार्त्ताग्निसाध्यकर्म । शिष्ट-
शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्पाद्यं यत्तदेतत् सर्वं
सवर्णासवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्यया कारयेत् । अनेक-
सवर्णभार्याशुक्लसु ज्येष्ठया सवर्णया कारयेत् यदि सा गर्हिता

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽथ धर्मायोम्यत्वोपपादकदोषोपलक्षणं
ते च दोषा अन्वत्वकुष्ठित्वादयः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अग-
क्रतायासु प्रसक्त्यभाव एव । तथापि केवलकृतत्वर्थमाध्यावेक्ष्य
यजमानौदुम्बरीसम्मानवदेकयैव सर्वर्या ज्येष्ठया कारयेत् । १
सहजनादिकं कर्तुः संस्कारस्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित-
मीमांसासारवेदिनां सुज्ञानम् । स्मार्त्ताग्निसाधे तु क-
सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहान्नावेवापरविवाह-
विधानात् । तदसम्भवेऽग्निहव्यसंसर्गविधानाच्च ॥

तथाच कात्यायनाश्वलायनौ ।

सदारोऽन्यान् पुन्यर्दारानुहोतुं कारणात्तरात् ।

यदौष्णेदग्निमान् कुर्वन् न होमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्वा)न्नावेव भवेद्योमो लौकिके न कदाचन ॥ इति

तद्विधानं यथा—अथान्योर्मुह्ययेर्वाकं उपवीमिद्विजातयोः ।

सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

अरोगानुवर्तकानां चक्षुषोपभयात् स्वयम् ।

कृते तत्र विवाहे च व्रताने तु परेऽहनि ।

इत्यन्वक्ष्यत्ययोरपि समाधाय यथाविधि ॥

तन्मं कृत्वाप्यभावात्तन्मात्राणादिकं ततः ।

सुपुत्रात् पूर्वपत्न्यो तवान्मारव्यं चापुत्रीः ॥

पद्मोरेका यदि मृता इत्यादि तैर्नैव तां पुनः ।

आदत्तोताम्या साईलाद्यानविधिना गृही ॥ इत्यादि ।

इदम् सति सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकान्त्री
विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मण्डभाद्युक्तप्रकारेण पुनराधानं
कार्यम् ।

मृतपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्ग्रहे ।

ब्रमहामृतिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमं परिवक्षरे शुभो

युगले चापि* मृतिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नायं कालनियमः ।

इति श्रीविधानपारिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्

कर्त्तव्ये विवाहविधिरुच्यते ।

तत्र द्वितीयां निषेधति मास्त्रे कश्चपः ।

अपाकृत्य ऋणं चार्धं लक्ष्म्यां स्त्रियमुद्दहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी सान्निभो(ऽज्वरः) नरः ।

• मनुस्मृत्यप्रकारेण यथा—

आद्यानां विद्यमानानां द्वितीयास्तुवद्देवदि ।

यदा वैवाहिकं कार्यं कुर्वादावसथेऽभिमानम् ॥ इति ।

† चक्षुषे परिवरेवकारार्थेन इति बोधोपायः ।

उद्वहेद्रतिसिद्ध्यर्थं तृतीयां न कदाचन ॥
 मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
 नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

धर्मयागनिमित्तोऽपि मोदहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
 तृतीयां यदि चोद्वाहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
 चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वाहेत् ।
 आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
 शुभे दिने वा पूर्वार्धे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥
 देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।
 ग्रामाग्राच्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
 परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः ।

ज्ञात्वात्वं पूतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितः ।
 सपुष्पफलशालैकमर्कहस्तं† समानयेत् ॥
 सङ्गच्छेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
 अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
 अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्त्रियादि वाचयेत् ।

* उद्वाहेदित्यर्थम्, उद्वहेदित्यर्थः । निर्वयसिश्चापि चयमिव पाठो दृश्यते ।

† हस्तमित्यत्र गुणमिति च-उक्तमे पाठः ।

नाम्दीवासे हिरण्येन षष्ठी वर्गान् प्रपूजयेत् ॥
 पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु शक्तिः ।
 यज्ञोपवीतं वस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
 उष्णीषगन्धमाख्यादि वरायास्त्रैः प्रदापयेत् ।
 स्वशास्त्रोक्तविधानेन मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्यानन्तरमुक्तम् ।
 कृत्वार्कपुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।
 त्रिलोकवासिन् सप्ताक्ष ष्णायया सहितो रवे ।
 तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥
 तत्राध्वारोप्य देवेशं ष्णायया सहितं रविम् ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥

तन्मन्त्रेण आकृष्येनेत्यादिनाः ।

अन्यत्रापि ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतनुभिः ।

मन्त्रयो मातृकादेवास्तयः पितृगणास्तथा ।

गर्वेशदुर्गाचेष्टेशाः कुलदेव्यष्टवर्गकाः ॥ इति स्मृतिदर्पणः ।

सप्तशाखा दाहशाखा इति केषित्, वरशास्त्रेत्यन्ते ।

वरस्य वा भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यभेदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यव्यशास्त्रेऽपि दालरि ॥

इति वचनात् एतदेव समीचीनं मन्यामहे ।

आकृष्येन रजसा वर्जमानो निवेश्यवस्त्रमुत मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रथेन देवो वासि सुवसानि ययन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य चर्चस्त्रैः॥रभिषिञ्च च ।

गुह्यीदनन्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

चर्कं प्रदक्षिणौकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं बुधः ।

मम प्रीतिकरा येयं मया स्मृ(ष्ट)ष्टा पुरातनी ।

चर्कजा ब्रह्मणा स्मृष्टा साक्षात्कं प्रतिरक्षतु ॥

पुनः प्रदक्षिणौकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।

चाहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागताः ॥

चर्कं त्वं ब्रह्मणा स्मृष्टः सर्व्वप्राप्तिहिताय च ।

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः ।

तृतीयोद्वाहजं (दोषं) पापं मृत्युञ्जाम् विनाशय ॥

आयुर्दंष्ट्रि यशो देहि प्रजां देहि पशूनपि ।

देहि मेऽर्कं त्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥

ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत् ।

आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्रौ च नन्मिका ॥

गोषं काश्मपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।

सुसुहर्से निरीक्षार्कं सस्त्रिस्तुक्तः॥सुदीरयेत् ॥

* चापो हि सा इत्यादिभिरभिषेकमन्त्रैः, प्रथमस्तुतस्य ५८ इष्टे प्रदर्शिते ।

† त्वं मे पत्नी इहागता इति स्मृ-पुस्तके पाठः ।

‡ सक्ति न इन्द्रो ब्रह्मर्षा; सक्ति नः पूषा विश्ववेदाः सक्ति नकाचार्योऽरिष्टनेमिः सक्ति नो बृहस्पतिर्दधातु इति ।

आशोभिः सहितैः* कुर्वादाचार्यप्रमुखैर्हिजैः ।
आचार्यश्च समाह्वय विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।
परिमृष्ट ततो होमं स्वमृष्टविधिनाचरेत् ॥

आचार्यश्च दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्कशे† तुभ्यं दत्तां विप्र समान्वय ॥ इति ।
अक्षय्यवतकन्यां कृत्वा कङ्कणबन्धनम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूर्यं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।
स्वशास्त्रोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाद्यवा अपेत् ॥
पञ्चीकृत्य पुनः सूर्यं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।
वृहत्सामेति मन्त्रेण सूचरक्षां प्रकल्पयेत् ॥
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्विषोत्तरयोस्ताया ।
कुम्भाच्च निक्षिपेत् पश्चादान्मेयादिचतुष्टये ॥
सर्वस्वं प्रतिकुम्भाच्च त्रिः सूचेणैव वेष्टयेत् ।
हरिद्रागन्धसंयुक्तां पूरयेच्छैतलं जलम् ॥
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्यूह्य परमेश्वरम् ।
पाथा(र्घ्या)र्घ्यादिनिवेदान्तं कुर्वान्नामैव मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

द्वितीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।
आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आशोर्धोषवद्विरिति नोपीनाथः ।

† अतुल्यनोपादानुकर्यर्थे इति नोपीनाथः ।

अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्वादि वाचयेत् ।
 गान्दीमुखं प्रकुर्वीत स्वच्छिलञ्च प्रकल्पयेत् ।
 अर्कमन्त्रं च सौम्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् आकणोनेत्यादिरूपा । तथेत्यर्थः ।
 स्वयं चाक्षतस्तप्तहस्तमाख्यादिभिः शुभैः ।
 अर्कस्योत्तरदिग्भागे समन्वारम्भ एतया ॥

एतया अर्ककल्पया ।

उल्लेखनादिकं कुर्यादाधारान्तमतः परम् ।
 आज्याहुतिञ्च शुश्रूयात् सं गोभिरनयैकया* ॥
 यक्षैः स्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः‡स्ततश्च स्विष्टकृत्वेतु§ ।
 परिवेषनपथ्यन्तमयाश्चेत्यादिकं क्रमात् ॥
 अत्र प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः ।
 पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुषा ।

* सं गोभिराहिरसौ गजमाषौ भन इवेदर्थमन्त्रं निनाय ।

जने निषो न दध्यतो अग्नौ इहस्यते वाजवाय५५ रिवाकौ स्नाहा ॥

† यक्षैः स्वा काम कामाय ययं सन्नाह्वजामहे ।

तमकथं कामं दद्यामिदं त्वं हृतं पिब स्नाहा ॥ इदमग्रये ।

‡ व्याहृतिभिरिति शेषः । ओं भूः स्नाहा इदमग्रये । ओं भुवः स्नाहा इदं वाचये ।

ओं स्वः स्नाहा इदं तृत्याय । ओं भूर्भुवः स्वः स्नाहा इदं प्रणापनये एवंकपाभिः ।

§ ततः स्विष्टकृतं पुनैदिति पाठो बहुषु निषन्धेषु दृश्यते ।

अर्वापत्न्यानि नो देहि तत्तत्त्वं चन्तुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि* जप्त्वा तं (तत्) विस्मृजेत्ततः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च शक्तितः ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।

तत्तत्त्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अथ पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्व्ववत्तां प्रपूजयेत् ।

विस्मृत्य होममग्निञ्च विधिना मानुषीं पराम् ॥

उद्दहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिदृष्टिमान् ।

न पशून् च भिक्षाणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥

एवमेव द्विजत्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्दहेत् ।

धनधान्यसमृद्धिञ्च इच्छाशक्तिः परञ्च च ॥ इति ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् तृतीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।

पूर्व्वोक्ते आदित्यवासरे इत्यनञ्चने ग्रन्थे वा अन्यस्मिन् शुभदिने वा पूर्व्वोक्ते ग्रामाग्राध्यासुदीक्षां वा फलपुण्यसंयुतमर्कवृक्षं गत्वा कृतमित्यक्तियो यजमानः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा सम तृतीयमानुषीविवाहजन्म(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं यथाविधि हत्वा अस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नान्दीञ्चाघं कुर्यात् ।

अथाचार्यः स्वयं श्रोत्रविधिना मधुपर्कं वरं पूजयित्वा तस्मै
यज्ञोपवीतं वस्त्रद्वयं हस्तकर्षादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च
दद्यात् । अथाचार्यो यजमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-
मर्कटश्च पात्रयोनेति मन्त्रेण* षोडशोपचारैः† पूजयेत् ।
अर्कस्य प्रतिमाश्चैव गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । संवेष्ट्य अर्कमिति
शेषः । आपो हि ष्ठेत्यादिभिरब्लिङ्गकैर्मन्त्रैरभिषिच्य गुडोदनं
नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाक्षलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्रौ ।

त्रिलोकवासिन् सप्ताक्ष ह्यायया सहितो रवे ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

वृक्षाद्यामादिभूतसुखं देवानां प्रीतिवर्धन ।

तृतीयोद्वाहजं पापं ह्यत्युच्चाश्रु निवारय ॥ इति ।

अर्कस्य चोत्तरे देशे स्थाण्डिलस्तु प्रकल्पयेत् ।

उल्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदनसं ततः ।

कृत्वाण्यभागपर्यन्तं कन्यादानं ततः श्रुतम् ॥

* ६८ इति प्रदर्शितम् ।

† षोडशोपचारा यथा प्रपञ्चसारे—

आसनं स्थाप्यं पादमर्च्यं माचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमनस्नानवस्त्राभरणानि च ॥

सुगन्धिसुमनोष्णपद्मीपद्मैश्चैव चन्दनम् ।

प्रयोजयेद्दधेनावासुपचाराञ्च षोडश ॥ इति ।

विष्वादर्शे तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्व्यात् । तथ मन्त्रः ।

मम प्रीतिकारा वेयं (मया) पुरा सृष्टा पुरातनी ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साक्षात् परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिणं कुर्व्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।

त्राहि मां क्षपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिणं कुर्वन् पुष्पाक्षलिमय क्षिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
क्राश्वपगोत्रस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्वपगोत्रस्य सवितुः पौत्रीं
काश्वपगोत्रस्यादित्यस्य पुत्रीमिमामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भवगोत्राय अमुकस्य प्रपौत्राय अमुकस्य
पौत्राय अमुकस्य पुत्रायामुक्तशर्कं च वराय तुभ्यं सुमुहूर्ते सम्प्रददे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्कं च तुभ्यं दत्तां विप्र समान्वय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रः* गायत्रीं वा जपित्वा पक्षी-
कृतं† कुङ्कुमाक्षं सूत्रं स्नानेऽर्कस्य बध्नीयात्साङ्गस्य तन्मुनानेनेति
मन्त्रेण‡ ।

* कोऽदात् कन्या चदात् कानोऽदात् कानायादात् ।

कानो दाता कानः प्रतिग्रहीता कानेतने ॥ ७५. ४८८. वज्रः ।

† पक्षाक्षमिति च-पुनरपि पाठः ।

‡ ५० इहे १५ पञ्चाङ्गनेन ।

अथ अक्षतारोपकङ्कषबन्धनादि पूर्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कवृक्षस्य पूर्वोद्यद्विष्टु अष्टौ कुम्भान् स्थापयित्वा
हरिद्रागन्धसंयुक्तशीतलजलेनापूर्य बस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं कण्ठेषु
वेष्टयित्वा तत्र परमेस्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेणावाह्य षोडशोप-
चारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विष्णव्यापिन् नमस्तेऽस्तु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककण्ठया समन्वारब्धो देवादि सङ्कीर्ण अर्कविवाहाङ्ग-
भूतं होममहं तदङ्गतयाऽग्न्याधानञ्च करिष्ये । अस्मिन्नग्न्याहिते-
ऽग्न्यावित्वादि चक्षुषो आग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा अथ प्रधानं वृक्षस्यति-
सन्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिश्चैकैकया आग्न्याहुत्या आग्नेन श्रेष्ठं
स्विष्टकृतं यज्ञे इति (सङ्कल्पः) उक्त्वा अग्न्याधानाद्याचारान्तं
कुर्यात् । विष्णादर्घ्ये तु आचारान्तं पूर्वमेव कार्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृक्षस्यतिर्देवता द्विष्टुप्
छन्दः अर्कविवाहाङ्गभूताग्न्यहोमे विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नक्षत्राणो

भग इवेदर्यमयं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनङ्गि

वृक्षस्यते वाजयागुए रिवाजौ स्वाहा ॥

१०म, ६८छ, २५छ ।

वृक्षस्यते इदं न मम ।

यस्मै त्वेत्थस्व वामदेव ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्क-
विवाहाङ्गभूताग्न्यहोमिः विनियोगः ।

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सन्नाय्यजामहे ।

तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाथेदं त्वं धृतं पिब स्वाहा ॥

अग्नये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिस्तुष्टयं कृत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृक्षं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मन्त्रमेतमुदाहरेत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्यावरेषु अरायुषा ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्कर्म चक्षुर्महसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि* जप्त्वा तं विस्मजेत् पुनः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्षितः ॥

तद्वस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।

स्त्रयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुष्पाङ्गमाचरेत् ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो देया तत्र च दक्षिणा ।

ततस्तुष्टो गृहं गत्वा भुञ्जीयादभ्युभिः सह ॥

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पञ्चमेऽङ्गि तत्प्रज्ञादा ।

अर्कप्रदेशमेत्वाय पूर्व्ववत् सम्पूज्य च ।

पूर्व्ववत् आकाशेनेति मन्त्रेण गन्धादिभिर्दिक्षर्थः ।

विस्मज्जाम्निं कक्ष्यञ्च मानुषीमुदङ्गित्पराम् ॥ इति ।

* अर्कविवाहप्रधानाग्न्यहोमि इति संस्काररत्नाचायां पाठः ।

† अं नो वात इत्यादीनि, मन्त्रमस्तुष्टयम् ७२४ इति प्रदर्शितानि ।

अनेनाम्निसंरक्ष्यं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अनेन विधिना यत् कुर्व्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमद्गन्तभट्टविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यसौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तथाश्रसायनगृह्यम् ।

पाण्डिग्रहणादिदौ गृह्यं परिचरेदिति ।

अथ पाण्डिग्रहणादिवचनं गृह्यप्रवेशहोमात् पूर्व्वत्वार्यम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ नित्योपासनं तस्य सायमारभ्य इति ।

श्रीनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहान्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

यादं रात्रौ विवाहान्मिदत्पयः स्वास्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्वाङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

• अथ अर्कविवाहः काश्यपगोविन्दो न भवति गोवेत्यात् इति केचित् । तान्नेत्यनय न होतव्यम् । काश्यपगोविन्दः सगोवाविद्वगोविन्दमाचार्यं परिकल्प्य तस्मादर्थं प्रति-
पद्यते । आचार्यस्तु त्वयं दत्ता विभाव्य काश्यपगोविन्दानि सगोवं कन्वादिमेषत्वेन सहोर्णं
आदित्यविवर्त्तमाने जपितामृदपिमेः सस्य च नामानि जप्तेषु सहोर्णयेत् । एवं रौतैश्च
काश्यपगोविन्द अर्कविवाहो निर्व्वाजो भवतीति गोपीनाथः ।

इदमपि नवनायनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रभाष्यकृतं सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि, नवनायो नातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिति होमः कालसु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालसु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति ।

तेषामौपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति
न तु विवाहान्नौ । आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति
कात्यायनसूत्रात् । तज्ज्ञाप्यमपि । दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः ।
दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । औपासनात् पूर्वं यदि
विवाहान्निः शान्त्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

उद्वाहौपासनात् पूर्व्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाको भवेत वै ।

औपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव च ॥ इति ।

• यस्तु वचादिकः कालः पञ्चादिवीदशादवे ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान इति श्रुतः ॥ इत्याद्यन्वायनः ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्रलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।
तत्कारिकापि ।

ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमसं याते दिवाकरे ।

पर्युष्मान्निं परिस्तीर्य पर्युष्य च ततः परम् ॥ इति ।

अथ अष्टमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरहाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहित्रा स्नुषया दान्निविहारोऽन विरुध्यते ।

नि(सिं)र्नेजनञ्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाश्रलायनकारिकाया

प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितोति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहणक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्सम्यङ् भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमायाति^१ तावत्सायन्तु ह्वयते ॥

• विहारा विहरणसुहरणमिति यावत् । इति जीपीनाथः ।

+ लौहित्यं च नापैति इति संस्काररत्नमालायां पाठः, स एव समीचीनवया प्रतिपादित

अथ आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामभिः ।

हस्तादूर्ध्वं रवर्यावहुवं हित्वा न गच्छति ।

तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।

रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेन्निमुहूर्त्तकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥

यस्तु षष्ठाङ्गिकः कालः पश्चादेवोदयाद्भवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः ॥ इति ।

यदि गोणकालोऽप्येततः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

नित्यहोममतौ त्व मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् । हादश-

रात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः

सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपश्येत पार्वण्यं पार्वण्यान्तरात् ॥

इति बौधायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पर्युष्य चाङ्गारानुदगम्नेरपोह्य च ॥

• यत्र निदानसूत्रं सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यात् न स्यात् रात्रिः सायमाहुतेः पूर्णः पक्षो दर्शस्त
अथः पचः पूर्वमाहस्त इति, तद्वाङ्मन्त्रादिनृचविपक्षिविषमिति गोपेनाथः ।

हौम्यानां द्वादशानामु पक्वमेतेष्वधिश्रयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिश्च ओदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमसौलभपो ब्रीहिर्द्वादशैते तिला यवाः ।
 पय आदौनि चत्वारि विदुः पक्वानि यान्निकाः ॥
 दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिच्छते ।
 उत्प्लुकेन तल्लवलेदपक्वां पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते स्तुवेणापः परिषिञ्चेन्नवानि च ।
 पुनस्त्रिर्ज्वलता तेन परिव्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 उ(द)दाकर्षेन्नवोदास्याप्यङ्गारानतिस्त्रय च ।
 अग्नेः पञ्चाक्षृषेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामेकां संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमग्नये ॥

।वां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः ।
 स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्होमि तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूर्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयञ्च द्वितीयकम् ॥ इति ।

।चान्यो विशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।

बहुशृङ्गेभ्यनेनाग्नीं सुसमिधे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नीं व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः कर्षदश्च शुभावहः ॥ इति ।

अग्न्युपस्थापनमग्नानाह शीनकः ।

परिसमुद्भूतं पर्युक्ष्याव्युपतिष्ठेद्विभुजम् ।

अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

यान्नवत्करोऽपि ।

हुत्वाग्निं सूर्यदैवत्वान् जपेन्नम्रान् समाहितः ।

एतद्धोमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काश्चनं मेरुं पृथिवीं (च) वा ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यथापि ।

नाग्निहोचात्परो धर्ष्यी नाग्निहोचात्परं तपः ।

नाग्निहोचात्परं (स्ना)दानं नाग्निहोचात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिस्तः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेदमग्निं सदा ब्रह्म(लोकः)भूतः स एव तु ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

कृतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत चेद्भिजो ब्राह्मस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा ज्ञानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

• अक्षसप्तकात्मकैः, प्रथमस्तुत्यस्य १६६ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† उदुत्थानादिकैः, प्रथमस्तुत्यस्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाग्नन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 हथापाकाः स विज्ञेयो न तस्माद्यात्कथञ्चन ॥
 हथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामयतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति* ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्म्म न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपाकं, होमं नित्यहोमम् ।
 शीनकोऽपि ।

आर्त्ताग्निं सूतके श्रावे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।
 श्रौताग्निन्तु स्वयं जुत्वा समाप्ते वा स्वयं जुनेत् ॥
 आर्त्ताग्निमात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारोप्य तदन्ते तु विद्वत्सु जुहुयात्स्वयम् ॥

• अस्य प्रतिपत्तयसाह न एव ।

पितृपाकोपजीवी च आत्मापाकोपजीविकः ।

आमाध्यव्यगिहो वा न दुष्कृताग्निः पिना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः ।
 दृतेषुतुर्गृहेतैस्तु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥
 अतीते हादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् ।
 प्राङ्ना(मा)नाथ ततो हुत्वा गार्होऽप्यग्निर्विगमयति ॥
 जाग्रत्यनलेऽपि स एवाह ।

जाग्रत्येवानले होमानतिक्रामेद्ब्रह्मणपि ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 तदा कृत्वाज्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 उक्त्वा मन्त्रं मनो ज्योतिर्जुषतामिति* पूर्वकम् ।
 हुत्वा सकृदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥
 पश्चात् स्वकालहोमश्च विदधीत यथा पुरा ।
 प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

आहुतिरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेश्वागतेषु च ।
 कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥
 यस्त्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।
 न देवाश्चैव च पितृंस्तद्विस्तूपतिष्ठते ॥ इति ।

अत्रैतिकर्तव्यतामाह स एव ।

* मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य उद्भूत्यतिर्धनं तपोतु । अरिष्टं यत्रं सन्निभं दधातु
 विवेदीनाम् ७७ मादयमानो प्रतिष्ठ ॥

विधानपारिजाते

पृथक् पृथगतीतासु होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रबहुत्वा परित्योर्थं प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यथापि ।

प्रतिहोममविष्मृत्य कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षणं चेत्युक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापनस्य कालद्वयेऽपि होमाशक्तौ प्रजापतिराह ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकाधवा द्वयम् ॥

सायंहोमस्य सुख्यत्वात्तदीयं तन्मिष्यते ।

चतस्र आहुतौः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुतौ ॥

द्वे प्रातराहुतौ सायं होमे चैका समिदयदि ।

समित् क्षता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुतौ ॥

द्विः सायं होमवभृज्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।

उपस्थानं सक्तत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र स्रवप्रवृत्तमाग्न्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुतौ हुत्वा संवे(वि)श्यैव निमील्य (च) वा ।

विच्छिद्यैव तु तौ होमौ कुर्याद्दे आहुतौ ततः ॥

गुर्व्यापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायसुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

आयुःसायनगृहपरिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्य च तु प्रातरिति ।

अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।

सर्ज्यधौपवस्य्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।

तथैव यजनोयेऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥

इति होमसमासविधानम् ।

अथ पञ्चहोमविधानम् ।

तत्र वैयाघ्रपद्यः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।

अन्ये तु दिनहोमाश्च पञ्चहोमास्तथापरि ॥

प्रवासी चाग्निहोत्री (च) यस्मिन् पञ्चाङ्गाश्च सप्त वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अनेन यावत्कालं व्यासङ्गस्तावद्वहोमोऽभ्यनुज्ञायते । न तु पञ्चहोम-
नियमः ।

मरीचिरपि ।

शरीरापन्नवेद्यश्च भयार्त्तश्च प्रजायते ।

तथान्यास्वपि चापक्षु पञ्चहोमो विधीयते ॥

पञ्चहोमं तथा कृत्वा मध्ये तस्माद्विचर्त्तितः* ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याद्येत्तदा दोषो न विद्यते ॥

• इति पञ्चहोमेषु मध्ये तस्माद्विचर्त्तिते ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याद्येत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति संस्कारपरमार्थात् पाठः ।

तस्येति कर्त्तव्यतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्यां हिरादृत्य पृथग्पुनेत् ॥

द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पावकम् ।

पञ्चहोमं च देवमग्निमानपि चापदि ॥ इति ।

अस्यार्थः । घोरापग्राप्तौ पञ्चहोमं कुर्यात् । तद्यथा शुक्ले
कृष्णे वा प्रतिपदि स्थालीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रवेपान्तं सकृत्पुनः कृत्वा आहुतिप्रमाणं होम्यद्रव्यं चतुर्दशकृत्यः पृथक्
पात्रयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्व्वं हुत्वा प्रजापतये
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सर्व्वं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं
सकृत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अथामाकाश्यायां
पोषमास्यां वा त्रिव्रियामारादग्निमाहुत्वा भूमिसंस्कारपूर्व्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदनुवृत्तौ पूर्व्ववत् स्थालीपाकं कृत्वा पूर्व्ववत्
पञ्चहोमं कुर्यात् । एवं सततं पञ्चत्रयं पञ्चहोमं कृते सति पुन-
राधानं कार्य्यम् । पञ्चत्रये पुनराधेयमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

अतुल्यर्थसारे तु यावदापन्नावत्पञ्चहोमः कार्य्यं ब्रह्मन् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपक्षेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कथञ्चन ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नं चान् पञ्चहोमं मान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पञ्चमचनावधिः ॥ इति ।

अथ सोमालङ्घने दोषमाह शौनकाः ।

उदयेऽस्तमये वापि दम्पती चेद्दिनिर्गता ।
 आरुढो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्वात्तदैव हि ॥
 प्रोषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 होमकाले यदि प्राप्ता न सा दीपिष्य युज्यते ॥

वात्स्यायनसु ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालस्य व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अत्र सभार्यस्य चिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा अरक्षोराम्नि
 समिधे वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रथयाद्यापस्तु समारोपणमुच्यते ।
 अरक्षाम्निस्त्वेष्वेव गृहस्थान्नेर्यथाविधि ॥
 अग्नीं प्रज्वलिते गृहे प्रतपेदरणीहयम् ।
 अश्वत्थं समिधं वापि अयं ते योनिरित्यूचाः ॥
 या ते अग्ने यन्नियेति पाषावारोपयेत वा ।
 आपलेवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोहयेत् ॥
 अथारक्षोः समारुढमरणीभ्यां मयेत् पुनः ।
 प्रत्यवरोह्येत्यथावात्मारुढं ततः शंसन् ॥
 आत्मारुढाग्निमादध्यालौकिकाम्नामृचानया ।
 समिदांरुढमग्निञ्च लौकिकाम्नामृचानया ॥
 समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारुढः सम्प्रणश्यति ॥

अर्धं द्वादशरात्रात् स पुनराधानमर्हति ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ॥

इति कात्यायनवचनान्तु स्वस्थानस्थिताग्न्यनुगमनविषयमित्य-
विरोधः ।

अर्धगद्वादशरात्राच्च चण्डालपतितादिभिः ।

स्पृष्टो नष्टोऽग्निरारुढो अरण्यात्मसमित्सु यः ॥

अरण्यात्मसमित्स्वग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।

एषां त्रयाणां पञ्चाणां पूर्व्यः पूर्व्यः प्रशस्यते ॥

अत्र त्रिविधमपि आरुढाग्निं पूर्व्योक्तप्रादुष्करणकाले विधिवत्
प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले क्षुद्रयात् ।
एवं द्वादशदिनपर्यन्तम् । तदूर्ध्वं पुनराधानम् । एवं स्वस्थान-
स्थिताग्न्यनुगमेऽपि प्रत्यहं श्रीचियागारादाहृत्य होमकरणे वेदि-
तव्यमिति प्रयोगपारिजातकारः ।

साम्नेः सति सम्भवे प्रवासकालनियममाह पैठिनसिः ।

प्रसन्नज्ञेः कृतधर्मस्य पौत्रमानस्य शत्रुभिः ।

मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

आत्ममात्रगमने होमार्थं द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं कूर्म-
पुराणे ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रस्तथैव न चिरं वसेत् ॥

अत्र कार्यवानित्यनेन धनार्थी गृह्यते न तु तीर्थार्थी ।

तथाच सत्यव्रतः ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासोऽप्यग्निहोत्रिणः ।
 धनैर्यज्ञश्चवेदिष्या तीर्थार्थं न तु व्रजेत् ॥
 ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्रपितृदेवताः ।
 अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ॥ इति ।
 इति विधानपारिजाते पञ्चहोमादिविधानम् ।

अथ साम्निकस्य द्वितीयां भार्यामूढवतीऽग्निहयसंसर्गविधानम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथानेकभार्य्यस्य यदि पूर्वगृह्याग्नावेव अनन्तरविवाहः
 स्वात्तदा तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी
 भवति । यदि लौकिके परिणये तं पृथक् परिगृह्य पूर्व-
 षैकीकुर्यात् तदा तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन् पूर्वया
 पद्मया अन्वारब्धोऽग्निमीलेः इति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा अग्रे
 त्वं नः इति सूक्तेनोपस्थाय अयं ते योनिर्हृत्विष्यः इति
 समिधमारोप्य प्रत्यवरोह जातुवेद इति द्वितीयेऽवरोह

● अग्निमीले पुगेहितं वज्रस्य दीपमूल्मिजम् । होतारं रजघातमम् ।

† अग्ने त्वं नो अनाम उत पाता मिथो भवा वदस्वः ।

वसुरप्रिर्वसुयथा अष्वागश्च सुमत्तमं रविं दाः ॥ १५. १४६. १५७ ।

‡ अयं ते योनिर्हृत्विषो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नप्य आसीदथो नो वर्षवा निरः ॥ १५. १८६. १०५७ ।

प्रत्यवरोद्धेत्यनया कनिष्ठान्मौ निधाय तम् ॥
 आण्यभागान्ततन्मादि कृत्वारभ्य तदादितः ।
 समन्वारभ्य एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयादष्टतम् ॥
 चतुर्गृहीतमेताभिर्हविः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
 अग्नावग्निसरतोतिः अग्निनाग्निः समिध्यते ।
 अस्त्रीदमिति† तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया‡ ॥
 ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ।
 गीयुष्मं दक्षिणा देया ओक्षियायाहितामये ॥
 पञ्चशरेका यदि कृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।
 आदधोताम्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥
 इत्यग्निसंसर्गविधानम् ।

अथ औपासनोपयुक्तमुच्यते ।

संहर्ता सर्वदोषाणामग्निस्यः सर्वदाहकः ।
 नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृतसदा ॥

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अर्धमात्रोदिते भानौ प्रातरौपासनञ्चरेत् ।

● अथावग्निसरति प्रविष्ट स्त्रीणां पुत्रो अभिप्रक्षिपाया । स नः क्षीनः सयुजा समिद्ध
 द्विभ्यो इत्युत् सदमप्रयुज्यन् साहा । ॥ च. ४ म. यजुः ।

† अस्त्रीदमिति हविर्धं ८६ इति प्रदर्शिता, अग्नौ ते अग्नौदस द्वितीयमख्ये १८ इत्येव नृपे ।

‡ ८६ इति प्रदर्शिता ।

तश्चाग्नीकर्तव्यमित्याह शौनकाः ।

अग्निर्मुखं हि देवानां तस्मादग्नी जुहोत्यथ ।

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति च ब्राह्मणम्

अग्निर्हि देवानां दूतं हविर्भागनेता चेति ॥

अग्निं दूतं वृषोमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ इति च ।

सुक्रतुं हविर्भागप्रापकमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

देवाः समेत्य चाग्न्योम्यं विचारं चक्रिरे पुरा ।

अस्माभिः प्रार्थितो ब्रह्मा यज्ञभागानकल्पयत् ।

मनुष्यैर्दीयमानांस्तान् दत्तांश्च प्राप्नुमः कथम् ॥

इति चिन्तातुरान् देवान् बृहस्पतिरभाषत ।

अग्निं दूतं वृषोमहे स भागान् प्रार्थयिष्यति ।

अग्निर्मुखं हि देवानां भोक्ष्यामस्तमुखेन हि ॥

विचार्यैवं तदा देवा अग्निं कार्यार्थमाययुः ।

कुप्यंस्तु आयुरजरं यदग्ने प्रार्थयाम ते ॥

सु(लभं)करं कार्यगत्माकं कुरुष्व ब्रज भूतलम् ।

अग्ने पूर्वं भ्रातरो नस्तस्मात् कुरु समोहितम् ॥

इत्यर्थितोऽग्निस्तान् वने प्रयाजांश्चानुयाजकान् ।

रमायै विष्णुना दत्ताः सरस्वत्यै रमा त्वदात् ॥

सुषादिभ्य उमादिभ्यस्त्वतिस्नेहात्तु सा ददौ ।

प्रार्थयित्वा च ता देवाः कार्यार्थमग्नये ददुः ॥

ततः प्रभृति देवान् वे उद्दिष्ट्वाग्नीं प्रह्वयते ।

अग्नीं दत्तं समयाति देवान् प्रति दिक् स्थितान् ॥ इति ।

अत्र होमे अर्होदयो मुख्यः आसायं गौणः । आसायं प्रातरिति
श्रुतेः ।

गृहप्रवेशहोमात् स्रजं परिहरित् स्वयम् ।

१ पुत्रो भागिन्यः शिष्योऽध्वर्युः विद्वपतिः* ।

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥ इति ।

अन्यच्च ।

असमवे तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विंगादिभिः ।

इयोरप्यसमश्चेद्भवेद्भुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

यजमानस्योश्वादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुज्ञा इत्याह ।

पत्यभावे तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिणी ।

तदभावे तु पुत्रः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

उष्मादेः प्रसवे (वान्ते) चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।

असन्निधौ तु (पत्नी) पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

त्यागमिति शेषः । तद्यच्च अध्वर्यादिना हुते पत्नी सूर्यादिदं
न मनेति त्यजेत् ।

उष्मादाद्यभावे तु ।

सायं प्रातश्च जुहुवाद्दयावज्जीवेद्विजोत्तमः ।

भूलोकाधिपतिश्चमिर्बुल्लोकाधिपसौ रविः ॥

* अत्रिक् पुत्रो भागिन्योऽध्वर्युः विद्वपतिः । अत्रि पठं वदुनु निवन्धे पञ्चमः ।

प्रजापतिस्तूभयश्च ता उपासनदेवताः ।

पूजिता येन तेनेष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

तथा ।

अग्निहोमस्तु यो विप्रः शुद्ध एव न संशयः ।

न दातव्यं न भोक्तव्यमग्निहोमद्विजन्मनः ॥

केचिन्ममस्य होमाः स्युः केचिन्नो जनहोमिनः ।

पणहोमास्तथा केचिन्मम होमास्तथा परे ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं यथा होमो न होयते ॥

यथा न होयते इत्यनेन आपत्काले अकरणात् किञ्चित्कारणं श्रेय-

इति ज्ञाप्यते । न विधिपरमेतत् ।

अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ।

चतुर्होमात्मकं कर्म त्वेकमित्यभिधीयते ॥

सायं चोपक्रमो ह्यस्य प्रातश्चैव समापनम् ।

प्रातर्होदधनाद्यस्तु सायं स्यान्नवनाडिकाः ।

होमकालहयं प्रादुर्याग्निका होमकर्त्तव्यं ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते ।

सायं होमे तु यद्व्यं तद्व्यं प्रातरेव हि ।

प्रथमाहुतिश्चैस्तु ह्रियते याग्निकैः खलु ।

द्वितीयामाहुतिं तूष्णीं प्रजापतिपदं स्मरन् ॥

उत्तमोऽग्निर्धृतः कुण्डे आकारोपस्तु मध्यमः ।

समिदारोपितश्चान्यस्तस्मात्कुण्डे विधारयेत् ॥

अन्धेरायतनं तच्च स्वातयोनिविवर्जितम् ।

भिक्षुलाहितयं कार्यं बाह्यतः शुभलक्षणम् ॥
पूर्वा षडङ्गुलोन्नेधा द्वितीया द्वादशाङ्गुला ।
चतुरङ्गुलविस्तारा द्वितीया तु त्रिरङ्गुला ।
अरजरायामतो मध्ये विस्तारः परिकीर्तितः ॥

तथा ।

अनुवृते तु धार्यान्नावस्त्रो वाभ्युदितो रविः ।
पुरस्कृत्य हिरण्यन्तु सायमुद्धरतेऽनलम् ॥
रजतन्तु पुरस्कृत्य प्रातस्तद्धरतेऽनलम् ।
पुष्पा(द्य)भावे नाममन्त्रैः पद्ममन्त्रं शुद्धोत्थलम् ॥

अमन्त्रमिति वेदमन्त्रनिषेधः ।

अन्यस्मिन् ज्ञयमानेऽपि पत्नी त्यागं करोत्यथ ।
वैश्वदेवश्च पत्नेयश्च शुश्रूयात् संस्कृतेऽनले ॥
समिदारोपणे पक्षे ज्वलिते लौकिकेऽनले ।
उपा(प्रत्य)वरोहमन्त्रेण तत्राग्निमवरोपयेत् ।
प्राणानायम्य सङ्कल्प्य धृतदर्भपवित्रकः ॥
अनन्तर्गर्भिणी यौ तु कुशौ प्रादेशसन्निती ।
अनच्छेदनी सायौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥
एहमन्त्रः इति मन्त्रेण देवमग्निं समाह्वयेत् ।

एहमन्त्र इति इति निषीदादन्तः सुपुर एता अवाप्तः ।

अवतां ता रोदसी विचमिन्ने यजामहे सोमनसाय देवान् ॥

१५. ७६५. २५५ ।

धात्वा चत्वारि सूत्रेति॥ समुखीकारणं ततः ॥
 एषो ह देव' मन्त्रेण जिह्वाग्निः समुखीकृते ।
 प्रसार्य हस्तान् पादान् कमनुतानः क्षपित्यसौ ॥
 मन्वाग्निः समुखो भूत्वा उत्तानोऽग्निः प्रजायते ॥
 विश्वानीः॥त्यग्निमभ्यर्च्य समिधाभिः सुविज्वले ।
 मध्ये हुत्वाग्ने तस्मात्सुरतो द्वितीयाहुतिम् ।
 हस्तपार्श्वेन मनसा प्रजापतिपदं अरन् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 अङ्गुष्ठयैर्न होतव्यमकृत्वाङ्गुलिभेदनम् ।
 चक्षुःश्रोत्रपार्श्वेन होतव्यमिति च स्मृतिः ॥

अथ होमद्रव्याणि ।

पयो दधि यथागूष तिलब्रीहियथास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवश्च श्यामाकास्तण्डुलाः समिदाव्यकम् ॥
 ब्रीह्यादीनां चतुःषष्टिस्तिलादीनां शतं भवेत् ।
 अङ्गुलिभयपर्वस्तु अथवा(चा) व्याहृतिर्भवेद् ॥
 पर्युष्य च परिक्षीर्य पर्युष्य क्षुद्रयावतिः ।
 परिषेचनमाचन्तु श्लोमात्तौ च सक्तवैद् ॥

- ० चत्वारि शुद्धा यवो चत्वारि पादाः चत्वारि सप्त शुद्धाणि यवः ।
 चत्वारि यवः । इत्यथो रीचयतीति सप्तो द्वयोः सप्तोऽपि चाविषयः । ४८. ५८९. ३५५ ।
 † एवो ह द्वयः प्रदिशोऽसु सन्त्यः पूर्वो ह जातः स च गमो यवः ।
 स एव जातः स जातिगन्तव्यः प्रत्यक्षगन्तव्यमिति सन्त्येतानुष्ठुः । ३२५. ४८. यवः ।
 ‡ चत्वारि द्वयः सप्तसप्तद्विष्टाणि परानुष्ठुः ।
 ॥ ३०५. ३८. यवः ।

एकाङ्गुलं परिस्तरणमुक्ताम्बरचरितम् ।
 अष्टाङ्गुलं तूचकं स्वाद्वहङ्गुला हि परिस्तृतिः ॥
 आसायं कर्मणः प्रातराग्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपथेत पार्श्वेण पार्श्वचान्तरात् ॥
 उपावरोहमन्त्रेण समारोपेदुताशनम् ।
 भस्मनोहरणं कुर्यात् समारोपणपूर्वतः ।
 पश्चान्निर्व्वापयेद्वह्निमन्त्रेण निष्फलं भवेत् ॥
 प्रलाभास्तत्पुत्रदिरघ्न्युदुम्बरसम्भवे ।
 समिधारोपयेद्वह्निं तं यत्नेन तु रक्षयेत् ।
 रत्नकाम्यजशूद्राद्यैः स्पृष्टे विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नदीतीरे तु शुष्क्यादष्टोत्तरशताहुतीः ।
 अभयं (चो)चाभयं मेऽस्तु मन्त्रेणौपासनं गृही ॥
 प्रवसतु पतिष्ठेत ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 आगत्य ज्वलयेदग्निमनयौपतिष्ठते ।
 गृहा मित्यादिमन्त्रेण* गृहाणीचेत वै ततः ॥
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते ।
 जपेन्निर्वीचमाणस्तु शिवं शम्भमिति त्वय ॥
 आत्मन्यारोपये पवे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आपञ्चमदिनादभ्यागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 धार्यान्मौ नित्यहोमे तु होमो विच्छिद्यते यदि ।

गृहा ना विभोत ना वैपञ्चमूर्ध्वं विभत यमसि ।

कर्त्तव्यं विभतः सुमनाः सुमेधा गृहाणैति नवका नोक्तमात्रः ॥ ३७. ४८. यतुः ।

आह्लादशदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नित्यहोमे त्वतिक्रान्ते संस्कृत्याज्यन्तु पूर्ववत् ।
 चतुष्कृत्वा)त्वाज्यमादाय मनस्वत्या जुहोत्यथ ॥
 सभार्यस्य विवाहा(ग्निः)न्मौ सीमामुक्त्वा गच्छति ।
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

तथा ।

बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहितः ।
 वदन्(वदेद्)बोधायनस्त्वेवं ज्येष्ठा चेदम्निसन्निधौ ।
 उत्तरासां ययाकामं प्रवासमनुमन्यते ॥
 एकस्थोपासने जाते द्वितीयोऽन करोति चेत् ।
 लौकिकेऽन्मौ तृतीयोऽपि चतुर्थो न करोति वै ॥

अन्यथा ।

त्रिभिर्हुते वक्त्रिरूपेति शान्तिं
 न तत्र भूयो जुहुयाच्चतुर्थः ।
 बोधा स बोधौति* समिहयेन
 तं बोधयित्वा विदधौत होमम् ॥

शौनकोऽपि ।

उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं विजातये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसं(निधौ)चितौ ॥

आधानद्रव्यं सिकतादि ।

स योषि सुर्मन्त्रया वसुपते वसुदावम् ।

पुत्रोऽज्यस्यो वाऽपि । विषयकथं चोदा ॥ १२५. ४३५. वसुः ।

उपासनोऽनुगच्छेदुपलेपादि पूर्ववत् ।
 आकृतं त्रिआगारात् प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
 अन्यस्माद्भोमकालात् स्त्री नाश्रीयादथवा गृही ॥
 पर्यूहनादि कृत्वा संस्तुत्यान्धनु पूर्ववत् ।
 अयाधेत्यनया कृत्वा यथापूर्वं शुद्धोत्थय ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदनुगतो भवेत् ।
 अयाधेत्यनया कृत्वा पुनरन्वादधात्थय ।
 व्याकृत्या त्रिरुपस्थाय इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदारोपयेदनुम् ।
 तुभ्यं ताः इत्युक्त्वा कृत्वा वक्त्रमारोपयेत्ततः ॥
 अन्वाधाने कृते पश्चाद्ब्रह्मणं शशिसूर्ययोः ।
 नवो नवोऽयमित्याभ्यां च चन्द्रस्याज्याहुतिद्वयम् ॥
 उद्वयम् उदु त्वं चित्रं खरेराज्याहुतित्रयम् ।
 कृत्वा प्रतिपदि दिने ततो ह्योमं समाचरेत् ॥

तुभ्यं ता अङ्कुरकल विभः सुचितयः इत्यक् ।

अथ कामाय येनरे ॥ १९७. ११६न. यशुः ।

नवो नव इत्याद्याभ्यामिति पाठो युक्तः, द्वितीयमनुदै अयमित्यस्यानुपलब्धात् ।

उद्वयं तमसः परि स्तः पश्चत् उत्तरम् ।

दैवं देवता सूर्यमग्न्य ज्योतिरुत्तमम् ॥ १०७. ११न. यशुः ।

उदु त्वं जातवेदसं दैवं वदन्ति वेतवः । इमे विभाय सूर्यं खावा ॥

७७. ४१न. यशुः ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्भिरस्य वक्त्रस्यापैः ।

आमा आत्माहविषौ अन्तरिचं सूर्यं आत्मा जगमस्युपच खावा ॥ ७७. ४१न. यशुः ।

अस्यार्थः । अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहचं चेत्तदा हविरासादनाग्रे
चन्द्रग्रहे नवो नवः । इत्याभ्यामाहुतिद्वयं सूर्यग्रहे च उद्वयमिति
तिस्रभिराहुतिचयं हुत्वा पञ्चादिष्टिं कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् । अन्वाधानेष्टिमध्ये सोमसूर्यग्रहदोषप्रायश्चित्तार्थ-
माहुतीर्होष्ये इति सङ्ख्यः ।

प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तममित्यागोपपातके ।

मनुना तत्कुर्वीत न तत्काष्ठानुसारतः ॥

चैमासिकं गोवधोक्तं (त्यक्त्वा) कृत्वाग्नेर्निष्कृतिर्भवेत् ।

चान्द्रायणञ्च मासस्त्रिदानं वापि समाचरेत् ॥

संवत्सरन्तु त्यक्त्वाग्निं कुर्याच्चान्द्रायणचयम् ।

अथवाप्युपवासस्तु प्रतिमासं दिनं भवेत् ॥

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्वात् प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अन्यच्च पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥

प्रमादादन्यच्च तु कात्यायनः ।

यावत्स्थय्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्तः ।

तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्दीप्यं दद्याद्दि(जातये)जन्तानि ॥ इति ।

तदत्र पुनराधानमिच्छन् कुर्वीत याज्ञिकः ।

० नवो नवो भवति ज्ञानमात्रेऽत्रैतद्व्यसामित्ययम् ।

आत्वं वेदेभ्यो वि दद्यात्वायम् प्र चन्द्रमाग्निरते दीर्घमायुः ॥

सुकिण्डकं प्रयासि विनश्यं हिमस्त्रयस्यं सुशतं सुयज्ञम् ।

आरोह स्व्यं चतुर्वक्त्रं सार्धं सोमं यत्ने चकृतुं कथञ्च ॥ १०७. २५६. २०००॥

उपलेपादिकं कृत्वा ह्यभारामं विवाहवत् ।
 विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा साजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्वाधुदयास्ननम् ।
 परिणीत्यादि नात्र स्वाज्ञाजानावपति स्नयम् ॥
 समानतन्त्रकक्षेह होमइयमिदं भवेत् ।
 तृतीयप्रभृतीनाम् पार्व्याणामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाग्ने पुनराधेयमिष्यते ।
 उभयातिक्रमे कार्य्य एकया(धि)विकृतचक्षुः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाग्निं पाणिसारोपयत्वथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्नायाद्गोपेयाश्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा मूत्रपुरोषौ तु चिरं नासीत नित्यशः ।
 अस्तृष्यस्पर्शनं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणी पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आसन्नमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनसः ॥

इतरत्तु सर्वं समानमत्र ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।

धाम्नाधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च सृत् ।
 शमी मुक्ताः कुशारण्या आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥
 उपलेपादिकङ्कत्वञ्च सञ्चारा(न्निदधाति तत्) निदधीत वै ।
 सञ्चारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥
 उत्तमोऽरशिसञ्चतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।
 अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्वाहिताग्निः ।

श्रीनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।
 ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकस्तु पर्वसु ॥
 तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।
 तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बोधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।
 तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ज्ञान्वाधानपुरःसरः ॥

अभिमासादिप्राप्तौ तु सङ्कटकार आह ।

पार्वणेष्टि(रा)माप्त्यर्थं सन्ध्योपासनमेव च ।
 कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारभ्यमिति स्थितिः ।
 शुभभागवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्ययज्ञे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारभ्यो न कार्यः । आरम्भं तु कुर्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं द्वादशकत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।
 तथा आज्याहुतिर्या स्वात् स्वा मूर्धाहुतिरिष्यते ॥

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कार्यं वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
 इभाधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरच चेत् ।
 तत्स्थाने शुद्धयादाग्न्यमदुष्टम् शुद्धोत्थम् ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदसु प्रक्षिपेत् पुनः ।
 स्निष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराग्नौ नैव समापयेत् ॥
 प्रच्युतेषु नखैः केशैः कीटैर्वाऽनेध्यसेविभिः ।
 वसास्त्रेदोमज्जास्त्रिमूत्रविट्स्त्रेदस्त्रेयकैः ।
 भिक्षानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यसु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्णान्निरन्यगृह्णान्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निर्गुणौ भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृह्णदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 शवान्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
 आम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैशुतेन तु संसर्गेऽसृष्टे कुर्व्यादसुमतचरुम् ॥
 पर्व्यस्यर्त्ताश्रुपाते तु कार्थी व्रतपतेचरुः ।
 पर्व्यश्च व्रतलोपे च (तु) कार्थी व्रतपतेचरुः ॥

* निविद्याद्यागुषाः कृता इति संस्कारवशात्तायां पाठः । नै च यथा विविचिष्य सचिः

पश्चात् व्रतभक्ष्याश्रुपातः । ततः शंकुसुच इति ।

समानतन्त्रं कुर्यात् पार्थिवेन तु कर्त्तव्यम् ।
 स्वाध्यायेत्यविनयोर्नाशः स्वाध्यायविनयेन च ॥
 अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनाशो भवेद्दयदा ।
 श्रोत्रियाग्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुतीर्यजेत् कुर्वेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यच्च नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याग्याहुतिस्तत्र भूर्भुवः स्मरतीति (च) तु ॥
 अत्रताम्रयणोऽग्नीयान्नवानं यस्तु साम्निकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यश्चतुः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चर्भवेत् ।
 कपालनाशेऽप्येव स्वाच्छ्रवणाकर्षणमपि ॥
 कपालन्तु भवेन्नित्यं प्रागेव चपणाद्यदि ।
 मन्त्रेणानपहसेति कपालं सन्ध्यात्पथ ॥
 अभिन्नो धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्द्याद्यदि पुरोडासमुद्गच्छेद्यदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेण वर्हिष्यन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 आहुतिर्हूयमाना तु वह्निः स्फन्देत वाग्वितः ।
 देवास्त्रिमगन्धर्व इत्यनेनाभिस्तुष्टा ताम् ॥

* मा मा हिंसीष्यमिहा यः प्रथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद ।

यथापथम्नाः प्रथमी जज्ञान कश्चै दिवाव इति वा विधेयः ॥ १२५. १०२५. यस्तुः ।

† यदेव मन्त्रेण चप एवमन्त्रविधिविहितं सौम्यं पञ्चमन्त्रा गृह्यते । ते च यथा देवपञ्चन-

द्रव्यसंश्लेषादुक्तिं बुद्ध्या प्रश्रियेदन्त्ये सुमः ।
 निमित्तानन्तरं सर्व्वप्रायश्चित्तं भवेद्विद् ॥
 प्रागेवोत्पत्त्यस्य दोष आण्व्यसंस्कारतो यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेदाण्व्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतावान्तु सङ्ख्यादौ भवेद्यदि ।
 मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्वचोमन्त्राद्ये भवेद्यदि ॥
 मध्यात्पूर्व्वार्द्धतयेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
 द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्नात्तेत्याद्या निर्व्व्याप्यादिषु ।
 यदो देवाणां ऋचा ब्रह्मा शुक्रयाच सुवाङ्मतोः ॥
 कस्मैचिद्ब्राह्मणायास्मिन् व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
 होतव्यैवाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः ससुचयः ॥
 यजमानस्तु शुक्रयादब्रह्माभावे सुवाङ्मतोः ।
 प्राग्यागादुष्कमे व्रते ददङ्गत्वा यजेत्ततः ॥
 अविज्ञातविपर्याये विज्ञातां देवतां करन् ।
 यष्टव्यं ततः जज्ञन्तु व्युत्क्रमावयमे सन्ति ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा ययं विवर्त्त्ययेत्ततः ॥

ममन् यश्चततो मा वक्ष्यामीशमन्तु वईताम् । गन्धर्वान्नमगन्धर्व-वईताम् । पिष्टन्नम-
वईताम् । आप ओषधीर्वन्यतोन्नम-वईताम् । पञ्चजानन्नम-वईताम् । इति ।

● द्रष्टव्यस्तान्द इयिकीमनु यामिमं च यीनिमनु यस पूर्णः ।

समानं योनिमनुसन्तरनं द्रष्टुं तुहोमनु सप्तहोवाः ॥ ११५. ५म. यजुः ।

+ यद्वा दीवायकम जिह्वया मुखे मनसो वा प्रयुज्यते दीवायकम् ।

अरावा यो नो अभि दुष्कुनायते तस्मिन् तद्दिनां वसवो निधेतन ॥

यदा त्वविहितां काञ्चिदेवतामिष्टवांसदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैः पचेदुन्नोहिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः ।
 दग्धेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तस्मात् पुनस्त्यादयेद्द्विविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागसु निष्यते ॥
 मध्यात्पूर्वार्धितोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेद्द्विविः ।
 तस्यैवा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्धितः पुनः ॥
 गमनार्थेन (र्थी च) सूक्तेन वयः॥मुक्ता पयस्यथम् ।
 पूर्ववत्प्रत्युचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकञ्चविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिवेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्व्ववत् ।

• वयं सोम व्रते तव सनसन्तु विधतः ।

प्रजावन्तः सचेनहि ॥ १५. ५६म. यत्तुः ।

† पयस्यथः परिपतिं वयसा कामेन कृतो अन्वागच्छकम् ।

स नो रासकुदधवन्द्याधिपं धिगं सोपधाति प्र पुषा ॥

देवाः कपोतसूक्तम्* प्रत्यृचं जुहुयादृष्टम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेष्विह ।
 इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जम्भोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वलां भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयान्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतियाह्नपुरुषाद्ग्रथं वा प्रतिगृह्य च ।
 सृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोन्मभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्यूष्माग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामिति मन्त्राभ्यां† जुहुयात्सूक्तं दृष्टम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्यूष्णोक्षणे स्यातामन्यत्तन्मं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रं‡ जपेदिह ॥

* देवाः कपोत इवितो यदिच्छन् दूतो निष्कन्त्या इदमाजगाम ।

तस्मा अत्रांम जपयाम निष्कृतिं अं गो अथु विपदे अं चतुषदे ॥

• १०म. १६ प्र. १ म.

इत्यादिकेन ।

† वाममथ सवितर्वांम तु गो दिवे दिवे वाममथम् सावीः । वाममथ हि चयन देव
 भूरेरथा विवा वाममात्रः स्नात । ८म. ६म. यशुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चर्माचाचर्माचा असि चर्मासि चेदि । जिन्य यश्च
 जिन्य यश्चपति भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८म. ७म. यशुः ।

‡ १०१ पठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तथाश्वलायनः ।

उद्धृत्य धाम्निं प्रणवेन चादा-
वन्धन्मिरित्वाहरयेत्* पुरस्तात् ।

निधाय षष्ठो दिवि‡ मन्त्रकेष
ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥

लेखादयो नैव च तत् सतां स
विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।

नारोपणं बाध्यवरोपणं वा
चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।

नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्मा
तत्रैव कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।

आश्वलायनमाचार्य्यमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्धधिरूपसामयमस्यदन्तानि प्रथमो जातवेदाः ।

† अतुल्यस्य पुत्र्या च रश्मौ ननु व्यावाशयिको जातवन् ॥ ११च. १०म. यजुः ।

‡ आहरयेदित्यत्र। उक्ताभावान्दोषभयात् सोद्वयः । अपि मार्गं मर्षं कुर्याच्छन्दीभक्ते
यजैर्हिरमिति कुमारसम्पदटीकायां मन्त्रिणाद्यष्टतत्त्वमात् ।

§ षष्ठो दिवि षष्ठो अग्निः इष्टिष्या षष्ठो विश्वा ओषधीराविषैश्च । वैश्वानरः सप्तसा
षष्ठो अग्निः सप्तो दिवा स रिषस्यातु गन्तम् । १८च. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यदभद्रं तन्न आसुव ॥ १०च. १म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्मोक्तो वल्लभहसि ।
विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
आहानि पञ्चयन्नाश्च कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
यस्मिन् येन विधानेन गृह्यस्य(ः)सदृशो भवेत् ॥

कात्यायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
चन्द्रातुकूलदिवसे स्वात्मागत्य द्विजैः सह ।
पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्थ्य च महानसात् ॥
अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
सङ्कल्प्य विधुरश्चाथ पुनः सन्धास्य इत्युवा (त्यथ) ।
पुनः सन्धानवत् कुर्यान्नाजहोमं विवाहवत् ॥
चतुर्गृहीतं जुहुयादयाद्यान्नेसु मन्त्रतः ।
तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्युवाच* ॥
तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्दोमशेषं समापयेत् ।
तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ घृताहुतीः ॥
शचीय पावमानीय तन्तुमानीय मायि(पावि)कौः ।
गृह्यप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
वैश्वानरीर्वातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

- * सप्त ते अथ सनिचः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होवाः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योगीराष्टयस्य ह्यनेन स्वाहा ॥

चतसृभिर्व्याहृतिभिस्तस्रः समिधस्तथा ।

सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च नित्येष्ट्याग्रयणे तथा ।

आह्वानि पञ्चयज्ञाश्च तस्मिन्नग्नौ समाचरेत् ।

एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥

अनाश्रमस्यदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्वलायनः ।

दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु यावत्कर्त्तव्यम् ।

विधुरोऽपि सदा पूज्यो अग्निवेदसमन्वितः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वस्त्रं परिचरेत् स्वयम् ॥

यस्य नित्यानि तुल्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।

तस्मान्नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुराभ्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

आसार्धेनाग्निना दग्धां कृतां पत्नींश्च तां त्रिभिः ।

शिष्टार्धेनोद्वह्मन्त्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥

प्रागुदाहाश्च शिष्टार्धे आर्तस्याग्नेर्यथाविधि ।

शुश्रूषेदप्यपत्नीं इष्टिं कुर्वीत वा न वा ।

सायम्प्रातर्होमधर्ममर्हान्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्वलायनः ।

अस्यार्थः । आर्तकर्त्तुं अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्धेन कृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्हे पूर्ववत् कर्माणि कुर्यात् । श्रौतकर्मां अगुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुद्वाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये शृणुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्माणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रमोत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यस्तु स्त्रैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्त्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकं न त्यजेद्विजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमगुप्यताः ॥ इति ।

तद्विधितु ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पञ्चाशत्यक्षलैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववेश्मगा ॥

आदेशमात्रा दीर्घा स्वादृशमेव वेष्टिता ।
 हरिश्चाप्रतदूर्वाभिबन्धने च सुवासवेत् ॥
 सौवर्ची वोदृशपलैर्मात्रकैः वोदृशैरपि ।
 ततोऽग्निश्च प्रतिष्ठाप्य साजहोमश्च निर्व्वपेत् ॥
 रादृशं भस्त्रेदश्च आयतायतिता तथश्च ॥
 स्वशास्त्रोक्तञ्च यत्कथं तत्सुर्व्वार्थावर्जितम् ॥
 प्राशनान्ते ब्राह्मणाश्चो वासो वा सशर्ष भृशः ॥
 प्रतोदमथवा रज्जुं ततस्त्वं यज्ञकर्मणि ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमग्नान् स्वयमाहरत् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विधुरोपासनं निर्व्वृतं तदकारणे प्रत्यक्षप्रययुतेः तदुक्तद्विधाने ।

अ(प्र)हतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।

चौपासनं विना दोषो न स्पृशेद्विधुरं ततः ॥

तथा ।

अथैव प्रजपेदग्नें पञ्चवारं दिने दिने ।

विधुरो वा साम्निक्कस्य यत् फलं तत् फलं सामिव् ॥

अथ यदि भार्यायै सर्व्वोऽपि स्नानार्त्ताग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बीधायम् ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्यन्निरिति* होमद्वैत-

* आयता च सवापतिः शवि वा पाठः ।

† मन्वीऽहं १०८ श्लोके प्रदर्शितः ।

मानिय दृष्टो दिवौति* होमस्तस्य प्रतिष्ठाया तत् सवितुः
 स्तां सवितुः† प्रसादो देव सवितुः‡ विष्णोर्देव सन्नितरिति
 चतुर्भिः प्रसादोः प्रसादो नित्योपासनादि कृत्वा तमन्त्रं
 विष्णुज्ज्वारोपयन्मन्त्रोपयन् नित्यनेमिनि कर्माभ्यां चानेव
 कुर्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विधेयमाह ।

॥ इतायां पतितायां स प्रोषितायाश्च पूषः ।

न कुर्यात्पार्व्यन्त्राहं पत्न्यामन्त्रं वा गृही ॥

इति पार्व्यन्त्रविधेयात् सङ्गसन्त्राहं भवत्येव । अत्रार्थे आश्वलायन-
 कारिकापि पूर्वमेवोक्ता ।

इति विष्णुप्रसासकम् ॥

अथ श्रीपासनात्मिन्ने प्रायश्चित्तविधयः ।

प्रयोगपादिकान्ते श्रीश्वरः ।

* मनीषं १०४ इति प्रदीपितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं अग्रे देवस्य श्रीश्वरः ।

चिदो यो नः प्रचोदताम् ॥ ६५-६६-१०८॥

‡ तां सवितुर्वरेण्यं चिदामाहं इति सुमतिं विचक्षन्ताम् ।

यानस्य कस्मिन् भद्रं प्रयोगं सङ्गसन्त्राहं पयसा नदीं नोम् ॥ १०५-१०६-१०७ ॥

§ अथा नो देव सवितः प्रजावत्पादोः होमनम् ।

परा दुःखपदं सुखम् ॥ ६५-१०७-१०८॥

यदि काष्ठान्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं त्रीन्यालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्वोमकालतः ॥
 पूर्वं गृह्णिष्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु शुद्धयादयथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृह्णिषी यदि रोगायैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरग्निः परिसमुद्भूतः च ।
 परिस्तीर्य च पर्युष्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षणा सममासादयेत्सुवम् ॥
 आन्यपात्रेण सं(मार्ग्य)सृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
 कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये अग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षणापात्रे तं निषिध्य सलिलं सृजि ।
 ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुत्पूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाज्यपात्र उत्ताने कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरश्वसा ।
 आन्यस्थान्यां निषिध्याज्यं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
 कृत्वोदासीनस्तरे वज्रेस्त्रिसूष्णीमेव तत् पुनः ॥
 पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे अग्निसुमुच्य प्रोक्ष्यान्तो सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिध्य ततो वज्रं सकृदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्पाद्यैः संस्पृष्टेन सुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयाद्याग्ने स नो विश्वैवमादिकम्* ।

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्यादौपासनं होमं यथापूर्वमतद्भितः ॥

यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगेनाज्यसंस्कृतिम् ।

कृत्वा मन्त्रमयाद्याग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पश्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-
त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयास्ननञ्च
भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाद्येति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।
तत्र अयाद्येति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालञ्च तदतिक्रमे ।

श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्तापह्निरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

स नो विश्वाभ्य भर सुवितानि शतक्रता ।

यदिन्द्र सृष्ट्यासि नः ॥ पम. ८१५. २८५५५ ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्वत्ताग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिश्च ताम् ।
 भूराद्यैर्वह्निमाहुत्य पालयेत्पुनर्वसदा ॥
 यदि त्वत्ता त्वनापको दत्त्वा शतघ्ना द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाणिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्ताजान् पद्मगारव्यस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
 अन्नश्रवग्निमाहुत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेदग्नीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशेषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्वागोपपातके ।
 मनुना तद्वक्तुर्वीति तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।

नास्ति श्वाद्विष्टष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।
 अथ गृहस्य नष्टस्य ज्ञानेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जोत्तमे) ॥
 द्रव्यं किञ्चिदुपयाशक्ति ब्राह्मणायाद्विताम्नये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
 आखूत्करं चोषरञ्च वल्मीकश्चाथ शर्करा ॥

इन्द्रीवरशमीसप्तपर्णाश्चैत्यविकङ्कताः* ।
 ग्रन्थङ्कुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (त्रिताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्त्र्येण ॥
 निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योत्तिखेदेतान् सिकतादीन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नौ सव्याहति तथाहितम् ।
 तन्मङ्गत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाच्चि यथाक्रमम् ॥
 जुह्वामिव सुवेणैव स्यान्वामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्वं) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि* यो अग्निर्देववीतयेऽ ॥
 त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्नेऽ स त्वं नो अग्ने सप्त ते ॥

विकङ्कतः सकष्टकठश्च ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो हीता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ ४ म. ११ म. ४ ऋक् ।

यो अग्निर्देववीतये जुविष्ठाप्त्वा विवासति ।

तस्यै पावकं मृदय ॥ १ म. १२ म. ६ ऋक् ।

त्वं नो अग्नेऽवसो भवती मेदिनी अस्या उपसो व्युष्टी ।

अवयस्य नो वसवं ररावो वीचि मृदिकं सुवसो न एभि ॥

११ म. १ म. ४ ऋक् ।

सप्त ते अग्ने—मन्त्रोऽयं १०५ इति प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्त्वेति† बुत्वा ज्ञाष्टाभिरेव च ।

सूवेण जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिक्कते ततः ॥

अग्नये तप्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतीः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनङ्गान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायार्हिताग्नये ।

नास्तिक्येन विष्टृष्टाग्निर्बौर्णचान्द्रायणव्रतः ॥

अग्नेनैवाग्निमादध्याश्चिरोत्सृष्टस्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-

शाखोक्तोऽनुसन्धेयः । अन्यगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

कच्छो मासद्वयं चेत्थजति हुतवहं तच्चतुष्कोऽतिकच्छ-

स्तत्षट्को स्यात् पराकस्तत उपरि पयोमासमव्दान्निमासम् ।

नास्तिक्ये तत्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्किराचात्परं चैत्

फुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्गुणतामाज्यस्य इत्यतिशयशक्तिमं मनोतु ।

† अरिष्टं यज्ञं समिधं दधातु वित्रे देवास इह मादयन्मानोऽष्ट प्रतिष्ठ ॥

१०म. २५, यजुः ।

‡ पुनस्तादित्या रुदा वसवः समित्यतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीय यज्ञैः ।

इतेन त्वं तत्त्वं वईयस्व सत्याः सन्तु सत्रमानस्य तावाः ॥ १२५. ७४म. यजुः ।

§ प्राचायामशतमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं कच्छः शरद उपरि चेदूर्ध्वमासस्ततोऽग्नि-
होत्रादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहन्तु मासे ।

आश्विमासेऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चान्द्रयुग्मे
आदूर्ध्वं तप्तकच्छः खलु भवति धनी गात्रं दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिश्वादिग्नित्यागे मासद्वयपर्यन्तं
कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
पूर्वेषु षण्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्ध्वमब्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् ।
अब्दे पूर्णं त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिक्ये । प्रमादादिग्नित्यागे
तु चिराच्चात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्ध्वं विंशतिदिनपर्यन्त-
मेकमुपवासं चरेत् तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं चिरात्तमुपवसेत् । तदूर्ध्व-
मब्दपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमूह्यमिति । आश्वि-
स्यादिग्नित्यागे (तु) च द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वा-
दशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं द्वादशाहम् । मासे पूर्णं अब्दपर्यन्तं
मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अष्टादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं त्र्यब्दपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्ध्वं
तप्तकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं ब्राह्मणः कामकारतः ॥

चान्द्रायणं चरेत्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

● अग्निमित्यत्र अग्निहोत्राकारे पाठः । अथ बहुवचननिर्देशम्, गृह्यादिगाने कल्पना
कार्या इति भेदातिथिः ।

+ वीरः युद्धक्षल इत्यत्र जनं तमुह्यतेतत् । तथाच श्रुतिः वीरहत्या वा एव दंडवती,
योऽपिमुपासयते । इति कुत्रुहः ।

मासमपविष्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रपविध्याऽग्निं मासादूर्ध्वं कामतः ।

ऊर्ध्वं चान्द्रायणस्यैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजवृद्धे अभिहितम् ।

प्राच्यामभ्यतमाद्वादशरात्राणां दुपवासः स्वादाविंशति-
रात्रात् अत ऊर्ध्वमावष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रोरपवसेत् । अत
ऊर्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालवहुत्वे दोष-
शुक्लमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्तृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य साधक-
गौरवानुसारेण व्रतान्तराख्यहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(न) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भक्षीय-
मिति हेमाद्रिमाधवौ । यत्तु पार्व्वणेषु चान्द्रायणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविष्य त्यक्त्वा, त्यागस्य नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणसमुद्घापनम् ।

† आश्विदशरात्रादित्यत्र आचिरादादिति गोपीनाथः ।

मितीकार्त्तक्रियाः सर्व्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।
 त्रयोदशे तु सर्व्वास्ता निष्कला इति कौर्त्तिताः ।
 द्वादशादि सर्व्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत् ॥
 त्रिदोनसिद्धतेरित्याहृतुः । अन्ये तु युद्धकाले प्रारम्भणीय-
 ताहुः ।

अथ पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् सङ्कले निर्णयमाह ग्रीनकः ।
 प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यः सन्धिः पर्व्वेति तन्मतम् ।
 या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्त्तव्यमाचरेत् ॥
 अथ श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सृज्यत्वात्तत्र साङ्गकर्त्तव्यो-
 ऽहोनासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धि-
 र्भिन्नो यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामौष्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेषाण्यपरेण च ॥

इति बौधायनस्मृतेः ।

अथमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्त्रयः ।
 कालः पार्व्वणयागे स्वादधान्ते तु न विद्यते ॥

प्रातातपोऽपि ।

पर्व्वणो यश्चतुर्थीऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
 यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मन्त्रीषिभिः ॥

अथ प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

● पूर्व्वेषाण्यपरेण च इति संस्काररचनासाध्या पाठः । अथ पूर्व्वपरब्रह्मद्व्यां कालेषु सन्धेः

पर्व्वदिनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

भवति । अथ तिथिहैथै चतुर्दश्यामपि प्रातरेव अन्वाधानं कार्यं
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्गस्य काम्यादीनां तथैव च ।

अशुभत्याञ्च कुक्काञ्च पूर्वार्द्धे च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव च ॥

सिनीवाल्यादिलक्षणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली हृषी कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुङ्क्षेया ऋये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्यप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदह्न्याम हृष्येत परतसेत्यरेऽहनि ॥

पर्व्यप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्येद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

छोगाब्धिरपि ।

पूर्वार्द्धे वाय मध्याह्ने यदि पर्व्य समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्येद्युस्तदह्न्याम हृष्यते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्यसम्बौ तु हावप्याहृतुः ।

आवर्त्तनात्यरः(यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

पर्येद्युरिष्टिरित्येष पर्व्येद्यविनिर्णयः ॥ इति ।

* ततः पूर्व्येद्यमिति वा इति गोभोगाहः ।

अपराह्णस्य वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य* तस्मिन् रात्रिं श्वो भूते याग इच्छते ॥

वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यस्यैवाधाय तद्दिने ।

परेशुरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

अथ क्रासहृदिसमीकरणेन सन्धिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।

परिऽङ्गि घटिकान्धूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

कृत्वा तदहं पूर्वस्मिन् क्रासहृदौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

स्वायमर्थः । यदा पूर्वेशुरमावास्या यावद्घटिका परेशुः प्रति-
पदि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु
प्रतिपदः षड्घटिकास्तदा घटिकान्यस्तयोऽमावास्यायां योज-
नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्त-
नात् पूर्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयहृदौ
योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
आवर्त्तनादहं सन्धिः सम्पद्यते ।

यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।

पर्वण्योऽंशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्हिजातिभिः ।

द्वितीयासङ्गितां यस्मादुपयन्त्याश्चलायनाः ॥ इति ।

तदेतद्बहुयन्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अथवा पूर्वा पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु ज्ञतेऽभ्यासान् देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
न्ति उपवासश्चन्द्रेणभ्यासानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा नृतेः यथा उवाचिन् नो यथा-
भि देवता वसन्तीति ।

दिति बहुचक्राङ्गणोक्तप्रकारेण पैङ्गुमतानुसारिणामिदमिति योज-
नीयम् । विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् । .

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्गुमुत्तरामिति कौषीतकं
या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकति ।
अस्यार्थः । खण्डतिथिवशादयदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते
तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतिति साम-
शाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्गु(व्य)वेर्मतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्ण-
मासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतिति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकि-
ऋवेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा
अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्गरिति ।

पर्वणि समाप्तिं निवेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणोय कृतस्त्रेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपद्यतुर्थांशेऽपि यागं निवेधति कात्यायनः ।

न.यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा स्नातनी ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यत्तु न प्रारभेतेष्टिमन्वांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपद्यतुर्थांशाग्राग्यस्य न समापयेत् ॥

कृता साप्यकृत्तैवेष्टिस्तयोः स्यान्नात्र संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं श्रुमेऽहनि यथाविधि ॥

अथैवमपि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनोविभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ वा दशम्यौ बाष्पदौरिति ।

प्रतवज्जुहुयादास्तु प्रतिपर्वसु यो द्विजः ॥ इति ।

अथ कचिन्नप्रतिप्रसवमाह आतातपः ।

सन्धिर्य(द्य)नापराह्णे स्यादयागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपन्नागे चतुर्थेऽपि न दुष्कति ॥ इति ।

अथ सद्यस्कासतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिर्येत्सङ्गवाद्दूर्ध्वं प्राक्पर्व्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कासविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्गृहकारोऽपि ।

अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासौ

पूर्व्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनाग्राग्यदि पर्व्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)स्तौः ॥

* सद्यो वा सद्यं करोति सद्यस्कासायाम् इत्येतत् सूत्रमन्यत्रानुक्तं श्रेय वैजयन्तीकारेणैव व्याख्याताम् । तत्र सद्यस्कासविधिरन्यदपः । प्रतिपञ्चतुर्थाग्निविधौ व्यतिरेकरूपः । एवं च सन्धि निषेधवाक्यं सायकान्नं भवति इति गोपीनाथः ।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपक्षम्बिर्यदि सङ्गवमन्तरा ।

भावर्त्तनञ्च स्यात्तुर्हि सद्यस्त्वालतिभिर्भवेत् ॥

पर्व्वेदये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्त्वालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिश्चयः* ॥ इति ।

अथ विक्रतोष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

भावर्त्तनाग्राग्यदि पर्व्वसम्बिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । भावर्त्तने ततः पुरा वा पर्व्वसम्बौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाभयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतिग्राग एव कार्य्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

इमाद्राष्टपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

पञ्चमाले निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

आवायनसूचम् ।

आवायनसूचालीपाकस्य दर्श(पी)पूर्णमासाभ्यामुपवास-
इत्यावर्हिषोऽत्र सन्नहनमिति ।

आवायनोऽत्र दम्पत्योरैकभोजनादिनियमलक्षकः ।

आवायनसूचः ।

अमावसमासमाज्येनाग्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वैति ।

आवायनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽश्विखमपराज्जे व्रतते
पायनीयमग्नीतः सर्पिषा सुहिताविति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदाद्युर्यदृश्यपूर्णमासयोः उपवसेदिति । न ह वा अन्नतस्य
देवा हविरग्रन्ति तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरग्नीयुरिति ।

आजसनेयकोऽपि ।

ते हैनमेतद्दिदुर्गतसुपयन्तमिव नः प्रातर्यष्टेति तस्य विच्छे-
देवा गृहानभ्यागच्छन्तीति ।

ऐतिरीयकोऽपि ।

पूर्वेष्वुरिधावर्हिः करोति यज्ञमेवाभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरौपासनं कृत्वा समिधौ द्वे निधाय च ।

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्ख्यपूर्वकम् ॥ इति ।

श्रीनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्वेषुस्तान्वाधानपूर्वकम् ।

परिस्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्सन्धमाचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रैष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां नास्ति । आर्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्णान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रोतविक्रीतं ग्रहासं बहुभाषणम् ।

तौर्थ्यनिकं वृथाश्रय्यां यज्ञमाप्नो विवर्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करन्धाञ्ज कुलित्याञ्ज वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तश्रीचञ्च पूर्वेषु र्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूराज्जवणान् चारान् चणकान् कोरदूषकान् ।

माषाण्डधु परावञ्च वर्जयेत्पर्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

खवणं मधु* मांसञ्च चारान् श्लो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनाप्य चीद्रं गृह्यते । अथस्तु "न मधं ग्राह्यः पिबे"दित्यनेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

श्रीपवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अथ शवणस्य सैन्यव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिचारं यवचारं टङ्गणचारमेव च ।

व्रतस्थो वर्ज्येन्नित्यं सामुद्रं सवर्चं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तेः ।

चारशवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुन्नाहते शैथ्यं ग्रस्ये गोधूमकोद्ववी ।

च(ची)णकं देवधान्यञ्च एव चारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि ।

स्मृत्युक्ताच्च सङ्गमुक्ते पर्वण्यवर्त्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थेदेव्यान्निश्चितफलादिकम् ॥

अग्रेः पश्चात् रूपेदुयाम्यगिराभूमौ समाहितः ।

अमन्दाहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकारणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्त्थानुपाते च कुर्याद्ब्रतभूतश्चरम् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्ब्रतपतेश्चरम् ॥

* अथ चारग्रन्थेन यस्य भक्षणे लाघोपचयते तद्व्यस्तुच्यते । श्वेन ह्रयते इत्यनेन वाक्य-
साधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति मांषीनाथः । चारो श्वेन च ह्रयते ।
वाचं रात्रौ न किञ्चन इति द्वितीयचतुर्थपादयोः बाढे गोपीनाथसम्मतः ।

† अथ सामुद्रकोपादानात् सैन्यवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य उचितत्वात् । तथाचोक्तम्—

मुन्यन्नाणि पयः सोमो मांसं यथाशुपक्षतम् ।

अचारं सवचश्चैव प्रज्ज्वा हविश्चरन्ते ॥

अचारसवचं सैन्यमिति सर्वनिबन्धकाराः ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्व्वेन तु कर्मणा ।

प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

अष्टविधानेऽपि ।

यस्य तु(प्ये)भ्येद्व्रतं मोहादब्राह्मैर्वा संविशेत्तद् ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शास्त्रोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारम्भणीयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्व्वमारम्भणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमासास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्राशुदया-
दमवास्त्राया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्यः ।

तौ चापि सूतर्के शवे (पर्व्वशी) पार्व्वेष्टिं महापदि ।

स्त्रोधर्मिण्याश्च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

* लग्नपे व्रतपाः असि देवः आ मर्त्येषु आ त्वं मर्त्येषु ईष्यः । . पृ. ११५. १२७.

भवति प्रकटत्वात् शीतस्नानार्थकस्यानुष्ठानात् । स्त्रीधर्मो रजः
तस्मात् स्त्रीधर्मिणो “स्त्रीधर्मिण्यविराज्यौ मलिनो पुण्यवत्त्वपी”त्य-
भिप्रेत्यात् । एतद्व्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । व्रतग्रहणे कृते
तु यागः कार्य एव ।

तद्याहि श्रूयते ।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालभ्युक्ता भवति तामुपबध्य यजेतेति ।
एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
अथ यागानिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकश्च पूर्व यागः
कार्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत् ।

स्नाग्नावन्यो यजेद्यथा कार्यः पथिकश्चरः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह श्रौतकः ।

स्थालीपाकमतिक्रान्तेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित् ।

दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्नानार्थः ॥

तत्रापि यद्यतिक्रान्तेत्यर्थं पर्वण्यनन्तरे ।

पथिकश्चोमपूर्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

कार्यः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रान्ते द्वितीयादिचतुर्दशी-
नन्ततिथिषु यत्र कापि कार्यः । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरे
पर्वणि पथिकत्पूर्वकं स्थालीपाकः कार्यः इति प्रयोगपारिजाते
साक्षात् ।

तु चन्द्रिकायामुक्तम् ।

गौषकाले यदा कर्म स्वादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।
 यदि गौषोऽप्यतिक्रान्तस्तदा शोषः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तं यद्योक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।
 तत्तु अन्यकर्मविषयं ग्राह्यान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।
 अथ पार्वणहयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।
 उभयातिक्रमे कार्ये एकः पयिक्तो भवेत् ।
 द्वितीयप्रभृतीनाम्तु पर्वणमतिपातने ।
 पुनराधानमिच्छन्ति केचिदगृह्यविदो जनाः ॥
 सायनीये तु ।
 दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत इयमेव वा ।
 एकस्मिन् ऋष्टपादेन द्वयोरर्धेन शोधनम् ॥
 इत्यतिपञ्चयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

श्रुतिस्मरे ।

धनार्थं ब्रजन्नागं यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।
 शालीनो लभते ज्ञानं न तदर्थं घृथग्रजेत् ॥
 पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।
 प्रवसन्नलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।
 प्रवक्ष्यामीति सङ्ख्या ततो ब्रूयान्नमोऽम्बये ॥
 प्रवक्ष्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह ग्रीनकः ।

श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि धनलिफोर्हिजस्य तु ।
 कृत्वा होमादिकं गेहे पश्चात्तच्छेदयथाविधि ॥ इति ।
 विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।
 होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
 अग्न्यस्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सन्निरीक्ष्य च ।
 आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्यात्प्रागान् यथाकामम् ॥
 सौराग्नेयान् जपेन्नान्त्रानिति वृक्षस्य सम्प्रतिः ।
 कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
 पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
 पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
 अनुज्ञातः सुतः ग्रिथ्य ऋत्विग्वा हवने कृते ।
 सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥
 होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यथा ।
 ततोऽग्नीयादिति कठाः प्राङ्मुखः पर्वण्यथोच्यते ॥
 मांथं मांसानि सौहित्यं तिलक्रेहादिवर्जितम् ।
 प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
 पराग्निपक्वं नाग्नीयादगुहगोरसमन्तरा ।
 शाकपिष्ठाकस(ग्र)न्नादीन् विना यदयत्फेलादिकम् ॥
 आहृतं किञ्चिज्जोष्यमन्नं पूर्वं(प्र)मकल्पितम् ।
 आहृतं भोजनपथ्यासन्नग्नीयादीषदर्शनान् ॥

असामर्थ्यं शरीरस्य भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।
 स्वसत्तया पचेदवमश्रीयाद्योषितोऽग्निमान् ॥
 ओषितो नैत्यकं कर्म कृत्वाचम्य यथाविधि ।
 सङ्कल्प्य पूर्ववत्पागांस्तान् कुर्व्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥
 एकापाकीन् वसतां पिष्टदेवाहजार्चनम् ।
 एकं भवेद्भिक्तानां तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥
 इत्याश्वलायनस्मरणाद्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव
 कार्यम् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
 इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्य-
 साध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
 नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
 अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते श्रौपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्त्रियते । तत्र वरस्य
 बद्धा सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्गृहकृतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै ।
 गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहकृता ॥ इति ।

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकार्येषु समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिसु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वासुनागबलिः कार्यो विप्राशीर्षचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेन्मानसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याप्सरसश्चैव सोममन्त्रव्यासराक्षसान् ।

संपूज्य शुक्रहस्तादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु व्रजेद्भयम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्हौ

पश्चाष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्षन्ते सन्त्यदः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ॥

अन्यथापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे द्वितीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽङ्गि ।

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

सप्तः ।

सम्भवनपुरप्रवे(दे)भि देशानां विप्रवे तथोदाहे ।

नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु समस्त ।

बधूप्रवेशे माङ्गण्ये न मौष्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्रे नवोदायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।

धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्व्वनाशः पुरःस्थिते ॥

नवोदायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सन्मुखे भृगौ ।

तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलस्तु हिरागमे ॥

पूर्व्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरि ।

पश्चादभ्युदिते त्रैव यायात् पूर्व्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्व्वोदिततुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाः

त्रेयम् । तथा चैत्रमारभ्य पूर्व्वोदितदिक्षु सुख्यदिशि मासद्वयं

विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं वयं यामा

न्तरे नववधूगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपरिज्ञातधृतमुहूर्त्तसङ्गहे ।

रेवतीमित्रहस्ताश्लिरोहिणीचान्द्रबासवाः ।

नीलसुराणि मूलस्य वैष्णवं शततारकाः ॥
 पैलकक्षः तथा श्रेष्ठं प्र(सं)विग्रनविधौ तथा ।
 रिक्ताः पर्णाष्टमी विष्टिर्वर्णाः शेषाः शुभावहः ॥
 शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके ।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा प्रोभनो भवेत् ॥ इति ।
 मिथोऽनुराधा चान्द्रो खगशिरः वासवो शनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा
 पैलकं अथा शेषाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

ग्रीष्मात् कभाच्च श्रवणाच्च शुक्ले
 हस्तत्रये मूलमघोत्तरास्तु ।
 शुक्ले च मैत्रे च बधूप्रवेशो
 रिक्तोत्तरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कभं रोहिण्यौ व्यर्ककुजे रविभीमैतरवारेष्वित्यर्थः ।

सूत्यन्तरे ।

दिनचय्यादिदोषेषु कक्षावेशो गृहे न सन् । इति ।
 यथा सप्त गमने प्रतिशुक्लदोषो नास्ति तदुक्तं भीमपराक्रमे ।
 स्वामिना नैयमानायाः प्रतिशुक्लो न (विद्यते) दोषभाक् ।
 मत्स्यपुराणेऽपि ।

चतुःशालं क्रतुर्हारमसिन्धैः सर्वतो युतम् ।
 नास्ति तत् सर्वतोभद्रं न तच्च प्रतिशुक्लता ॥
 काश्यपेयु वशिष्ठेषु शृङ्गवराहिरसेषु च ।
 भारद्वाजेषु वास्येषु प्रतिशुक्लो न विद्यते ॥

ज्योतिःसागरैऽपि ।

पौष्णादिवस्त्रिपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सन्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे* ।

बधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ सप्ते दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सन्धवे द्रष्टव्यः ।

सप्तदिनमपि षोडशदिनादवर्गाद्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोडशवासरात् ।

इति संप्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अथ वर्ज्यमासानाह वृहस्पतिः ।

कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेदृष्टहम् ।

ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

भ्रमणसमये कार्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्वष्टिदोषग्रान्तर्यं प्रतिव्रीक्षेत्/तां वरः ॥

* षष्ठे वाप्यष्टमे दिने इति क-पुस्तके पाठः ।

सुमङ्गलीरियं बधूरिभामित्याद्युचं* जपेत् ।
 इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राप्नुतः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युदयमस्तत्र स्वयानादवरुह्य च ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्व्ववत्पाणौ परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्याद्युचं† हुवन्निति ॥
 गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्व्वं गृहदेवतार्चां
 सन्मङ्गलालङ्कृतदेहगृहः ।
 तूर्थ्यस्नैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेष्टिप्रबधूसमेतः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तितः ।
 बभ्रुजिः सह विधाय भोजनं
 संचिन्नेदभिमताङ्गनासखः ॥ -

श्रीपतिरपि ।

* सुमङ्गलीरियं बधूरिभां समेत पश्यत ।

श्रीभाम्यमयै दत्तात्रायासां वि परेतन ॥ १०म. ८५व. १२५व् ।

† गृहं गृहमहना द्यावप्या दिविदिवे च वि नामा दधाना ।

सिवासनी चोतना श्रद्धदानादयमवमिहजते वसुधाम् ॥ १म. १२१व. ४५व् ।

विवाहमारभ्य बधूप्रवेशो
 युग्मे त्रिथौ षोडशवासरास्तात् ।
 तद्रूर्ध्वमासेषु च पञ्चमान्ता-
 ततः परस्तात्रियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विधेत् ।
 आयुष्यं हरते पत्युः सा नारी मृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागबन्धुत्वप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रामव्यतीपातादिवर्जिते
 ताले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायम्य नागबन्धुत्वं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य शशुरगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
 नेष्वाचार्यमष्टौ रेखाः (प्रसृज्य) मध्ये तिर्यगूर्ध्वं तण्डुलपिष्टा-
 दिभिः हमालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
 कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रसृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रसृज्य एव-
 प्रवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्दशोपशोभितं चतु-
 र्भद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
 त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये षष्टदशपद्मं सकार्षिकं रचयित्वा
 तत्परितः सिताक्षतैर्मित्तिं रचयित्वा तत्र ब्राह्मणादिसप्तमाढकाः
 सप्तम्ययित्वा तत्परोमध्ये सिताक्षतैर्हंसमुकपद्मदीन् सम्यग्रच-

यित्वा सरसोवहिः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वह्निःकोणाग्रभागेषु पीतवट(टु)युक्तवस्त्रीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिसुष्णौ प्राक्पादौ हस्तिनौ
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
सरसो वह्निरक्षरभागे गुडजीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवो सर्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्कुशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्कताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्य्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाद्येषु पूर्वार्धादिषु तिसृषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाद्येषु

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीयतः सुखी वेन भावः ।

स बुद्ध्या उपमा अस्त्र विद्याः सततं योगिनसततं विवः ॥ ११५. ३५. यजुः ।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलादह्निः पूर्वा-
द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उग्रतम् असिताङ्गं
संहारमित्यष्ट भैरवनावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाहं पुण्डरीकं
वामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसो मध्ये अप्सरसः सोमं
पावकञ्च देव्यभिसुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवताभ्य-
स्तुतन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (ज्ञत्वा) दत्त्वा
पुष्पमालाद्यलङ्कृतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्यार्थं तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
द्यादि समर्थं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्थ समन्तात्
दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
बध्वा सह सत्येनोत्तमितीति* सूक्तं श्रुत्वा तत्सूक्तपाठकाय बधू-
परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणाद्यलङ्कृता
सती अन्नापूपपूरितं पाचान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-
सुवासिन्धा मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि कु(म्भ)रिकां

* सत्येनोत्तमिता भूमिः सत्येनोत्तमिता धीः ।

श्रुतेनादिवास्तुनि दिशि सोमो षधि विवः ॥ १०३. ८५४. १४५ ।

पुरुषास्तरिष धारयित्वा पश्चिमहारेण सरोवरं प्रविश्य भर्त्ता सः
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्यमग्नं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदग्नं सर्व्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बहुमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बहु-
वरी स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिसुखी भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्तमुच्चारयन्तौ मौल्येन चा(स्त्र)र्चयित्वा इस्तिविनिमयं कुर्या-
त्ताम् । ततोऽवरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मान्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासोदासपर्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्वचनानि च
स्वीकृत्य बभ्रुभिः सह स्वलङ्कृतः सभार्यः कृतदेवपूजः स्वगृहं
पूर्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्यते इत्यस्य सूर्यः (र्या) सावित्री विष्टुः ।
प्रनेन^१ बहुं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्गोदिति तदा जीवं
इदन्तीति मन्त्रं^२ जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनीभि-
ष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाध्वजलाजै-

१ आ तू न इन्द्र उपहृत्तयाकर्मसामगिः ।

महान् महीभक्तिभिः ॥ ११७. ६५म. बभ्रुः ।

२ पूषण्यते मन्त्रते विष्टदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रेपरी इत्यमिन्द्राय कर्त्तव्यं ॥ १म. १४२म. १२२म. एवंपदेयः ।

३ जीवं इदन्ति वि मयं ते अक्षरे दोर्घामनु प्रसितिं दीधिवर्गः ।

बालं पिबन्त्यो य इदं समरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परित्स्वज ॥

मङ्गलतूर्यनादैश्च सह धृतश्चेतच्छत्रः खगटहसमीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः कृतनीराजनविधिः बधूपाणि परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते खगटहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमद्रत्नस्तम्भविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शीनकः ।

शीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीति अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्वैद्युरर्चिते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकाक्षुण्णभासुरं प्रसन्नं

हयवक्त्रं मृदनस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपद्मवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्चयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्वं संखजसाधा जिह्रौ विदध मा वदायः ॥

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वबलिं दद्यात्तानाभक्ष्यान्निवेद्यैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकाच्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विधिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्मागान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणैभ्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाग्र(न्था)क्तिं दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।
 इत्थं स्तम्भ(म्भ)बलिङ्गत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।
 अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्ना सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलज्ञानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबल्युक्तवाक्यं कर्माहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकाक्षणभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन॥ वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्च्य नानाविधभक्ष्याद्यैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।
 ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकी सुप्रोक्षिततज्जलेन अबलिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्च्युः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षडृतून् दिग्मागान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तम्भबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्यापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्यापनं बुधः ।

षष्ठञ्च विषमं नेष्टं सुक्ता पञ्चमसप्तमौ ॥

समिषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नाचेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्यापनं कार्य्यमुदाहे च व्रते दश ॥

उदाहे षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षाम्कु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाद्य देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृष्टयतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च सृष्ट्यास्तृष्टिर्न दुष्यति ॥

ज्योतिषे ।

स्नानं सचेलं तिलमिश्रकर्णं
प्रेतामुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनञ्च
विवर्जयेन्मङ्गलतोऽव्दमेकम् ॥

तिलमिश्रकर्णं तिलतर्पणं श्राद्धञ्च ॥

तथाच सङ्ग्रहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्षं तदर्धकम्
पिण्डदानं सदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तः । अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यागृहे भुक्तिः
निषेधोऽभिहितः

मासपदकं विवाहादी व्रतप्रारम्भं न च ।
व्रतस्त्रीद्वयपदं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥
कीर्णभाष्पादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।
जर्णं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनात् ।
आत्मनो मुखेन नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥ इति ज्योतिषप्रदीपः ।

गयाश्राद्धपदं सर्व्यतीर्थश्राद्धोपश्राद्धकम् ।

अपराकं आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयास्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुञ्जीत न दोष इति
गम्यते ।

बधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उदाहात्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यात्तज्जननीं च ये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपिचालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

चये चयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं प(त्नी)न्या हिरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादिति गुरुब्रह्मानुराधाश्लिनी-

शक्ने भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाद्दे प्रशस्ते तिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भागवे
देवेज्येनविदां दिने नवबधूवेश्मप्रवेशः शुभः ॥
देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विद्वदुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च यौतमाश्वलायनादीनां आर्षस्य पाणिग्रहणेनैव सिद्-
त्वात् । कात्यायनम(ब्र)तिनान्तु उभयमपि । भावसंस्थाधानं दार-
काले दायदकालः* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
श्चतुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तथापि दारकालोऽभ्रातृकस्य
भ्रातृमतो दायदकालव्यवस्था ।

तच्च व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः ॥

अथ विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ ५

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साम्नी तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो वा न

* दायदकालो नवविभक्तकालः ।

प्रायश्चित्ती भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽक्तताधाने कनिष्ठे न
कार्यं वचनं तूक्तं प्राक् ।

अपरार्कं उग्रनाः ।

पिता पितामहो यस्य ज्यजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रसु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अग्न्या(धैर्यं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु

विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरितेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते

पर्वणि ब्राह्मण आदधीत श्रीअवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्वोप-

काष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वृतावादधीत सोमिन यस्यमाणो

नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शप्रीर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशुवन्धञ्च सर्वाञ्च विव्रततीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥ इति ।

* उपकृष्टलचक्रार्थोपजीवो रथकारादिः । सोमाधाने तु सत्वाद्यालोचनमार्तपरम् ।
अथो खलु यदेवैव शब्दोपनयेदथादधीत सैवासिर्हिति बोधायनोक्तेः ।

प्राग्विपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन ।
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥
 विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके ।
 विवाहाभिधसंस्कारसत्युच्यं समायात ॥
 अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।
 उपमानं न यस्याख्यन्तो यो देशकालतः ॥
 इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवमहात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन
 विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे द्वितीयस्तवके
 विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृन्नागीयसंज्ञितान् ।
 यत्कृपासृतसिक्तोऽहमभवं फलभाजनम् ॥
 अनन्तभट्टनामाहं काण्डशास्त्री सतां मुदे ।
 आह्निकं स्तनिबन्धेऽस्मिन् संवृज्जामि यथामति ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्मं सम्पूर्णतामियात् ।
 तं प्रणम्य महाविष्णुमाह्निकं कथयेऽधुना ॥
 तत्र ब्राह्मो सुहृत्तं चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितमिति वचना-
 त्कथितचित्तबन्धं विधातव्यम् । अथ ब्राह्मो सुहृत्तः सूर्योदयात्
 शिपाव्यो सुहृत्तः ।

गाहिकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्रेकाधिकोऽष्टकः ।
 सप्तःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति गरीक्षः रात्रेऽसु पश्चिमे यामि* सुहृत्तीं ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा ब्राह्मः । तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।

तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे सुहृत्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।

कायक्षेत्रे तदुद्धूते ध्यायीत मनसेऽक्षरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥

इत्याद्यनिष्टं अरन्निष्टदेवतां अरेत् ।

तत्र व्यासः ।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्र्यै

नारायणं गरुडवाहनमञ्जनाभम् ।

ग्राह्याभिभूतवरवारणसुक्तिहेतुं

चक्रायुधं तरुणवारिजपद्मनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च सूर्ध्वं

पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

नारायणस्य नरकार्यवतारणस्य

पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

* पश्चिमे यामि शेषार्धग्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमन्तुः ।

रात्रेऽसु पश्चिमे यामि सुहृत्तीं यम्पतीयकः ।

च ब्राह्म इति विष्णुश्रौतौ विहितः सम्प्रबोधने ॥

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
 प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ।
 यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्गिगजेन्द्रघोर-
 शोकाप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेत्तुरः ।
 लोकत्रयशुद्धिस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारौ
 भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः शनिराशुके(तु)तवः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 गुरुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगौतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्चयवनश्च दक्षः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तकुमारश्च सप्तमन्त्रज
 सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्लक्षी च ।
 सप्तस्वराः सप्तसप्तलानि
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
 भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

स्पर्शी च दायुर्ज्वलितश्च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।

दुःखप्रणाश(स्त्रिंशद्)स्थिरसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।

सप्तै(यश्चै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःख(प्रं)प्रसूत्य नश्यति ॥

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वेदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा बलिव्यासो हनुमाञ्च विभीषणः ।

कृपः परशुरामश्च सप्तै ते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥

अहल्या द्रौपदी (सोता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्मरे(न्नित्यं) महाहान्ता न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नैऋत्या दिशीषुक्षेपः मतीत्याभ्यधिकां भुवः ॥

अन्तर्धाय दक्षैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥

वेष्मूत्रयोर्वीङ्गियमनं हारीतनाप्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यन्मोपवीतन्तु दृढतः कण्ठलम्बितम् ।

• इषुवेपं तद्विषेपयोग्यदेहं, तदेवपरिमाचमाह पिबामहः ।

मध्यमेन तु चापेन प्रचिरेत्तु जरणयम् ।

इक्षानाश्च शते सार्धे लघां कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

† दृढतः दृढे, दृढलम्बितश्चायं निवोतवत् याश्चाम् आदृष्टदेशावस्यन् याव्यधर्मेति

विशमपरिशिष्टवचनात्, दृढे निधाय संवीतमिति अनुवचनात् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् कर्णस्थः प्रथमाश्रमी ।

विण्मूत्रे तु गृही कुर्याद्वयहा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यन्मोपवीतं कर्णे कृत्वा भवगुण्ठिती* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनेव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नौहाराद्यन्धकारजनितदिस्त्रोह-
विषयं प्रियम् ।

शङ्कः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्प्राप्तावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मपन्थियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कच्छेण शुभति ॥ इति सङ्ग्रहे ।

अथ वर्ज्यदेशानाह मनुः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोव्रजे ।

न फालकष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्लीके न ग्राहले ।

न ससस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पशंस्तथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णूचस्य विसर्जनम् ॥ इति ।

अथादो विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषश्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपकृष्य विष्णूचं काष्ठलोद्गृह्णादिना ।

परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिश्वोस्तिष्ठेत्* ।

इति विष्णूचोत्सर्गविधानम् ।

* उदसवासो र्जनिष्ठे हृदं विहतमेवम् । इत्याह्निकतन्त्रे पाठः ।

अथ शीचम् ।

तत्र दक्षः ।

शीचे यत्नः सदा कार्यः शीचमूलो द्विजोत्तमः ।

शीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविद्विषं हस्तमधः शीचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नामेरुद्धं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहप्रक्षीकमूषकोत्तरादि(वर्जितां) मृद्भिन्नां मृदमुद्धृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शीचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
विणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्तन्त्रादिकमाह शौद्रकः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।

करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते ॥

आर्द्रमलकमात्रा च मूत्रशीचे तु मृत्तिका ।

मूत्रास्तु द्विगु(णं)णा शुक्ले मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशीचमिदं प्रोक्तं गुदशीचमथोच्यते ।

पञ्चापाने मृदः चेष्ट्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पत्नीने मृदः ॥

अर्धप्रसूतिमात्रा स्यात्तदर्थेऽनु ततः परम् ॥
 शुद्धश्रीचमिति प्रोक्तं पादश्रीचमयोच्यते ।
 एकेवं पादयोर्दद्यात्सयोर्लिङ्गश्रीचवत् ॥
 एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्वाइनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥
 यह्निवाविहितं श्रीचं तदर्थं निशि कौर्त्तितम् ।
 तदर्थमातुरे प्रोक्तमातुरस्वार्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोर्धर्मानं श्रीचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ।

याग्नवल्कोऽपि ।

गृहीतशिश्रुषोऽपि सृष्टिरभ्युदृतैर्जलैः ।
 गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अथ गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं सर्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । सृष्टि-
 स्थानियमस्तु अदृष्टार्थं इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गश्रीचं पुरा कार्यं शुद्धश्रीचं ततः स्मृतम् ।

इति वचनात्लिङ्गश्रीचानन्तरं शुद्धश्रीचं कर्त्तव्यम् ।

गङ्गातोयेन क्लृप्तेन सृष्टरैश्च नगोपमैः ।

आसृत्वोराचरन् श्रीचं भावदुष्टो न शुभ्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

श्रीचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाङ्ममाभ्यन्तरं तथा ॥

सृज्जलाभ्यां कृतं वाङ्मं भावशुचिस्तथान्तरम् ॥

अचोक्तसंस्थानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं कृतिरद्वावस्थाम् ।

गायत्राष्टम्यतश्चैव प्राच्यायामत्रयं तथा ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।

कचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अतुदकभूतकरणे तु सचेलं ज्ञानं
व्यावृत्तिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।

तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्त-
माचारदीपे ।

मूले पुरीषे भुक्तयन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।

चतुरष्टद्विषड्द्व्यष्टगण्डूषैः शुध्यते क्रमात् ॥

पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः (सर्वे) तस्मादहमे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुची देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टयेत् ॥

* अन्तर्जानु जातुनीमंजे इत्यौ क्लेदि शेषः । तथाच शरीतः—अन्तर्जानुं ररन्तौ क्लत्वा
चिरयो शार्होच पिबेदिति । अरन्तौ इत्यौ शार्होद्वृङ्गताः । वाग्व्यादौमानाभिमुखश्च देशानाभि-
मुखौ मूलाऽपः सन्तेत्युक्ताविधिः । इति शरीरशुद्धेः ।

अनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपिष्टब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

इमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्व्यत् । दक्षिणहस्तमध्ये
अणस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) हे शेषेणाचमनं चरेत् ॥

त्रैवैवमितिकर्तव्यता ।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वीपविश्य प्रकृतिस्थं केननुदादि-
हितमङ्गुणमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठके मुक्ता शेषं वीक्षितं ब्राह्मणे प्राजापत्येन देवेन वा तीर्थेन
त्रिचतुर्वाः पिबेत् । न पैत्रेण ।

कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पैत्रेण कदाचन ।

इति मनूक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरङ्गुष्ठं मुखमेतान्युपसृजेत् ।

एत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रसृज्य ततो हस्तौ प्रन्त्रज्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सक्तदवसृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरसाभ्यु-
क्षेय वा ।

ततः संहताभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे स्पृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां त्राणं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

१. ७ चतुर्वेति भाष्यद्वयापेक्षया विकल्पः । न च मूयस्याष्टे कलनागौरवापत्तेः । इति
पुनन्दनः ।

श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः स्पृशेत् ।

इदं सुस्थाचमनम् । अत्राशक्तौ तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्धुपस्पृशेत् । अत्राशक्तौ च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य श्रोत्रे स्पृशेत् ।

अथ पौराण्यचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रक्षालयेत्पारौ ।

हाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य हाभ्यामुष्मार्जयेत्ततः ॥

तथा त्वेकेन मूर्ध्नि ततः सङ्कर्षणादिभिः ।

ऊर्ध्वीठनासाक्षिकर्णाभ्याभ्युःस्तम्बकान् स्पृशेत् ।

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्मारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्बपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।

कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालमेत् ।

तद्वत्तामे तु कुर्वीत पात्राधानोदकेन च ॥

तथा ।

ताम्बोपस्पृशेद्दिग्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ।

दामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

• पात्राधानोदकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च छ-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

वर्षन्ते सर्व्वदा यक्षात्तन्नाहामेन संस्पृशेत् ।

शूद्राहूतैस्तु नाचामेवैकपाण्याहूतैरपि ।

तथैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

ग्रीढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पिबत्यर्घ्यम् ॥

तज्जक्षणमाह हारीतः ।

आसनारूढपादस्तु जा(म्बोर्वा)गुनोर्जङ्गयोः स्थाया ।

कृतावसक्त्युक्तो* यस्य ग्रीढपादः सु उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

कांस्थेनायसपात्रेण त्रयुसौसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति ॥

आर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।

आचामेद्विपरीतसेदुश्चित्त्वमवाप्नुयात् ॥

पादशेषं पीतशेषं ग्रीवशेषञ्च यज्जलम् ।

तज्जलं रुधिरैस्तुल्यं पर्य्यग्निकरणं विना ॥

पर्य्यग्निकरणमपि सति सन्धवे दृष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

ज्वत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः अन्तेन तालुना सृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ श्रौचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अबलिङ्गैर्नवधा सृशेत् ।

पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा सृशेत् ॥ इति ।

अबलिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य त्विराचामेत् । द्विः

परिसृज्य सकृदुपसृज्य शिरसश्चुषी नासिके ओत्रे हृदय-

मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरसश्चुषी नासिके

ओत्रे हृदयमालभते तेन अथर्व्याङ्गिरसो ब्राह्मणा(नी)निति-

हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विज्ञैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा आर्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कर्मणि कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

* अन्ततः शीघ्रान्ते इति आचार्यः । तदेव समीचीनं ज्ञानमाह ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूषकस्पर्शे ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेव सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपसृजेत् ॥ इति ।

ःप 'न्वोऽपि ।

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं भुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोम(शौ)कौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते क्षुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसृप्ये ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हवने दाने उद्यारंऽथ प्रतिग्रहे ।

सन्धान्याख्यपानेषु पूर्व्यं पश्चाद्विराचयेत् ॥

उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णे सृशेत् ।

तदाह हृदयतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ।

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रम् शुक्लोच्छिष्टम् वर्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु त्रिप्रभृतिकुशा धार्याः ।

तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकाः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दमैः समाचामति षो द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि शुक्ला यज्ञफलं शर्मन् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

अथ्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करो बुधः ।

यन्विर्यस्य पवित्रस्य न तेनान्नमयं करिषु ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लक्षयेत्पञ्च द्वितीयन्तु न लक्षयेत् ।

इयोस्तु पर्वण्योर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

तत्राक्षयमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(षं)तं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विज्ञेयतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

इष्टुलं मूलतः कुर्यादग्रन्यरेकाङ्गुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमयं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रमन्यक्रणसुक्तं तत्रैव ।

तारेण कुर्यादग्रन्यन्तु पवित्रस्य विचक्षणः ।

तारः प्रणवः ।

हारीतः ।

स्नाने दाने जपे होमे स्नाध्याये पिबतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोस्तभयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

१ अथ कर्माः संयमनमर्गसंयमः—तथाच श्रीमन्तः ।

अनन्तलक्षणी यी तु कुशौ प्रादेशलक्षितौ ।

अनन्तलक्षितौ धारौ यौ पवित्राङ्गिधारायकौ ॥

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्तो सव्ये नीनासने सक्तत् ।

उपवीति शिखायाञ्च पादयोसु सक्तसक्तत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याहो
द्वितीये भागे शुचिर्भूत्वा पूर्वोत्तरासुखः सन्नोद्गारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।
विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

गुद सर्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सक्तच्छित्त्वा समुद्धरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सक्तुहे ।

समित्युष्यकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्राहृतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

अथ विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्वेऽमावास्या तस्यां दर्भैश्च यो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गौर्जुताशनः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* आदिपदेन दूर्वादिर्ग्रहः । उत्तरार्धादिर्ग्रहः प्रायते । सस्य आहरणमत्रोक्तं ब्राह्मण-
वर्जितवैश्याहृतैः कर्मकरेण दर्भो नेति । सप्तपुष्पाङ्गादी तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । सप्त-
पुष्पाङ्गादा तु क्रयक्रीतमपीष्यते ॥ इति वचनात् ।

वर्ज्यमाह हारीतः ।

यथि दर्भाक्षितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणोसनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता चाप्यष्टेदिता नखैः ।
काथिता अग्निदग्धाश्च कुश्या वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

स ॥

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च बल्लजाः ।
गोबालमुक्तौ कुन्दाश्च पूर्वोभावे परः परः ॥

सशत्र्यपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः ।

हिमूलमेकतः कुर्याद्द्वयोरधं तथैकतः ।
शलयं द्वाङ्गुलं प्रोक्तं शत्र्यरेकाङ्गुलो भवेत् ॥
वतुरङ्गुलमधं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम् ।
वक्रायुधं यथा विष्णोर्हस्तस्यापि त्रिशूलकम् ।
।श्रायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।
इत्याचमनविधानम् ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दन्तः ।

सुखे पश्यति नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिचोरहृत्कोट्यं द्वादशाङ्गुलमवयम् ।

कनिष्ठिकावत् स्फुलं पूर्वार्द्धकतर्क्यकम् ॥

जम्बूदुम्भारचूताश्च कदम्बो लोधचम्पको ।

बदरीति द्रुमाश्चेते प्रोक्ता दन्तप्रधानेः ॥

अथ विशेषमाह ग्रातातपः ।

सदुम्बरेण वाक्त्रिर्द्विर्द्वयो मधुरस्तरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीरान्धेणारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यं च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सख्यसिद्धिर्न्यूने च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्षिकारेण करञ्जेन रणे जयः ॥

• शोधकस्य काष्ठार्द्रदेनमाचसन्न्याहचयेदिति गौषधयोग इति आचार्यः ।

† पूर्वार्द्धदन्तितावत् ।

‡ चण्डिपुराणे तु ।

कदिरं कदम्बं करञ्जं तथा वटः ।

तिमिङ्गी वैष्णवश्च आकान्तिकी तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च चर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

एते प्रसक्ताः कथिता दन्तधावनकर्षणं तु ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
षष्ठाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तमङ्गितम् ।
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

चाण्डलायनस्तु ।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम् ।
स्त्रीशूद्रयोस्तद्वर्गं स्यान्नातिशुष्यं न जन्तुमत् ॥ इति ।

तथाच परिमाणे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रस्तु ।

आयुर्वलं यशो वर्धः प्रजाः पशवस्तृणि च ।
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दि)क्षेहि वनस्पते ॥

इति विष्णुस्तुः ।

काष्ठ(भक्षण)वर्धनमन्त्रस्तु ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।
स मे मुखं प्रमार्कते यशसा च भर्गव च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वासुनिष्ठं काष्ठं
प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजत् ।

अत्र वर्धककाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारयमीतालश्लेष्मातकविभीतकान् ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च शुम्भुलं कसुकं तथा ।
अत्यर्धसारे ।

आसने ग्रयने याने पादुके दन्तधावने ।
 पालाशामृत्यकौ वर्णौ सर्वकुक्षितकर्णसु ॥
 अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।
 अर्पां हादशगण्डूषैर्विदध्याहन्तधावनम्† ॥
 यद्वा दृणपर्णीदन्तेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन
 धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।
 नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
 उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।
 अभ्यङ्गे क्षुदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 तथा ।

श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
 रजस्वला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ॥
 अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि सूतिका दशमेऽहनि ।
 मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।
 पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥
 नाद्यान्न भक्षयेदन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति वस्तु निषेधेषु पाठः ।

† मुखशुद्धिर्निधीयते इति आचार्याः पठन्ति ।

तोर्यप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यसः ।

आद्ये जन्मदिने, चैव विवाहेऽजीर्णदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्कान्दे ।

स्नातकश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्च नमाङ्गल्यं^१ दूर्ध्वाद्याल^२भनानि च ।

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमात्मानं हृते पश्येदयदीच्छेच्चिरजीविताम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्सङ्केपेण यथोदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुच्य यत्नतः ॥ इति ।

• आपानस्य इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गल्यान्वाङ्ग नारदः—

लोकेऽस्मिन्महात्मनो ब्राह्मणा गौर्दुताग्रजः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

यतीनां दमनश्चैव सार्धं भाषणं तथा ।

कृत्वा चः पूजयेत् जित्वां तथात् पश्येत् जित्वा ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तच्च ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

अनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा ब्रह्मिष्ठेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

अथुः ।

चिह्नदूर्ध्वतङ्काय्यं तन्मुचयमधोवृतम् ।

चिह्नतं (चो)तूपवीतं स्वात्तस्त्रैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

ऊर्ध्वतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा वसितमित्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नामेकूर्ध्वमनायुष्मधो नामेस्तपःश्रयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

कात्यायनस्तु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्वात्ता(तो)तिस्र्यं न चोच्छ्रितम् ॥ इ

अथ विशेषमाह स एव ।

कार्यासमुपवीतं स्वादिप्रस्थोर्ध्वतं चिह्नम् ।

अथ सूत्रमयं राज्ञो वैश्याश्चाविकमुच्यते ॥ इति ।

* ऊर्ध्वतमकारमाह संयुक्तम्:—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं कतेन चिह्नोक्तम् ।

वसितं ग्राह्यैः त्वं ग्राह्ये ऊर्ध्वतं धृतम् ॥ इति ।

उत्पन्नाभावे देवतः ।

कार्पासचौमजोवासाश्चवल्कलवादिभ्यम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्म्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

सुमा अतस्त्री अतस्त्री आदुम्भं सुमा इत्यमरसिंहोक्तेः । वल्कं
वल्कलं वल्कलम् तज्जम्भमित्यर्थः । अथभवत इति सप्तम्यास्तसिन्हा-
देशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्कारणप्रकारस्तु ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवेक्ष्य पञ्चपत्न्या तन्निशुषीकृत्य यजतः ॥

इत्यादिभोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवताम्रवम् । इति ।

तत्तुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारबाग्निनामी च सोमः पिङ्गप्रजापती ।

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

धनुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्म्यं श्रीते आर्त्ते च कर्माणि ।

वल्काभावे द्वितीयं स्वादेकञ्च प्रथमात्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकं हे तथैतरयोः स्मृते । इति ।

अतृत्वन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिण एकन्तु आनमश्नति तद्वयम् ।

द्वितीयं चोक्तरोयं स्वाहक्लाभावे द्वितीयकम् ॥

वस्त्राभावे द्वितीयकमिति पुनर्वचनम् ।

उपाप्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य मौषिमेव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव
तस्मानुक्तत्वं तस्माभि तु पूर्ववृत्तयन्त्रोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि
तदा धार्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंस्थानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यन्त्रोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । अत्र पूर्वं
पञ्चाशच्चमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा
मन्त्रपूर्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यद्योत्तरैस्तत्कदाचन ।

मोहाद्विजसादुर्बल्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यधृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं रुद्रहे ।

उपानहौ च वासञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्नानं करकमेव च ॥

* यन्त्रोपवीतं परमं पवित्रं इत्यस्मिन्संज्ञां पुरस्तात् ।

आयुष्मन्तं प्रतिपुत्र एवं यन्त्रोपवीतं वचनमनु तेजः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अथु प्रास्वेद्दिनशानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ॥

तथा देवतः ।

सावित्र्या दण्डकत्वोऽग्निर्मन्त्रिताभिस्तदुच्येत् ।

विच्छिन्नं वाय्वधीकारं मुक्ता निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

ऋत्वोद्धारश्च गायत्रीं निबन्धोऽष्टिष्ठां ततः ।

पुनराधम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

तच्च बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्धा नेष्टव्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्धा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

• ब्रह्मरन्ध्रं शिखाबन्धनम्—

ब्रह्मराशौसहस्रानि शिखाश्रीमन्तानि च ।

विश्वोर्गामसहस्रेषु शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

नन्दन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

तिष्ठन्मयाचता सखीः शिखातुल्यं करोम्यहम् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र ब्रह्मसूतिः ।

ब्रह्मासनं नियन्मासं स्मृत्वा (चार्वा)चर्णादिकं मतः ।

स सन्धौलितदृष्टौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रचवध्याहतिदुता सावित्रीं मिरसा सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाप्रवक्ताः ।

कुम्भकः पूरको रे(चः)चः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥

वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं पादं नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य सहृदे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनेः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु पादं सर्वैरथर्वभिः ॥

यङ्गोऽत्र विशेषमाह ।

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्वामेनापूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वमहर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योहारसमावृत्तं तथा तत्त्ववितुः परम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चाण्योजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥

अथ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छब्दो नियोगः सर्वकर्मक्षु ॥

त्रिरावर्त्तनु प्रयोक्तव्य आरभ्य सर्वकर्मक्षाम् ।

व्याहृती नान्तु, सर्वासामार्षश्चैव प्रजापतेः ॥

गायत्र्याष्टिगनुष्टुप् च वृहती त्रिष्टुबेव च ।

पंक्तिश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपांपतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥

प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।

सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ॥

विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।

जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।

तस्य प्रजापतेरार्षं छन्दोहीनं यचुर्यतः ॥

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्धायां श्राद्धकर्माणि ।

ज्ञाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

हौ हौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्याद्वयेऽर्चने ।

वेङ्गदेवे भोजनान्ते प्राणायामासु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुर्वते पापं मनसा कर्मैवा गिरा ।

त्रिकालसन्ध्याकरणाप्राणायामैर्व्यपोहति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतस्त्रिषवर्षं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमग्रस्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारौ तथा गृह्यौ ।

इति विष्णुस्मृतौः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानगुणा उक्ताः स्कान्दे ।

गुणा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलीलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मीढा ॥ इति ।

दण्डः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्नवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥

दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।

अशक्तस्य तु ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वमुद्धर्य रविवारे समाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥

तत्र सर्व्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।

गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित् ॥

इति जैमिनिस्मृतः ।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्त्तव्यः ।

प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्टः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तद्विध्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्याद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ।

अत्र प्रातःशब्देन उदयात्प्रातनासतस्तो नाद्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानं द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्याद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमाज्ज्वरस्त्रोष्ट्रश्चानशूकरान् ।

अग्नेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुण्येऽर्के जम्बूनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं काम्यम् ।

अभ्यक्रियां कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नाम्यथा ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योऽश्लेष्यर्थं विवर्जयेत्* ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतासु ।

सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

*) वारविशेषेणपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

समापः कौर्त्तिगन्धायुधनं निधनमेव च ।

आराग्य सर्वकामानिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवो पुष्पं चुरो दृश्यां भूमिं भूमिजवासरैः ।

शुद्धे च सोमस्य दद्यात्तैलदापोपशान्तये ॥ छति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।

अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शं च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्वजेत् ।

यत्तु तौर्धादिषु ज्ञानं क्रियाज्ञानं तदीरितम् ॥

ज्ञानमात्रादयत्र फलं तत् क्रियाज्ञानमित्यर्थः ।

अथ गौणज्ञानं विविच्यते ।

तत्र योगियान्नवस्काः ।

मान्दं भीमं तथान्नेयं वायव्यं दिव्यमिव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् ।

सामर्थ्यं सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानौत्यर्थः ।

जाबालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मान्दं नृदालम्भश्च* पार्थिवम् ।

आन्नेयं भस्मना† ज्ञानं वायव्यं रजसा गवामृग्‡ ॥

अग्निः सातपवर्षाभिः ज्ञानं तद्दिव्यमुच्यते ।

* नृदालम्भो गवामृगस्यैव तिलकरूपः ।

† भस्मना संकृतभस्मना इति कन्दोवाग्निः ।

‡ गारजः (अतः) जलमिति आग्निमतस्य पाठः ।

वारुणश्चावगाह्यश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

अशिरस्त्वावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्धेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥

नृचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोचयेन्मूर्ध्नि सर्व्वतः ।

अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥

शन्न आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रज्ञानं तदुच्यते ॥ इति ।

अथ मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्तवाच्यपेक्षया योग्यः ।

ज्ञानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्य्यम् ।

एकेन वाससा आयाहाभ्यामनियमः स्मृतः ।

बहुभिश्च प्रतीषेधः ज्ञाने फलमभीक्ष्णताम् ॥

इति विष्णुक्तेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानकर्म्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यत्रापि ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुन्रजन्मनि ।

एतद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

* देशिकं मार्जनं स्मृतम् इति आचार्याणां पाठः ।

† अभिषतुभिर्दंष्ट्राभैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् । इति आचार्याणां पाठः च एव समीचीनः जन्माणां पञ्चसङ्ख्यासम्भवात् ।

न नमो नान्यदीयेन नाद्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विक्रितेन
च वाससा आयादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यवापः प्रवहन्ति वै ।
स्यावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्रोतसोऽभिमुखः आयात्कार्ज्जने चाघमर्षणे ।
अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राप्नुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।
सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां ज्ञानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं ज्ञानमृक्कामाथर्ववेदिनाम् ।
आदित्याभिमुखं ज्ञानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिज्ञानसूत्रम् । तदपि
स्यावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
ज्ञानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्वकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं ज्ञानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

शनैरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपसृशे-
दिति सर्व्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमसु वर्ज्येदस्त्विति च
ज्ञानमिति सशिरःज्ञानं निषिद्धं तत् ज्ञातकविषयमित्युल्लङ्घनकार-
उक्तवान् ।

येषु ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तानुद्रनदोविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)क्ताः सर्व्वेव सर्व्वदा ।

इति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिध्य ती(रं)रे कुशपिङ्गुलानि

पूर्व्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेध ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्चिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठाभ्यांस्तार्थ्यमित्येतदर्थम् । तथाच
निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञानं यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तडागे मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डस्नानकृतं वृथा ॥

आश्रितकृतत्वे तु ।

यव्यहयं यावथादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यसिला समुद्रनाम् ॥ इति ।

वचनमिदमेवैव दृश्यते । यव्यशब्दो मासपर्यायः ।

पत्रिः ।

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
 ये कुर्वन्ति द्विजं मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥
 नमो नारायणायैति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥
 निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।
 स्नाने दक्षिणतः कार्या भलकास्तु प्रयत्नतः ॥
 सजीवपितृकैशैवमन्यैरुभयतः सदा ।
 हिराचम्याभिवेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्रस्त्रिकृत्वसाधमर्षणम् ॥

अमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्वुपदां* वा त्रिराहृत्य आयं गौरितिः* वा ऋचम् ।
 प्राणायामं सशिरस्कं जलेऽन्तस्त्रिजपेत्तथा ।
 आवत्तयेद्वा प्रणवं क्षरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।
 आघमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तन्मूत्रे तथाविधानात् ।
 ग्राह्यलायनस्नानविधिस्तदुक्तं परिशिष्टे ।

* हिराचम्याभिवेकस्तु कार्यां अष्टाक्षरेण तु । अथमेव पाठः समीचीनः, कर्तृपदस्य शान्त्वात् । यो नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

द्वुपदादिव सुसुचानः स्त्रिजः स्नातो(तो) मन्त्रादिव ।

पूत पवित्रेणैवाज्यमापः सन्तु मेनसः ॥ १०७. १०८. वजुः ।

आय गौः पृश्निरकनोदसदन्तातर पुरः ।

पितर च प्रथन् स्वः ॥ १०७. १०८. वजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्यात्पृदा मध्यन्दिने सायं शुक्लाभि-
रङ्गिः । न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं बोधार्थं धत्वा
संस्तुतं तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखं चाचम्य सन्ध्योक्तवदा-
भ्याभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याघ्रतिभिस्त्रिधा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे
क्षिप्या मध्यमं मा नः स्तोके* इत्यृचाऽभिमन्त्र्य गन्धद्वारा-
मित्यनेन† मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वक्ष्यं हिरण्य-
मृङ्गमिति द्वाभ्यां‡ प्रसन्नाजि वृहदर्चा इति सूक्तेन च§
प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिमृश्य अवगाह्य स्नातो वै

मा नः स्तोके तुल्ये मा न चायुषि मा नो गोषु मा नो वनेषु गैरिषः ।

मा नो वीरान् वद भूमिनी वधीर्द्विषन्तः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६७. १६म. वज्रः ।

गन्धद्वारां दुराचर्यां निवृत्तुं करोषिणोम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपसृजे श्रियम् ॥

हिरण्यमृङ्गोऽयं अस्त्रं पादा मनीषा चर इन्द्र चासीत् ।

ईषा इदस्य इविरण्यमायन् शो चर्त्तन्तं प्रथमो जध्यमिषत् ॥ १६७. २०म. वज्रः ।

ईर्मात्मासः क्षितिकमध्यमासः संमूर्च्छासो दिव्यासो अत्माः ।

ईसा इव त्रेविंशो यतसे यदाक्षिणु दिव्यमज्जमन्ताः ॥ ८७. २१म. वज्रः ।

प्रसन्नाजि वृहदर्चान्मोहं ब्रह्मप्रियं वक्ष्याय नृणां ।

वि यो कथान् जमितेन चर्त्तौपक्षिरे इक्षिषौं पृथ्याय ॥ ३म. ८५. १. १८५ ।

हिराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्मध्वभिरित्थष्टाभिः* आपो-
 ह्रिष्टेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्युच्चा-
 त्रिः प्रदक्षिणस्मलोष्य प्रकाशपृष्ठमग्नौऽधमर्षणसूक्तं* त्रि-
 रावर्त्य निमज्जोऽभ्यञ्ज आदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आभुत्व
 पाणिभ्यां शङ्खसुद्वयोदकमादाय मूर्ध्नि सुखे बाह्नोरुरसि
 चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य स्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वा-
 नितिः॥ द्वाभ्यां तरत्स मन्दौ धावतीति॥ सूक्तेन च पुनः
 पुनः स्नावात् मूर्ध्नि चाभिषिचेत् । तद्विष्णोः॥ अम्बेरचायो

- * अन्नमो यन्मध्वभिर्जामो अभ्यरीयताम् । इष्टमीर्मुना पयः ॥ १ ॥
 अस्यां उपस्थे याभिर्वा सूर्यः सङ्ग । ता नो हिनन्त्वधरम् ॥ २ ॥
 अपो देवीरुपपन्नये यत्र नावः पिबन्ति नः । सिन्धुः कर्त्तुं ऋविः ॥ ३ ॥
 अस्तुत्तरमृतमसु भिषजमपासुत प्रशस्ये । देवा भवतु वाजिनः ॥ ४ ॥
 असु मे सोम ! अन्नवौदनविज्ञानि भिषजा । अग्निं च विप्रश्चामुवमापय विश्वभिषजोः ॥ ५ ॥
 आपः इषीम भिषजं वरुणं तन्वे मन । ज्योक् च सूर्ये इमे ॥ ६ ॥
 उदमापः प्रवृत्त यत् किं च दुरितं मयि । यथाहमभिदुष्टोऽहं यथा श्रेय उताश्रतम् ॥ ७ ॥
 आपो अथान्यचारिषं रसेन समवकाङ्क्षि । पयस्त्राणप्र आगङ्गि तं मा मंछज वञ्चसा ॥ ८ ॥

१म. २१५. १६—२३४५ ।

- † अघमर्षणसूक्तम् अतं च सत्वं श्रेयादिकम् ।
 ‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विज्ञानं देवस्य हेडो अवयासिसौष्टाः ।
 यन्निष्ठो यज्ञतमः शीघ्रचानो विन्वा डेवांसि प्रसुसुधाव्यम् ॥ १म. २१५. यजुः ।
 स त्वं नो अग्नेऽवमो भवती नैदिष्ठो अस्या उपसोऽनुष्टी ।
 अवयस्त नो वरुणं रराणो वीहि मूर्ध्नीकं सुहवी न एषि ॥ ४म. २१५. यजुः ।
 § तरत् स मन्दौ धावति चारा सुतस्यावसः । तरत् स मन्दौ धावति ॥
 || तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवौ च चरततम् ॥ ८म ५८५. १४५५ ।

अंसोः यत्किंचेदं वरुणदेव्ये जनः इत्येता ज(पितृ)पन्
स्रोतोऽभिसुखः सरिम् आयादन्यत्रादित्याभिसुख इति ।

विद्यायुद्देश्यज्ञानविषये बृहदाह्निके पैठीनसिः ।

सिद्धतीर्थं प्रतिक्रतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥

पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत् वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येदं ग्रन्थिवन्धनम् ॥ इति ॥

सुतपित्रादिविषये भृगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमोतकम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत् सः ॥ इति ॥

वं ज्ञात्वा शालग्रामतीर्थेन ज्ञायात् ।

तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्विताः ।

शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा मङ्गोदकेन च ॥

यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

● अथ रक्षा यो अंसः प्रतिष्ठा देव रौप्यः । तपिष्ठे रजरोदक ॥ ७८. १५५. १५५५ ।

† यत्किंचेदं वरुण देव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याचरामसि ।

अचिन्तो यत्तव धर्मात्पुण्यविमं मा मलजादेनसो देव रौरिपः ॥

स ज्ञातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वकृतषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्यौऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पाप्मे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसङ्गृहेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे ज्ञानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।

कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिर्निक्षिपेन्नजमूर्धनि ॥

शालग्रामशिलातोयमपौत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥

विष्णुपादोदकात् पूर्व्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।

विरुद्धमाचरन्कोहादात्महा स निगद्यते ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।

ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।

ततः सङ्क्षेपतो देवास्तुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतं समा ज्ञेयाः पुरतः केशविन्दवः ।

सुराविन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशविन्दवः ॥

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्वतः सर्व्वगन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ॥

तस्मात्कार्यं न मृष्येत अम्बरेश करिष वा ।

केयान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं कार्त्तिकं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

मध्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितृणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

ज्ञातवार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्र एव कुर्वीत तर्पणे

चाग्र्यं करं कुर्यात् ।

तथाच योगियात्रवस्त्राः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्ज्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

ज्ञानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरङ्गिः प्राक्षुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-

तिभिर्व्यससमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सज्जलतर्पयित्वा

अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन

ऋषींस्तारिभिर्याहृतिभिर्द्विर्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः

प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिताभिरङ्गिर्व्याहृतिभिरेव

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्त्रानग्निः क्रव्यवाहन-

इत्यादींस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् ज्ञानाङ्गतर्पणम् । अथ

तीरमेव दक्षिणामुखः प्राचीनावीती “वे के वासवावे

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शास्त्रिणां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारम्पर्य-
मविरोधि यदिति वचनात् सर्वोपसंहारन्यायाच्च ।

अथ कस्यपि जलेनैव जर्ङ्गपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्ङ्गपुण्ड्रकम् ।

यतः शुन्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यस्मत्तर्पणमाह आश्वलायनः ।

ज्ञानाङ्गतर्पणं कृत्वा यस्मिन्ने जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्मया दूषितं तोयं शरीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यस्मात् तर्पयाम्यहम् ॥ इति ॥

अत्रोदकं वहिः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्खोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्पृथिव्यति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्केततर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य त्रेयं सङ्केतशब्दवचनात् ।

अथ विशेषमाह शौनकः ।

असृग्मस्यर्चने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।

ज्ञानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्राविवर्जितम् ॥

* अपुत्रा गोविन्दो मृताः । ते वृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्व्यादन्यदा पुनः ।

स्नानार्हं तर्पणं विद्वांसतोऽन्यत्र न ज्ञापयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवस्नातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनानुसृष्टे ।

अगुः ।

मार्गात्तरा नदीप्राप्ती स्नानादि परंपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिखलीयेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिच्यैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपन्नमापोहिष्ठा इति त्रयः† ।

* निषिच्यैव इति चाङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† इमं देवा असपन्नं सुवध्वं सङ्गते चक्षाय सङ्गते ज्यैष्ठ्याय सङ्गते ज्ञानराज्यावेन्द्रस्येन्द्रि-
याय । इममसुख्यं पुत्रमसुख्यं पुत्रमसौ विप्र एष वोऽसौ राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाणां
इत्यादि । १०५. १८म. वज्रः ।

आपोहिष्ठा मर्याभुवना न कर्त्तव्यं दधातव ।

महर्षयाव चक्षसे ॥ ११५. ५०म. वज्रः ।

इदमापः* श्वो देवीर्द्विपदादिषु यव च ॥

इति सप्त, सभारा मृगोमयादयः । इदम् नद्यादिस्नानाशक्तस्य
ज्ञेयम् ।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्येन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविषयम् । उष्योदकं त्वातुरस्येति
विशेषस्मृतेः ।

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु स्नानफलं भवेत् ॥

इति शङ्केन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

श्वो वः श्वितमो रसस्य भाजयतेषु नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११च. ५१म. वज्रुः ।

तस्या अपर नमाम श्वो यस्य चयाय जिन्यच ।

आपो जनयथा च नः ॥ ११च. ५२म. वज्रुः ।

इदमापः प्रवृत्तावयं च मलं च यत् ।

यथाभिदुग्धोद्गतं यव शिपे चभीदचम् ।

आपो मा तत्कादेनसः पवमानस्य सुखतु ॥ ११च. १०म. वज्रुः ।

अस्मां देवीर(भौ)मिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

अथारभिसवन्तु नः ॥ ११च. १२म. चयर्जम् ।

द्विपदादिषु मन्त्रैः १८४ इति प्रदर्शितः ।

स्नानफलं वैषम्यं आयुर्वेदीयं तु भवत्येव ।

उष्णान्वायः कायस्य परिकीर्तयाम्बुः ।

तेनैव पीयमाणास्तु वज्रुः ॥ इति श्वोक्तेः ।

अथ विशेषमाह बृहस्पतुः ।

सृते जन्मनि संक्रान्ती आद्ये जन्मदिने तथा ।

असृष्टस्यस्यर्चने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्वमनातुरस्य नद्यादिसंज्ञावविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहज्ञाने न कुर्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नान्तरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे ज्ञानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्ध्नि परित्यजेत् ।

अधश्चायेन समीपे पाराशर्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सगृहं स्नायादुक्तवे सति तैलतः ।

वारे वा पैलके कर्णप्लव्यदाकण्ठसंज्ञवा ॥ इति ।

इति गृहज्ञानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य
गान्धसम्मार्जनं कार्यम् ।

शुक्लं शीर्षं कर्त्तव्यं तथा शुक्लेण वाससा ।

स्नातो नाङ्गानि संस्पृष्ट्वा पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् । •

करेण नोन्मृजेद्वात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्वात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुत्पन्नम् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रक्तं धातुरक्तमुत्पन्नं निविडम्* । नीलं नीलीरक्तम् । मलवत
क्षणम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।

तन्तुसप्ततिसंख्याके स वसेन्नरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरक्तान्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥

मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रान्तु धारयेत् ।

भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।

कम्बले पट्टे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

* चत्वाररक्तविधेयमिति आचार्यः ।

ननु ।

अधोतं काश्चित्तच्च पूर्वोद्युर्ध्वतमेव च ।

असु यत्पीडितं वस्त्रं तत्प्राणं सर्वथा हिजे ॥

अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

आत्मेवं वाससी धीते अक्षिणे परिधाय च ।

प्रक्षाण्योरु सृदात्रिंश हस्तौ प्रक्षाण्येततः ॥

ईषद्भूतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्म)न धारितम् ।

अहतं* तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।

शस्तं तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ।

इमः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।

न कुर्यात्पितृकर्मणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुभूतं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।

तद्यूनमधिककेशैः सर्वकर्मसु मर्हितम् ॥

कुचिद्वये तथा पृष्ठे नामौ द्वौ परिकीर्त्तिता ।

वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

यद्वा ।

कक्षां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
कच्छत्रयसमाकुतो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥
एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवाक्का श्रवासाश्च नम्रः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागयमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणायप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्यमिति
भावः । अत्रायं दशा वृक्षवत् ।

शुष्काभादे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवस्त्रमितिपादितम् ।
आर्द्रश्चापि द्विजातोनामाहतं गौतमादिभिः ॥
धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहतम् ।
शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसोभवम् ।
पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वेकस्मैस्त्रसंशयः ॥

इति पाप्मे । अतसोभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रौपतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे
वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्यदः ।
नानायोगरतिः प्रसोदवनिताशस्यादिलाभो भृगौ
दीनः (दैत्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

दीहिषीषु करपञ्चकोऽखिमे

चुत्तरेऽपि च पुनर्व्यसुदधे ।

रेवतीषु वसुदैवते च मे॥

नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥ •

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । वासव्यचोपानहचत-
पूर्वाणि चेन्न न्व इति कात्यायनोक्तेः ।

यातातयोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

हिरा(च)चामेहिजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्वस्रोत्तरवर्गेण प्रच्छादयेतीति ।

जातृकार्ष्णः ।

अभावशेद्वितीयस्य वस्त्रचौरं तदा भवेत् ।

इष्टं च अष्टं वापि चतुरङ्गमेव वा ।

सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यन्मोपवीतेन सह योग्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-

णत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अथ विशेषः सङ्ग्रहे ।

• इत्याचिवासातिविश्राज्यागुरापासु । वसुदैवते च निहायाम् । शुक्रं उत्तराफले उत्तर-
फल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदं अथर्वः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्यां रजतं तथा ।

न जोदत्पिङ्गकैर्धार्म्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पिङ्गजो नोत्तरीयं कुर्यादित्यनोत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सप्तम्यपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्यादिति जातूकण्ठोक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्गृहे ।

यत्र पुंसः सचेतं स्वात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाग्निरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदेव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानकृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो हिजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विस्त्रजेदेतदूर्ध्वतः ।

अश्नानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् मध्याह्ने
चेत्तर्पणादूर्ध्वम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

जङ्घपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

ज्ञानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पिबतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्कर्त्तव्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
वधिरावश्यकः ।

यत्तु ।

तिलकं सर्व्वदा कुर्याच्छ्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्रावकर्मणि ॥ इति ।

तत्तिर्य्यक्पुण्ड्रनिषेधपरम् ।

जङ्घंश्च तिलकं कुर्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्मारुतः सर्व्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-
वन्जङ्घपुण्ड्रविधिं ब्रह्ममन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-
देन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणाश्रुतिदो भव ॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गेः इति जलमादाय विष्णोः कमितिः^१
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अवन्तु नः इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणि हारकानिलयाश्रुत ।

गोविन्द पुष्करीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्वा)-
काङ्कुष्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि
पदानीतिः^२ त्रिभिर्मन्त्रैरुद्बलनं कुर्याद्य एवं विधिना गोपौ-
चन्दनं धारयेद्यस्वेतदधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्मः ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु सोमे स च तापकृष्णा ।

असिक्वा मरुहधे विततयानीकौघे शृणुष्या सुषोमया ॥

† विष्णुर्लोकं त्र्यम्बकं प्रबोधं वः पार्थिवानि विस्रमे रजांसि ।

यो भस्मभायदुत्तरं सुषस्थं विषकृमाणस्त्रयोऽङ्गायः विष्णवे स्वा ॥ ५ अ. १८ म. यजुः ।

‡ अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्द्विचक्रमे ।

प्रथिव्याः सप्तधामनिः ॥ १ म. २२ सू. १५ अक्षम् ।

§ त्रीणि पदानि अग्निनोः आविः सन्नि गुहा परः ।

कवी सतस्य पद्मभिः अर्वाक् औदभ्यः परि ॥ ८ म. ८ सू. २१ अक्षम् ।

आङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सांऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
आङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सांऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

जङ्घपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्तया ।
तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्नीन्दोर्बिभृयात्कलाम् ॥

उत्तसंहितायामपि ।

जङ्घपुण्ड्रं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।
उद्धृतासीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

संप्रकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवोये ब्रह्माण्डे ।

जङ्घपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यङ्गुलिभेदतः ।
वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
पर्वताये नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वल्लीके तुलसीमूलमाश्रिते ।

मृद एतासु सङ्गाह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।

श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाङ्गुली भवेत् ।

अनामिकाऽमृदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

उद्धृतासि वराहेश कृष्णेन जलवाहना ।

आङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भ्रू)मध्यास्तु प्रदीपयत् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
 नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
 वंशकामोऽहिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाङ्गुलीयसूदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं सदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।
 देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 न पादुकस्थी नादर्शे न जले वावलोकयेत् ।
 न प्रावृत्तशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्याभारायणमयोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुभ्*हामोदरं स्मरेत् ।
 तत्प्रक्षालिततोयश्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ।

* केशवाय नम इत्या(द्य)द्विरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 षड्वचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

नमोऽयम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुन्रजम्बनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्बेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जन(देवकोत्यापन)पथ्यन्तम् ।

विज्ञानसूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकण्ठेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वपमालिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

* ककुभ् ककुदि विभक्तिकोप आर्षः यद्यन्तकलने अर्घस्यासङ्गतेः । एवं शिर इत्यपि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।

तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्ननयोश्चान्तरे लिखेत् ॥

इति पुरुषार्थप्रबोधप्रत्यक्षतोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रान्त
यान्निकैरुपुण्ड्रं (क्रि)प्रियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्विन्ध
कारश्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याता
इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति विष्णुक्तेः ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनन्तु तुलसीदलभक्षणम् ।

यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति

शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।

चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्नङ्गः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

• स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥

शिखा यज्ञोपवीतश्च त्रिपुण्ड्रश्चैव नित्यकम् ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

• येनास्य पितरो याता येन याताः पितानङ्गाः ।

तेन यायात् सतां मां तेन गच्छन्न रिच्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

अर्जुन सा(व)धारणमिति व्यायार्हैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
दिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्वमनवयम् । अत्र
वेचारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंज्ञितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खश्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंज्ञितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ।

हृदि द्वयं तथा धार्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाह्वौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चाद्वरेदकं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्यमेकं सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाह्वौ द्वयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्यं तथा पश्चाद्गलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

धार्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविश्रयम् ।

उपवीतादिवह्यार्थाः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवेस्तु तिर्यक् पुण्ड्रमपि धार्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।

श्रीपासनात्ममुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।

अग्निकार्यात्ममुत्पन्नं तद्वार्थं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्थं धार्यं यत्नेन सर्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि

भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तदु होवाच भगवान् षड्रथं
तदानेयं भस्म सद्योजातादिष्वन्नह्नमन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्त्र्य मा नः
स्तोकेति* समुद्धृत्य त्वम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्कन्धेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्यायुषैः‡ त्वम्बकैश्च तिर्यक्-
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छाश्वदं सर्व्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुचुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।

वक्त्रे षडक्षरा मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥

ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।

तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥

इति तिर्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

* मा नः स्तोके तनयं मा न चायुषि मा न गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भूमिनां वधोर्हविषतः सदसि त्वा हवामहे ॥ १६च. १६म. यजुः ।

† त्वम्बकं यजामहे सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम् ।

‡ ऊर्ध्वोक्तकमिवावत्समाप्त्यर्थोर्मुच्यते मामृतात् ॥

§ कश्यपस्य त्रायुष कण्ठदेशे त्र्यायुषं ब्रह्मवानां त्रायुषं तन्मःस्तु त्रायुषमेवंकपैः ।

§ श्रीं नमः शिवाय । एवंप्रपः । तथाच—

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारमकीर्तितम् ।

स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्याह्ने स्नानकर्माणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्योदयात् पूर्व्वं घटिकादयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथ
सायं सूर्यास्तमयात् पूर्व्वं घटिकादयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्युटकङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहाराचयोः सन्धी यस्य पूर्वापराङ्गयो-
स्तत्कालमवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वह्निर्गामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो (नयन्वित)
लुपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विञ्चिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्द्धाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवत्सु—प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामङ्गीकर्मतभास्कराम् ॥

शिरसाभ्युक्ष्य सृष्टाश्वसा संहतमभ्यमाङ्गुलिचयेष आसमुपसृष्ट्य
आङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनश्यमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनि-
ष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरसौ च
सृष्टेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रं
पञ्चदशमार्चिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्वादायत-
प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष
समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्मं सङ्कल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वा अप आधाय
स्थिरे तूदकाशये यावति कर्मं कुर्वीत तावत् उदकस्य विभागं
कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदभ्यं पाणिना
आदायादायात्तानं शिरसि मार्जयेदौपूर्वं अथ आपो हृष्टेति
तिसृभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्ययेति† पिबेदेतत् समन्त्र-
माचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(र्क्तक्ष)-

* तीर्थावाहनमनुं यथा—

मङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

मर्कटे सिन्धु कावेरि जलेऽहिम् सज्जिभिं कृक ॥ इति ।

† सूर्यय मा मनुष्य मनुपतयस्य मनुकृतेश्वः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्रा पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरं च शिवा अहमदवबुध्यतु इदमहमापो अमृतबोनीं तथैव्योतिषि
परमात्मनि जुहोमि स्वाहा ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाभिसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
न्मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाग्रे
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्ध्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं* द्रुपदामृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पाप्मव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्ज्जनेनैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति द्रुपदर्कपापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य बलित्वा पर्व्व-
ताना‡ भित्त्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्वा
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिञ्च्य अप उप-
सृश्य शुचौ देशे दर्भाभिसोक्षितं दर्भानास्तौर्ध्वं व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्वा ऋषि-
दैवतच्छ्दांस्यनुसृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता(मुचित-

* कृतं च मयं च इत्यादिकम् ।

† द्रुपदादिवेति मन्त्रोऽयं १८४ धृष्टे प्रदक्षिणः ।

‡ बलित्वा पर्व्वतानां हि द्वे विभक्तिं पृथिवि ।

अथा भूमिं प्रवर्त्तति सप्त त्रि, नोपि संहति ॥ ५ म. ४८८, १८९ ।

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्त्ववितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
शिरसि शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
ट् इति शिखायाम् । धोमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
नो नेत्रत्रयाय वीषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
दस्त्राय फडिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्वावाह्य तिष्ठ-
कर्त्तव्येषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनामन्त्रार्थमनुसन्धानः प्रणव-
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपंश्चास्तूत्रेण अनामिकायाः
मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपूर्वभिर्वा गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
प्रियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
पास्यैव एतां सर्वदेवैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
रूपाभ्युद्युजुःसामत्रिपदां तिर्यगूर्द्धाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
मग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डलव-
क्षत्राभयाङ्गचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगाभरणां शर-
ण्डसहस्रप्रभां सर्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिष्ठु
ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्ता-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलसूत्रा-
भयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूल-
खण्डखट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्त्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां
गरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोमःमित्युपस्थाय तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्रै सावित्रै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
• ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाताः† गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विष्टुष्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

• जातवेदसे सुनवाम सोमसरातीयतो निदहति वेदः ।

स गः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्वापि ॥ १ म. ६६ ब. १५ क. ।

† ब्राह्मणैः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

विष्णुश्चरन्ममो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्सलोकादा-
स्ताललोकादालोकोपर्व्यतादये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
नमो नम इति नमस्कृत्य गुरुन् हृद्वांघोष(सं)मृज्जीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्य्येति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात् ।
अप्यंशार्वास्तमितार्कमण्डलादानञ्चन्द्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्त्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा
आज्ञापय्या हंसवत्या वा† त्रिः सङ्गहार्घ्यमुत्तिष्ठप्य जर्द्वाङ्गुदधुख
उदु त्वं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुणारित्ये-
कया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
सन्ध्याविधिर्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्ध्योच्यते ।

तत्र कात्यायनः । सदा जरु करौ च प्रचाख्य आचम्य त्रि-

* आपः पुनन्तु इषिको इष्यो पुता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मचर्यतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमर्धोत्पन्नं यथा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतिपद्यं स्वाहा ॥

† आज्ञापय्या आज्ञाप्येन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः इषिवदित्यादिकया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं ऐवं यदग्निं कृतवः ।

इमे विनाश सूर्य्यं स्वाहा ॥ ७५. ४१म. यजुः ।

§ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मन्त्रस्य यदुच्छिष्टाः ।

आमा यावाइषियो अन्तरिष सूर्य्यं आत्मा जगत्सत्त्ववच स्वाहा ॥ ७५. ४१म. यजुः ।

¶ तयचुर्देवर्षित पुरस्ताच्चक्षुश्चरत् । पश्येज्जरदः अतं जीवेज्जरदः अत शुचयाम्
जरदः अत प्रजयाम् जरदः अतमदीनाः आम् जरदः अत भूयश्च जरदः अतान् ।

३६५. २४म. यजुः ।

रायस्यासून् पुण्याख्यमुमिश्राणूँ प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुसद्वयः सुदुर्लभं
चित्रं तच्चतुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकः^१ पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्त्य नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्क्षेपतो मध्याह्नसन्ध्या (उत्ता) प्रद-
र्शिता तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्व्वेक(स्मा)स्मैकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्व्वज्ञोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्य्या । विरुद्धांशस्तु त्याज्य एव । पारक्यः^३-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्य्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्य्यं स्मृत्वा ऋत्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा दैवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चं विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओमृग्वेदं त- । मण्डलम् ।

* उदयं तमसस्यारि स्तुः पश्चान् उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्या ज्योतिरुत्तमम् ॥ २० अ. २१ म. यजुः ।

† विभाङ् इष्टत् पिबतु सौम्यं सध्यायुर्दधद्यश्चपतावविहृतम् ।

वातगृतां यो अभिरक्षति ताना प्रजाः पुषोष पुरुषा विराजति ॥ २३ अ. ३० म. यजुः ।

‡ परोक्षमिति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

अरण्यागर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
 सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उपसम् ।
 नृजम् । सर्वसिद्धिकरोम् । सर्वमन्त्राधिपतींस्तर्पयामि ।
 आदौ प्रणवमुच्चार्य तर्पयेत तदन्तिके ।
 अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

आपो हिष्ठति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
 नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
 विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

अथ सन्ध्यामस्तु ।

भूमौ मूर्ध्नि तथाकाशे मूर्ध्नि आकाशे तथा भुवि ।
 आकाशे भुवि मूर्ध्नि स्यान्मन्त्रज्ञानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोमूत्रं मातृमुदृत्य रविं वीक्ष्य जलाश्लीन् ।
 द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वौ उदृत्य निक्षिपेत् ॥

• गोमूत्रपदं प्रादेशमात्रपरिमितं रघुवन्दनः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
 तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसौ मुद्रिका भवेत् ।
 राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोशृङ्गलक्षणम् ।

प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
 गोशृङ्गमनामिका वितस्तिस्तु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
 प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
 उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयसादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिसुखस्तिष्ठंस्तिरूढं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने सकदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योऽमहावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

तिस्रः कोट्योऽष्टकोटौ च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयनं सप्तसांशमभियुध्यन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्र्योर्हं जलं त्रिःसन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

तेन शास्यन्ति ते देवा वज्रीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणान्तरे एषां न्यूनसङ्ख्यात्वमपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्वं ऋषयश्च तपोधनाः ।
 उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्मुदकाञ्जलिम् ।
 दक्षान्ते तेन ते दैत्या बन्धोभूतेन वारिणा ॥
 ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
 बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
 पञ्चाङ्गपेषं सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
 कुर्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥
 र्गोपस्थानि विशेषमाह कश्यपः ।
 हस्ताभ्यां स्वस्तिककृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
 मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करो ॥
 । मन्त्रविशेषमाह देवलः ।
 मितस्य चर्षणोस्तिस्त्रोऽवसवस्त्विति चोदयेत् ।

मितस्य चर्षणीः धृतोऽसौ देवस्य सानसि ।
 यश्च चित्रयवस्तमम् ॥ ११म. ६२म. वज्रः ।
 देवस्य सवितोऽपतु सुपाणिः स्रङ्गुरिः सुबाहुकत श्रवणा ।
 अथ्ययमाना इषिभ्यामाशा दित्र आशुच ॥ ११म. ६२म. वज्रः ।
 उत्याय उह्यती भवोदु तिष्ठ भ्रूवा तमम् ।
 मिषंतां त उद्यां परिददाव्यभिष्या एषा मामेदि ॥ ११म. ६४म. वज्रः ।
 वसवस्तु ऋन्दन् गायत्रेश्च कन्दसाङ्गिरस्तु ।
 ब्रह्मास्तु ऋन्दन् वैष्टुभेन कन्दसाङ्गिरस्तु ॥
 आदित्यास्तु ऋन्दन् जामतेन कन्दसाङ्गिरस्तु ।
 विने त्वा देशा वैश्वानरा आऋन्दन्वातुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरस्तु ॥ ११म. ६४म. वज्रः ।

इमं मेति चतुष्केण॥ सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदयं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु । *

उच्चित्रसृग्द्वयेनैवोपपत्तिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वञ्ज उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदयं चित्रं देवानामित्युद्दयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तंजोऽसीतिः॥ जपेन्नन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्यं तु जपेत्प्राञ्चो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेःकपदीत्यादिः॥ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

इमं मे वक्ष्य गुरो इव मया च मृदय ।

त्वासवस्युराचक्षे ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मनुचतुष्टयेन ।

उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च ऋग्वेदेन ।

वेजोऽसि शुकलमृतमायुषा आयुर्मे पाहि ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽङ्गिर्गोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ २१अ. १म. यजुः ।

गायत्र्याःकपदी द्विपदी चिपदी चतुष्पदसि ।

नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परीरज रे । सा पदी मा प्रापत् ॥

भागच्छ वरदे देवीत्वादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-
सनेयिशास्त्रापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् ।

सुक्ताविदुर्महेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुरां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाब्जुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तावैव प्रकाशयेत् ॥
कल्पोत्तानो करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ॥
मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियन्नाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्मणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
विना शब्दं जपो यस्य चलज्जिह्वादिजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, चर्चविभावनात्—इत्यमेतदसमसम् । उभयत्र चात्रोभौ पञ्चमी, आ-इत्य-
असं इति गुणश्च ।

मध्याह्ने तु ।

तिष्ठंश्चेदीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्तुं सः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनाभ्यासः ।

कौशेयं कम्बलसौव भजिनं पट्मेव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मीक्षन्नीर्वाणचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्व्वं वै चित्रकम्बले* ॥

नादीक्षितश्चोपविशेत् कृष्णसाराजिने गृह्णौ ॥

इति निषेधाद्दीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्रावृत्त्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलसौव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनसु—

सर्व्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मो ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वैद्यज जीविवर्धनम् ।

कौशेयं पुष्टिदं श्रोत्रं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमायिकं न तु कार्यासनवम् ।

आसने कार्यासनस्ये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मजानसे कार्यासनववस्त्रासने दीपश्रवणात् ।

मनःसन्तोषणं शीघ्रं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथ्ययत्नमनिर्वेदो अप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)घासीनो अपसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 जानूर्ध्वोरन्तरे सम्बद्धं कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋक्षुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानो चरणौ कृत्वा जङ्घसंस्थौ प्रयत्नतः ।
 उर्ध्वोर्मध्ये तद्योत्तानौ पाथौ कृत्वा ततो दृशौ ।
 नासाग्रे दिग्बहिर्दृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

आसनान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभौत्याश्च नोक्ताणि ।

दक्षेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धोनमफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उलङ्घिते तथा मेरौ पतिते वाचस्पत्यके ॥
 प्राचायामवयङ्गुत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 धृजले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 जपो होमस्तथा दानं तत्फलं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः ।

पाञ्चे ।

अरिष्टं पञ्चजीवञ्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
 कुशग्रन्थिञ्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 अङ्गुलीजपसंख्यानमेकमेकं वरानने ।

पर्वभिर्दशसंख्यातं पञ्चजीवफलैर्दश ॥
 शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।
 मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
 कुशयन्त्रा कोटिगुणं तुलस्थानन्तकं फलम् ।
 अक्षुष्या-समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥
 निखला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिर्वर्जिता ।
 सशब्दा चञ्चला या तु कुटिता ग्रथिता तु या ॥
 भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
 माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्त्रिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्वर्जपकर्म्मणि ।
 अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
 तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
 सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
 तर्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न क(थि)म्प्रेक्ष विधूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
 मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशयन्त्राश्च पाणिना ।
 जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामधरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रद-
क्षिणावर्त्ततर्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्या स्नेयं करे स्थिता मासा
इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनोम् ॥

पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदवीजत्वाद्देदः पर्वसु गीयते ॥

मध्यमादिपर्वद्वयं जपकाले तु वर्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥

अङ्गुष्ठायै यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यतन्तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

आयमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिसैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यानंतरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्यान्तरासक्तविषयम् ।

याज्ञवल्क्योऽत्र विशेषमाह ।

* लङित विदधैरपि इति तन्मुसारे पाठः ।

सर्व्वेधाश्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।

तत्सिलक्षविधामेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।

व्याकृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे त्वेकगुणं श्रेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमभ्यगारे दशाधिकम् ॥

सिद्धिवेषेषु सर्व्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनां मनसं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेणाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यासर्ज्जनौ शत्रुनाशनौ ।

मध्यमा धनसिद्धौ स्याच्छान्तिकर्मण्यनामिका ।

कनिष्ठाकर्मणे श्रेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥

कूर्मचक्रो दीपं दत्त्वा जपे सर्व्वसिद्धिरितिः कूर्मचक्रमुच्यते ।

* तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरेषु पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति वक्ष्या
अनन्यथापत्तेः ।

‡ तन्सारूपि—

दीपस्थानं समायित्वा कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्त्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्रायष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमोशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठौ हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
 पटोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्वादन्धनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्भिक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रोकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायव्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यच्च कुचावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमभौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्याज्जपयज्ञकम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वान्तर्याय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

* सप्तमीति इति तन्दुसारः ।

† कूर्मचक्रस्य चत्वारश्चक्रस्तुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कुक्षये प्रवागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

महाकाले च काश्चाच्च दीपस्थाने न चित्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरौदनतिला दूर्वा क्षीरद्रुमसमिहरेः ।
 पृथक्कहस्त्रचितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविजुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणाज्यैस्त्रिमध्वत्तैर्जुहुयादयुतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासाश्चात्र संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
 द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः श्रुचिः स्नातो हविथाशी जितेन्द्रियः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
 होमांश्च जपयन्नांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।
 सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
 एषैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छत्रुविनाशनी ।
 कपिलाज्येन यः कुर्याद्दोममष्टोत्तरं शतम् ।
 तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गाल्ति* मन्त्रतः ।

* देवा गालुविदो गातु विष्वा गालुमिन् ।

मन्त्रस्यत इमं देव यज्ञ स्वाहा वति धाः ॥ ८५. २१म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यास्तु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदयाद्यस्य सन्धोपास्तिमकुर्वतः ।

स्नात्वा प्राणास्त्रिरायस्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्ख्यपर्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-

प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्यादृष्टिकात्रयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दत्तः ।

अर्धर्हयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीथ्यते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्ख्यपर्यन्तपञ्चमस्तुङ्गतात्मकः कालः ।

प्रातःकालां मुङ्गतांस्त्रीन् सङ्ख्यभावदेव तु ।

ति. वचनात् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादयथाक्रमम् ॥

अत्र सुखकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोतकालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वेव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति स्पष्टोक्तेः ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्जयेत् । इति ।

ज्ञानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताह्वाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्ज्ञानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सक्त्यजेत् ॥

सूतके स्मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पेठीनसिलु ।

सूतके सावितृञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्

नमस्कुर्यादित्यर्थप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादध्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* सकालं नक्षत्रानि चेत् । इत्यादिप्रकृतस्य पाठः ।

इति गायत्रीजपमध्याह्नः । अथ यथाचारं व्यवस्थेयम् ।

आह्नभोजिनोऽथ विशेषः सङ्ग्रहे ।

दशकृत्वः पिवेदादौ गायत्र्या आह्नमुगृह्णति ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः स्ना चामिजायते ॥

अथ जपात् पूर्व्यं पञ्चाहा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनीयाः । तासोक्तं
गायत्रीहृदये चतुर्विंशतिः । सन्मुखं सम्पुटं विततं विस्तोर्णं
द्विमुखं त्रिमुखं चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखं अधोमुखं व्यापका-
ञ्चलिकं शकटं यमपाशं ग्रन्थितं सन्मुखीमुखं विलम्बं मुष्टिकं मोक्षं
कूर्मं वराहकं सिंहक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पञ्चबाह्याः ।

तत्र ।

सन्मुखं संहतौ हस्तावुत्तानी कुञ्चिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशाभी तावेकान्योऽन्यसंहतौ ॥

विततं सन्मुखी हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहतौ पाक्षी मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयौ ॥

सन्मुखासक्तयोः पाण्ड्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरव्याद्विमुखद्विमुखादयः ॥

सन्मुखेति । सन्मुखासक्तपाण्ड्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारब्धं अनामिकात्वं यावत् द्विमुखद्वि-
मुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः ।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।

तिर्यक्संयुज्यमानाग्री संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।

हस्तौ षण्मुखमित्युक्ता सुद्रा सुद्राविशारदैः ॥

अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्दिनाग्ने-
नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्री संयुक्ता न्युक्ता हस्तावधोमुखौ ।

उत्तानौ तादृशावेव व्यापकास्त्रलिकं करौ ॥

अधोमुखौ बब्रमुष्टौ ब्रह्माग्राङ्गुलिकौ करौ ।

शकटं नाम कथितमिति ॥

बब्रमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी ।

कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्ज्जन्या न्युज्वक्रया ।

यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बब्रमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वाम-
तर्ज्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्ज्जन्या न्युज्वक्रया युक्ता यमपाश-
मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनब्रह्माङ्गुलिदली करौ ।

समुपोद्घाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥

ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि ब्रह्माङ्गि-
षाङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तथोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।

कु(स)ञ्चितोर्द्धाङ्गुलिर्बामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

अधोमुखेन संयुक्तः सम्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानो नतकोटी च* विलम्बः कथितः करौ ।

मष्टौ चान्योऽन्यसंयुक्तामुत्तानो मष्टिको भवेत् ॥

मीनसु सम्मुखीभूतौ युक्तौनाम† कनिष्ठिकौ ।

जङ्घसंयुक्तवक्राग्रशेषाङ्गुलिदलौ करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्ती तथोक्ती तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा जङ्घसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्ती मीनो नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करो वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशं समाक्रान्तः कूर्चो नामाभिधेयते ॥

जङ्घमध्ये वामभुजो दक्षकक्षाग्रये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षाग्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुलीः‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाग्रिती करौ ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणौ मुहुरो वामतर्जनी ।

अस्वार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुहुरमुद्रा ।

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तवत्पञ्चभुजो यथोक्ती ।

अधोमुखः स्थितो मूर्ध्नि पद्मवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उत्तलक्षणवामतर्ज्ज्या मूर्ध्नि अधोमुखः स्थितो
दक्षिणः करः पद्मवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेद्मुद्रां महाजनसमागमे ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्ग्रहस्येव मुद्रा दर्शनीयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तां शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्थ्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्वासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दां गायत्रकश्चैव विनियोगसु तर्पणे ॥

अविष्टप्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः
पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ
स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि ।
ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-
ग्रामं तर्पयामि । ॐ सत्त्वं पुरुषसत्त्वलोकं तर्पयामि । ॐ भू-
भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि ।
ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां
गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूभुवः स्वः चतुष्पदां गायत्रीं तर्पयामि ।
ओमुषसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं
तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि ।
ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वापराजितां तर्पयामि ।
 ॐ मन्त्रमूर्तिं तर्पयामि । ॐ मन्त्रमूर्तिं तर्पयामि ।
 मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।
 गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥
 अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।
 मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥
 इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 ततोऽभिवादयेद्द्वयैर्हस्तौ नमस्कृत्य मिति हुवन् ॥

यमः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्यूर्ज्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणाम्नो वीर्यतः ।
 धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणाम्नेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोऽक्षरः श्रुतः ॥

अश्विनिरपि ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः पुनो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचार्यं प्रयोगः । • आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्त्यभिवादास्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

वृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुण्यकुशानलान् ।

उदपात्रार्च्यम(क्षा)ध्वाज्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

वृहन्नारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकान्तु नमस्करो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सकृदेव नमस्कुर्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनान् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुनः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नात्रि ग्रन्थोपपदं निवृत्तं प्रागभिचार्य प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं श्रूयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान् भव सौम्येति सन्तुष्टिबिभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असन्तुष्टिप्रशमेकवचनान्तम् असुखग्रन्थो इत्युदाहरन् विचचयोरपेक्षणीय एव ।

यमोक्तो विशेषः ।

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुनश्च शिष्यश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

अथ त्वरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्व्ववस्थासु सर्व्वदा । इति ॥

अथ त्वो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकर्मवसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्हमुच्यते ॥

अथ त्वर्यसारे ।

यजमानः प्रधानं स्थापत्री पुनश्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतेरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्य्युत्तमक्रियाम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम् । त्याग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्थापत्री धारयते व्रतम् ।

सर्व्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिष्टुखः शुचिः ॥

अथ यदि पञ्चहोमः कार्य्यः ।

मरीचिः ।

पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।

पञ्चयज्ञविधानान्तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

वृहस्पतिः ।

प्रस्थं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्यादृष्टतस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाष्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका

वृतादिना चेत् सुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्णः ।

मृतके च समुत्पन्ने स्नात्तं कर्णं कथं भवेत् ।

पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

मृतके मृतके चैव अशक्तौ आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।

रात्रेसु षोडशे भागे ग्रहणक्षत्रभूषिते ।

कालन्वगुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्यौपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तत्सूत्रात् । उदितहोमस्तु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्वच्यं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ।*

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुत्थकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालादयत्काले कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यद्वा आगामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिद्गौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तद्वदयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यदेति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्त्यास्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्गा-
भावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्याचितत्वादावश्वकेषु नित्यनैमित्तिकेष्वेव
मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शनाद्वादेरभावाद्यादिविहितकालातिक्लमे गौणकाल-

* मयमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यदेति पञ्चानरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियानुष्ठाकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायसम्वाया राशिः प्रातःसम्वाकालश्च गौण-
काल इति ।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्मानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादन्वकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैतृकं नाम आन्धिकश्राद्धम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरव च ॥

इति क्षयाहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्राद्धादौ वचनाभावात् गौणकाल-
कर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

• औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्व्वं कार्य्यः ।

अत्रावसरे देवतानिर्भाष्योद्घासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिर्भाष्यं तरुणेः किरणात् पुरा ।

पूजकस्तु ततः कुर्यादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अस्त्राता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्मात्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः ।

मरोचिः ।

विदध्याहेवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वज्रौ वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वतस्तु शक्तिः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्धकम् ॥ इति ।

ग्रामादर्धतरो ग्रामो ह्यर्थिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अस्त्राताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयगोणितम् ।

अहुत्वान्निं किमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(श)षमश्रुते ॥

देयवस्त्राह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अथ नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन
त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि-
तम् । प्रतिश्रुत्यापि* तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्वाह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतेः । अत्रेतिकर्त्तव्यविशेषश्चतुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्घं)पुण्यार्घं लभते तदुक्तं हेमा-
द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्घं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारो भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयेव ॥

या वक्ष्यन्ति भर्त्तारं योनिदूषाञ्च याः स्त्रियः ।

योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनान्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्वया मलं दानस्य कीर्त्तनम् ॥

इति मित्यदानविधानम् ।

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

प्रति दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेमं मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनग्नींश्च सूर्यश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुश्च(मेव च)मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गलानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

कात्यायनः ।

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हि ज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ॥

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरौदित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्शयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आकिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्त्रोत्तरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।

तद्गानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच दक्षिणः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिहङ्गः ।

प्रथमं तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाचरेत् ॥

यः शशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाश्रयेत् ।

स नृदवर्द्धिष्वायैः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तच्च तावद्व्यादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगतो छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतस्वाप्यधीयीत लब्धश्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्त्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः †

अधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(स्या)स्थानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्म्मतः साधुशक्तान्यज्ञानं विसृज्या ॥

कल्प आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् ।

एतं कृतज्ञत्वादयो धर्म्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं ज्ञानं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

* अन्वयज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्मृ — आचार्यपुत्रः शशुश्रूषानदो धर्म्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः सोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्व्यात् पुनं शिष्यश्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अध्यायः ।

तत्र उचनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

ब्रह्मं प्रेत्यनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्ष्यं चोत्सर्गं स्वशाखाश्रोत्रिये (सूते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।

ऋतुसन्धिषु† भुक्ता च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महेकोद्दिष्टे ब्रह्मं न कीर्तयेद्ब्रह्म
इति विशेषोक्तः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-
ध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-
वल्क्योक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

* राहुसूतके यच्छ्रामध्यायकीर्तनं तद्व्यसनाविषयमिति कथितम् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विश्वामित्रः ।

‡ श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पात्रेष्वविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
र्यजोक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलश्राद्धिमाज्जारसूचकैः ।

ऊतेऽनरे त्वहोरात्रं शक्नोति तथोक्त्ये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्नोतीत्युक्त्यास्तु आग्निगृह्यपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां
तदवरोपणमिति ।

रात्री यामहयादर्वाग्यदि पञ्चेन्नयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्व्यामगः ।

सप्तमी सार्धयामस्या प्रदोषोऽधौतिवर्जितः ॥ इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

इति श्रीविधानपारिजाते आङ्गिकविधौ

द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे पोषवर्गार्थसाधनम् ।

पोषवर्गस्तु ।

माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिर्वाग्निः शोचवर्ग उदाहृतः ॥

योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेक्तादिगुणबुक्तमन्त्रं वा श्रीमन्नाम् । अलम्बलाभो योगः

सन्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्षयोगश्च सप्ततिग्रह एव च ॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृद्धार्थं धन-

प्रदानम् । कर्मयोगः कथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमव्ययं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः ॥
पश्यान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥
प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
कुसीदकृषिबाणिव्यपाशुपाख्यं विप्रः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य हिजशूद्राया तयाऽजीवन् बणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्भिजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
ऋतामृताभ्यां जीवे(त)त्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यामृताभ्यां जीवेत* न श्वहत्या कदाचन ॥
ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यामृतन्तु बाणिव्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्वहस्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

* सत्यामृताख्याता वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

स्तवकः ।

कुसूलकुम्भीधान्यो वा ब्राह्मिकोऽखस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलं कोष्ठकं कुम्भी उद्विका ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तयोक्तः । ब्राह्मपर्याप्तं धान्यं यस्य स ब्राह्मिकः । नास्ति खस्तनं धान्यं यस्य सोऽखस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्करः ।

जीवेहापि शिलोच्छेन श्रेयानेषां परः परः ।

शाब्वादेर्निपतितपरित्यक्तवस्त्ररीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्योपादानमुच्छः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्विध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनयेति । तत्रासंयतो
यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्यदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्त्तव्यो भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसूत्रेण जीवति† ॥

* मनुसंहितायां वचनमिदं किञ्चित्परिवर्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

ब्राह्मिको वापि भवेद्वस्त्रलज्जक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुषोषः) कृतमृतादिपञ्चकं कुसीदश्चाश्रयेत् ।

अन्यस्ततोऽल्पोष्यः द्विभयांजनाध्यापनप्रतिषेधैः हाभ्यां वाजनाध्यापनाभ्यां ब्रह्मसूत्रेण च ध्यापनेन
इति कुतूहलः ।

अथ षट्कर्माणि याजनाभ्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुधास्यानि ।

शेषं सुगमम् ।

कूर्मपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्गत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो ब्रह्मपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सौदंशेऽप्रतिगृह्णीयाद्भागान्नेभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असौदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहवृत्तिर्हिजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते ॥

इति व्यासीक्तमाकलनीयम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सौदक्षिण्येऽन्नं क्षुधा ।

दक्षिण्यैतुकपाषण्डिवकहृत्तीक्ष्णं वर्जयेत् ॥

शुक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारो हैतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु

राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातोमांसरकानेकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

अथैवमस्मिन्पि ।

अतिशये सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

पुनः प्राणिहिंसापरः । चक्रो तैलिकः । ध्वजो मुराविक्रयी । वेश्या
पुनः ।

अथैवमस्मिन्पि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राष्ट्रः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

अथैवमस्मिन्पि ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

अथैवमस्मिन्पि ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतश्च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात्तद्व्याभयदक्षिणाम् ॥

अथैवमस्मिन्पि । अथैवमस्मिन्पि । अथैवमस्मिन्पि । अथैवमस्मिन्पि ।

अथैवमस्मिन्पि । अथैवमस्मिन्पि । अथैवमस्मिन्पि ।

स म्योस्य विप्रो गृह्णीयाच्छृङ्गां गृह्मागतम् ।

अथ शूद्रावमामासम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्तावं विधानश्राद्धिनोः* द्विजः ।

आददीताममेतंस्मादहस्तावेकरात्रिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।

गुडं तक्रश्च सङ्गाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

यान्नवस्त्वोऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अकारादृष्टहादि ।

अयाचिताहृतं श्राद्धमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विजः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-
प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्य इति कुल्लूकः । मेधातिथिस्तु श्राद्धशब्देन 'पाक-
श्राद्धादिक्रिया शूद्रस्य विहिता सञ्जाते तत्क्रियानुश्रायिनः । अश्राद्धिन इति वा पाठः अश्राद्धावत-
इति तदर्थः । एवं व्याचक्षौ ।

अथ आपहृतिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अजोवन् कर्मणा स्वेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्मायवा कुर्याद्भोजकर्म* विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं क्षत्रिवाण्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्मतम् ।

क्षत्रेणैव वाण्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजोवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्वान्नासि मासि सवम्भके ।

वर्षक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे
वर्षक्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे
अधमर्षे द्विकं शतं द्वी भागी अस्मिच्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं
शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायत्नाभ्युत्थापदा दोग्धने इति सूत्रेण
कम् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयम् ।

अथ विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगासु दशकं सानुद्धा विंशकं शतम् ।

द्यूर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥

मनुः ।

* भोजकर्मं ब्रूकर्मं सेवादिभ्यस्तत्पर्यः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान् पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृहेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिचीणासृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणसु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्यम्न्यर्थं तथैव च ।
 ह्यणञ्च गोभ्यो ग्रामार्थमस्येयं मनुरब्रवीत् ॥
 यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्ट्वा फलं गृह्णतो हस्तकर्त्तनम्
 तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्य
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बाग्रच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा ग्रहस्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतितावनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृष्टं समाचरेत् ॥
 इति योगश्लेषविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृतम् ।

तत्र ह्यः ।

अथ तत्रा भागे ज्ञानार्थं वृद्धमाहरेत् ।

तिस्रस्तुत्यादीनि ज्ञानश्चाकृत्रिमे जले ॥

इति ह्यः ।

अथ देवस्वातेषु तद्भागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥

मन्त्रपूर्तेर्जलेः ज्ञानं प्राहुः ज्ञानफलप्रदम् ।

अथ वा वारिमन्त्राणां यादसामिव तत्त्वमम् ॥

इति ।

ब्राह्मणैः ज्ञातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् क्षितौ ॥

तान् वृद्धादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा वृद्धं तान् गोमयश्च विचक्षणः ।

वृद्धेकया शिरः क्षात्वं हाभ्यां नाभेरथोपरि ॥

अथ तिसृभिः (कार्यैः) क्षात्वं षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्व्वकायश्च हिराचम्य यथाविधि ।

मन्त्रान्यस्तोपवीतं यच्चोदरेऽन्तर्दापन ॥

इति वृद्धीः कण्ठस्थमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम् ।

तत्र विधिर्वा वृद्धाङ्गिणे ।

तैत्रा मैत्राः कठाः काष्ठा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्वीरन् क्षालनं द्विजाः ॥
 बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तृष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्मरः ।
 आचम्य विधिवत्पञ्चाक्षतः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्गत्वा आचम्य प्राप्नुयुः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।

गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।

तीर्थं तु कल्पयेद्दिङ्मूलमन्त्रेण मन्त्रचित् ।
 नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामिभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवो विष्णुदैवतेः* ।
 पा(त्रा)हि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धको(टिष)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
 नन्दिनोत्थेव ते नाम देवेषु नक्षिणीति च ।

* विष्णुपूजिता इति षड्गुणिवन्धेषु पाठः ।

दत्ता पृथ्वी च विष्णुना विष्णुकाया शिवाऽसृता* ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 चेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुष्पनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवैकविहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मासती च महापगा ।
 विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशैश्वरी ।
 द्वादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
 ज्ञानोदयः पठेन्नित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।
 गङ्गायान्तु तोर्यान्तरं न कर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।
 गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां ज्ञाने नदीं स्मरत् ।
 यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तथ पुण्यं विनश्यति ॥
 ज्ञानकालेऽन्यतोऽपि जप्यते जाङ्गवा जनैः ।
 विना विष्णुपदीं ज्ञान्यस्ममर्थमवशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नज्ञानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तोर्यमित्य धौतपादपाणिमुखो हिराण्य आयत
 प्राणः शुचौ देशे खनिचेण भूमिं गायत्र्युक्तेण खनित्वा उपरि मृद

* इत्या पृथ्वी च सुभगा विष्णुकाया शिवा (त्रि सिता । पाठोऽयं कर्त्तव्यः ।

चतुरङ्गलमुदास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त-
मुदासितया मृदा परिपूर्णं मृदमुपात्तां शुची (दिशि) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आश्वान्मुत्थ जालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् आयादेतश्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयः*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याकृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मूर्ध्निःक्षिप्वा आपादाद्वायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सक्तद्विरात्मानमभिषिञ्च्य
दुर्मित्यास्तस्त्रे सन्तु योऽस्नानं हेष्टि यं च वयं द्विष्य इति मृदमङ्गिः
जालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
आयात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेत् अपुत्रादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्व्याङ्गीमा-
दिषु । न च गृहे मृदा आयात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
गृहे आयाश्मन्त्रविधिश्च वर्ज्येत् । वह्निर्वा शुची देशे सर्व्वं पश्चात्
कुर्व्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकास्नानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्चलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्केपेण भवति अनुदितहोमित्वात् ।

* मृदमङ्गमित्यर्थः प्रकृतत्वात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्षणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ।

प्रातः सङ्केपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्ठि-
कोक्तसर्वाङ्गोपवृद्धितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

काम्याघमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रमुक्ता ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण^१ स्नायादपु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्ती सङ्केपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

* इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं सपि ।

यथाहमभिदुद्रोह यथा ज्ञेय उतावृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सर्वः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥

ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणश्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन चिरातृप्तेन नित्यशः ।

ज्ञानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा ज्ञानं न कुर्वीत रात्रौ सन्ध्यागृहेषु च ।

नैमित्तिके तथा ज्ञाने तथा भौमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाश्वगुमघ/सु च ।

मृदा ज्ञानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र काम्यं नित्यन्तु क्षयाह्न्याह्नादि भवत्येव ।

आदित्येऽह्नि जन्मर्क्षे तथा जन्मतिथावपि ।

शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेः ।

इति पारिजाते । ज्ञानाङ्गतर्पणादि पूर्ववत् । मध्याह्नसन्ध्या-

वन्दने विशेषः पूर्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याह्नसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-

रूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्गतिं

ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं ओमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्वार्थ-

स्तिविकरीं ॐ सर्व्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
तर्पयित्वा उपस्थानादि सर्व्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंस्थेन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपनिश्च्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाग्राह्यस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवि-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तु ज्ञात्वोपर्य्यपि क्रमात् ।

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्वायमर्थः । ज्ञात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्र्यो-
पूर्व्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्य्युपर्य्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
समापयेदिति ।

ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगं तथैव च ।
अविदित्वा अपेक्ष्यसु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्वलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वर्गलोक्तविधानतः ।
स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादेवं द्विजः सदा ।
तदन्ते तर्पयेदग्निदेवतर्पिणस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामाग्राच्यामुदीक्षां वा प्रागुदीक्ष्यामथापि वा ।
निष्क्रम्य तत्र नादेये* तङ्गागच्छेऽपि वान्धसि ॥
स्नात्वा यज्ञोपवीतो च भूत्वाचम्योदकं तथा ।
पवित्रे लक्षणैर्युक्ते कृत्वाऽश्विन्ने सुतारके ॥
तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।
एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा हयोरथ ॥
सव्यस्य पाणिरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।
दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)र्न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥
तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।
कुर्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥
निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।
सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

योगाधिरुढमात्मानङ्गत्वानन्वमनास्ततः ।
यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्ये च इत्यथ ॥
समस्ता व्याहृतोः पूर्वं जपन् प्रणवपूर्वकम् ।
सावित्रीञ्च जपेत्पञ्चः पूर्वमर्चयन् शतः ॥
पञ्चाक्षमस्तामित्वेवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
ऋचं वाकं ततोऽवश्यमधीयेत् स्वशक्तितः ।
पञ्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
ऋचं जपित्वा पञ्चादौमित्वेवं समुदीरयेत्(यन्) ।
यद्वादादतिथिभ्यः सा त्रयस्य दक्षिणा ॥ इति ।
माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणश्चाथवेदिनाम् ।
अन्येषाम् स्वरूपज्ञातं पश्चाद्वा पूर्वमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

अध्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वान्निरसो ब्राह्मणानि कस्या(स्या)
नारायणसोरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

अग्निमीले जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रीकारं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।

यमः ।

श्रीङ्कारं व्याहृतोस्तिस्त्रो मायर्जी त्रिपदा तथा ।
मनसैकमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरवर्णलयोपेतं मन्त्रास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

भगुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्थनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।
ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।
स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।
एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मो उच्यते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

श्रीगारुडव्याससम् ॥

† सहस्रमीर्षादिकं पौष्ट्यं च ॥

ज्ञानशास्त्रस्थले पात्रे रोमकूपे* न कुत्रचित् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दाह्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।

अनाहुतं कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे श्रीङ्गारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपसु जले कार्यः ।

यत्तु कार्णाजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।

निवीर्तनं मनुष्याणां तर्पणं विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

* रोमकूपेषु हावातिशयं उष्णो देवलेन ।

रोमसंस्नानं तिलान् कृत्वा यस्तु सनर्पयेत् पितॄन् ।

पितरक्षर्पितास्तेन क्षर्पितं सव्येन च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा हौ हौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्यासपादवचनञ्च तच्छास्त्रादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

आह्वे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तृभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्त्तार्जुन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

मात्स्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेन्नयतः पितॄन् ॥

प्राचीनावीत्यादिलक्षणसुक्तं भारद्वाजिन ।

उत्तिष्ठते वामबाहौ तु दक्षिणस्तन्माश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्याहुस्तत्पित्रेणैव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवोतमिति ख्यातं ग्रहं कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्थितं सद्यं देवे कर्मणि श्रयते ॥

ह्रैवर्षिर्दिश्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्याद्येतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधसु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह भृशुः ।

अपसव्यं द्विजाध्यासां पित्रे सर्व्वत्र कौर्त्तितम् ।

आग्रकोष्ठाग्रकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥ इति ।

आग्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्य्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वैश्च तर्पणम् ।

इति कृण्वतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव आह्व्याः । अतिलमेव तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्क्षत्रियैस्तिलैः ।

पितृन्सन्तर्पयेत्कृण्वैस्तर्पणे सर्व्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मर्षीणश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृंस्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

तथाच देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितृन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थैस्त्रिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितृन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाब्जुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृ-
लिङ्गका ग्राह्याः । कुशास्तरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले
असम्भवात् ।

यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राप्तुः सुरान् ।

उदङ्गनुष्णांस्तर्पेत पितृन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितॄणां कर्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यभ्यध्यायोपकल्पते ॥

दत्तः ।

कुशार्थैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
पितृनय समूलाग्रैस्तर्पयन्तु यथाक्रमम् ॥
खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥ •

इति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीनित्यञ्जलि-
विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवाहं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्जन्यां रौप्यमेव च ।

कपि त्रिकाष्ट्रं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यथा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृतं अञ्जलिभङ्गो न
भवति तद्वाह्यमित्यवधेयम् ।

तथाच कागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गं वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्वयं तदग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकाले गुरुभृत्यादिहस्तैः ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यथापि ।

पञ्चयोदशमयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसे तथा ।

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्दृष्टिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्याहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्मै क्वचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरानी पितुः श्राद्धे अमायाश्चैव संक्रमे ।

निषिद्धेऽपि हि सर्व्वे तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्व्वविशेषतः ।

तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गद्यायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्त्रिंशत्तिलैः ।

सङ्गहे तु ।

कठाः काष्ठाश्च जाकाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्यान्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्निशयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सन्ध्येन तिला पाप्मा विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिधारया ।

कुर्याच्चेद्धारिधाराभिस्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पादं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे ग्रहं मृत्पायान् परित्यजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमम् त्रिभागोनः कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्वावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेष्टं शरदातपासः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथावत् ।

बालो जनिर्वा जननी च बालं

योषित्युमासं पुरुषश्च योवाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥

पतितसञ्चासिजौवत्पितृकस्तु देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पितृादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोगाक्षिः ।

वृक्षौ तीर्थे च सञ्चस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्यं ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

होमाद्यदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतङ्कृतम् ॥

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्वि(जाति)जन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र औपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वंशिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूर्वसृषीणां तदनन्तरम् ।

ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्वं पित्रादयस्सर्वास्ततो मात्रादयोऽपि च ।

ततो मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परम् ॥

हेमाद्रौ ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्त्रसा मातुलाश्च तद्गमिन्यश्च यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता श्वशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पीषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु ।

ताताम्बाद्वितयं सपत्नजननी मातामहादिद्वयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यध्वयुग्जायापितासदगुरुः
 शिष्यामाताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रिय एकेकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

मातृसुख्यासु यान्तिस्त्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रीश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

सपत्नी सपत्नमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।

स्वस्य मानरि जीवस्थां सप(त्नी)जननीं सृता ।
 तर्पयेत्स्वेलामेकां पुच्छिणीं वाप्यपुच्छिणीम् ॥

* तीर्थे चैव महालये । अथमेव पाठः सप्तोपनिषः ।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातृकर्णोक्तेरयं विशेषः । मातामह
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तच्च ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एव हि तर्पणे
इति हारीतोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादा
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेव सनातनः ॥

वशिष्ठः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्कीर्त्त्यं) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत्
योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिस्तः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च नुवन् ।
इति कात्यायनोक्तेः । तत्राच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।
यमतर्पणस्तु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यां काञ्चित्स्मृतिं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनास्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यस्माय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
श्री(डु)दुम्बराय दन्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तर्गताः ।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।
तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥
इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-
पूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।
सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मदेवर्त्ते विशेष उक्तः ।
यद्रक्तचनसंख्यानां क्षुत्पृष्णीपङ्कतात्मनाम् ।
तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
सङ्गृहे तु ।

आब्रह्मस्तम्बघर्थ्यन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।

हृष्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मसुवनालोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
पी(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥

न पूर्व्वं तर्पणादस्त्रं न चाश्वसि न पादयोः ।

शिलास्त्रधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।

एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आहवासरे ।

वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।

तत् समन्त्रनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।

ते (हृष्यन्तु) मृह्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।

अथ आह्वाङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

* आब्रह्मसुवनालोका इत्येकतर्पणपद्धतौ पाठः ।

दर्शं तिलोदकं पूर्वं पञ्चाह्वानमहालये ।
मातापितोः क्षये पूर्वं न पञ्चास्तु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गे)कस्य क्षयो येषामन्वेषास्तु विवर्जयेत् ॥

!इशातातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ज्ञानमग्राहं समाचरेत् ।
प्रत्यङ्गे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भेस्तु प्रातः ज्ञात्वा सुधासमम् ॥

गार्भ्यः ।

परेद्युः आहवकर्मार्थी यो न तर्पयते पितॄन् ।
अदृष्टाः पितरस्तस्य श्रापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
ज्ञात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशामने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्वान् ज्ञात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु आह्वे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्यं
आह्वदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयआह्वे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा आहं कुर्यात् । आह्वान-
न्तरन्तु आ(ह्वे)इदेवताभूतपितृनेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । आह्वानभूततर्पणं द्वितीयदिने सम्भ्या-

वन्दनात् पूर्वमेव कार्यं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पञ्चश्राद्धन्तु निवर्त्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सकलशालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥

जीवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्याच्च कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्ग्रहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुमासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ .

इति गार्गीकः । तीर्थप्राप्तौ तु स्वशास्त्रोक्ततर्पणं कृत्वा देवा यक्षा-

स्तथा नागा इत्यादिः पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च

इति मन्त्रेण च ऋषीन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादिः

पितृतर्पणं कुर्यादिति त्रिखलीसेतानुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

देवा यक्षास्तथा नागा मन्त्रव्याख्यरसोऽसुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(नि)म्बवाः श्वनाः ॥

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशनामिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मो रताश्च ये ।

तेषामाध्यायनाद्यैस्तद्दीयते सुलिलं मया ॥

सनकश्च सनन्दश्च वृत्तीयश्च समात्मनः ।

कपिलबासुरिचैव षोडः पञ्चमिक्षुकाश्च ।

सर्वे ते वृत्तिमावान् महत्प्रेमात्मना वदा ॥

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं त्रिजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीड्य ज्ञानवस्त्रं च आचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मन्त्रवारुणैः ।

तस्मिन्नेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नौ हृदये सूर्यं स्थण्डिले प्रतिमास्तु च ।

घट्येतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्यार्चार्थं
दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भगवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् ।

उत्थाप्य सूर्ध्वप्रार्थनां गायत्रीमन्त्रमुच्चरन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदकं हंसः शुक्तिमदित्युक्ताः ।

* हंसः शचिषसुरनारिचस्योता वैदिवदतिष्ठिदूरीचसत् ।

नृपवरसकृतसदृशोमखदन्ता गोकः कालकाः अद्रिकाः कृतं मरुत् ॥

स्वयंभूः रित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कृत्यादिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्प्रयोगस्तु ॐ प्राच्ये दिशे नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना ज्ञानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पात्रहस्तो गृहं प्रजित् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रौमदनन्तर्भट्टविरचिते विधानपारिजाते

मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तच्च ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

— इति मरीचिवचनात् पूर्वाह्णो देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भक्तिकथं तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

• स्वयंभूरसि त्रेहो रश्मिर्वर्षादा असि वर्षो मे दैवि ।

सूर्यसाहस्रतमनावर्ते ॥ २७. २६८. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तस्या बुधैः ॥

अशक्ती विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पाञ्चेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्ण्वाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।

तस्मिन्नाराधिते देवे सर्व्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरी शङ्करे-

भास्वेनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-

नार्थाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-

न्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जन्याञ्च महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिकां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
अग्नी हुतश्चैन्दवश्च देवतार्चनमेव च ।
हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्वोः कक्षोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंस्रक्तन्यासः । षडङ्गन्यास इत्येके ।

षडङ्गन्यास इत्येके त्र्यङ्गः षडृच उत्तरैः ।

यथात्मनि तथा देवे न्यासश्च परिकल्पयेत् ॥

ओङ्कारपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक् पृथक् ।

न्यासेन तु भवेत्कोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

स्नानं वस्त्रोपवीतेन न्यसमाख्यादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाख्यादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, द्वतीयानुपदेशो-
रनव्यात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादेव नारायणो विधिः* ॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाद्यमनीयकम् ।

अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-

तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तच्च मिश्रकम् ।

उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति ।

अत्रोपयुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षास्य पादावाचस्य देवतायतनं विशेत् ।

समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्राभादनमाचरेत् ।

आराधकः स्वस्य पुरः शङ्खस्थापनमाचरेत् ॥

यः शङ्खं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।

तस्य पूजां न शृङ्गाति तस्मात्पौठं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्खोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरिः ।

उद्धरिष्या जलङ्गाङ्गं नासु शङ्खं निमज्जयेत् ॥

शङ्खस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।

तेन न ज्ञापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥

सञ्ख्याय सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलेः ।

सुवर्णतान्मरजतपात्रस्थैः शङ्खसंस्थितैः ।

यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः ज्ञापयेच्छिवम् ॥

* षोडश्या तत्सङ्ख्याया पुरुषसुक्तोक्त्या कृत्वा इत्यर्थः ।

इत्यादित्यपुराणे पूर्वार्धाध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तेलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्गाहने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेष नान्येषां शालग्रामशिलाचनम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाथ शूद्राणां विग्रहस्तेन पूजनम् ॥

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छेय इच्छते ।

सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तौह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिश्चापि न संस्पृशेत् ॥
दीक्षितानां द्विजन्येषां स्त्रोणामपि तथैव च ।
लिङ्गे स्वशुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो
ज्ञेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

निष्काल्यांदासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं

निष्काल्यमीशस्य निराकरोति ।

न तस्य दुःखं न दरिद्रता च

नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।

अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यां निष्काल्यमपनोदयेत् ॥

ब्राह्मपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्य्युषितनिष्किद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भक्तिम् ।

शमीपुष्पं विष्णुपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वनमालाऽप्यशोकश्च सेवती कुञ्जमालती ॥
 त्रिसन्ध्यश्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)त्रकम् ।
 मल्लिका चैव जातो च सर्व्वपुष्पाहिशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पर्व्वदिवसे यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यात्कालां सुशीभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुष्पमनन्तकम् ॥
 अपामार्गं भृङ्गराजं शमोपत्रश्च स्नादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रश्च दमनं मरुकां तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विष्णुपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
 एतेषाञ्च यथा लाभं पञ्चैरभ्यर्चयेद्हरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्ज्या याज्ञां कमलचम्पकम् ।
 स्नातेन तुलसी याज्ञा नान्यथा राजवत्सभा ॥
 अस्नात्वा तुलसीं हित्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
 तत्सर्व्वं निष्कलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वज्रपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्मगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकोनि तथैव च ॥
 रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
 अमृशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
 क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुसू(धत्तू)रकस्य च ।
 छण्डश्च कुटजश्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।
 जपा बन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्धिके शुभे ।
 मदन्ती केतको यूथो मालती कुटजानि च ॥
 वर्ज्येरी सर्जपत्री च तथाच कुसुदहयम् ।
 आनीतं नार्पयेच्च(श्रोः)श्रौ प्रमादादपि दोषज्ञात् ॥

स्नान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।
 वार्हतं कर्णिकारश्च करवीरं तिलस्य च ।
 विल्वपत्रश्च कङ्गारमर्कं मन्दारमेव च ॥
 नीलोत्पलश्च रक्तश्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
 कदम्बश्च कुसुम्भश्च अशोकं वक्तुलं तथा ।
 एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्रैक एव हि ।
 यच्चकर्म हत्येष समस्तसुरवृक्षभः ॥

गारुडैः ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवत्तभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवं विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च ह्(रिः)रौ सदा ।

देवीना(म)श्चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नाञ्चयेद्दिष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नाञ्चयेद्गुं न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्य्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगन्धविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निश्चात्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्णपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽञ्चयेद्दिधिवङ्गक्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलार्हमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्येणैव तु निष्फला ॥

चौर्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-
वल्क्येन ।

यासेच्छया गोप्रचारो भूमौराजवशेन वा ।

द्विजसृष्टौधपुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत् ॥

दृष्टं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(तु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृतौ ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सम्बन्धयोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्व्यां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विष्ण्वादौनामनिष्ठात्यल्पदिनसंख्योच्यते । बृहदाङ्गिके ।

विष्ण्वापामार्गजातौतुलसिश(स)मिशताकेतकौभृङ्गदूर्वा-

मन्दाश्रोजाहिदर्भा मुनितिलतगरत्नकङ्कारमल्लः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)श्रोदमनमरुवका

विष्वतोऽङ्गानि शस्ता#-

स्त्रिंशत् ३० त्रेः ३ का १ र्य ६ रो ६ शो ११ दधि ४ निधि ८ वसु ८ भू १-

भू १ यमा २ भूय एवम् ॥

* अस्त्रार्थः । मन्दी मन्दारः । शता व्रतावरो । अङ्गिर्नागकेशरः । मुनिरगणः ।

भारते दागधर्मे ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादयश्चराक्षसाः ।
 नागाः संसृपभोगेन त्रिभिरैतैस्तु मानुषाः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव क्वचिन्माद्यैश्च ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शङ्खकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यत्तत्राक्षसभोगिनाम् ।
 देव्यानां शङ्खकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तेर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशा च सः ॥
 ज्योतिस्तोजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगच्छापि वर्धते ।
 प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्धयते तृणाम् ॥
 अन्धं तमस्तमिस्त्रिंशदक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अक्षराणिः करवीरः । कुशौ पाटला । विस्मसारश्च अक्षिपय्यन्तं गणयित्वा दम्भसारश्च
 पुनश्चिद्विद्वदिति गणयन्तं । एतद्भिन्नोत्तरं पश्येद्विवागीत्यर्थः इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाच्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरिकोपनाशयेत् ॥
 दीपहर्त्ता भवेदश्वस्तमोगतिरसुप्रभः ।
 हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।
 घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥
 वनस्यतोति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।
 धूपयेद्व्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥
 तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शब्धं ममार्षितम् ।
 तुलसीमञ्जरो ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥
 तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।
 तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।
 मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥
 स्वयं निर्व्यापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।
 तस्मान्निर्व्यापयेद्दीपं देवानां प्राणतुष्टये ॥
 पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युषादिनैव तु ।
 कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैवाकर्तुमाय वै ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ इति गीतार

* वनस्यतिरसो(दिव्यो)त्पन्नो मन्त्राढ्यः सुमनोहरः ।

मन्त्रा निवेदिता भक्ता धूपीऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वशिष्टः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।
 सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥
 कदली कारवल्ली च पटोली हृत्तीदयम् ।
 कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्वारुद्वयमेव च ॥
 पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।
 कपित्थं सुद्रवन्ताकमात्रमाभ्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।
 कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।
 एतानि वर्जयेन्नित्यं हरिर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् बारिभिः क्षालितान् वह्निः ।
 तद्गन्धभिस्तुदिक्षु कृत्वोर्द्धाकारपुष्पकान् ॥
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।
 सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेद्दरिः ॥
 न पिबेच्छुतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
 न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥
 तस्मात् कुम्भोद्धृतैर्नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
 ततः प्रायाद्याहुतयोः दातव्याः परमात्मनि ॥

* प्रायाद्याहुतयो यथा—प्रायास साहा, चयनाय साहा, सजानाय साहा, उदानाय साहा, व्यानाय साहा इति ।

मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणात्मकम् ।
 अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनोपकम् ।
 धूपे दीपे च पाद्ये च ताम्बूले दन्तधावने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोज्ज्वलं दीपवर्त्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वह्निरेनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविष्णोर्मखं सूर्य्य(ग्रत)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानाममम्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारान्निकं(रन्निकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनश्चासनञ्च साविध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यश्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 दद्यादेकोपचारांस्तु सर्व्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदाकरणसंस्थेभ्यः स्वाहात्मैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदीपादिकं तेषां तत्तत्त्वं विष्णुग्नौ सह ॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः ।

विमलात्म(र्पि)र्गङ्गी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च ।
 ब्रह्मो सत्त्वा तथेयानाऽनुब्रह्मा विष्णुशक्तयः ॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्षिका ।

विकरिष्वार्ज्या प्रोक्ता बलाबलविकर्षिका ।

मनोमनोति सम्प्रोक्ताः शेषपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तौत्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।

उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिविमला तथा ।

अमोघा वैद्युती चेति नवमा सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुचतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।

व्यष्टिस्तृप्तिर्दृष्टिश्च दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादशां हरेः स्नानोपचारो न कार्य इत्युक्तं नृसिंहपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्मात्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्मात्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

ज्ञानं यो हरये दद्याद्द्वादशां वैष्णवो दिवा ।

पञ्चपूजाफलं तस्य वाक्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे स्रष्टमभिधानात् । दिवानिषेधाद्वाचावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपविनारीपणद्वादश्यासु रात्रादक्षि
नाभिधेयः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तंथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्वावापि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनसुक्तं निर्णयामृते ।

प्रातःस्तुत्याय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना क्षीरेण मधुना तथा मन्त्रोदकेन च ॥ इति ।

नैवेद्यपात्रसुक्तं स्नान्दे ।

सौवर्णं (हैरण्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायाजपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

भस्मं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यद्यन्प्रियमथात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्राञ्च्य सप्तकत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेच्च कदाचन ॥

पानीयञ्चामृतौक्त्य परेशाय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्त्तमनवेक्षणात् ॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बौधायनाज्ञेः ।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरैस्तादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदग्धेदद्यादर्शं कल्पयेच्छ्चचामरे ॥

महानौराजनश्चैव पुण्याङ्गलिमयं क्षिपेत् ।

प्रदक्षिणमस्कारान् कुर्याद्भै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्करी चलनवर्जितौ ।
 वाचा स्तोत्रं मनीष्यान् चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्भ्यां कणाभ्यां आनुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रक्तं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।
 तन्मस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।
 एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
 चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥
 अर्धप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्ड्याद्यभावात् ।
 ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्रभाविने ॥
 देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।
 सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ॥
 इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने
 द्रष्टव्यम् ।
 एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यस्तत्र सूर्यक्रमाङ्गवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु शाश्वताः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्यस्य तु चण्डाग्रवे । शक्त्यासु
उच्छिष्टचण्डाख्ये इति दद्यात्

अथ पूजापराधाः ।

स्कान्दे ।

नाङ्गुष्ठैर्महयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

कारार्धेन क्षिपेत्तोयं वक्ष्यपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रते)र्ध्नीति ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्दरिः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशामनम् ॥

पादोदकस्वरूपम् ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।

चण्डा सूक्तं शिला तास्रं नवभिस्तरणीदकम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्बिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणचरित् ॥

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपत्युषितपापः स्यादद्यावदयुगचतुष्टयम् ॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य धामके करे ।

दक्षिणेन करेणाय शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तौर्थं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव ममानुष्ठां तव तीर्थनिषेवणे ॥

लब्धानुष्ठां ततस्तौर्थे पठेन्मन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्व्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिष्ठात्थं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्यर्कात्सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तनिषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्तु

आह्वयमपि भवति ।

निष्प्राश्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा- पार्वतीपतेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न ग्राह्य मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।

कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाद्मोक्तेः ॥

अन्यत्रापि—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते ।

सौवर्णे च मारुक्ते शशोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

हात्रिंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहेविष्णुनोदिताः ॥

तिर्थेक्ष्णपुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यज्जत्वा देवतार्चनम् ।

याचितैः पत्रपुष्पीर्घै र्यः करोति ममार्चनम् ॥

अग्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।

मम दृष्टे रभिमुखं ताम्बूलं चर्चयेच्च यः ॥

कौ (कु) सुभ्रशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।

उरुवृक्षपलाशस्यै * पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् ॥

* परस्त्रपत्रस्यै ।

ममार्चा मासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अवेणवस्य पक्काचं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरञ्जितवस्त्रं यन्मर्त्यो मद्यं निवेदयेत् ।
 नवमञ्जालितं वस्त्रं जीर्णं यन्मे निवेदयेत् ॥
 अवेणवेष्टु पश्चात्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 दिनान्तरितपक्काचं यो मद्यं विनिवेदयेत् ।
 अमीनी घर्भलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्नपनं कुरुते मम मानवः ।
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्राप्तकम्बलः ॥
 पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः ।
 सृग्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने ॥
 मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
 मत्पूजकः शिवहेषी मङ्गलश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टभ्यो न कुरुते नक्तं वा हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत् परिधायार्चयेच्च माम् ॥
 अपूजयित्वा विघ्नेशं सन्भाव्य च कपालिनम् ।
 वृद्धैर यत् कर्म क्रियते त्रिकालार्चनविघ्नकृत् ॥
 अन्धकारे स्पृशेन्मां च सन्भाव्य च रजस्त्रलाम् ।
 वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि हार्चिंश (अक्षमापितान्) ।
 अक्षयानिमान् ॥

अन्येऽपि—

अङ्गलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न चार्पयेत् ।
 मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजौ ॥
 पल्लवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
 यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥ .
 देवोक्तवाद्यसेवा च अग्रणाम् स्तदग्रतः ।
 उच्छिष्टे चैव चाशीसे भगवद्गन्धनादिकम् ॥
 शक्ती गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनां मनर्पणम् ॥ ।
 इति अगस्त्योक्तापराधाः ॥

अथ गृह्यिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतान्त्रिकमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्ग द्वयं नार्च्यं गणेशश्चितयं तथा ।
 शक्तिद्वयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
 द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नांच प्रतिमां तथा ।
 नार्चयेच्च तथा मत्स्य कूर्मादि दशकं तथा ॥
 द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
 विषमेषु त्रयं शस्तं समेषु द्वितयं न हि ।
 एतेषां पूजनान्नित्यं सुहेगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रक्ता वक्ताऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

इत्यपि पुराणे । अथ गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारिवत्यादे र्न-
दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षणं सुक्तं स्कान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिलक्ष्मणा सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

हारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शक्ताभ आतिशोभनः ॥
द्वौ चक्रावेकलङ्घनी तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूर्यचक्रः* सु पीतदीप्तिस्तथैव च ।
शुभिरे (सुखिरे) च्छिद्रवद्गुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्तुल आतिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्धारि पृष्ठं पद्मेन लान्वितम् ॥

* प्रद्युम्नः सूर्यचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।

सु (वि) स्त्रिरात्म ब्रह्मिन्द्रं पीत इष्टप्रदायकः ।

पादं शोकोऽयमेव कपो दृश्यते ।

नानावर्णं मनस्तं स्यान्नागभोगेन चिह्नितम् ।
 अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यत्सोर्ध्वं दृश्यते मुखम् ।
 स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
 तमार्ष्य लभते स्वर्गं विषयां च समीहितान् ॥
 श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया ।
 कदम्ब कुसुमाकार रेखा पञ्चक संयुतम् ॥
 मत्स्यरूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ।
 विन्दुद्वय समायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम् ॥
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णे च विन्दुके ।
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्ति मुक्ति फलप्रदः ॥
 कपिलो नारसिंहोऽथ पृथुचक्रे सुशोभने ।
 ब्रह्मचार्यधिकारी स्यान्नान्य स्तस्य प्रपूजने ॥
 नरसिंह स्त्रिविन्दुः स्यात् कपिलः पञ्चविन्दुकः ।
 ब्रह्मचर्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्वविघ्नदः ॥
 स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकः ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूजकस्य सुशोभना ॥
 स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलम् ।
 सम्पूज्य भुक्ति माप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥
 त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम् ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥

प्रदक्षिणावर्त्तकता वनमालाविभूषिता ।

सा शिला कृष्णसंज्ञा स्याद् धनधान्यसुखप्रदा ॥

स्थूलो दामोदरोन्नेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।

चक्रे च मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥

चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।

हे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥

तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।

तस्या मेव सदा ब्रह्मच्छ्रिया सह वसाम्यहम् ॥

यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैव च महत् फलम् ।

तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

इत्यादि ।

हारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्गं नेत्रमुत्तमम् ।

समुत्पन्नं मुने साक्षात् कृष्णदृष्ट्यावलोकितम् ॥

तस्माच्चक्राङ्गमिदं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।

भिक्षं चेदर्थनाशाय स्थूलं बुद्धिविनाशनम् ॥

दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुचं बुद्धिविनाशकम् ।

शुक्लवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैव च ॥

(स्नान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादौ —

ज्ञेयम् । अन्यगौरवभियान्नातोषृतम् ॥

तथा—

पूज्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।

नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य सुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
 तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं क्रमात् ॥
 इदं मागमोक्तपूजाविषयम् ।
 यस्मिन् विवस्त्रान् विषुवत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 मध्यं पुनः पूजक पूजयोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्वम् ॥
 इति सङ्गृह्योक्तेः ।

तथा—

अकुर्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्वाङ्मणो यदि ।
 याससङ्गराक्षोहपिण्डानश्नाति यममन्दिरे ॥
 न विष्णुपाराधनादन्यं द्विष्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यं माराधयेत्तरिम् ॥
 इति कूर्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 देवतार्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा ।
 कण्डूनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
 एतानि वाङ्मयन् विप्रो वाध्यते वा सुहुर्मुहुः ।
 एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 हिंसा स्थानं सूना । उपस्करो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पितृब्रह्म मनुष्याना मनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न ह्यपयेत् ।
 इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
 न वा कण्डून्वादिनिमित्तश्रवणाच्चैमित्तिकाः ।
 तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
 यदेषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
 स्थापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
 एव मेषां नित्यत्वेऽपि
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म्मच ।
 अलश्रतापि सतत मन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥
 इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म्म पुरुषार्थं मेव

नत्वन्नसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यकं मिदं मित्वाह
परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नी भवेत् पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

अतुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् ।

तस्मा अन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

गद्यन्नसंस्कारः स्वासर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्यादिति ।

अत्र वलिहरणं निषेधा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्य अवगम्यते
इति तट्टीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रयायन-
वचनात् पुरुषार्थकत्वं मन्त्रसंस्कारकत्वं चेत्पुण्यात्मकत्वं मन्यन्ते ।
अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् ।
धर्मप्रत्येऽप्येव मेव । यस्याग्नी न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्
भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्मणिषष्ठो यदन्नमित्यर्थः । अग्रं भिक्षा ।

सङ्गहेऽपि—

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद् यदि ।

वैश्वदेवादिकं आद्यं कुर्यु स्तेऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तेन पुत्रेण पित्रमेधो मृतेऽहनि ।

स्नानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शनाद्यं तथैव च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जमदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्यादलि (हृतिं) हृतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञास्तु दिवेवेत्याह धर्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः ।, येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महा-
यज्ञानां वैश्वदेवे बलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां
दिवेव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ । येषां तु स्वशाखायां काल-
हयेऽपि तद्विधान मस्ति नास्ति वा तेषां माखलायनादीनां
कालहयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

हविष्येषु यवासुस्थास्तदनु ब्रोह्मयः स्मृताः ।

इत्यादि हविष्यं ज्ञेयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षणं माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिभोतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनं मन्वयनस्यायुपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्रावम् ।

अत्र विकल्पं माह कात्यायनः—

आहं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बलिरथापि वा ।

इति ।

पितृभ्यः स्वधा नम इति यो बलिः स पितृबलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः आह मन्वाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिं भावयन् ।

पितृणुद्दिश्य विप्रांस्तु भोगयेद्दिप्रसेवकः ॥

इति ॥

शक्तितोऽनव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्यादनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।

नित्यश्राद्धे त्वजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

यान्नवल्कलोऽपि—

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं चैव दाढभोक्तृव्रतोऽभिमतम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत्

सामान्य परः ।

दत्त्वातु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे विंशर्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्देवतम् ।

तत्तु षट् पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र अमावस्याश्राद्धादौ षडपि देवता इष्टा

स्तत्र न भवति । यत्र साम्बत्सरिकादौ नेष्टा स्तत्र भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनहितये श्राद्धं विषुवहितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणाद्वते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि ऋतिवशाद् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा
वैष्टुति महालयाष्टकापत्तेषु काम्यादिशाढान्यप्यनुसंधेयानि । अथ
वैश्वदेवधर्माः । तत्र व्यासः—

शुद्धयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं चारं विवर्जयेत् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽश्वसापिवा ।

ऋत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फलं शाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद् वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्याद् दक्षि रञ्जलिना ततः ॥

कात्यायनः—

पाण्याऽऽहुतिर्द्वादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् सुव मात्रं पूरिका ।

देवेन तोषेण च ह्वयते हविः स्वप्नारिणि स्तर्क्षिषि तच्च पावके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठायाम् पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो शुद्धयाहविः ।

कोद्वयं चनकं माषं मसूरं च कुलित्यकम् ।

चारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न चारलवणहोमो विद्यते तथा पराश्वसंघट्टस्येति ।

चारलवणं पराश्वसंघट्टनं हविषा न होतव्यमिति मदन-
पारिजाते व्याख्यातम् ।

लवणं पुराणि ।

तिलमुद्गाहते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्वयो ।

(चोनकं) वेणुकं देवधान्यं च चणकञ्च तथेवहि ।

स्त्रिवधान्यं सर्वशाका एव चारगणः स्मृतः ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे अत्र विशेष उक्तः—। स एष देवयज्ञो
ऽहरहर्गोदानसन्धितः सर्वाभोष्टप्रदस्तस्मादेनमहरहः कुर्वीत
तमेन वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्यान्नाशेषेण वैश्वदेवं
कुर्यादिति । स एव पञ्चायतनजूजारूप इत्यर्थः । तत्प्रकरणत्वात् ।
इदं तु शाक्तविषयं । वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानग्न्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्यादहरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेर्नैवेद्यशेषेणैव पञ्च महायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने
दोषश्रवणात् ।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तर्ह्यत्र मनुष्यज्जात् पूर्वमेव
कर्त्तव्यः ।

य(स्तु)च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।

सचाश्वीक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतिः ।

वैश्वदैवावसानेवा नान्यत्रेत्यमिति स्मृतिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । स च प्रत्यहं सकृदेव स्नात् ।

न हन्तति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकः श्रावहयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरौयुक्तेः । हन्तति मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स
च येषां द्विवारं नोक्त स्तोषामेव निषिद्धः ।
तर्पणं सपि तौर्थं त्रिंशेषं प्राप्तौ भवत्येव ।

कृततर्पणकोविप्रहोत्रं सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

इति स्कान्दाक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साम्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं
कालनिर्णयदोषिकायाम्—

(देव) भिक्षाग्नेनेव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साम्निकः पश्चाद् भूत
मखादि अग्निकजन स्व नौकते वीत्तरं ।

इत्युक्तेविकारस्य चान्तरुत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अतु
वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पश्चान्तं कार्यं निर्वर्त्तय वैश्वदेव' च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना वर्ध्याग् ब्राह्मणभोजनात् ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवदहलिं दद्याद्विधानतः ॥

इति ।

अग्नौ अग्नौकरणे वृत्ते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्यं
इत्यर्थः ।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम् ।

इति ।

अग्नेन विक्रानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं कर्त्तव्यं इति गम्यते ।

पितृर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थं मेव च ।

वैश्वदेवं न पितृर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ।

इति पृथक् पाकोक्तेः । वाजसनेयिनामुभयार्थं मेक एव पाकः ।

उद्धृत्य घृताक्तं भक्ष्यं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति सूत्रव्याख्याने
कर्त्तव्यार्थेण तथा व्याख्यातत्वात् ।

साम्नेरपि क्वचिदस्ते भवति—

आवात् प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्ता तत्र ह्यस्तेविधीयते ॥

इति शालङ्कायनोक्तेः । निरन्निविषये षट्त्रिंशन्मतम् ।

(प्रा)पति वासरिको होमः आवादो क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति ।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

आहव्येष्वेतदपि स एवाह ।

आहं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं ततः ॥

इति ।

यतोऽन्नाच्छाहं तत इति निवन्धकारे व्याख्यातम् । तस्मा देका-
दशाहश्चाहं अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलेन तदन्नस्योत्सर्गविधानात् ।

सम्प्राप्ते पार्वण आहं एकोद्दिष्टे तथैवच ।

अयतो वैश्वदेवः स्वात् पयादेकादशे ऽहनि ॥

इति वैश्वदेव विधानाच्चेति सर्व्वं मनवस्यम् ।

वैष्णवानां मन्त्र विशेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साम्ने (सु) स्तद्वहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः ।

आहनेवैश्वशेषेण वैश्वदेवादिपूर्व्वकम् ॥

आदिशब्दा इल्लिङ्गरणम् ।

बृहत् पाराशरे पञ्चमाध्याये—

वैश्वदेवं कदाकार्थं आहं च समुपस्थिते ।

पाकशुद्धार्थं भवेत् पूर्णमेव विधीयते ।

वैश्वदेवोऽयतश्चैव साम्नेर्हीनाग्निः कस्यच ।

कर्त्तव्यः पाकशुद्धार्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्ययेत् ॥

कठ कात्यादेरपि विशेषो धर्मानुशासने—

निर्व्वर्त्य आहयज्ञं वै वैश्वदेवं विधायच ।

ततो गृहवलि देयः कठ कात्यादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाह्वयः ।

अक(ते)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः ।

अन्यत्र पितृयज्ञात् सोऽपराङ्गे विधीयते ॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थाली-
पाक साध्य कर्त्तव्यपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पितृयज्ञ इत्याश्रया-
नादिविषयम् । वाजसनेयिनां तु पित्र्योवलिः पितृयज्ञः । अपरपक्षे
श्राद्धं कुर्वीत इति सुत्रव्याख्यानं कुर्वता कर्त्ताचार्य्यं श्राद्धशब्दस्य
राजसूयवत् स (सु) सुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते
इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितृणां देवतात्वावगमात् पिण्ड-
दानस्यैव नामधेयत्व मित्युक्तत्वात् । अङ्ग-प्रधानचिन्तायाः प्रयो-
जनं तु प्रधानाकरणे नामकरण मिति तस्मिन्नेव ब्राह्मणभोजनस्वाङ्ग-
त्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाङ्गतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयात्कैकग्रामनिवासिनम् ॥

चतुर्हस्यान्मनोदद्याद्वाचं दद्याच्च सूतृताम् ।

अनुव्रजेदुपासते स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्मः । इत्यादिलक्षणेपेताय अनाष्टशोत्रकुलाय
आसनादिना अर्चयित्वा अन्नं परिविष्ट उदस्रुणः सनकादीन्
ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽहं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् ।
अन्नदानासामर्थ्यं कार्णाजिनिः ।

भिक्षां वा पुष्कलां दद्याच्चन्तकार मयापि वा ।

इति ।

मनुः—

यासमाचं भवेद् भिक्षा अग्रं यासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारोऽभिधीयते ॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) द्रुत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर् द्विजः ॥

उद्रुत्य पात्रेन निष्पेदित्यर्थः । तदभावे गवादौ दद्यात् । यदा
वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके षष्ठमागते ।

उद्रुत्य वैश्वदेवाग्रं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

भिक्षुरपि तेनैव द्रष्टव्यः—

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च वृद्धे ते भिक्षुकाः श्रुताः ॥

इते पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अकृता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रसादादकृतानि चेत् ।

शर्व्वर्ष्याः प्रथमे ग्रामे तानि सर्व्वाणि कारयेत् ।

ब्रह्मचार्यवगाहं च चौरं च परिवर्जयेत् ॥

एवं स स ग्राह्योक्त प्रकारेण वैश्वदेवः सामे भवति । निरम्भे-
रपि दृष्टोद्दिष्टि विधानेन स ग्राह्योक्त एव । तदुक्तं कात्यायन
षष्ठ्य परिशिष्टे ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ।

केशवन्तादू^१ मपत्नीक उत्सन्नाम्नि रत्नम्निकः प्रवासी
ब्रह्मचारी विधुरोवा अन्वमिरिति* यामादग्नि माहृत्य दृष्टो-
दिवो^२त्सविठाय त्रिभिश्च सवित्रैः प्रज्वाल्य “तां सवितुं स्थातुं
सवितुः विंशानि देव सवितः^३” इति पूर्व्ववदन्ते कृत्वा पाकं
पचेत् । तत्र स्वशाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्यात् न वृथापाको भवति न
वृथापाकं पचेत् न वृथापाक मश्नीया तत्रैव पिण्डपितृयज्ञ पश्चा-
द्याप्रयत्नानि कुर्यादिति । आश्वलायनोऽपि—

खेखादयो नैव च तत् सतांस विंशानि नोद्यान् इमे च मन्त्राः ।

नारोपणं वाय्वरोपणं वा व्युत्पत्तिरेवं विधुरानसकम् ॥

इति ।

अथ यदि आश्वखादिना दृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा
शाकल्यं वैश्वदेवः कार्यः । तदुक्तं व्यासस्मृतौ ।

अनन्निक्तस्तु यो विप्र आदायात्कं दृतमुतम् ।

शाकलोक्त विधानेन जुहुया मौक्तिकोऽनले ॥

* अन्वमि इवसा अत्र मन्त्रा इत्यत्रानि प्रथमो जातवेदाः । अतु सत्येन पुत्र-
जाय रय्यो ननु यावा इयिषी जाततन् ॥ ११५. १०७. यत्तु ।

† दृष्टोदिवि आग्निः इयिष्या वेता सिध्यन्ता इवमः सिद्यामान । समानुवी
रभिषिञ्चे विभक्ति वेदान्तो वाहयानो वरेच ॥ ७५. ५५. ५५५ ।

‡ तत् सवितुं वरेष्वं अर्चो ईयस्य मौक्तिक । विवीचीनः प्रचीदयाम् ॥

§ विंशानि देव सवितुं रितानि पराह्वय । अहमन्नं तत्र आह्वय ॥ ५५. ५२५. ५५५ ।

अस्माभिः* व्याहृति (तौ) भित्तु समस्ताभिः† स्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येतोत्यादि मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वेवं द्वादशाहु (तिः) तौः ।

देवकृतस्येति षष्ठमन्त्रास्तु— ।

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अग्नये नमः इति सर्वत्रत्यागः ।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्थागः शिष्टविधानतः ।

भुवि दर्भान् समास्तोर्थं वलिकर्म्म समाचरेत् ॥

विश्वेभ्यो दे॒भ्य इति सर्वमूतेभ्य एवच ।

भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥

दद्याद्वलिचयंचापे पितृभ्यश्च स्वधानमः ।

पाचनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥

एद्दु य षोडशयासमात्रं मन्त्रं वृत्तोक्षितम् ।

इदं मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्ता समुत्सृजेत् ॥

गोत्रनाम स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तिः ।

षड्भ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ॥

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं रूपाभिः ।

† भूभुवः स्वाः स्वाहा एवंरूपाभिः ।

ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्त्व भवनाद्विहिः ।
 काक्षेभ्यः श्वपक्षेभ्यश्च प्रक्षिपेद् घास मेवच ॥
 उपविश्य गृहहारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम् ।
 अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु भावशुद्धः परीक्षकः ॥
 इति ।

स शूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्येन ।
 भार्यारतिः शुचि भृत्यभर्ता आहन्निःश्रयापरः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥

इति ।

न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारेण मन्त्रेणेति । देवेभ्योनमः ।
 भूतेभ्योनमः । पित्र्येभ्योनमः । मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन
 मन्त्रेण । यद्वा—

देवताभ्यः पित्र्येभ्यश्च महायोगिभ्य एवच ।

नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति ।
 ते च आमद्रव्येण कार्याः पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नोषधौ स्तथा ।

पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा ॥

इति श्रुत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्व्यं
 विप्रकुले प्रवेशयितव्य मिति शास्त्ररहस्यम् ।

आद्ये तु “आमेनैव तु शूद्रस्य” इत्यादि नियमादामेनैव आद्यं
 कर्त्तव्यम् । विवाहेतु—

विवाहमार्गं संस्कारं शूद्रेऽपि सभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराब्राह्मणवचनात् शिष्टसमा-
चाराच्च लौकिकेऽग्नौ ब्राह्मणशरा नाम मन्त्रे घृतादिना होमो
भवतीति गम्यते । स्नात्वे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्धं कुतम्—

न दर्भाशुचरेच्छूद्रे न पिवेत् कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥

नोच्चरेद्दमन्दांश्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्क्रतां गिरम् ॥

न पठेद्देवचनं त्रिवर्षं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेदुद्भुवम् ॥

निषिद्धाचरणं कुर्वन् पिबतिः सह मज्जति ।

इति ।

न शिखा मित्वेतदसच्छूद्रविषयम् । सच्छूद्रे तु परिचर्या
शूद्रस्य नियतावृत्तिरनियताः क्षेत्रवेशा इति वशिष्ठकारणाद्
विकल्पेन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

पर्यवच्छीच-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

अर्थोवेश्य स्नाहच्छोचै स्तकादौ कल्पः प्रकारः । शेषं अष्टम् ।

अथ—

देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।

चोतव्यं मेव शूद्रेषु तद्यन्त्रैश्च द्विजातिभिः ॥

तथा —

श्रीभिः शूद्रेष्व श्रोतव्यं कृत्वा ब्राह्मण मपतः ।

पुराचं चेतिहास (च) च श्रोतव्यं च दिने दिने ।

तथा—

अमा सत्यं दमः शीघ्रं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।

अहिंसा शुद्धश्रद्धा तौर्यानुगमनं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूयाच तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

इति विष्णुतथा साधारणधर्माः शूद्रेष्वप्यनुष्ठेया इत्यसं बह्व-
प्रपञ्चेति प्रकृत मास्मीयते ।

एवं कृतवैश्वदेवो गोपासं दद्यात् ।

तदाह ऋषभः—

गवां पासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवां कण्डूयनं स्वर्घं पासं मास्त्रिकं भवच ॥

तच्च मन्त्रो यथा—

सौरभेभ्यः सर्ज्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।

प्रतिष्ठन्तु मे पासं गावः श्लोकोक्तमातरः ॥

इतिमन्त्रेण संपूज्य गोपासं दद्यात् ।

ततो बहिःकाकबलिः ।

मनुः—

शुनाश्च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां (क) क्लिप्तीनां च शनकैर्निक्षिपेद् द्रुवि ॥

तन्मन्त्रस्तु—

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋता स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा—

हौ श्वानौ श्याम श्वली वैवस्वत कुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रक्षतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा—

पिपोलिकाकोट पतङ्गकाष्ठ वुमुक्षिताः कर्षनिवहव (भ्राः) वाः ।

प्रयान्तु ते हसि मिदं मयात्वं तेभ्यो (पि) विष्टुष्टं सुखिनो भवन्तु ।

क्रिमिकोट पतङ्गेभ्योनम इति तदलिर्देयः ।

तथा—

प्रवासं गच्छतोयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इत्यत्रिअरणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि वैश्वदेवकण्यो निषिद्धः ।

सुह्रीहोमो ब्राह्मदान मृत्तु गमनं तथा ।

असंस्थातं तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा—

न पश्चेद् भूवलिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।

स्वयं तच्चो(नैवो)दरेभ्योहात् यदि तच्छीर्विनश्यति ॥

शास्त्रवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेच्चेत् पृथक् पृथक् ।
प्रातरेव द्विराहुत्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम् ।
द्विराहुत्या तदा कुर्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैश्वदेवोविहितं स्मृतिषयम् ।

अन्येषां सकृदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्राद्धं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।
न कुर्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।
इति ।

तथा—

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्नार्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जौवितम् ॥

तथा—

अस्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपो पूयशोणितम् ।
अङ्गुत्वाशो क्लिप्तं भुङ्क्ते अनर्घ्यं रुधिरं तथा ।
इत्यादि ।

ततस्तदीया वासज्येष्ठ गृह्णा यथार्हं मन्त्रोयुः । अन्येऽपि

तत् कालं समागता भोजनीयाः । भोजनं काले समागतान्
सखि सखन्धि वान्धवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च
महायज्ञा अहरहः कार्याः ।

अत्राभावे केनचिदाकाठाह्वेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य चोद-
पाद्यादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तं सूतकं स्मृतम् ।

स्वकर्म्महानौ पतनं मध्येनैवत्वनापदि ।

स्वकर्म्महानौ नास्तिक्याभ्यासेन पतनं स्मृतम् ॥

द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।

तन्निरीक्ष्यार्कमोक्षेत् अग्नें ज्ञानं सचेतकम् ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपेचं प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यलं मतिं प्रपद्येन ।

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते

आश्रितकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

अथ भोजन विधानम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्यातिथिषु भृत्यांश्च दम्पत्योः शेष भोजनम् ।

वालसु(स्व)वासिनो वृद्ध गर्भिण्यातुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्व्यं गृहपतिः श्रेष्ठान् मन्त्रीया सतः पत्नीति ।

भारतेदानधर्मै—

सन्ध्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाग्राति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाथ जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विचसाग्निनम् ।

इति ।

देवलः—

आहारं तु रक्षः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

रक्ष एकान्ते । निर्हारः पुरीषाद्युत्सर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पञ्चाङ्गं भोजनं कुर्यात् प्राप्नुवन्तो मौन मास्थितः ।

इसौ पादौ तथैवास्य भेषा पञ्चार्द्रताकृता ॥

आचारदीपे—

आस्यतोवरुणः कान्तिः* । जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरित् ।

भुञ्जतोऽस्य रायुर्ध्वं तस्मात्मीनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनुः—

आयुर्ध्वं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽप्युदङ्मुखः ॥

एतत् काम्यं नित्यविधितु —

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तरमुखोऽपि वा ।

इति ।

अनायुर्ध्वं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब
स्मरणा जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेधः । आचार-
दीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाग्नीया दुत्तरामुखः ।

सोमवारं तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

भोजनकाल माह मनुः—

सायं प्रातर्द्विजातीना भक्षणं श्रुति चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र समोविधिः ॥

भारते दानधर्म—

* वा (तु) तस्य वरुण क्षेत्रः इत्याहिक तस्य पाठः । स एव समीचीनतया
प्रतिभाति सतु भविष्यत् काले विहितत्वेन प्रज्ञानुपयोगम् ।

सायं प्रातर्मग्न्याणां भोजनं देवनिर्दिष्टम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्ट सुपवास विधिर्हि सः ॥

अतस्तु सायमाशश्च प्रातराशश्च यो नरः ।

सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) कश्चित् ॥

अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्त दिनस्य द्वितीयभागवाचकः ।

तथा—

ततो भोजनं वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।

पोष्यवर्गं सहोपेतो भोजनं कारयेद्बुधः ॥

मातापिता गुरुर्भार्या पुत्रोदास स्तथैवच ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चान्निः पोष्य वर्गा अमो नव ॥

ब्रह्म पुराणे—

अनु (उप) लिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्रया ॥

मण्डलं माह व्यासः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं चार्धं चन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यं मानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु* मण्डलम् ॥

शङ्कः—

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णु स्तथैवच ।

मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वीत मण्डलम् ॥

* आदिपदेन अतिथिवैश्येन्द्राणां परिचयः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं चानि
यस्य त्रिकोणं वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रस्य अर्धचन्द्राभं मण्डलं विहितं इति वैदितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्तथा ।

हरन्ति रसमन्त्रस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

भासन माह मनुः—

ओषधीं च शमी शङ्खो कदम्बोवाक्य स्तथा ।

पञ्चासतोपविष्टस्तु ज्ञानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं सुक्तं प्रचेतसा —

गोशलान् मृगयं भिन्नं तथा पालाशं पैपलम् ।

लोहवह्नं तथै(सदै)वार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा—

मधु पक्वं भोजनान्ते सन्ध्यादौ नित्यकर्मणि ।

भासनस्थः सदाचामे दन्त्यत्र कुक्कुटायनः ॥

यस्तु भोजनवेलाया मासनस्थ उपमृशेत् ।

ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्तिं दूषकम् ॥

इत्यदि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।

चत्वारि तस्य वर्हन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।

सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।

इति स्मृतिः । सौवर्णादिकं मपि विभवे सति कार्यम् ।

ताम्र पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।

इति वृह मनुक्ते स्ताम्रपात्रनिषेधः ।

स्त्रीयपात्रे सर्व्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।

इति स्मृतेः ।

पात्रपरिमाणं माह योगी—

पञ्चाशतः पला दूर्ध्वं महा भाजनमिष्यते ।

नातिदीर्घं नातिशृङ्खं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

अन्यान्तरेतु—

पलदिंशति मारभ्य षतजङ्घं यथेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति-ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्प प्रमाणं मध्युक्तं । तत् समस्ता ऋषुपात्राणि निधेयानि
न तस्याधे ।

लघ्वीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाकादि भुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि ।

सव्ये पार्श्वे च पानीयपात्रं दद्याद्दिक्ष्वक्षः ॥

आचारदीपे—

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते र्यत्वादेः कांस्यपात्र निषेधः ।

अथ प्रसङ्गादिधवा धर्मैः कथ्यन्ते ।

स्नाने—

पत्नी सृतेऽपि या योषिद्वैधश्च पालयेद् यतिः ।
 सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
 एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कथञ्चन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रत मथापि वा ॥
 यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
 प्राण यात्रां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
 नाधिरोहे दनङ्गाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चुकं न परि (रो) दध्या हासो न विकृतं वसेत् ॥
 विधवा कवरी वक्षो भर्तृवन्ध्याय जायते ।
 शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥
 पर्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
 तस्मात् भूशयनं कार्यं पति सौख्य समीहया ॥
 नैवाङ्गोदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कचित् ।
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैवकार्यं स्त्रिया पुनः ॥
 यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यम् भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितु स्तत्पितृष्वेव तस्मात्त्रादिभ्य एव च ॥
 तर्पणं तु पुत्र पौत्राभावे ज्ञेयम् ।

आद्यं च तर्पणं चैव न कुर्व्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगूक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति वृद्धा न चान्यथा ।

पति मेव सदा ध्याये द्विष्टरूपधरं परम् ।

अष्टधा तु सुतान् किञ्चिच्च कुर्व्याद् भर्तुं तत्परा ॥

इति ।

पुत्राद्यभावे हरिवंशे पुण्यकव्रत कल्पे विशेष उक्तः—

सन्धयं चिचर्गं वापि कृत्वा भर्तारं माननः ।

तदाश्रया स्नानदान व्रतादी नाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृत मनुस्मृतये । कांस्य पात्राभावे यमः ।

रश्मा कुटज मध्वान्म जम्बू पनस चम्पकाः ।

पद्मोदुम्बर पालाश ब्रह्मपत्रं पवित्रकम् ॥

अत्रिः—

बटाकांक्षत्य पत्रेषु कुम्भी तिन्दुक पत्रयोः ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कीविदार करञ्जयोः ॥

करे खर्परके चैव शिलायां ताम्र भाजने ।

भिन्नकांक्षे च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथा ऽऽयसे ॥

आसने पाद मारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्षचित् ।

सुखेन धर्मितं चाद्यं तुल्यं गोमांसमक्षयैः ॥

* पात्रं निति शेषः । तथाच रश्मादि पत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति साधः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दानं सुपहारः प्रतिग्रहः ।
 वह्निर्जातु न कार्याणि तद्ददाचमनं जपम् ॥
 नाग्नीयाद् भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।
 शयानः प्रौढं पादस्य कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥
 आकाशे यन्मादौ । पादारोपित पादः प्रौढपादः ।

सङ्गहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सङ्क्षेपनीते स्था द्विवाहे भार्यया सह ।
 अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्थात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रक्षापत्रपलाशेषु यः कुर्य्यत् पारणं क्वचित् ।
 समजन्मकृतं पुण्यं तत्पक्षादेव नश्यति ॥

यत्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहोरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वक्षो पलाश विषयः । इति
 मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फलं मश्नुते ।

इति विशेषोक्तः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृतपायसे ॥

पार्श्वं धृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

पाणिना दक्षिणेनैव पर्युष्य परिषेचयेत् ॥
 अङ्गुष्ठ स्पर्शनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।
 तिस्रो ह्ये(द्वा)काङ्गुली चैव प्रग्रस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिव्रिष्यते ।
 दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रसु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
 शेष मुहृत्य भोक्तव्यं श्रूयता मत्र कारणम् ॥
 इति ।

उद्धृत्य यन्त्रादी स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्त्र मुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।
 यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिशङ्गते—

ओदने परमान्नेच घृतपात्रं स्थितं यटि ।
 एतदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
 सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥
 तस्मादिदं द्रव्यान्तर युक्तं परिषेव्यम् (विष्यम्) ।
 आह्वादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चधासां तु भुञ्जीत क्वचिद्देशानि सङ्कटे ।

पाचसुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् पैटकाद्वते ॥

गर्गः—

सत्त्वं चेति च वै प्रातः वारिणा परिषेचयेत् ।

सायंकाले तथैवस्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु विभूयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुञ्जानस्तु विशेषेण गृहीतान्न विशुद्धये ।

भोजनं वर्त्तुलं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उद्धृत्य किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैवच ॥

अक्षेणैव घृताक्षेण नमस्कारेण वै भुवि ।

तिस्र एवाहुतीर्दद्याद् भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा वक्षेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र-
फलाहारादौ न चि(पवि) त्राहुतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं वलिद्वयं दद्याद् भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अन्नाचारतो व्यवस्था । पिष्टकाख्येतु—

पितृणां मन्त्र उद्धृष्टे वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्रावं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमसु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिबेत् ॥

इति ।

तद्वैश्वदेविकद्विजविषयम् । पित्राद्विजस्य वलिदान निषेधात् ।

इति आह कल्पे । सूतकोऽपि वलिदानापोशान प्राणाहुति पाच-
धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टं मुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्पृश्य स्पर्शने स्नानं कुर्यादेव च सूतकी ॥

अन्यत्रानधिकारा तर्पण देवार्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्विजः ।

अक्षालितकरो भु (क्ले) क्त्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं मुक्तं ससुदृत्य च भोजनम् ।

अनुदृत्य च यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्त मेव च ।

आपोशानं तदित्याहु भोजनादौ पिबेज्जलम् ॥

आपोशानं मत्तत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोष मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
 आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
 आपोशनं करे कृत्वा यद्याश्रीर्वचनं पठेत् ॥
 अभोज्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
 यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किल्बिषम् ॥
 तद्दोष परिहारार्थं मन्त्र मेत सुदीरयेत् ।
 अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्नं दोषैर्नलिप्यते ॥
 प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यस्यान्नं परिमर्दयेत् ।
 मर्दितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्तिं दोषसम्भावनायां
 जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते

वृद्ध मनुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्तिं न भिद्यते ॥
 अग्निना भस्मना चैव स्तब्धेन सलिलेन वा ।
 हारेणैवच मार्गेण पंक्तिमेदो बुधैः स्मृतः ॥

स्तब्धेनेति क्वचित् पाठः ।

यान्नवश्लाघाः—

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादशनं तथा ।

अन (अन) यममृतं चैव कार्यं मन्त्रं द्विजन्मना ॥

दक्षः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
 शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
 आर्द्रमलकं मात्रं (तु) वा यद्वा वदरं माचकम् ।
 प्राणाहुतिं प्रमाणं स्यात् सद्युतान्नस्य तद् भवेत् ॥
 घृतहोतुं तु यो भुङ्क्ते नरः स्वाहुतिं पञ्चकम् ।
 पश्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते हिजसान्द्रायणं चरेत् ॥
 घृताभावे तु गव्येन संस्तुर्वीतं जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्वर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
 भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
 पात्रालम्बं स्तथा मौनं तद्रूपं मपि चेष्टया ॥

शौनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नान्ता मन्त्रास्तु वायवः ।
 जिह्वया च शसेदन्नं दशनैः न संस्पृशेत् ॥
 तथैव षष्ठीं दद्यात् सचेतन्ये सुखात्मनि ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठं लम्बा प्राणाहुतिं भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठे रपाने जुहुया (द्विः) दुधः ।
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठे व्यनितु जुहुया दुधः ॥

* प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । एवेदपः ।

कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुष्ठे रुदानाय हुनेक्षविः ।

सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति र्भवेत् ॥

तथैव षष्ठीं जुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।

इति ।

केचिद्विद्मन्त्रे स्नाहेति सप्तमीमाहुः । श्रद्धायां प्राप्ते निविष्टोऽमृतं जुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति । इदं च प्राणान्नि होत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं श्रुतपथ ब्राह्मणे ।

ते पुरुषमाविशत स्तस्य सुखमेवाहवनीयं जुर्व्याति जिह्वां समिध मन्त्र मेव शुक्लामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा नश्नाति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि—

स य इदं मविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोद्भूत भस्मानि जुहुयात्तादृक् तत् स्नात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवतीति ।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चपासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्नाहेति गार्हपत्य मेव तेन जुहोति । अपानाय स्नाहेत्यन्वाहार्यं पचन मेव तेन जुहोति । व्यानाय स्नाहेत्याहवनीय मेव तेन जुहोति । रुदानाय स्नाहेति सव्य मेव तेन जुहोति । समानाय स्नाहेत्यावसथ्य मेव तेन जुहोतीति ।

सामोपनिषदापि—

तद् यद् भक्तं प्रथमं मागच्छेदित्वादि ।

नाचोच्छिष्ट दोषः प्रस्थाहुति ।

तदाह मनुः—

मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

आस्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पश्चाद्भुतीर्हुत्वा ब्रह्मघ्न्यं विष्टज्य च ।

प्रक्षाल्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत् ॥

तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मघ्न्यौ च मूर्धनि ।

कनिष्ठिकां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत् ॥

अन्यथा भोजनं कूर्च्यन् प्राणायाम शतं चरेत् ।

यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चिद् वै स्थापयेत् पृथक् ॥

यद् यद् यस्त्रेक्षितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।

अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्यात्वभिमन्त्रितम् ।

पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुञ्जीत दोष भाक् ॥

पंक्ति मेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ।

तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगी च जायते ॥

सर्वाभि रङ्गुलीभिः सम मन्त्रीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिता-
ङ्गुलीभिर्भुञ्जीत ।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे ।

विप्रो भोजनकाले तु पिबेद्दामेन पाणिना ॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पौत्वा दोष मवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत् पेय मिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
एक पंक्तु पविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ॥
भुक्तानेषु तु विप्रेषु योऽप्ये पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते ॥

मर्यादाकरणे दोषो न इत्युक्त मेव प्राक् ।

एक पंक्तुपविष्टाना मन्योन्यं स्पृशते यदि ।
तदन्न मत्तजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
भवेदुच्छिष्ट संस्पर्शो भोक्तु र्वा भोजनस्य वा ।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भोजने स्थितम् ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत क्लिष्षी ।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥

वृक्ष शातातपसु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं घासं स्नात्वा शुद्धि मवाप्नुयात् ॥
अशित्वा सर्वं मेवापि त्रिरात्रेण विमुञ्चति ।
अन्नानाद् भोजनं कुर्वन् गायत्र्यष्ट शतं जपेत् ॥

इत्याह । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः ।

यसु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समञ्जते ॥

अङ्गुलिं चोद्धरेद् यसु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—

अश्रीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाब्जौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः ॥

प्राग् द्रवद्रव्यं मश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥

नोष्णिष्ठोष्णत मादद्याद् तथा गन्धं विशेषतः ।

जठरं पूरयेदर्धं मन्त्रैर्भागं (जलस्य च) जलैः स्तथा ।

वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थं भवशेषयेत् ॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ यासां सुने भैक्षं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्पुं गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राञ्चः कथञ्चन ।

अन्यच्च दधिसक्ताज्यं पल्लं क्षीरं मध्वपाम् ॥

पल्लं मांसम् ।

अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽस्य मकुत्सयन् ।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम् । तच्च न निन्द्यात् । अन्नं

न निन्द्यात् तद्भुतं मिति तैत्तिरीयं श्रुतेः ।

● समञ्जते इत्यत्र स्वादिगणोपपन्नं अन्नमात्रं कल्पं यद्यपि नियतं ।

तथाप्यत्र प्रकरणेनोपसर्गसंज्ञायां भोजनं केवलं न दितव्यम् ।

अथ वर्ज्यं माह याज्ञवल्क्यः—

अनर्क्षितं हथा मांसं केश कीट समन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं श्वपच कामतः ॥

उदक्यास्पृष्टसंयुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्क्षितं मुत्तमायभवन्नादत्तं यदन्नं तत् ।

हथामांसं—

प्राणात्यये तथा आह्वे प्रोक्षितं हिज काम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्तं प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वितं मन्त्रं । शुक्तं यत् स्वयं मनस्वं सत्काल-
परिवासादिना अन्नीभवति तदित्यर्थः । पर्युषितं रात्रान्तरितं ।

उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । संयुष्टं
को भुङ्क्ते इत्यादि यदापुण्य दीयते । पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-
व्यपदेशेन ग्रहीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पृष्टम् ।

पर्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमं यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूमं विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तः ।

ग्रहः—

अपूपाः सक्तबी धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पक्षेषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गं च पटोलं च हन्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मेतान् वै वर्जयेद्विजः ॥

नारदीयेऽपि—

हन्ताकं च कलिङ्गं च दग्धं मस्रं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाक मूलफलैश्चूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्यां देयम् ।

अपक्वं खेह पक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ।

इत्युक्ते रपक्वं खेह पक्वं हस्तेनैव देये । केचित्तु हन्ताकनिषेधः

खेत हन्ताक पर इत्याहुः ।

वर्जयेच्छेतहन्ताक मलावुं वर्तुलं तथा ।

छत्राकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तः । तस्य निबन्धे षण्णुपलम्भा दुपेक्षम् । राग-
मूलत्वात् । उपलम्भे वा खेतत्वं विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्वि-
तर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्यं कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं ह्ययं तथा कामेलकाविकम् * ।

इति स्नान्दे । तथा तिथिविशेष वज्राग्न्याह ।

वृहस्पतिः—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

श्रीफलं न्न कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥

वर्जयेत् सप्तमी याव दन्यथा कच्छ माचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च दिवारात्रौ तथैवच ॥

धानीफलं नरोऽश्रीयादलक्ष्मीको भवे(न्नरः)दध्रुवम् ।

विप्राणां भोजने काले यदि दीपोविनश्यति ॥

पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।

पश्चाच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥

अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ।

मन्त्रिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।

सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मनुरब्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥

इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अकाभावेन यदि प्राणनाशस्तदा
मांसं भक्ष्ये न दोषः । सर्वं (तः) या आत्मानं गोपायौतेति श्रुतेः ।
तथा श्राद्धे निमग्नितो मांसमश्रीयात् ।

* कामेलक उष्ट्रः अविर्मेव काम्यस्थिः ।

† वेदाध्यायिनः मुखनिःसृता श्लुत्कारकणाः ।

यथा विधि नियुक्तं तु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सन्धवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनूक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्कृतमांस-
भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेः ।

तथा अतिप्यर्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-
भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्तस्तथापि यागाद-
न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुचैव) आह्वे मांसं तथा मधु ।

देवराक्ष सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति वृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युगा-
न्तरवन्न विवाह्येत्यर्थः ।

शौचं च पात्र शुद्धिश्च अन्नाच्च परमा यदि ।

अनन्तं तृप्तिस्तृष्ट्याह्वे एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति वृहत् पाराशरोक्तेः ।

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्दाल(मा)भामुं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन आहृतस्तथा ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं आह्वे न चाद्यादन्मनस्त्वचित् ।

मुन्यन्तैः स्वात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहंसया ॥

* सन्धवान् जन्मानि । तथाच तेन एकविंशति अन्धसु पशुयोनी,

सप्तत्यस्य मित्यर्थः ।

इति भागवतोक्तेः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ज्यमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रोऽमुनि मांसविवर्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

प्रोक्षितरभ्यक्षितं मांसं तथा ब्राह्मण काम्यया ।

अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्म्यं अल्पदोष श्रुतेः ।

ननु—

पितृणां मांसिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहालिपं मधु ।

आनस्थायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वथा ॥

इति मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृतौ श्राद्धे मांसविधानाद्विधिविधे-
धानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न । मांस-
निषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात् । तत् कल्प-
नायां तु यावति देशे मांसवर्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावा
दनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पक्षः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्या स्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।

अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्म्यं वह्निष्कृतः ॥

इति बृहन्नारदीय वचनबलाभापि देशाचारतोव्यवस्था । इदं
वचनं तत्तद्देश सदाचारानामेव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देये य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुति स्मृत्यविरुद्धं त मनुष्ठातु मर्हति ॥

इति देवलोक्तेः । कलौ पञ्च विवर्जयेदिति निरवकाश प्रमाण
विरोधाच्च । इत्यलं समक्षानुप्रसक्तेन ।

प्रकृतं मुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरचिर्नस्या दनिन्द्यामन्मणादृते ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनं मेकं मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्त्वा द्विजः चान्द्रायणं चरेत् ॥

चान्द्रायणं मभ्यासविषयम् । अन्नभ्यासे तु चिरात्त्रमभोजनं निव ।

तल्लक्षणं मपि स एवाह—

गृहीत्वान्नं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परात्र सुपजीवति ।

सततं प्रातस्त्याय परपाकं रतस्तु सः ॥

गृहस्थधर्मो वृत्तो यो ददाति परिवर्जितः * ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥

* ददातिदानं तेन परिवर्जितः शून्यः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देयं मन्त्रं मेव विचक्षणैः ।

अपरोक्षैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुः शासनात् ॥

आमं मन्त्रं गृहस्थाय पक्वं नैव कदाचन ।

दातव्यं हि निषिद्धं तदृते आहं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

धनस्यति गते सोमे पराङ्गं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासं कृतं पुण्यं दातारं मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकं मनुजयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्ना (घ) दद्यायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा पराङ्गं भुञ्जतो
दोष विशेषावेदकं मित्याकलनीयम् ।

अभोज्यान्ना नाह याशवल्काः ।

कदर्थं वहचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैनाभिश्मद् वार्हुथ्यं गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरं क्रुद्धं पुंश्चलीमत्तविहिषाम् ।

क्रूरोऽथ पतितव्रात्यं दाम्भिकोच्छिष्टं भोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री स्पर्णकारं स्त्रीजितं ग्रामयाजिनाम् ।

* स्वायम्भु इति कन्दोऽपरोषाद्दोषं ब्रूही । अपिमात्रं मन्त्रं कुर्याच्छन्दोभजे
मज्जेद गिरम् । इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्म्मार तन्तुवाय श्वहस्तिनाम् ॥
 नृशंस राज रजक कृतघ्न वधजीविनाम् ।
 चैलधाय सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥
 पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चक्रिक वन्दिनाम् ।
 एषा मन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥
 इति ।

अस्यार्थः—

कदर्थ्योऽतिलुब्धः । वधो निगडादिना । चौरा ब्राह्मण
 हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गाव-
 तारी नटादिः । वैष्णो वेणुच्छेदनजीवो । अभिशस्तः पतनीय
 कर्म्मणाऽभियुक्तः । वार्धुष्यो निषिद्ध हृद्ग्रपजीवी । गणिका पण्य-
 स्त्री । गणदीप्तो बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्बृहस्पजीवी ।
 आतुरो महारोगाभिभूतः । पुंसलो व्यभिचारिणी ।

मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विहिट् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तरा-
 धिककोपः । उग्रो वागादिना उद्देजकः । पतितो ब्रह्महादिः ।
 ब्राह्म्यः पतित सावित्रीकः । दान्भिको वञ्चकः । अवीरा स्त्री पति-
 पुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्यन्ये । ग्रामयाजी ग्रामशास्त्रादि कर्त्ता ।
 कर्म्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूची शिखोपजीवी । श्वहस्ती
 श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति । नीचसेवको वा । नृशंसो निर्हयः ।
 रजको वस्त्ररङ्गकृत् । चैलधायः वस्त्रनिर्णेजकः । सहोपपति
 वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा ।
 पिशुनः परदोष वक्ता । चक्रिक स्त्रीलिकः । वन्दी जनस्त्रावकः ।

सोमबिक्रयौ यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्थ्यत्वादिदोषं दुष्टानां
मेषां द्विजानां मत्तं न भोक्तव्यं मिति समूहार्थः ।

तथा—

अग्निहीनं द्विजातेषु नाम्न मद्यादनापदि ।

इति ।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे श्रौतस्मार्त्ताग्निं रहितः ।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्यं मिति वचनात् शूद्रस्य अभोज्यान्नत्वे
प्राप्ते प्रतिप्रसव माह ।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितृष्वेव यज्ञात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । अर्धसोरो सोरोपलक्षितं क्षत्रिफलाद्यं
प्राज्ञे । शेषं प्रसिद्धम् ।

सङ्ग्रहे—

गृह्यज्ञं चारनालस्य कोद्रवान्नं मसूरिका ।

कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्रं वीर्यहराणि षट् ॥

गणाद्यं गणिकाद्यं च तथाद्यं ग्रामयाजकात् ।

सूतकाद्यं तथा भुक्त्वा द्विजं शान्द्रायणं चरेत् ॥

शूद्रं स्पृष्ट्वा च इष्ट्वाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम् ।

प्रेषिताद्यं च पक्वाद्यं शूद्राद्यं षड्विधं स्मृतम् ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्त्रवते शुद्धम् ।

उच्छिष्टं मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं ज्ञात्वा तु तच्छौचं पश्चात् ज्ञानं समाचरेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्रह्मत् पाराशरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।

हावप्येतावभोज्यान्नी चरेतां तौ शशिव्रतम्* ॥

विप्रेणामन्वितोविप्रः शूद्राङ्गतस्तु योऽश्रुते †

आमन्वयितृभोक्तारौ शुध्येता मेन्दवेन तु † ॥

वार्त्ताकं गृच्छन्नं जग्धुः शोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।

गणिका गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजके ॥

सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजयान्द्रायणं चरेत् ।

भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पित्रेहापि द्विजोत्तमः ॥

अभक्ष्येण हि तत्तुष्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

आसनारूढ पादः सन् वस्त्रस्यार्धे पटे कृतम् ॥

मुखेन धमितं भुक्त्वा द्विजयान्द्रायणं चरेत् ।

उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवते नरः ॥

सुरापानेन तत्तुष्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मामिके तथा ॥

आदिके पाद कच्छः स्या देकाह मपरादिके ।

ज्ञान मन्त्रेषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† मेन्दवेन चान्द्रायणम् ।

उच्छिष्टोच्छिष्ट संसृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।
 कुर्वीत तत्क्षणे ज्ञान माचामेन विशुध्यति ॥
 इदं तु क्षत्रियादिस्तु ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शं तु—

उच्छिष्टोब्राह्मणः सृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजम्भना ।
 आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्तितात् ॥
 भुक्तानाचम्य कुर्वीद्वि विष्णुदे केहनिष्कृतिः ।
 नक्तोपवासो ह्याद्ये तु द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव—

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुतेद्विजः ।
 अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥
 त्रिरात्रोपोषितोविग्रः पादकच्छेपेण भूमिपः ।
 अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥
 विग्रः क्षुत्कृत्य निष्ठौघ्य कृत्वावाऽनृतभाषणम् ।
 वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥
 आज्यपात्रे स्थितं तत्रं मधुमिश्रं तु(यत् कृतम्)यद् दृतम् ।
 ताम्रपात्रे स्थितं गन्धं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते भृगुः—

गन्धं ताम्रेण संयुक्तं कांक्षे चैवैक्षु गोर (सः) सौ ।
 सकांक्षं नारिकेलाम्बु मद्य तुष्यं दृतं विना ॥
 आर्द्रकं सगुडं मद्यं दधि सन्निश्चितो गुडः ।
 नारिकेलाम्बु सन्निश्च मैत्रवं वदं तथा ॥

अनुः—

तान्मे गव्यं भुजौ * मद्य—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे तान्मे गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूला ऽपूपफलेष्वादि दम्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रासं शेषं न चाश्नोयात् पीतशेषं पिबेन्न च ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवो शतं * ततः ।
यत्पन्नं यति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्कद्विपर्वरात्रौ † च चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अत्र सर्वत्र चान्द्रायणं प्रायश्चित्तकथनं मभ्यासं विषयम् ।

अनभ्यासेतु अहोरात्रं मभोजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु अहोरात्रं मभोजनम् ।

इतिविशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वणो रर्कवारच रात्रौ भुङ्क्तेद्विजो यदि ।
त्वे संमन्त्रं जपेद् भोक्तादशवारं विश्वं (ध्यति) ह्ये ॥

* भुजि भोजनक्रिया तच्छिन् ।

† देवोऽश्वतः मष्टोत्तरं गायत्रीशतमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य इ पर्वणो पूर्वमिति अस्मात् च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायणं समुच्छेद्यमित्यर्थः ।

§ त्वं सुपुत्रं श्वसोऽश्वतः कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं मभि स्त वृष्टि * भवच ॥

एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्नेच्छया व्याधि वर्जितः ।

त्वं सोमेति † (सोमासो) वेमूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्तं मवैष्णव विषयम् । वैष्णवस्य तु एकादशी-
भोजने प्रायश्चित्तविशेष श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत्र—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण
निषेध उक्तं स्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो
दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितॄणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।

ददन्नरकं माप्नोति भोक्ताच ब्राह्मण स्तथा ॥

ब्राह्मणोमूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं पातित्वं चैवविन्दति ॥

वरं भुक्तं ममैधं च पिवेद्वा गर्हितं कचित् ।

* अभि स्तवृष्टि मदी अस्स युध्यतां । रक्षीरिव प्रपणे ससुहृतयः ।

इन्द्रो यक्ष्यौ हवमाणो अमसा भिमहस्य परिधीरिव चितः ॥

—इति १म. ५२सू. ५सूक् ।

† त्वं सोमप्रविक्रितोमनीषात्परजिहमनुविपय्याम् ।

तव प्रचीतो पितरो न इन्द्रो देवेषु रव ममजलधोराः ॥

—इति १८अ. ५२म. यजुः ।

वर्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
 शितूणां वल्लभा येन रम्ये ते वनमूलकाः ।
 स्वयं जाताः पवित्राश्च भक्षन्ति वनवासिनः ॥
 लोहितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम् ।
 देवानां वल्लभा येसु रम्ये ते वनमूलकाः ॥
 मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोक्तां दिनेदिने ।
 न तस्य नरकोत्तारो यावदाभूत संग्रहम् ॥
 इति ।

उग्रनाः—

सुरकर्षाणि वान्तेन ज्ञानमात्रेण शुध्यति ।
 इति ।

चन्द्रिकायां जीवत् पिबेत्तादे विंशेष उक्तः ।

कनीयान् सपिताचैव सु (भु) ज्ञा आश्विक भोजनम् ।
 प्राणाग्निं होत्रादन्यत्र न स मौनं समाचरेत् ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
 अन्यच्च दध्नः क्षीराद्या दृतात् मत्तुभ्य एवच ॥
 भुक्त्वा पोत्वातु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विसृजति ।
 शुधार्तः सपिपासार्ता भवेज्ज्वानि ज्वानि ॥
 भुङ्क्तेच्छिष्टात् समादाय सर्व्वस्मात् किञ्चिदेवतु ।
 छिष्टं भाग्येभ्यः सोदकं निर्वपेद् भुवि ॥

तन्मन्त्रो यथा—

यच्च ज्वन संख्यानां सुतृणोपहृतात्मनाम् ।

दुर्गतीनां मयादत्त मन्त्रय्य सुपतिष्ठतु ॥
 रौरवेऽपुष्पनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
 अग्निना सुदकं दत्त मन्त्रय्य सुपतिष्ठतु ॥

व्यासः—

अहं पीत्वातु गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
 रसातलगता नागा स्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
 यद्दुःश्रुतिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाहिजः ।
 सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाहिजः ।
 उपोष्य रजनी मेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये द्विजः ।
 ह (क्तं) तं देवं च पित्रं च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
 यो वै गण्डूषसमये तर्ज्जन्या वक्त्रं शोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 आचम्य च ततः कुर्याद्भक्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तशृङ्गानि निर्दृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥
 अहं पञ्च तथा सप्त क्षीणि क्षीणि तथैव च ।
 आचामि क्षुलुकान् प्राप्नो मुखशुद्धिं यदीच्छति ॥ इति ।

गीतमः—

आचान्तोऽप्यशुचि स्तावद् यावत् पात्रं न चोद्धरेत् ।
 उद्धृते ऽप्यशुचि स्तावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥
 इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते हिराचम्य तज्जलैर्नैत्रं मार्जनम् ।

कार्थ्यं चक्षुर्विहृद्वार्यं भार्गवादींच संस्मरेत् ॥

तदुक्तं भारते आरण्यक पर्च्यणि ।

शर्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनी (सरः) नरः ।

भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत् ।

अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।

अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) झोमं च पञ्चमम् ।

इति । मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चर्वणम्) ।

अवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

इति ।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गङ्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।

निशि पर्णाधिकं खादेतस्य लक्ष्मीर्विवर्धते ॥

फलं पूगोफलम्—

पर्णमूले भवेद्दराधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा वुद्धिं विनाशयेत् ।

तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥

अनिधाय सुखे पर्णं पूगं खादति योनरः ।

मत्तजम्बद्वि (द्वी) द्रुःस्था दन्ते नैव स्मरेद्दरिम् ॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
 दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे' बीढकस्य तु ॥
 तर्ज्जन्या चूर्णं मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
 यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णैर्विलीपयेत् ।
 चङ्गुष्ठाग्रेण वा तद्दन्त्यथा दोष माप्नुयात् ॥
 सृताशौचे तथा आक्षे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 उपवासे च ताम्बूलं दिवारात्रौ विवर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
 ताम्बूलं चर्ज्ज्यं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुज्जा वह्निं सुपस्पृश्य शनैः सप्तपर्दीं व्रजेत् ।
 शयित्वा वामभागेन यतो रोगेन पीड्यते ॥
 भुज्जोपविशतः स्थील्यं वलमुत्तानशायिनः ।
 आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युं धावति धावतः ॥
 इत्याह्निके भोजनं विधौ पञ्चमभागं कृत्यम् ।

अथ भोजनानन्तरं कृत्यं माह दक्षः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमकौ नयेत् ।
 अष्टमं लोकयात्रातु वह्निः सन्ध्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वसुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिक विधौ षष्ठं सप्तमं भागकृतम् ।

अथ सायंसंख्या निरूप्यते ।

भविष्योत्तरे—

शौचं कृत्वा यथान्याय मर्द्दास्तमित भास्करे ।

वह्निः संख्यामुपासीत आसीन स्वयंवा गृहे ॥

शातातपः—

अमृतं मद्यगन्धं च दिवा मैद्युन भिवच ।

पुनाति वृषलस्यान्नं वह्निः संख्यामुपासिता ॥

यमः—

रवेरस्तमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायं संख्यामुपास्याथ कुर्याद्भोमञ्च पूर्ववत् ॥

अथ मेव दीपदानसमयः —

रवे रस्त्रं समारभ्य यावत्तस्त्रो (सूर्यो) दयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद् गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राप्नुवो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः ।

प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदोदक्षिणामुखः ॥

इति सङ्ग्रहे । संख्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ सायंसंख्यातर्पणं मुच्यते ।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषि विश्वदेवता जगतीच्छन्दः सायंसंख्या

तर्पणे विनियोगः ।

ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

मातवेदं तर्पयामि ।

मण्डलं तर्पयामि ।
 विश्वरूपिणं तर्पयामि ।
 परमात्मानं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं तर्पयामि ।
 वेदमातरं तर्पयामि ।
 साङ्गतिं तर्पयामि ।
 हवां तर्पयामि ।
 वैश्वीं तर्पयामि ।
 उषसं तर्पयामि ।
 निर्मज्जीं तर्पयामि ।
 सर्वायसिद्धिकरीं तर्पयामि ।
 सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।
 एवं तर्पणं कृत्वा सूर्योपस्थानादि कार्थम् ।

अत्र विशेष साङ्ग व्यासः —

अपेक्षारूप मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान् । १

* इमं मे वरुणं पुरुषं हव सयाव सङ्गय । त्वा मरुत्युः शिवके ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानं सदाशाने यजमानो हविर्भः ।

अङ्गुष्ठमागो वरुणोऽङ्गुष्ठं ॥ ५ ॥ मागं चायुः प्रमोषीः ॥ १ ॥

त्वं नो अपो वरुणस्य निशान् देवस्य देवो अवशसिरीशः ।

यजिषी वक्षितमः शंसमानो निशा केवसि प्रमुमुक्षान् ॥ १ ॥

स त्वं नो अपोऽवमो भवती मेदिनी अम्या उषसो ज्यही ।

अवयस्य नो वरु ॥ २ ॥ मागो मोहि सृजिष ॥ ३ ॥ मङ्गनी नष्टि ॥ ४ ॥ १५. । यजुः ।

चतुर्मन्त्रान् विशेषज्ञः सन्ध्याफलं भवामुपयात् ॥

गीतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहीनस्तु योजयः ।

जलहीनस्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।

तस्य पूजां समाध्याय जपःपुं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया चकरणे पारिजातेविशेष माह

गीतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥

जपेदष्टशतं देवोऽथ ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायामं चयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।

मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तं मपराह्णे चतुर्गुणम् ।

सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्टस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्या मपि सर्वदा ।

चतुर्थार्थं प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृति सम्पुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चाप्यतिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) दायुतं जपेत् ॥

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।
 त्रिरात्रात् परत खेत् स्याच्छूद्र एव न संशयः ॥
 यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्त्तते ।
 सूर्यं हत्वामवाप्नोति मन्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्देहा राजसाः * —

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगात्तर्हि भय आगते ।
 देशान्निहिज वेदानां कार्यं महति संस्थिते ॥
 सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्नात् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिबोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
 दिबोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

* ते च सर्वदा नवादिनं सूर्यं स्नादितुं सिध्यन्ति । अथ सप्तमाद् भवन्ति ।
 यतने च सर्वाङ्गना तस्य नाशाय । यदा पुनर्ब्राह्मणाः सूर्याय अर्घ्यं ददन्ति
 तदैव ते तद्वारिणा वज्रत्वं गतेन दम्भादिनश्यन्ति । पुनर्दिबसान्तरे जायन्ते
 एवं प्रत्यहं सूर्याद्यनामो दिवाध्यन्तोऽपि नश्यन्ति ।

—इति पीराचक्रीवार्ता ।

रासायणेहापि—

तत्र जैलनिभाभीमा मन्देहानाम् राजसाः ।
 जैन शङ्केषु लब्धन्ते नामा रूपा भवान्धवाः ।
 ते पतन्ति जले गिर्यं सूर्यस्य दयनं प्रति ।
 अभितप्तस्य सूर्योवा लब्धन्तेऽप्य पुनः पुनः ।
 निहता ब्रह्म तेजोभि रद्वन्द्वजनि राजसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकरणे ब्रूष्य इति दिक् ।

पदविधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण सप्तवारं अपेद् यदि ।

अकाले कुर्वतः कर्म काले काले † कृतानि तु ॥

भवन्तीति शेषः ।

आह्नभोजनां तु गर्गः—

दश क्षत्रः पिवेदापो गायत्र्या आह्नभुग्भिजः ।

ततः सन्ध्यास्तुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

ततः आह्नादिज्ञाद् भवेदिति क्वचित् पाठः ।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वष्टुचावपि ।

उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसाचार्यं मुत्षिषेत् ॥

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धेनि ‡ ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशु मादित्वं सुपतस्त्रिरे ॥

इति ।

अथ सायं होम विधानम् ।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं ।

* यदादीध्यं न दविषाष्येभिः परायद्रभ्योऽवहृषि सखिभ्यः ।

न्युन्नाय बन्धवो वाचमक्रतः एमीदृशां निष्कृतं आरिषीव ॥

—इति १०म. १४सू. ५ श्रृङ्ख ।

† काले काले इत्यत्र यथा काल मिति पाठः स्यादुः ।

‡ दंशिता बन्धुसन्नदाः । रणमूर्धेनि युद्धक्षेत्रे ।

उपस्थाने विशेष उच्यते—

जपेदान्नेयमन्त्रां तु सायं होमादनन्तरम् ।
 स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्न्या पुत्रादिकैरपि ।
 स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽह्नि कीर्त्तते ॥
 इदं मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नैतिज्ञेयम् ।
 सदा समस्य होमं तु कुर्यात् सायं विचक्षणः ।
 पृथक् कर्त्तुमशक्तिश्चेद्भ्राताहस्य विवर्जनात् ॥
 इत्यादि ।

गालवः—

भस्माभिधारणं कार्यं तृहस्तामितृचाः* हिजैः ।
 ललाटे हृदये वाङ्मोर्यहा सर्वाङ्गलेपनम् ॥
 अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं । तदिधितु पूर्वमेवोक्तः ।
 आह्नादि दिने निषिद्धं द्वितीय भोजनम् ।
 आह्नाहे पर्वकाले च रविवारे तथैव च ।
 रात्रिभुक्तिर्न कर्त्तव्या सर्वदा हिजसक्तमैः ॥
 इति स्मृतैः । इत्यनन्ताह्निके अष्टमभागकालम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

* “त्वा मिहि इवामहे सती वाजस्य कारवः ।

त्वा इषे विन्द सपतिं नरकां काष्ठास्वतः ॥”

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीं स्नानुपास्य च ।

भृत्यैः परिहृतोभुक्त्वा नाति दृष्ट्याप्तोऽथ संविशेत् ॥

संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।

अत्र च पाकान्तरं मुक्तं विष्णुपुराणे ।

पुनः पाकं सुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पद्मरा वलिं हरेत् ।

पद्मराच —

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं मेघधर्मैः परः स्त्रियाः ।

इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्तु-
राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता वन्ध्याः प्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे नवमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यः स्वप्रियवादिनी ॥

इति ।

व्यासः—

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक् प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा वृषः ॥

सङ्ग्रहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च दिजालयम् ।

निर्निक्तं पादः प्रविशेन्नानिर्निक्तः कदाचन ॥

निर्णितपादः प्रक्षालित चरणः ।

भविष्ये—

उपानही वेणुदण्ड मञ्जुपात्रं तथैव च ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् गृह्ये ॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदनुलेपनम् ।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ।

गारुड मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः ।

नम्रदायै नमः प्रात नम्रदायै नमोनिशि ।
नमोऽस्तु नम्रदे तुभ्यं पा (त्रा) हि मां विषसर्पतः ॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ।
जनमेजय यज्ञान्ते आस्तोकवचनं स्मर ॥
आस्तोकवचनं श्रुत्वा यः सर्पे न निवर्त्तते ।
शतधाभिद्यते मुक्तिं शिंशं वृक्षफलं यथा ॥

इति ।

मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।
महादेव गृहे चापि स्तववेश्मनि न स्वपेत् ॥

पराशरः—

प्राक्षां दिशि शिरः ग्रस्तं याम्यायामश्च वा कृप ।

सदैव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ।

सङ्गहेतु—

स्वगृहे प्राक्शिरः कुर्याच्छ्वाशुरे† दक्षिणाशु(खः)खम् ।

प्रत्यशु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदम्(खः)खम् ॥

माता वा भगिनी वापि क्षुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा ।

एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेक्ष कदाचन ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡ ॥

मृत्युक्षरे—

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं बदनास्यजेत् ।

शिरसः पुष्पमालां च भार्यां च शयनास्यजेत् ॥

प्रघ्नां हरति ताम्बूलं मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम् ।

सर्पाद् भयं च पुष्पेभ्यः प्रमदा वलनाशिनौ ॥

इति ।

रतिरहस्ये—

पर्यङ्गे सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते ।

आस्तृते शयनं कुर्यात् न खट्वायां कदाचन ॥

दीपे जाज्वल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत् ।

* सदैव इत्यत्र स्यादैव इति प्रासादं इति च न च पुंसकर्मोः पाठो ।

† आशुरे अशुराक्षये इत्यर्थः ।

‡ मयुरपि । माया सत्ता दुष्टिवा वा न विविक्तासमो भवेत् ।

वल्लवानिन्द्रियशोभो विघांसमपि कर्षति ॥ इति ।

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रिया ।

सप्तजम्बदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः ॥

दी(र्घ)पशय्यासनच्छाया कार्पासाहन्तधावनम् ।

अजाखुररजःस्पर्शः शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ॥

सङ्गहेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्भार्जनीरजः ।

दीपमञ्चकयोःश्चाया शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ।

अन्यस्य पर्यङ्गे न स्वपेत् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुद्धि रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् * ॥

पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्नापं समाचरेत् ।

अनार्द्रं हस्तचरणौ दीर्घमायु रवाप्नुयात् ॥

मात्स्येऽश्वविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्याश्वयं विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि ॥

रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं । चित्रावसो स्वस्ति ते

पारमशीय चिरेतज्जपति रात्रिर्वैचित्रावसु रित्यादि ।

ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यस्य दित्यादिकम् † ।

* शुचीआत्मन एतानि न परेषां कदाचन ।

इति पाठोयुक्तः । शुचिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अन्वयापत्तेः ॥

† रात्रौ अश्वादायतौ पुरुषा द्वेय अभिः ।

विना अभि त्रियोऽपि ॥ १ ॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव सुषुक्लन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति गोभिलोक्ताः ।

दक्षः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामहयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ।

तुष्यन्ता अमर्त्या निवतो दिव्यवतः ।

ज्योतिषा वाधते तमः ॥ १ ॥

निबल ससारमल्लतोपसं दीव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ २ ॥

सा नो अथ यस्या नि ते यामन्नविच्छिन्नि ।

उच्ये न वसति ययः ॥ ३ ॥

नि यामासं अविचत नि पचन्तो नि पचिषः ।

नि छेमास विद्विषः ॥ ४ ॥

यावया उक्त्वं उक्त्वं यवय स्तेन मूर्खः ।

अथा नः सुतरा भव ॥ ५ ॥

उप मा पेपिग्रसनः कृष्णं व्यक्तमस्मित ।

उप कृष्णं यातय ॥ ६ ॥

उप ते मा इवाकारं उच्योष्ठ दुहितर्दिषः ।

रात्रि क्षीर्न न निम्युषे ॥ ७ ॥

—इति १०मः १२७वः अण्वैदः ।

अत्र प्रदोषशब्दोरात्रेः प्रथमयामवाचकः ।

अत्रादौ तथोक्तेः ।

अथ स्थूभिगमन विधिः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
पुनोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः । तद्विशेष माह स एव ।

षोडशर्गुनिर्गताः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याख्याद्याशतस्त्रसु वर्जयेत् ॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोडश रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः
कालः । तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्येव उपेयात् । तत्राद्याशतस्त्रोरात्रौः
पर्व्याणिव वर्जयेदित्यर्थः ।

पर्व्याख्याह, गर्गः—

चतुर्हं श्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्यंशतानि पर्व्याणि मनुः स्त्रायभुवोऽब्रवीत् * ।

मनुस्तु—

तासां मापञ्चतः सर्वानिन्दितेकादशीतथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः ॥

इति ।

याज्ञवल्क्यः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

* मनुः स्त्रायभुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संक्रान्तिरेव च । इति पाठो बहुश्रु-
तिवन्नेषु दृश्यते ।

सुख * इन्दो सकात् पुत्रं लक्ष्म्यं जनयेत् पुमान् ॥

सकृदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवार मेव गमन मिति नियम्यते ।
चामामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।

इति वचना ष्छोषिताधिक्ये पुरुषाकारा स्त्र्येव भवतीति हेतो
रल्पभोजनादिना स्त्रियाः चामता सम्पाद्या इत्येतदर्धम् । पुंसः
एकाधिक्ये पुमान् । शुक्लशोणितयोः समत्वे नपुंसकं ।

द्विधा वीजोत्सर्गं युगल मित्येतदर्धं चेतिज्ञेयम् ।

अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।

ऋतु ज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्र सन्निधौ स्वस्थ इत्यादि विशेषणवलात् समर्थः सन्निहितः
सन् यदि ऋतो नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादा † विति
ज्ञेयम् । अज्ञातपुत्रस्वेवाय ऋतुगमननियम इति महान् पारि-
जात कृत् ।

* सुख इत्यत्र शक इति पाठो निबन्धेषु दृश्यते स एव साधूयान् शक्ये
प्रयत्ने इन्दो चन्द्रग्रहादित्यर्थः । सुख इति पाठे तु सुखदेश इत्यर्थः ।

† अदिपद्म वधत्यादि परिचयः ।

ऋतौ स्त्रीविषये यमोऽपि—

ऋतु-स्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूषणीं च विवासयेत् ॥

इति ।

अनुतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जं सुपेयादेव । सर्वत्र
वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामो वा काम (मा) (नो)
विजनि (तोः) सन्धवाम (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेः ।
ऋतौ गच्छेदितिनियमे सत्येव नियमान्तरमिदं मिति वा शब्दार्थः ।

अत्रच—

ऋतुस्नातां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नातिवालां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥

इत्यादिविशेषोद्घट्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह आश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।

आद्यं च क्षतमान् मासा दूर्ध्वचान्यथ वेदवित् ॥

इति ।

अश्वान्यो विशेषः प्रथमं स्तवके गर्भाधानं प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अथ गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा लिखन्ते—

गर्भाधानं मद्योहि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया

नामाद्यादनं चौलकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्तपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथौ
 संख्याः सप्तच सप्त सप्त गदिता स्त्रियह्याप्यत्रतु ॥
 एवं चानग्रनेन वेदपठनं कर्णे अपस्वोमिति
 प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्धदेहिक मतः संखू (वू) हनं भक्षणः ।
 अस्यां संचयनं ततः परमपि आह्वानि सापिण्डकं
 चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाष्टक्य च ॥
 इत्येतौ मामकौ सङ्गहज्ञौकौ । एकविंशतिः संख्यास्तु अष्टका
 पार्श्वे आहं आवणौ आग्रहायणौ प्रौष्ठपदौ चैत्रौ आश्वयुजीति
 सप्त पाकयज्ञसंख्याः ।
 अग्न्याधेयान्निहोच दर्शपूर्णमासाग्रयणं चातुर्मासं निरुद्धं पशु-
 बन्धं सौत्रामणोति सप्त इविर्यज्ञसंख्याः ।

- * गीतमेव तु चत्वारिंशद्वि संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यं चैतरो दक्षिंताः ।
 चत्वारिंशत् संस्कारा गुणं सङ्गिता अष्टाचत्वारिंशद्विधेः । तेषु सर्वाणाम्
 पुंसवनं सोमसोमसवनं जातकर्मणामकरणाग्रभाजनं चोदोपनयनानि ।
 चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सुषाहः पञ्च यज्ञाः अष्टकाष्टका पार्श्वे आहं
 आग्रहायणायणौ चैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञ संख्याः । अग्न्याधेयान्नि-
 होचदर्शपूर्णमासाग्रयणानि चातुर्मासं निरुद्धं पशुबन्धं सौत्रामणोति सप्त
 इविर्यज्ञसंख्या, अग्निष्टोमोऽथ अग्निष्टोमं सङ्गुः षोडशी वाजपेयोऽनिराज
 चातोर्बाम इति सप्त सोमसंख्या इत्येते चत्वारिंशत् । अष्टौ गुणास्तु दशा
 चान्यनस्या जीवानामास मङ्गलाऽकार्षण्याश्चैव दशाः । यस्मैते संस्कारा
 गुणाश्च न सन्ति । न स ब्राह्मणः सायुज्यं व्रजते, यस्तु पुनः संस्कारा-
 न्निहोचोऽपि अष्टावाग्यगुणा अथ न सायुज्यं साधोर्बामं च व्रजते । इति ।

अग्निष्टोमात्प्रज्जिष्टोक्त्वा षोडशी वाजपे(यी)या (हि)हीराचा-
तोऽयमिति सप्त सोमसंस्थाः ।

यमः—

षष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।

यएतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्हिजन्मनाम् ।

कार्थ्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेष्टच ॥

इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्ज्यं शूद्रस्यापि यथायोग्यं भवन्ति ।

श्रौतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत् ।

इति पाद्मोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्वादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रं शौचं समाख्यातं शुक्रेतु द्विशुणं भवेत् ॥

इति शातातपोक्तं शौचं कर्त्तव्यम् ।

एतद् मन्त्रतुकाल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्मणि ।

चित्तिथूपशमशानास्थ्नां अर्घने ज्ञान माचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं ज्ञानं कार्यम् । क्वचिददृतावपि
ज्ञानमाह स्मृतिः—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वाक्प्रीतिं मार्जयेत् ॥
इति ।

शयनसमये दुःस्वप्नं दर्शने जप माह गर्गः—
रामं स्तब्धं हनुमन्तं वैनतेयं हृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥
इत्यनन्तान्निके शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिकं मुच्यते ।

अष्टानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥
इति मनूक्ते मूर्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्यात् ।

स्तान्दे—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते ।
ज्ञानेनैव सहेतानि नित्यकर्माणि कुर्वन्तः ॥
निवृत्तं फलं सङ्गस्य मुक्तिं सस्य करे स्थिता ।
अहिंसा सत्यं मस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः ॥

दयाऽऽर्जवं मिताहारः शीघ्रं चेति यमादयः ।
 शीघ्रं मिच्छा तपः शीघ्रं स्वाध्यायोपसृनिग्रहौ ।
 व्रतोपवासौ मीनं च ज्ञानं च नियमा दमः ॥

इति व्यासोक्ता यमादयः ।

जानूर्ध्वीरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋक्षुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥

इत्यादिक मासनं ।

प्राच्यायामः प्रागुक्तः ।

इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (मे) येषु स्वभावतः ।

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥

इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—

ध्यान मान्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।

तदेव हि (गुणं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ॥

भुवो (चपरि) रूर्ध्वं मनः कृत्वा हृदये चिन्तयेच्छिवम् ।

पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं क्षितिसुन्दरम् ॥

कर्पूरगौरं चन्द्रार्धं शेषरं सुविभूषितम् ।

नीलशीवं नागहारं व्याघ्रचर्माम्बरं विभुम् ।

कमलकण्ठं च सुवासि पाशं शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥

इत्यादि सगुणं ।

निर्गुणं तु—

अहं नैव परं ब्रह्म परमात्माह मन्वयः ।

एवं तद्देहना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासनात् ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं मात्मनाशायं केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तोक्तेः ।

धारणात्—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रोच्यते सन्नियोगशास्त्रार्थकोविदैः ।

इति ।

समाधिसु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यनन्ताश्रिते यमादिस्तव्यविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्मेषु रुद्राभ्यायजपः परः ।

रुद्राभ्या (नी)ये विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ॥

सिद्धार्थनं रुद्रजपं स्वया शिवतिथिद्वयम् ।

वाराणस्यां च मरणं सुप्ति रेषा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापी शिवः साक्षाद्गुह्य एव न संशयः ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य रुद्रजापी भवेत् सदा ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
 रुद्रजापेन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
 रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयाप्तये ।
 मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापी भवेन्नरः ॥

इति स्कान्दे । जावालौपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधेति सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्महत्यातः पूतो भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेषेति । शतरुद्रियं (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं शुद्धो-
 तोत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं शुद्धोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायसु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्ये-
 तानीति जावालौपनिषदुक्तेः ।

“यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्भौद्रियं वा याजुर्वेद्य” मित्वा
 दिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमेष्टिकाया मेकादशभौ रुद्रानुवाकैर्होमो विहित
 स्तथापि रुद्राध्यायो सुच्यते सर्वं पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति बोधायनादि-
वाक्ये जपहोमार्चन कर्मस्यपि विनियोगाद्गुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति ।

शिवगीतायां च—

यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम् ॥
इति ।

यान्नवल्कोऽपि—

सूरापः स्वर्णहारो च रुद्रजापी जलेस्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापीच * मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥
इति ।

अङ्गिराः—

नमकां चमकां † चैव पौरुषं सूक्त § मेवच ।

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राद्य प्रतीक । मन्त्रोपधा --

सहस्रशीर्षापुरुषः सहसाचः सहस्रपात् ।

स भूमिप्रावेशतो (सर्व्वतो) इत्या अत्यतिष्ठद्ग्राह्यम् ॥

— इति १० म. १० म. १ सूक्त ।

† नमक रुद्राध्यायम् ।

‡ चमकं "वाजयने प्रसवयमे" इत्यादिक मेकादशानुवाक्यात्मकम् ॥

§ पौरुषं सहस्रशीर्षादिक यज्ञेन यज्ञसिद्धयर्थं । तस्य प्रथमसूक्तस्य

१५४। १५६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 रुद्राध्यायी वसेद् यत्र यामेवा नगरेऽपि वा ।
 न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपि च ॥
 ब्रह्माद्या लु सुराः सर्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
 सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
 सर्व्वज्वरविनाशाय रुद्रो जाप्यो न संशयः ॥
 सृष्ट्वा ऽश्वत्थं जपेद् यत्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
 तथा सन्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
 अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
 सर्व्ववर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥

इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता दैशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
 साङ्गस्वाद्योरूपकाख्यः प्रथमो रुद्रउच्यते ॥
 एकादशगुणैः सद्बुद्धीसंघोद्वितीयकः ।
 एकादशभि रैताभि सृतीयो लघुरुद्रकः ॥
 लघु कादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
 पञ्चमः स्यान् महारुद्रै रेकादशभि रन्तिमः ।
 अतिरुद्रः समाख्यातः सर्व्वेभ्योऽनुत्तमोत्तमः ॥

इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्स्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः ।
 प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्त्रोत्तराभिधाम् ॥
 आशः शिशानः † कवचं नेत्रं विभ्राद्बृहत् ‡ ज्योतम् ।
 अतर्हद्विय मस्त्रं स्यात् षडङ्गक्रमैरितः ॥
 पूर्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेत् ।
 तदस्ते स(त्य)प्त मन्त्रांश्च वयं सोम § महष्णिरः ।
 उग्रश्चेति ॥ यजुर्मन्त्रं जटामाहुर्जपेदिति ॥

* यज्जायतो दूरमुदति देवं तद् समस्य तर्धनेति । दूर इमं

ज्योतिषा ज्योति रिक तन्त्रं मनः शिवसङ्कल्पकम् ।

—इति ३४. १. यजुः ।

† आशः शिशानो तपसा न भोमो घनाघनः सोमस्यवर्णो नाम ।

महन्धनो ऽमित्रिय एकवीरः ज्ञानं भूना अजयन् साकसिन्दः ॥

इति १३. ३३. यजुः ।

‡ विभ्राद् बृहत् पिबन् सोम्य सभ्रायुर्दधद्यज्ञपता विविक्तम् ।

वासज्जुनो यो अभिरुजति अना पजा पुपांश्च पुषधिविराजति ॥

—इति ३३ ३०. स यजुः ।

§ वयं ११ सोम अने तव मन मनस्य विधत् ।

अनाघनः सर्वमहि ॥

—इति ३३ ३३. स ।

‡ वयश्च भोमस्य आनाय पुनिय ।

सामस्यं यामि यमनाच निमिय आह ॥

अथ शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्रो असुर इत्यादि वयं श्राम
पतयोरयीना मित्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोडशर्षेः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्ख्यमित्याद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-
रुद्रियत्वधर्मस्य वेदत्वादिवद् व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-
चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-
त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वीधायनः । नमस्ते रुद्रमन्त्रवे
इत्याद्येकादशानुवाकानां मन्त्रे एकमेकं चमकानुवाकं पठेद्
यावदेकादशावृत्तीति ।

अयं प्रकार स्तौतिरोयाणा मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-
ध्याये नवानुवाका इति कृत्वा यथासंख्याभावात् । अतस्तै रेका-
दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति
गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य
सम्भवः सम्पादनीयः । तद् यथा आद्या अष्टावनुवाकाः । नवमे
ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य
प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्वं मुक्तं
तथा अथ कल्यान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय
होमाङ्गत्वं मुक्तम् । तथा अथाहस्तोमस यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्र देवोर्विशो मरुतोऽनुवर्णानोऽभवन् अथेन्द्र देवोर्विशो मरुतोऽनुवर्णानोऽभवन् ।

एवमिह यज्ञसामं देवीश विशोमानवी यानुवर्णानो भवन् ॥

—इति १० प्र. ८६ म. यज्ञ. ।

तृतीयो होमाङ्गत्वमुक्तम् । तेनैवं ज्ञायते अन्धानुवाकौ त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यद्वा अन्धानुवाकस्त्रिरावर्त्तनीयः । अ(न्य)अन्धासादिकमथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्वकं मित्यापस्तम्बाद्युक्तमनुसन्धेयम् । अन्यगौरवभीत्यानाचलिरित्यर्थः ।

एवमुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्युक्तं ज्ञातातपेन —

एवं रुद्रजपं कृत्वा पद्याहोमं समाचरेत् ।

तिलैः सविस्त्वपत्रैश्च दशांशो होम इत्यर्थः ॥

तत्र मन्त्रविभागो बहुधा दृश्यते । तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं । जुहोति त्रय इमे लोका इति त्रेधाविभाग उक्तः । तथा तिस्र उत्तरा आहुती जुहोति षट् सम्यद्यन्ते इमे लोका इति षोढा विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदन्ते प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभिदन्ते अथ मुखदन्ते * इति ।

अस्मिन् पक्षे मन्त्रविभागप्रकारेण नमस्ते रुद्र मन्यपे इत्यारभ्य नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम इत्यन्त एकोमन्त्रः '१' । सवा

* स्वाहा करोतीति प्रत्येकं सभिसम्यज्यते ।

१ नमस्ते रुद्र मन्यप उतीति इत्येवं नमः ।

वाजसनेयके नमः ॥ १ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम ।

अस्मिन् पक्षे चतुर्वन्तारिजनं मन्त्राणां एकमन्त्रत्वं कथ्यनीयम् ।

आशीर्वाचं स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तोः द्वितीयो मन्त्रः । तथा ; नमः प्रतरणाय च ११ इत्यारभ्य जम्भेदक्ष इत्यन्तं तृतीयो मन्त्रः । अत्र अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यथा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढा पक्षोऽपि । त्रि (त्रिः) क्तत्वं प्रत्यवरोहतीत्युत्त्वा त्रिरितं जङ्घारोहति तत्षट् तस्योक्तो वभ्यु रिति शतपथे उक्तः ।

अत्रपक्षे पूर्वोक्ता स्त्रयो मन्त्राः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो वेदिवी-
त्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्त्रयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादौ ज्ञेयः ।

तथा षोडशधापक्षोऽपि बोधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां स्नेधाविभज्य अथवा

नमो अश्वेभ्योऽन्नपतिभ्य वा नमः १६५. ७म.

नमः पार्थ्यायचावायाय च । १६५. ४२म. यजुः ।

अस्मिन् पक्षे सप्त सप्तति सन्वाणामेकमन्त्रत्वं वेदितव्यम् ।

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । १६५. २म. यजुः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽनरिचि येऽदिवि येषां वर्धमिवचः ।

तेभ्योऽदश प्राचोदंश दक्षिणा दक्षप्रतीची दंशोदौषो दंशोदौः ।

तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽनन् ते नोऽवधन्

ते य विष्वा य य नो हृष्टि तमेषां जम्भे दंशः ॥

— इति १६५. ६४ यजुः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः । चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो
द्वितीयः । सप्तममारभ्य आवर्त्तनावधि स्तुतीयः ।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः । प्रत्यवरोह्याणि त्रीणी
त्येवं षोडश भवन्तीति । तथा सप्तदशधापञ्चोऽपि । तत्र प्रथमानु-
वाक एकोमन्त्रः । तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्पञ्चोऽपि वीधायनोक्तः । यथा प्रथमानु-
वाके षोडशमन्त्राः द्वितीय द्वितीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका चत्वारो
मन्त्राः । ततः षष्ठानुवाके नमः स्तुत्याय इत्यारभ्य नमोवृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः । ततो नमः स्ताराय एतावानेक
मन्त्रः । ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त
एकमन्त्रः† । ततो नमः पार्थाय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वीर्यम
इत्यन्त एकोमन्त्रः । ततो नमोवः किरिकेभ्यो देवानां ‡ हृदयेभ्य-
इत्यादय चत्वारो मन्त्राः § । अत्र देवानां हृदयेभ्य इत्यस्य विशे-

* नमः स्तुत्याय च पथ्याय च । १६५. ३०म. यजुः ।

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । १६५. ४०म. यजुः ।

† नमः सम्भवाय च मयीम्भवाय च । १६५. ४१म. यजुः ।

मन्त्रोऽयं कद्राभ्यामिनीपलभ्यते ।

‡ नमः पार्थाय च पर्वजराय च । १६५. ४६म. यजुः ।

नमः धनुष्कृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वीर्यमः । १६५. ४६म. यजुः ।

§ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः १६५. ४६म. यजुः ।

नमो विष्णवेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विचित्रत्वेभ्यः ॥ १७ ॥

नमः आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

षण्ण उत्तरेषु यजुःश्वनुषङ्गः कर्तव्यः । ततोद्गापे अश्वसः* इत्या-
रभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्राः । ततः प्रत्यवरोहानि
त्रीणि यजुंषोत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ट्युत्तर शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके
षोडश । ततो नमो हिरण्यवाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति
भ्यश्च वीनम इत्यन्ता उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचक्रद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हतेभ्य इत्यन्ता
अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्वाप इत्यादिः पूर्व्ववद्
विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश
दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सपादचतुःशताशीत्यधिकशत-
हयादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्माभिः शतकद्रियाध्याये प्रप-
ञ्चिताः । अन्यगौरवभयादिहृनोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः ।
ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरीयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्त-
त्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

* द्वापे अश्वसम्पत्ते दविद्र शील लोहित । आसां प्रजाना मेधां पशूनां
सार्धं सर्गोद्भूतो च नः किञ्च नामसः । १६५. ४०म. यजुः ।

य एतावन्तश्च भूयंसश्च दिशो ब्रह्मा वितस्थिरे ।

तेषां सृष्टस्य योजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यवाहवे सेनाय्ये दिशो च पथये नमः । १६५. १०म. यजुः ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वीनमः । १६५. २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-
भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे तदा दशांशशतां-
शादिभेदेन होमः कार्यः । तत्र त्रेधाविभागपक्षमाश्रित्य एका-
दशाष्टत्वात्कजपवृद्धहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्याः । सम्पूर्णं होम पक्षेत्
प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलिता स्त्रयस्त्रिंशत् ।
प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुश्चर्यासुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोढा-
विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । अन्यगौरवभयाक्षोचते ।

शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रा (देव) दावेव । तत्रैव तत् सम्भवात् ।
तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश
होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रेधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-
मर्थं नमस्ते रुद्र इत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ
योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः शम्भवायेति †
मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वीधायनः । मूलमन्त्रेण
वा होमं कुर्यादिति । तत् प्रकारस्तु हेमाद्रौ मूलागमिऽभिहितः ।

* ३८१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

† नमः शम्भवाय इति । मन्त्रोऽय ३८५ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शश्विति मन्त्रतः ।

रुद्रैकादशगो जाप्या अयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।

रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ट्या अघिकमाधिकम् ।

रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।

चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः समवर्जिताः ।

चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या चतुस्ताराः ।

जनाश्च सप्तसप्तत्या (३३) त्यति रुद्र इति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथमं स्तवके रुद्रस्नानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरचतुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्नानेऽभिहितः । अविबुधत्वाद्गोमेऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टानां माचार्यो रुद्रजापकः ।

अभिविष्टेक्षतशेषा मर्कपत्र पुटान्बुना ।

अष्टिद्राण्यनूनानि ज्ञानार्थं तान्युपाहरेत् ॥

चतुःष(ष्टि) ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्तवर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टि संख्यानां मेकादश ज्ञत्वः पठितानामियं संख्या निष्यद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्राध्यायस्य यजुष्टा-इत्तां नास्ति तथापि काण्डशाखायां चतुःषष्टि कण्डिका पाठोपलब्धे स्तदभिप्रायं सूचयन् मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकारं तु अनुवाकेऽध्याये समान्नातः । यथा । नमस्ते

इति॥ षोडश । नमो हिरण्यवाहवे† । नम उष्णीषि‡ । नम-
स्तत्रभ्यः§ । नमो ज्येष्ठाय ॥ । नमः सुत्याय । नमः पार्ष्णीयः ।
इति पञ्च पञ्च । द्वापि अश्वसोऽष्टादश ¶ । अष्टानुवाकेषु चतुः
षष्टिरिति ।

अथ सम्पूर्णं रुद्राध्यायेन एकाहुति पक्षोऽप्यभिहितः ।

परशुराम पद्धतौ रुद्रजामले—

प्रसृतिं हविषापूर्थं रुद्राध्याय मधीत्वच ।

सुहुयादाहुतिं चेकां सर्वकामसमृद्धये ॥

इति ।

हवि रत्र तिलादि कठिनद्रव्यम् । प्रसृति पूरण व्यपदेशात् ।
एतेषु सर्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षड्यु-
त्तरशतविभाग पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते । श्रुत्युक्तत्वात् ।
तथाहि । प्रथमानुवाके षोडशमन्त्राणां होमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके
इति श्रुत्युक्तं । ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नम आनिर्हर्तभ्य
इत्यन्तेषु प्रति कण्टिकं चत्वारस्तवारो मन्त्राः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

० मन्त्रोऽयं १८१ पृष्ठं दर्शितः ।

† नमो हिरण्यवाहवे इति । मन्त्रोऽयं १८६ पृष्ठं दर्शितः ।

‡ नम उष्णीषि गिरिचराय कनुद्याना पतये नमः— १६७. ३२म.

§ नम सप्तम्यो रश्मिकारभ्य नो नमः— १६७. ३१म.

¶ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठायच— १६७. ३२म.

॥ द्वापि अश्वस इति । मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठं दर्शितः ।

उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् । ततो नमो भवाय च इत्या-
रभ्य अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः ।

अथ हन्दिभ्यो जुहोति नमोऽसुष्मै च इत्युपक्रम्य नमो हिरण्य-
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति श्रुत्यैव मन्त्रविभागस्य
दर्शितत्वात् ।

हन्दित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण मुक्तानां परमा गति रितिवत् ।

नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात् ।

तथा च हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम । दिशां च पतये
इति द्वितीयम् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्येकं नाम । नमस्तारायेति
द्वितीयम् । ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्राः ।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्यसस्यते इत्युपक्रम्य सदैतानि
यजुंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि
यजुंषि भवन्तीति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोगः कथ्यते—

नमकाशित मन्त्राणां प्रयोगः फल गोचरः ।

नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरश्चरणं सिद्धये ॥

प्राजापत्यं चरित्वैकं जपेन्मन्त्रं मसुं ततः ।

एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम् ॥

प्रदक्षिणं नमस्कारौ कुर्यादौशस्य मन्त्रतः ।

मन्त्रतः अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं नमस्कारौ यथाशक्ति कार्या ।

हविष्य मन्त्रं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यधः स्वपेत् ।

पुरश्चरणं सिद्धस्य दक्षिणामूर्त्तिं सन्निधौ ॥
 एकादशं सहस्राणां जपात् सर्वधाधिनाशनम् ।
 अथ सप्तजपात् सप्तजन्म पापं प्रणश्यति ॥
 ततः स्वगृह्यं विधिना स्थापयित्वा हुताशनम् ।
 पायसं स्नपयित्वाञ्च युक्तं तज्जुहुयाद्विः ।
 दशांशं संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयात इत्यस्य * ।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी अपेक्षानुम् ।
 विनियोक्तुं भवेद् योग्यः सर्वकामार्थं सिद्धये ॥

जपसंख्या पूर्ववत् ।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयते हि जः ।
 तत्तत् कामं मवाप्नोति जपादयुतं संख्यकात् ॥
 इति ।

अथ याते रुद्र इत्यस्य † ।

वासरत्रितयं यावन्निरन्तरं जपाद्भरः ।
 नित्यकर्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत् ।
 ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो गान्ति कामना ॥
 जपहोमादि पूर्ववत् ।

* अपयात इत्यस्य मन्त्रो रुद्राध्यायं नोपलभ्यते ।

† या ते रुद्रजिवातनुर्योगः पापकाजिनौ ।

तयानन्तवाशानसयागिः शान्तिभिर्वाकजोहि ॥

अथ यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्द्वय
मेको मन्त्रः ।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनाना मेकविंशतिम् ।
पुरश्चरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
अकाल मरणाद्वाङ् नाशमायाति (वैयदा) चेत्तदा ।
महीपतिः शान्तिं कर्ष्य कारयेदग्रजम्भना ।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितम् ।
हविः प्रजुहुयात्तच्च वासरश्चेकविंशतौ ॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति ॥

अथ्यवोचदित्यस्य ‡ —

अर्धैकच्छं चरित्वाथ वासरान् पञ्च संयतः ।
शाकमूलयवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम् ॥
जपन् पुरश्चरणवान् प्रयोगार्हस्तुतो भवेत् ।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम् ॥
कारयेद्दिधिना कर्ष्य वष्यमाणं द्विजम्भना ।
श्वेत सर्षपदूर्वाग्र यवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

* यामिषु गिरिजना हन्तं विभर्ष्य सवे ।

त्रिषां गिरिष तां कुरु मा हिः १९ सीः पुरुष जगन् ॥ ४४८ ॥

† शिवेन वचसा त्वा गिरिजाय्या वदामि ।

यथागः सर्वसिजगदग्र १९ सुमना अमन् ॥ ५ ॥ ऋक् ११५.

‡ अथ्यवोच दधिवक्त्रा प्रथमं दे योभिषक् ।

अहोय सर्वाज् जम्भयन् सर्वांग यातुधान्यः । १५. ६ म.

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम् ।
 अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः ॥
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।
 अभिमन्त्र्या फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिस्त्रिपेत् ॥
 काथयित्वा ततः स्वाम्नी होमः कार्थ्योविधानतः ।
 त(तः)त्वं संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 शेषं पिवेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशास्यति ।

असौ यस्तान्त्र * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

ऊच्छ मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोडशवासरान् ।
 निरन्तरं जपेन्नन्त्रं नित्यकर्माविरोधतः ॥
 अनाहृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ।
 पञ्चविप्रानथाङ्गय कारयेदृष्टि साधनम् ॥
 हवि (षि) वा पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिलान् यवान् ।
 वैत(स्यः)स्त्रीः समिधस्यापि जुहुयात्तन्त्रसंख्यया ॥
 एकादशदिनैः साध्य मखिलं कर्माहृष्टिदम् ।
 पञ्चानां तु जपेदेक यत्वारो जुहुयुर्हिजाः ॥

* असौ यः साधो अकथ्य उत वधुः सुमन्त्रनः ।

यं चिन्ता? बद्धा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो हुँउ ईमहे ॥ ७८.

असौ योऽवसर्पति नीलवीरो विलोहितः ।

उत्तमं गोपा अहम् ब्रह्म मृदुःख्यः ।

उत्तमं विद्या भूतानि सहस्रो वृद्धयति नः— ८८ १ अ.

अथ नमो अलु नीलयीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।

जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतस्ततः ॥

सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।

पुरस्सरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।

पुत्रकामः पुरीङ्गन्तु † आलये वाद्य गोष्ठके ॥

शमी समिद्धि रक्ताभि ‡ दर्ध्यान्धमधुना भृशम् ॥

एकादश सहस्राणि त्रीण्यष्टान्यथपञ्चवा ।

अष्टौ सहस्राण्यर्धं § वा शतान्यष्टापि वैशितुः ॥

पङ्केतहाणि शिरसि विन्यसे तदभावतः ॥

शमी पत्राणि तावन्ति ॥ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।

शतं द्विजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुञ्च ¶ धन्वने इत्यादि (तिसृणां) त्रयाणां प्रयोगः—

* नमो अलु नीलयीवाय सहस्राण्य मीदृषि ।

अथो यं अस्य सत्त्वानांऽहं तेभ्योऽकरं नमः ।

—न १५. ऽहम् ।

† पुरीङ्गन्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्यैवार्थः ।

‡ अक्ताभिर्मिश्रिताभिः ।

§ अर्धं अस्वारि सहस्राणि ।

॥ तावन्ति उक्त मन्त्राणां सम्यक्तत्त्वपाणि ।

¶ प्रमुञ्च धन्वनस्य सुभयो रविर्बो ज्योतिः ।

अथ ते हस्त इव नः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

क्षुब्धं मेकं चरित्वादी अपिच नववासरान् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरस्तरण कर्मणः ।
 महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा त्वचेनतु ॥
 कुशकण्टकहोमस्तु लक्षसंख्योऽथ शक्तिः ।
 विद्मेषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति त्वचप्रयोगः ॥—

पुरस्तरणमासां स्यात् पूर्वोक्तानां सूचामिव ।
 एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
 कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपो गच्छेत् सेनानीः पार्थिवविना ।
 दृष्ट्वाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
 यद्वा शत्रु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
 देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अथतश्च धनुस्त्वप् सङ्गमाच्च इतिपुर्धं ।

निग्रीथ्य शस्त्राणां मृग्या शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

विज्य धनः कपर्दिनो विज्रल्यो वाक्चवाप् उत ।

अनेशस्यैवव आभुरस्य निवहृधिः ॥ न १५. ११२२५

● याते हेति मीट्टुटम इधे वध्नव ते धनः ।

तवाऽद्यान् विजयतस्त मयकाया परिभृज ॥ १३ ॥

नमजे चत्वायुधायाऽनातनाय धृक्चरे ।

उभाभ्यां मृत ते नमो वाहृभ्यां तव चन्वने ॥ १४ ॥

परि ते धन्वनी हेति रक्षान् वक्षन् विजयतः ।

अथो य इपुधि नवाऽरे चकात्रिधेहितम् ॥ १४ ॥ १५.

खाति शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।

नश्वेदमन्त्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रूपद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानु वाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्य स श्वेत कमलैः शुभैः ।

अयुतं जुहुयादहो श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारिकम् ।

परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।

वराह मेषमांसानि जुहुयात्तत्संस्थया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरधोच्यते ।

मेहवान् स्नानले होमं कुर्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥

प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।

संख्या नवसहस्राणि होमान् मेहो विनश्यति ॥

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ते दिशां च पतयेन्ममः । इत्यादिः

नमः कृत्स्नीताय धावते सत्वनां पतयेन्ममः । इत्यन्तस्य त्रयोदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्येति शेषः । स च नमः सहस्रानाय निव्याधिना

अव्याधिनीनां पतयेन्ममः इत्यादिः नमो अन्तेभ्योऽन्यपतिभ्यश्च वो नमः

इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नमः अव्याधिनीत्यो विधिज्जनीभ्यश्च वीनमः । इत्यादिः

नमः नृभ्यः अन्यपतिभ्यश्च वीनमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मेहः प्रमेहरोगः—

अन्येषामपि कुष्ठादिरोगानां शान्तयेऽपि वा ।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये ।

त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरस्तरम् ॥

एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणमुग् भवेत् ।

अथ राज्यरमा वृद्धिं कामो राजा तु कारयेत् ॥

मन्त्रसिद्धे द्विजैः कर्म वक्ष्यमाणावदम्बितम् ।

यावदेकादशावृत्तिं रनयोरनुवाकयोः ॥

तावदेव सपर्यायात् पूर्वोक्ता तु दिने दिने ।

एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥

पूर्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजेत्यर्थः ।

एवं कृते राज्यलक्ष्मो निर्ध्न्यत्यूहं विवर्धते ।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्वीत ततः स्याष्टशतं जपेत् ।

* पञ्चमषष्ठयोः । पञ्चमे नमो भवाय च कृताय च । इत्यादीनि

नमः सोमस्याय च दीप्याय च इत्यानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

षष्ठे च नमो ज्येष्ठाय च कर्मिष्ठाय च इत्यादीनि

नमः श्रुताय च यत्तमेनाय च इत्यानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

† सप्तमस्य । नमः दन्तुष्याय चाङ्गनाय इत्यादि

नमो नाभ्याय च वाम्नाय च इत्यान्ये योऽत्र मन्वायकस्य ।

३८४ ।

पुरस्सरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
 चातुर्वर्ष्यं (र्षे)स्य वष्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।
 उदुम्बरं चलत्पत्रं न्यपोधन्नभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽश्वत्थः ।

समिधो दधिमध्वाज्यं संयुक्तांशुहुयादसौ ।
 आयुतं होमं संख्यास्त्रादृश्यं मेव समश्रुते ॥
 मेधाकामं तु जुहुयात् सहस्राणां तु पञ्चकम् ।
 कपिलाज्यं हविः प्रोक्तं मेवं मेधा समश्रुते ॥

अथ

अथ द्रापे इत्यस्य *—

कृत्वोपवासं मेकाहं जपेन्नान्नं मधायुतम् ।
 पुरस्सरणं मेवं स्यादथ चेत्तनकामना ॥
 आर्द्रायां जुहुयादान्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।
 धनं बहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥
 ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरस्तो भुवि रोगिणः ।
 जुहुयात् पञ्चसाहस्रौ दूर्वाणां ज्वरं शान्तये ॥
 दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्यं मिति परिभाषाया मुक्तम् ।
 अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकैकं तत्तदुद्भवाः ।
 समिधोजुहुया होमं संख्यात्वायुतं भवेत् ॥

* द्रापे चत्सस्यते इति नीललोहित ।

एषः पुरुषाणां मेधा पश्यन्तं सभि मांसरो मां एषा किंच नाम सन् ।

महाजनकृतद्रोहं शास्त्रार्थं होमं माचरेत् ।

तिलानां (तुवानां) ज्येनसन्निग्रहोमसंस्थापिचायुतम् ॥

अथ यातेरुद्रं शिवा तनूः शिवेत्थस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्वीत प्राणायामां स्ततः परम् ।

सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरस्करणं सिद्धये ॥

कन्यार्थी लभते कन्यां कृत्वा लाजान् हृतव्रतान् ।

अपामार्गसमिद्धो रत्नक्षीं नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकलषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।

अहोरात्रं सुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ॥

पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तरं शताहुतीः ।

ऋतुस्त्रातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्घिताम् ॥

भोजयेद्भुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ मानो महान्तं मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।

पुरस्करणं सिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताय कर्माणि ॥

* या ते रुद्रं शिवा तनूः शिवा विश्वभूषणो ।

शिवा रुद्रस्य भूषणो तथा नो रुद्रं शिवम् ॥

— इति १० अ. २ अ.

† मानो महान्तं मित्यस्य मानो यत्किञ्च मानं उच्यते मानं उच्यते ।

मा नो नष्टां पितरं मां मानं पितृ मानं कन्यो रुद्रं शिवम् ।

— इति १० अ. ५ अ.

स्त्रीपत्नीवालवृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।
 प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ।
 यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः ॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य * —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी पात्रं औदुम्बरे घृतम् ।
 निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवाभिमन्त्रणम् ॥
 सहस्रं संख्यया तेन स्वाग्नी वा मयितेऽपि वा ।
 जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याहृतिभिः शतम् ॥
 एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः ॥

अथ आरात्ते इत्यस्य † —

लक्ष्मणायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः ।
 मध्वक्षौ स्तण्डुलैः शुक्लैर्वर्जिते तस्य मायुषी ‡ ॥
 दिनत्रयमुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते ॥

इति ।

* मा न स्तोके तनयं मानं आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रोषिषः ।
 वीरान् मा नो रुद्र आसितो वधो रक्षितानो नमसा विधमते ।

—इति १० अ. ६ म.

† आरात्ते गोध्नं जलं पूरयन् लघ्वरीराय त्वं नमः ते अक्षु ।
 रक्षां नो अधिष देव उक्षाधः च नः शर्वो यन्म द्विवक्त्रं ।

—इति १० अ. ७ म.

‡ मायुषीः आयुधने । इन्द्रो नो कृणोत मा नो रात्रिं तनया
 वना इति कोषः ।

अथ मोदुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) त्रंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
 पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
 अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
 तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
 पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते शृगम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कच्छ मेकं चरित्वाद्दौ जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
 सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणां सुपद्वे ॥
 तच्छान्तये महीपालः कारये द्युताहुतीः ।
 समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
 ब्रीहयश्च यवाश्चापि क्षौमद्रव्यं तिला अपि ।
 यदि मारणकामः स्याज्जपेच्छत सहस्रकम् ॥
 ततो वल्लीक संभूत मृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
 मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेच्च तत् ।
 एवं कृते भवेन्मृत्युर्विहिषो नात्र संशयः ॥

* मोदुष्टस्य शिवतनूजिषो न सुसमाभवः । परमे तस्य आधुर्धं
 निधाय कृतिं वसान आचर्य पिनाक विभटाग्रहिः ।

—इति १० अ. १० म.

† सहस्राणि सहस्रानि वाचो भव हेतयः ।

तासां मोक्षानो भगवः पराधीना मुखा कृतिः ॥

—इति १० अ. १२ म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मन्त्रार्थानुक्तः ।
गौरवभीते रश्च नलिखितः ।

अथात्र सर्वत्र दक्षिण्यत्ता निरूप्यते । सापि महार्णवे

दक्षिणाद्युत्तमा मध्याऽधमाचेति विधामता ।

तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥

तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया च सहस्रिका ।

उत्तमा त्रिंशती सास्या द्विशती मध्यमा मता ॥

शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यथ कथ्यते ।

उत्तमातु चतुः षष्टि स्तदर्धं मध्यमा स्मृता ॥

चतुर्विंशति रस्यास्या दद्याम्यो विधिरुष्यते ।

सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्त्तृके ॥

शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्त्तृके ।

अथैककर्त्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥

सर्वत्र हि गुणां दद्यादाचार्यायतु दक्षिणाम् ।

वहुपूरुषनिष्याद्य उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥

अथैककर्त्तृके कर्त्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।

राज्ञां तत्कटशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥

अन्येषां मध्यमाऽऽन्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।

अ (सु) नुक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥

विभवे सति यो मोहा ऋकुर्याद्विधिविस्तरम् ।

नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥

इति दक्षिण्यत्ता ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्तिं प्रत्यवायं जिहीर्षया ।

स्तौमि स्यात्स्वरमाधीश चर्चनिर्भूत वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि
कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तडिदुपमित चक्षु दुक्त-
करवाल निखिलनिगमोपगीयमानसुरवरकरपरिषयविरचित चतुर
चरण शृङ्गारकमल कलितकपाल सरसिजासन सिंहासित समस्त-
व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसम्पन्नगुण निरवधिकापरिमाणनीहार
परीवार मरीचिविरिञ्चिध्यापार पात्रीजललीन ललितजटाजूटाभि-
राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्गालिङ्गि-
तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्कार सङ्काश
मत्तभृङ्ग संराव किङ्किनी कण्ठित ललित पदाङ्गतिक्लिन्नमही-
मण्डलाधाराण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाङ्मुख फूत्कारोत्-
कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत-
धाराधरध्वानगम्भीरवर्वरगलगवय फूलार निरस्त गङ्गर गुहा-
राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज
कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्र रुद्रहोमादौ येन्ये
विशेषा आगमोक्ता स्ते अन्यान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते रुद्राध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथः उपक्रान्त उपसंक्रियते ॥

आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः आर्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 विहिताकरणं ज्ञानं निषिद्धाचरणं तथा ।
 नाना नरकदं पुंसां हीनयोनौ च जन्मदम् ॥
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेद फलं मश्नुते ।
 आचारिणस्तु संयुक्तः सम्पूर्णं फलभाम् भवेत् ॥
 सर्वलक्षणं हीनोऽपि सम्यग्वा (समुदा)चारवान्नरः ।
 अन्नधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अन्नोपधनः सत्यवादी भूतानां मय्यहिंसकः ।
 अजिह्वश्च वदान्धश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अहन्त्यहनि विप्राणां कर्म नित्यमिहोदितम् ।
 अङ्गा निर्वर्त्यन्ते यस्मादाङ्गिकां तद्विदुर्वुधाः ॥
 अनन्ताङ्गिकं नामिदं मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
 अनन्तेन कृतं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
 नागदेव तनूजोऽयं भट्टोऽनन्तो महामतिः ।
 आङ्गिकासूतं सेकेन द्विजवृक्षानवर्हयत् ॥
 अस्मिन् अन्यं सहस्राणि आङ्गिकास्य विधौ बुधाः ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिन्नैर्जयति सर्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
 रचितं त्वान्निकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
 अनेन ग्रन्थदोषेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
 अपास्य कथं कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
 वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
 भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्भैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथम ग्राहिना
 श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये
 निबन्धे द्वितीयसूक्तो ग्राहिकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुच मानसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काख्यग्राही सतां मुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठासुङ्गर्तादि कालेनावर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्येको हृदये स्थात् स मे हरिः ॥

उक्तानां कर्मणां काले कर्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते ।
स च षोढा अष्टोऽयनस्तुर्मासः पक्षो दिवसश्चे(ह)ति । तत्र
अष्टः षष्टि मेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धार्तराष्ट्रस्तथा ॥
वहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽप्ययः ॥
सर्वजित् सर्वधारीच विरोधी विक्रान्तिः खुरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच * विकारी शार्ङ्गरी भ्रुवः ।
 शुभक्तच्छोभनः क्रोधी विश्वावसु पराभवौ ॥
 भ्रुवङ्गः कौलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च भ्रान (न्दी)न्दो राक्षसां गलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्भृती ॥
 दुन्दुभीरुधरोद्गारी रक्ता(क्षी)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥
 इति ।

अयं सौरर्तु चयात्मकं । “सौरर्तु चितयं प्रदिष्टमयन” मिति
 दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण सुत्तरं चेति । तत्र कर्क-
 संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्ति रुत्तरं । अनयो विनियोग माह
 सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदसुखे रवौ ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

माहभैरव वाराह नरसिंहद्विविक्तमाः ।
 महिषासुर हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

* वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्वं वचने
 दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव माप्नात् ।

ऋतु मासद्वयात्मकः स च षोढा वसन्तशीतवर्षाशरत्तुमन्त-
 शिशिरभेदात् । मन्तमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

इयाककत्वमस्याऽविह मिति । स हेधा चान्द्रः सौरश्च । चैत्रारभो
वसन्तादिचान्द्रः, मीनारभोमेषारभो वा सौरः, मीनमेघयो मेष-
वृषयोर्वा वसन्त इति बोधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोग माह
त्रिकाण्डमच्छनेः—

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

तदभावेतु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदाम्मतम् ॥

मासा येनाद्या सतुर्धा भिद्यन्ते । तदाह माधवाचार्यः—

मासालु सावनः सौरचान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी ।

दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्वयोः ।

सौरो रात्रः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिके परः * ॥

इति ।

दर्शान्तचान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणेभागे इतरसु उत्तरेभागे
व्यवक्रियते । संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः । त्रिंशद्दिनः
सावनः । नाक्षत्र परिवर्त्तनेन नाक्षत्रः ।

एतेषां व्यवस्था माह गर्गः—

सौरो मासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आन्दिके पितृकृत्येच चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा ।

सावनेनैवकर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

इति ।

* विप्रश्च दर्शान्तः वैश्वस्य पूर्णिमान्तः इत्यर्थः । परी नाचनः ।

विष्णु धर्म—

नक्षत्रसंवाख्ययनानि चेन्दो मसिन् कुर्वाद् भगणात्मकेन ।

इति ।

ब्राह्मे—

तिथि कृत्येष कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।

असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥

अध्यामासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्यति संवत्सकः ।

त्रय स्वाध्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतो उभौ ॥

शुद्धौ त्रीते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।

काम्यारब्धं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥

आरब्धं मलमासात् प्राक् कच्छं सत्रादिकं तु यत् ।

तत् समाप्यं सावनस्य मासस्थानति लङ्घनात् § ॥

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

† अर्थाद्विमासोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्यतिषु विच्येव विवाहादि महत्तत्कार्येषु न कार्यानि त्रीतस्मार्त्तं कच्छादिषु तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यत्र नक्षत्रदिनं साध्यं कर्त्तुं आरब्धं तत्र तथाविध सावन मासानुरोधेन लङ्घनासेऽपि तत् समापनं कार्यं नित्यर्थः ।

आरम्भस्य समाप्तेः मध्ये स्यादेत् मलिन्युचः ।
 प्रवृत्तमखिलं कार्यं तदानुष्ठेयं मेव तु ॥
 कारीर्यादि तु यत् कार्यं तस्मात्प्रसन्नं समापने ।
 कार्यं कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया अप्रसन्नत्वात् * ॥
 अनन्य गतिकं नित्यमस्मि होवादि (कारयेत्) न त्यजेत् ।
 गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्जयेत् † ॥
 अगति यद्वैद्यं ज्ञानं जातेष्टि गति संयुता ‡ ॥
 इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवत् मता ॥
 शुद्ध मास वृत्तानां तु मलिने प्रथमाब्धिकम् ।

- * कारीरी नाम यागविशेषः । अथयद्वैद्यं युष्यतां शस्त्रानां उष्ट्रा मन्त्रैर्वन-
 तन् फलम् । अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न स्यादिति ।
- † अथिहोवादि रत्नस्य गतिकस्य मन्त्रः कर्तव्यत्वान् । तद्वैद्योक्त्या
 संमयागादि गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।
- ‡ अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । यद्वैद्यं ज्ञानस्य अथन्यगतिकस्य
 च मलिन्युचं यद्वैद्यं सति तद्विहितस्य ज्ञानस्य ग्राहकानि कर्तुमशक्यत्वान्
 बोध्यम् । "वैज्ञानं वादस्य कपालं निर्वदेत् पुनर्जाते इति विहितताया
 जातेष्टिः पुनर्जातगान्तरकानि प्राप्तव्येऽपि जातेष्टि जातकर्तव्यं सन्ध-
 पानानां क्रमेण विहितत्वान् तदानीं तत् करणं च कदाचित् वाच-
 विपत्तिश्चापि स्यात् । अतस्तत्रा ग्राह्या मन्त्रोपापमनेऽपि तदा-
 चरणान् तस्याः सगतिकस्य मिति भावः । यथाच अनन्यगतिकं
 नैमित्तिकं मुखमासंऽपि कार्यं गत्यन्तरयुतं तु नैत्यर्थः ।

मलमास वृत्तानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म यद्वृणु जन्मनीः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेतौ जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आहं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वं परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आहं दर्शेऽप्यहरहः आह मूलादि मासिकम् ॥
 मल्लिङ्गुचान्दमासेषु वृत्तानां आह माब्दिकम् ।
 आहं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम चापयणं साम्ने रिष्टिच पर्व्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभस्त्रापेय वर्ज्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्रच ॥

इति ।

-
- पूर्वाब्दे एव वैशादी वृत्तानां पराब्दे वैशादी मलमासत्वे मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।
 मलमास वैशादी वृत्तस्य प्रथमाब्दिक आहं पुनर्वैशादी मलमासत्वे मलमासे एव कर्तव्यं न तु एव वैश्वे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

माघमासे परित्याग्याः सौमन्ताचाशने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं आद्यं मलमासे शुद्धमासेच कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तथा माघव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आद्यं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तैः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्थातुं कुर्वीत मलिङ्गुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयायुते तु । मलमासे आहटिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृद्वेयेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डीकं आद्यं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं मसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं आह मेवम् मामहयेऽपि च ॥

मलमास स्मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म यद्वृणु जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हविर्ती जातकर्म च ॥
 रोगे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्वं मूलादि मासिकम् ॥
 मलिनकुचान्यमासेषु स्मृतानां आह्वं माब्दिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्णानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम चाग्रयणं साम्ने रिष्टिषु पर्व्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्ज्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥

इति ।

• पूर्वाब्दे एव वैशादी स्मृतानां पराब्दे वैशादी मलमासत्वे मलमास
 एक प्रत्यमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

मलमास वैशादी चतस्र प्रत्याब्दिक आह्वं पुनर्वैशादी मलमासत्वे मल-
 मासे एव कर्तव्यं न तु एव वैशादे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

मासिमासे परित्याग्याः सौमन्ताचाशने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं आहं मलमासे शुद्धमासेच कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तथा माधव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आहं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलमासे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयायुते तु । मलमासे आहटिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृद्वेयेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डीकं आहं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं मसंक्रान्ती संक्रान्ती पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं आहं मेवम् मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृषपाराशर स्मृता वृत्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया । अयमासे मृतस्य तु यस्यास्थिभ्यः पूर्वार्धे मृतः सैवतिथिः
अयमासात् पूर्वमासस्याग्राह्या । उत्तरार्धे चेन्मृतस्तदा उत्तर-
मासस्था ।

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।

मासाविति वृधैश्चिन्त्यौ अयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रेः ।

मलमास व्रत मुक्तं हेमाद्रौ पात्रे ।

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडभरिपर्युतानि च ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।

साज्यानि गुड मिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथोदान फलं लभेत् ।

एकस्मिन् वाहनि तथा भक्ति शक्त्याद्यभावतः ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्य पात्रे निधाय च ।

सष्टतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः —

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वं पाप प्रणाशनः ।

अपूपान्न प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ।

व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्धय ॥

यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण निमेष घटिकादिना ।
 यो वक्ष्यति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुक्षेत्रं मयं देशः कालः पञ्च द्विजोहरिः ।
 पृथ्वीसममिदं दानं गृह्णाण पुरुषोत्तम ॥
 मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ।
 पुनः पौत्राभि वृक्षार्थं तव दास्यामि भास्कर ॥
 इति ।

अथ पक्षः—

स च हेष्वा शुक्लः क्षण्येति ।
 देवेमुख्यः शुक्लपक्षः क्षणः पित्रेण विशिष्यते ।
 इति माधवाचार्योक्तेः ।

अथ तिथिः—

सा च हेष्वा शुक्ला विद्वाचेति ।
 तदाह माधवाचार्यः—
 शुक्लाविद्वा * तिथिः शुक्ला हीना तिथ्यान्वयाहनि ।
 उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसुहृत्तकैः ॥

* तिथिः प्रथमतो द्विविधा शुक्ला विद्वा च । तत्र सूर्योदयसारथ्य सूर्यास्त
 पर्यन्तं कालवदे चहनि अन्वया पूर्वया उत्तरया वा तिथ्यारविता
 तिथिः शुद्धेत्यर्थः । उदयमपि तावन्मात्रं साध्यं कर्माणि । एतेन सूर्यो-
 दय सारथ्य द्वितीय सूर्योदय पर्यन्ता सर्वत्र कर्माणि शुद्धेति कैमुतिक
 व्याशेषं सूचितम् ।

सायं तूत्तरया तद्वन्मूनायातु न विध्यते ।
 वेध्याऽपि त्रिसुङ्गसैव न न्यूना वेध मर्हति ॥
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पित्रेऽपि कर्मणि ।
 उपवासः शैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
 दानं च षड्विधं देवं क्रमादत्र विविच्यते ।
 एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रां द्विविधं मीर्यते ।

अथ प्रतिपत्तिर्णीयते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्या कृष्णविद्या द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्या दापराह्निकी ॥
 तदभावे तु सायान्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 प्रातः सङ्गव मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ ॥
 अत्र) चान्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्विचारादि भागतः ।
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गव्यः प्रातरिच्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् च * तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 यामत्रयोर्द्विगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ।
 वक्ष्यन्तव च पूर्वेषु उपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
 शुद्धाधिकातु कृष्णापि पूर्वा संपूर्ति सभवात् ॥

* समाव्यते इति शेषः ।

† पूर्वं विज्ञेयं तिथिं मुख्यम् । तस्या मकरादि विज्ञेयं सति । विज्ञेय
 पूर्वविज्ञायां विहितं कर्मोत्तरविज्ञायां अपि तत् कर्मव्य
 मिति भावः ।

अङ्गीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
 परेद्युरेव पूर्वेषु रेव व्याप्तिर्दिनद्वये ॥
 नोभयबोभयवांशे साम्यं वैषम्यं मित्त्वमी ।
 षट्पक्षास्तेषु १ चेकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ चेकदेशतः ।
 समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्टताम् ॥
 अथवाह्नस्यैकभक्तस्य कालस्वप्नानुसारतः ।
 उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
 प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि व्याप्तिर्दिनद्वये ।
 अव्याप्तिर्वाद्यवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वद्योत्तरा ॥
 सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ३ न प्रदोषगा ।
 अयाचिते तु तिथयः स्त्रोकार्था उपवासवत् ॥
 सोदय चि मुहूर्त्तायां १ कुर्याद्दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वेतु पूर्वेषु सादनुष्ठितिः ॥

परेद्युरेव तद् व्याप्तिः पूर्वेषु वा दिनद्वये । इत्याकरं पाठः ।
 पूर्वेषु रेव मध्याह्नव्याप्ति रित्यंशः पक्षः । उत्तरेद्युरेव तर्हि स्वपरः ।
 दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्वः । नैककिञ्चपि दिने मध्याह्नव्याप्ति
 रित्यपरः । कश्चिन्नपि दिने न सन्पूर्वं मध्याह्न व्याप्तिः किन्नुभयत्रैव
 च भ्रत सहासि रित्यन्वः पक्षः । अयं च पक्षोऽन्वयः साम्यं वैषम्याभ्यां
 विधा भिद्यते इत्यसौ षट् पक्षाः ।
 मुखेति शेषः । प्रदोषव्याप्ति न्तु तन्वानुक्त्य इति भावः ।
 हृद्देशेन सदिता स्वयो मुहूर्त्ता यस्या मिति विवक्षितः ।

परत्रैव तथात्वञ्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिज्ञये ।
 तिथेः साम्येव वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
 अस्यशं (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्ती पूर्व्वगृह्यताम् ॥
 एकांदिष्टे तु मध्याह्न युक्ता स्या देकभक्तवत् ।
 एकदेश समव्याप्ती ज्ञये पूर्व्वान्यथोत्तरा ॥
 कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्ति रात्रिदिक् उत्तमा ।
 तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
 ज्ञये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिष्वेदपराह्णयोः ।
 न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिज्ञया वृद्धतिथेस्तु तौ ॥
 साम्ये तूद्धतिथे ग्राह्या परविष्टैव वृद्धवत् ।
 नस्यश्वेदपराह्णौ चेत् पूर्वास्यात् कुतपोवृद्धा ॥
 वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्ती ग्राह्या महत्त्वतः ।
 साम्येन चेत् ज्ञये पूर्वा परास्यावृद्धिसाम्ययोः ॥
 वृद्धिसाम्य ज्ञया ग्राह्यतिथिगा नोद्धृगा इह ।
 पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिसुहृत्तगा ॥
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविद्धा ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्व्वेद्युः सोदय त्रिसुहृत्तमस्य, परेद्युः रिव सोदय त्रिसुहृत्तं
 व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथिर्द्विविधस्य साम्यान्तरोधेन निर्णयः । तत्र
 ग्राह्यतिथेः ज्ञये पूर्वा साम्यं वृद्धौ चोत्तरेति वक्तव्यम् ।

† प्रातः सुहृत्तं यथाह्णिकम् । अपरा भिक्षा पूर्व्वेद्युस्त्रिसुहृत्तं व्यापिनी परेद्युः
 कदापि नोत्तरेति सर्वथा असती चेत्तर्थाः । अयमर्थः । यद्यपि द्वितीया
 कदा पूर्वा शुक्ला परा इति सामान्यतो निर्णयं तथापि पूर्व्वेद्युः स्त्रिसुहृत्तं

सञ्चारणीयः सामान्यान्तिविषु प्रतिपन्नः ॥

अथ द्वितीया—

रश्माद्वितीया पूर्वास्यादुत्तरास्याद्वितीया ।

परेऽङ्गि नास्ति चेत् पूर्वविद्याऽप्यस्तु त्रितान्तरे ।

सुहृत्तं मात्र सत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥

यथाविद्याया मध्येवं गच्छयोग † प्रशंसनात् ।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपोष्वा गच्छनाथ व्रतस्तु ।

मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्वक्त्राग चतुर्थ्यपि ॥

परेद्युरेव मध्याह्न व्याप्तौ विज्ञेय सोत्तरा ।

अथवा पूर्वविद्यैव तद्वक्त्राग ‡ प्रशंसनात् ॥

पूर्वेद्युरेव तद्वक्त्राग पूर्वा सर्प म्रिया तिथिः ।

व्यापित एव कृत्वा पूर्वा नीचेत् परैव । यदि परदिनेऽपि वि सुहृत्तं-
न्मुना नास्ति वा तदापि पूर्वैव । एव परदिने च सुहृत्तं व्यापित
एव यत्ना परा, यदि परदिने ततो न्युना नास्ति वा तदापि पूर्वैव ।
* परे दिने इत्यर्थः । सुहृत्तं नास्ति पूर्वविद्या विषय मिति केचित् ।
परदिने सुहृत्तं मात्र सत्वेऽपीत्यर्थः । ते तु वदन्ति सुहृत्तं नास्ति
मतान्तरं न तु सत्यमुक्तं । तन्मते चित्तुहृत्तादिर इत्येति । यथावि-
द्याया मिति तु पूर्वदिने चट्टिक्तावसोत्तरं प्रवक्ष्येति । तदा तस्याः
कालात्वेऽपि विविच विद्यायाभावेन पुष्पांस्तु यद्विद्यादिति भावः ।

† मन्त्रे गच्छपति कश्चिपि चतुर्थीति यावत् ।

‡ माता मातृदेवताका द्वितीया ।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥

गौर्याः शुद्धजयाप्यसु नागविद्या निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्या स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।

उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्यापि गृह्यताम् ।

विना द्वादश माङ्गीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्व्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अलाभे पूर्व्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।

दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्व्वविद्याविधीयते ॥

पञ्चदशेऽप्युत्तरयुक् † शिवशक्तिं महोत्सवे ।

* नाचत्र नव मितत् त्रिसाद्वि मतेतु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।

कृष्णापूर्वा युता सिता परयुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकोक्तेः ।

वस्तुतस्तु साधनोक्तिरुपवासविषया । प्रतिपत्तयाम्नी चैव

सावित्री भूत पुर्व्विमा । नवमी दशमी चैव नोपोद्याः परसंयुताः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् ।

† पञ्चदशे प्युत्तरैव इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगीतु पूर्व्वेव * ग्रहान् ज्येष्ठाव्रततिथिः ॥
 मध्याह्नादूर्ध्वं सृज्यते परेषु सा प्रशस्यते ।
 ज्येष्ठर्च भागवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
 जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजम्भाष्टमीव्रतात् ।
 शुद्धाच सप्तमीविद्येत्येवं जम्भाष्टमी द्विधा ॥
 सप्तमी चेन्निशीयात् प्राग्विद्वा शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्वाच त्रिविधेभ्यः ॥
 निशीथ योगः पूर्व्वेषु परेषुर्वा द्वयोक्त ।
 पूर्व्वेव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥
 षष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
 शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्वा विद्वाधिकेति च ॥
 शुद्धायामपि विद्वायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ।
 शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
 नैकयोगेऽस्ति सन्देहोद्विद्योगे प्रथमं दिनम् ।
 सदा निशीथे पक्षाहेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
 योग स्त्रिधापि पूर्व्वेषु सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

* ज्येष्ठर्च्यमे पूर्वापि इत्याकरे पाठः ।

† या पूर्व्वदिने सप्तमीयोगं समाप्तमती तत्रैव समाप्यते सा षष्टमी महा ।

या तु पूर्व्वदिने सम्पुर्णा सती परदिनेऽपौषतिः सरति सा महाधिका ।

या पुनः सप्तमीयुक्तापि पूर्व्वदिन एव समाप्यते सा विद्वा ।

यान् पूर्व्वदिने सप्तमीविद्वागतो परदिनेऽपि निःसरति सा विद्वाधिका ।

इति ।

विषाधिकाया मध्येकदिन योगे स गृह्यताम् ॥
 द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निग्रीधे वृत्तिभेदतः ।
 तद्वृत्तिर्दिन एकस्त्रिभुभयो नौभयो रिति ॥
 एकस्त्रिंशेत्तद्दिनं स्यात् पञ्चयोरन्वयोः प(रा)रम् ।
 बुधे सोमे जयन्ती चेशारे सातिफलप्रदा ॥
 तिथ्यन्वयो हयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् ।
 एकस्यान्ते मध्यसंख्यादुष्कवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्या दृश्ययोग प्रशस्तितः ।
 नोपवासद्वयं कार्यं सुपोष्यं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविधैव पञ्चयोरुभयोरपि * ।
 न कुर्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

जज्ञा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

सनत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्ठा पञ्चयोः शुक्ल ज्ञानयोः ।
 तस्यां तु भोजनं कुर्वन् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

* मध्वाचारानुवर्तनी पुनर्ग्रसुसमन्विता ।

याज्ञा नैवाष्टमीपुक्ता सनत्कुमारपि वैचर्यैः ॥

इति कनकाक्षरः ।

वरं स्वमाह्वगमनं वरं गोमांसभक्षयम् ।
 वरं इत्या सुरापानं नात्र भिक्षादशीदिने ॥
 साय माद्यन्तयो रक्षोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवास फलं प्रेषुर्जज्ञाद् भक्षयतुष्टयम् ॥

अथ सुपवासो नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥
 उपेत्या (इत्युक्त्या)तिक्रमे दोषं श्रुते रत्नाग चोदनात् ।
 फलाश्रुतेर्वीक्षयाच तन्नित्यं मिति कीर्तितम् ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
 एकादश्या सुपवसेन कदाचिदतिक्रमेत् ॥
 परमापदं मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 सूतके श्रुतकेचैव न त्वजेद्द्वादशीव्रतम् ॥
 पक्षे पक्षेच कर्त्तव्यं भिक्षादश्यामुपोषणम् ।
 उपवासे त्वयज्ञाना मयीतेर्हर्षं जीविनाम् ॥
 एकभक्तादिकं कार्यं माह वीधायनो मुनिः ।
 एक भक्तेन नक्त्रेण तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्वादिशिको भवेत् ।
 पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्वीत मानवः ॥
 असामर्थ्यं शरीरस्य व्रतेषु समुपस्थिते ।
 कारयेद्दक्षपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
 भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिकः ।
 एवामभाव एवान्धं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पित्र माह स्वस्र आह गुर्व्येच विशेषतः ।
 उपवासं प्रकुर्वीणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
 दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिताहि सा ।
 नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।
 यन्नजं फल माप्नोति प्राङ्गुरेवं विपश्चितः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 राज्यस्य क्षत्रियस्यार्थं एकादश्या मुपोषितः ।
 पुरोधाः क्षत्रियस्यार्थं फलं प्राप्नोतिनिश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते ते तु स्वयं विप्राः समग्रं फल माप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्तादशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
 एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 इत्याद्यस्य नित्यत्वावबोधकम् ।
 एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गं मोक्षं प्रदाहोषा राज्यं पुत्रं प्रदायिनी ॥
 सुकलत्रप्रदाहोषा शरीरारोग्यदायिनी ।
 अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 इत्यादि काम्यत्वावबोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
 काम्येऽप्युपक्रमदूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्त्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।

दशम्या उपवासस्य प्रकुर्याद्भक्तधावनम् ॥

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविषः ।

अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ॥

इदमक्षारादिकं मन्यस्य विहित प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये
तदुपसंहारस्य आवश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेषु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्थं च फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः सङ्गीकरणाच्च ।

एतद् व्रतारम्भमन्त्रो विष्णुधर्मोत्तरे—

शरीरं मनः करणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वसु ममेह शर्म पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तः शुद्धिं वह्निः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽप्युतः ।

स करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

वाङ्मोपघाताननघो वीर्याश्च * भगवानजः ।

शमं नयत्वन्तात्मा विष्णुसेतसि संस्थितः ॥

इति ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रीवक्ष्यते—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानि च ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणैर्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्मोत्तरे—

तत्कथं जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तस्यैव कीर्तनं स्मरणादिकम् ॥

एकादश्यां विशेषेण मोक्षार्थं भोजनव्ययम् ।

रात्रौ जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्तनम् ॥

उपवासकृतान्ते गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्भनितासङ्गादयः तैर्वर्जितं स्वयत्तः

वासः अहीरात्र मवस्थान मित्यर्थः ।

भोगालु विष्णुरहस्ये—

स्मृत्यालोकन गन्धादिस्त्रादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाभिकाङ्क्षम् ॥

गानाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चालुलीपनम् ।

असक्तजलपानं च दिवास्त्रापं च मैथुनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाकृतम् ॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभावश्च मन्त्रतास्त्रीलादिकं उप-
पासादिषु वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

वह्निर्गर्मान्धजान् सूतिं पतितं च रजस्वलात् ।
नसृशे चाभिभाषेत नेषेत व्रतवासरे ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेहन्तधावनम् ।
श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रप्राश्य विशुध्यति ॥

केचित्तु—

तत्र पणैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।
तयोरपि हि कुर्वीत जम्बूद्वीपान्तरपणैः ॥

इत्याहुः ।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शास्ताभिः सङ्गयनादपि ।
भिद्यते ब्रह्मचर्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात् ॥

इति च ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः ।
नानापुण्यैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुण्यमण्डपम् ।
कृत्वा चावरणं पञ्चाङ्गागरं कारयेन्नृपि ॥

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं अक्षया सुसमाहितः ।

प्रातः ज्ञात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

अन्नान तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण ‡ ॥

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्दर्शयित्वा ह्युपोदकीम्† ।

इति ।

आधवाचार्योऽपि—

जयन्तीव्रतवक्तित्वं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।

अरुणोदयवेधोऽनवेधः सूर्योदये तथा ‡ ॥

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव आर्त्तयोः क्रमात् ।

कला काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् ॥

वैखानसाद्यागमोक्तदीर्घा प्राप्नोहि वैष्णवः § ।

विद्या त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥

एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्स्वर्णतां दिनम् ।

पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

• अन्नानतिमिरान्धस्येति मन्त्रेणानेन केचन ।

प्रसौद सुमुखो गाय शानद्वटिप्रदो भव ॥

† उपोदकी पूतिका द्वादश्यां तदुभयत्र निवेधात् ।

‡ उदयात् प्राक् चतसो गाड़िका अरुणोदयः । तत्र दशमी प्रवेक्षे
ऽरुणोदय वेधः सूर्योदये तत् प्रवेक्षे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना गारुड पञ्चरात्रादि परिग्रहः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि
मानवतः अथपि स ज्ञाते एव तथापि तेन अरुणोदयविज्ञापि
संभवा त्याज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनस्तु—

एकादशी यदा शुद्धा द्वादशेवातिरिच्यते ।
उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत् ॥
कला वा चटिका वापि परेषुर्द्वादशी यदि ।
द्वादश द्वादशी ईदृशः । पूर्वेषुः पारणे कृते * ॥
इति पञ्च पुराणोक्तेरित्याहुः ।

उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि ।
तदा परदिनं ग्राह्यं मिति वैष्णव सम्प्रतिः ॥
परमापदं मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
नैकादशीं त्यजेदयस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा दविभ्रुतः ।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।
यथा शुक्ला तथा कृष्णा ज्योतिष्ठा वैष्णवैः सदा ॥
इति पञ्चपुराणोक्तस्मार्तनिर्णय उच्यते ।
एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।
तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥
एकादशी मासं वृक्षौ गृह्णियत्वोर्ध्ववस्त्रितिः ।
उपोष्या गृह्णिभिः पूर्वा यतिभिः सूक्ष्मरातिभिः ।
द्वादशी मात्रं वृक्षौ तु शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते ॥
शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ।
द्वादशी मासं वृक्षौ तु स्मार्तैः पूर्वैवकार्यं त्यज्यः ॥

* वयोदश्यां तु पारवर्गिकद्वादशीतत्वं पाठः ।

यत्तु हेमाद्री—

बहुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राप्ता त्रयोदक्षां तु पारणम् ।

इति मार्कण्डेय वचनम् ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पारणाच्च त्रयोदक्षा माप्तेयं मामकी सुने ॥

इति पद्मपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति मन्तव्यम्

विवादिषु च सर्वेषु द्वादक्षां समुपोषणम् ।

वैष्णवसु तदा कुर्यात् त्रयोदक्षां तु पारयेत् ॥

इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादक्षां न भुञ्जीत पक्षयोः भयोरपि ।

वनस्य यति धर्मोऽयं शुक्ला मेव सदागृही ॥

इति देवलवचनम् ।

शयनी बोधनी चैव याज्ज्यैकादशी भवेत् ।

सैवीपास्त्रा * गृहस्थेन नाम्नाज्ज्याकदाचन ॥

इति पाद्मवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्थस्य यतैकैकादशीद्वये ।

* सैवीपोषा इति वक्तुं निबन्धेन पाठः ।

उपवासी गृहस्थश्च शुक्लाया मेव पुत्रिणः ।

इति सुमन्तु वचनं च ।

पुत्रवद् गृहस्थश्च कृष्णैकादश्युपवासं निषेधति ।

तदवैष्णवविषयम्—

पुत्रवांश्च गृहस्थश्च वन्धुयुक्तं स्तथैव च ।

उभयोः पक्षयोश्चैव व्रतं कुर्याच्च वैष्णवः ।

इति नारदोक्तेः ।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्यम् ।

तदुक्तं वायव्यसंहितायाम्—

उपवासनिषेधे तु * किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्पत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाण्डम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाय वायुः प्रशस्तं मन्त्रोत्तरमुत्तरं च ।†

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते ।

माधवीये कात्यायनः—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्योऽष्टाशीतिन्यूनवत्सरः ।

* उपवासे निषिद्धे तु इति काममाधवीये पाठः ।

† उपवासान्तरयन्तु एकभक्तादीनि कुर्यात् ।

तथा च श्रुतिः—

उपवासं त्यजन्नासौ मर्त्योऽति बह्वर्जोऽपि नृपम् ।

एकभक्तादिकं कार्यं साह्यं शीघ्रावमो मुनिः । इति ।

एकादशी सुपवसेत् पक्षयोक्तभयोरपि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥

इति ।

यत्तु—

पत्न्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

प्रायुष्यं हरेते भर्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥

इति विष्णु वचनं तत्तु भर्तुर्ननुष्ठाविषयम् ।

भार्या पत्यु मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वहये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ॥

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्म पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराश्रं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् * ॥

शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजनं मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असक्तजलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्चणात् ।

* अश्वीपक्षवर्जिते तद्विने भोजनमाश्रयात् सामीप्यात् पूर्वोपरदिनयो रंक्षकं ।

उपवासः प्रशस्येत दिवास्त्रापाञ्च मैथुनात् ।

अशक्नो चाम्बुपानेन नोपवासः प्रशस्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि —

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तसुक्तं सङ्गृहे—

स्नेहं हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्नेह्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रतौ कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥

मिथ्यावादे दिवास्त्रापे बहुशोऽम्बुनिषेधे ।

अष्टाक्षरं † व्रतौजसा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

पैठोन्निरपि —

ताम्बूलचर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेधे ।

व्रतलोपो नचेत् कुर्यात् कृष्णनामजपं हृदि ॥

इति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तर्धानम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासममं कुलम् ‡ ।

दृष्ट्वा पर्वैः सदा कुर्यादमानेकादर्शी विना ॥

इति दृष्टादेरपि निषेधः ।

* निराकृतं दोषजनकत्वेन सुनिर्मिच्छिदम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्याकाशम् अम्बुनिमिषः ।

‡ इति व्रत कुलानि च । इति माधवोपनिषत् पाठः ।

प्रमादादन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ॥

गायत्र्याः शतसंपूतं मन्त्रं प्राश्य विमुञ्चति ।

वर्जयेत् पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां आह्नप्राप्तौ माधवीये कात्यायनः ।

उपवासो यदानित्यः आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ॥

उपवासं तदाकुर्व्यादप्रायः पिबसेवितम् ।

मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पिबदेवांश्चाजिघ्रेतपिबसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निवन्धेच ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोऽनृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति
चन्द्रोदये च पञ्चपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्नं माचरेत् ॥

न चात्र काशलोपः शङ्करः । तदादिवाभिसम्बन्धात्तदन्त-
मपकर्षेष्वादिति तदन्तापकर्षः । मांसव्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेव च ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।

एकादश्यां ततो नैव आह्नं कुर्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माध्वीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णं मुदमुखः ॥

उपवासं तु गृहीत्वाद् यद्वा बाध्यं धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः स्वित्वाह मपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा देवाग्ने त्वमुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केनैव ।

प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिं प्रदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ज्यान्याह वृक्षस्यतिः—

दिवानिद्रां पराञ्च च पुनर्भोजनं मैथुने ।

क्षौद्रं कांक्षामिषे तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

पुनर्भोजनं मध्याह्ने भारं चायासं मैथुने ।

उपवासफलं हन्यु दिवानिद्राञ्च पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म—

असश्वायान् हि सश्वायं तुलस्वतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

• दीदुम्बरं तावम् ।

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह विष्णुः—

सूतके सूतके वापि नत्याज्यं द्वादशी व्रतम् ॥

त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्रवम् * ।

तत्र त्यक्तं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वाविधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥

इति मातृस्थोक्तेः ।

एतद्भजस्वलयपि कार्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पाद्मोक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते तु यथाशक्ति कार्याः ।

इति विष्णाय कुर्वीतावश्य मेकादशी व्रतम् ।

विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिर्वर्जितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि अवर्ण्यं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवर्णान्विता ।

तयो(रप्यु)पवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दीप्तेः) दीये

उपवासइयाशक्तौ द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

* भूतानां संप्रवोक्तवस्तुपर्यन्तमप्यवधिर्नित्यः ।

अथाष्टौ महाद्वादशीः ।

तत्र शुद्धाधिकैकादशी बुता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा ।
द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धमाना वज्रुली । वासरत्रयस्य स्पर्शिनी
त्रिस्तुशा । अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धनी । पुष्यर्चयुता
जया । अन्नर्चयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणी-
बुता पापनाशनी । अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका
विवरणादौ द्रष्टव्यानि । विष्णुमीति कामः पापक्षयमुक्तिकामः
एता अष्टौ महाद्वादशी रूपवसेत् ।

एकादशी सुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अशक्नौ द्वादशी मेव ।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुष्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अत्राष्ट महाद्वादशीषु अन्नं द्वादश्युपवास एवकार्यः सोऽपि
द्वादशी अवनयो मध्याह्न योगे सत्येव ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवनान्विता ।

प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अतएव माधवाचार्योऽपि अन्यद्वादशाः
मुपवास मनुक्ताः ॥

अवनेन बुताचेत् स्याद्द्वादशी मा हि वैष्णवेः ।

ज्ञातं सोपोषणीयास्यादिति वेदविदाम्मतम् ॥ इति ।

यदा द्वादश्या तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्रौ माख्ये -

यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने ।

उषः काले दयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि--

अल्पाया मथविप्रेन्द्र द्वादश्यामक्षयोदये ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दान होमादि संयुताः ।

इति ।

द्वादश्यतिक्रमे दोष माह विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥

द्वादश द्वादशो हन्ति द्वादशी यदि लङ्घिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति चन्द्र
दयेच । द्वादशी आहं त्रयोदशी आह मपि कला मात्र द्वादश
सेव कार्यम् । तथाहि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

द्वादशो चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्ध्वं मेवहि ।

आपराह्ताः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शश्वशसनात् ।

इति ।

सङ्कटे तु माधवीये देवलः--

सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गित् पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

अग्निताऽनशितायस्मा दापोविहङ्गिरीरिताः ।

अश्वसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥

इति ।

अत्र विशेष उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः ॥

इति ।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवहि पारणम् ॥

कुर्वीत मतिमान्नित्यं विना धारणं पारणम् ॥

इति गौतमेः ।

प्रमादा देकदश्युपवासातिक्रमे अपराह्वाराह ।

एकादशी विप्रुता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत् परमं पदम् ॥

इति ।

एव मेकादशीं निर्णीय व्रतान्तरे निर्णय माह

माधवाचार्यः—

उपवास व्रतादन्यव्रतं मार्गं मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमीविद्वा मेता मेकादशीं त्यजेत् ॥

द्वादशी पूर्वविद्यैव निखिलेषु व्रतेष्वपि ।

शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी * ॥

* परदिने विमुक्तान्तांशं कृष्णत्रयोदश्यापि पूर्वेव सर्वकर्मसु याज्या ।

परदिने मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी परविहं भवत्येव ।

अन्नाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गं त्रयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराङ्गिकी * ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णाचतुर्दशी † ।
 उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या नक्षत्रेति तिथिः ॥
 शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैत्रश्रावण मासयोः ‡ ।
 शुक्लासर्वापि पूर्वैव यदि स्यादापराङ्गिकी § ॥
 प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
 शिवरात्रिर्नते तत्र द्वयोः सप्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
 तस्याश्वासश्च ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति तिथिः ।
 पूर्वविहैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ॥ ।
 नाष्टोऽष्टादश भूतस्य स्युषेत्रच परेऽहनि ।

* या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा ग्राह्यत्वोक्ता सा न सायाह्न मास व्यापिनी
 किन्तु अपराङ्गिकीत्यर्थः ।

† उपवासभिरविवक्षितं । द्विमुहूर्त्तापि इत्यपि ना द्विमुहूर्त्तादि
 परिशुद्धः ।

‡ दमनक पक्षिचरोपपत्तौ निर्णय साह । शुक्लापीति पूर्वैवेत्यर्थः ।

§ अत्र देवलोपवासे निर्णय साह । शुक्ला सर्वापीति अपि ना
 कृष्णा परिशुद्धः । यदित्यादित्यनेन अपराह्णे ऽन्नाभे परापीति
 सूचितम् ।

। पञ्चदशी चाम शुक्ला कृष्णा च । केदिति पुनः कान्यथि । यद्यपि
 पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाष्टः सन्ति तथापि पूर्वविहैवेत्यर्थः ।

व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहमेव सर्वदा * ॥

इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च व्रतादौ परविद्या याज्ञा ।

भूतविद्या न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्वमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अत्र योगविशेषे फलविशेषमाह यातातपः ।

अमावास्या भवेदहो यदा भूमिसुतस्य वै ॥

जाह्नवोस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ।

अमावस्येन्दुवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत् सदृशं फलम् ॥

व्यासोऽपि —

सिनीवाली कुङ्कुर्वापि यदा सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥

इति ।

आहे तु अमावास्या त्रेधाविभक्तदिनस्य तृतीयांश व्यापिनी

याज्ञा ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीयि राजनि शस्यते ।

* सर्वाणि उपवासानि सर्वदा तादृशेष्वेव सति अस्ति चेत्यर्थः ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसंख्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांख्यक्षरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सख्ये या सर्वापराह्णव्यापिनी सायाह्ना ।

अपराह्णव्यापिन्यभावात्सा यदा भवेत् ।

तत्राख्यत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पिष्ट कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् याह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्णव्याख्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिस्तये पूर्वायाह्ना इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

- पिष्टाद्याहार्यक मिति । ततः प्रथमं पितरः पिष्टमेजां तु मेभिरे” इति वचनात् पिष्टानां पितॄणां अन्वाहार्यं मासिकं तृतिजमस्य यत् तथा । तथाच मनुः । पिष्टानां मासिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्दृष्टाः । राजानि चन्द्रं शस्यते इत्यनेन कश्चिच्चन्द्र चयाभावेऽपि श्राद्धं सृजित । तृतीयेऽंशे विषाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभावे । नातिसंख्या समीपत इति । संख्यासमीपं सुज्ञं

अमावास्या चौरमासा तदेव आह मिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चौरमासा परदिने अपराह व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वलाया मपि सुहृत्-
व्य मनुजानां अतिशब्द स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुक्त-
तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वक्तव्ये । इति । तेन पूर्वदिने सुहृत्समय-
मात्रेण परदिने वासरहतीयांशाभावे च पूर्वदिन एव आहम् ।

- अतुर्दशौ शान्तिवि । अतुर्दशौ सम्बन्धि दिन शान्तिमित्यर्थः तद्धि-
नस्य अमावास्या सम्बन्धेऽपि अतुर्दशौनिर्देशः अधिकेनव्यपदेश-
भवतीति व्यायान् । तेन अतुर्दशौ सम्बन्धिदिनस्य अतुर्थ प्रश्नं
ऊच्य किञ्चिद्भूत वा अमावास्या अतुर्दशैः व्याप्नोति प्रहरवत्
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरवत् व्यापिनी वा अतुर्दशौत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय हतीयांश्च सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराह्णीये-
कादत्र षाडत्र सुहृत्संज्ञाः “प्रतोपवास नियमे घटिकैकावदा भवेत् ।
सतिधिः सकला श्रेया पितर्यं आपराह्णिकौ । इति भविष्य-
पुराणान् मुहूर्त्तांशुनदर्शनामि वैचम् । मत्वेकदिनमात्रे तज्जामि ।
अत्र वासरस्य हतीयांश्च इत्यनेनैव विधानुदयान् । एव इति पूर्व-
दिन अतुर्दशैश्चपेक्षया परदिने अमावास्या चौरमासा न्यूनमात्र-
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिनसंज्ञेय यावत्तुर्दशैश्चपेक्षया अतुर्दशैः ।
एव व्याप्तितावर्तमानयोगेऽपि तदेव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
परदिने बाह्य हतीयांशेय मुहूर्त्तापराह्णं मुहूर्त्तांशं दर्शनात्
क्षयापि पूर्वदिने आह वासर हतीयांश्च अन्धव्याप्ति शब्दस्वरसात्
विमुहूर्त्तांशोत्पन्नः आह ॥ इति आर्ताः ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साव्यत्सरं दिनम् ।

पूर्वविह मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनइये तस्याः सत्वे या सर्वापराह्णव्यापिनी सायाह्ना ।

अपराह्णव्यापिन्यमाश्रया यदा भवेत् ।

तत्रास्त्यत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् याह्नास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनइयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे अंशतोव्याप्ती च

तिथिचये पूर्वायाह्ना इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

पिच्छान्नाहार्यक मिति । ततः प्रथमि पितरः पिच्छमंशं न लेभिरे" इति वचनात् पिच्छानां पितॄणां अन्वाहार्यं मासिकं दत्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिच्छानां मासिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्द्विधाः । राज्ञि चन्द्रे अस्मिन् इत्यनेन कश्चिच्चन्द्रे चामावेऽपि श्राद्धं भवित । तृतीयेऽग्रे तिथाचिभक्तस्य दिनस्य तृतीयेभागे । नातिसन्ध्याः समीपत इति । सन्ध्यासमीपं सुकृतं

अमावास्या चौरमासा तदेव श्राद्धं भिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चौरमासा परदिने अपराह्नं व्यापिनी न चेदित्यर्थः ।

आपयपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वेलायां नपि मुहूर्त-
वद्य अनुश्रुतं अतिशब्दं स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुह-
तापि कर्त्तव्या पूर्वा दक्षा च वक्तव्ये । इति । तेन पूर्वदिने सुहृत्संनय
मात्रं तामि परदिने वासरद्वितीयांशमात्रे च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।

- चतुर्दशी श्राद्धमिति । चतुर्दशी सम्बन्धि दिन श्राद्धं निमित्तं तद्वि-
मल अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेनव्यपदेशा
भवतीति न्यासात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिच्छूनं वा अमावस्यां चतुर्थयेन व्याप्नोति प्रहरतय
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरतय व्यापिनी वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय द्वितीयां सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराह्णीये-
कादत्र श्राद्धं मुहूर्तयोः "त्रयोपवासं नियमि घटिकाकादः भवेत् ।
सातिधिः सकला श्रेया पितर्ये आपराह्णिकी । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुद्वन्द्वमात्रे वैधम् । नत्वेकदिनमात्रे तन्नामि ।
अथ वासरस्य द्वितीयांशे इत्यनेनैव वैधानुदयात् । एव वैधं पूर्व-
दिन चतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या चौरमासा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षया अनुपस्थितेः ।
एवं स्मृतितावदेवमानयोरपि तदेव पूर्वदिन एव । यच्च तु पूर्वा-
परदिने वासरं द्वितीयांशे न्यूनमापराह्नं मुहूर्तौ न दर्शनात्
कनापि पूर्वदिने श्राद्धं वासरं द्वितीयांशं चन्दनयानि शब्दस्वरसात्
विमुहूर्तांशोचनुरंशः ॥ इति आशाः ।

तथाच बौधायनः—

चतुर्हस्तां चतुर्यामि ऽप्यमावस्था न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपद्येत् स्याद्भूते कस्यादिका क्रिया ॥

इति ।

वर्धमानत्वेतु परायाद्या ।

परेऽहनि तृतीयेऽग्रे घटिकाचेंऽप्यमा यदि ।

तत्रैव पिढयन्नः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥

इति स्मृतेः ।

पिण्डपिढयन्नसु कात्यायने र्यागदिनात् पूर्वेषुः कार्यः ।

पूर्वाह्णत्वात् पिण्डपिढयन्न इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः । पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपिढ-
यन्नो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथाच श्रुतिः । तस्मात्
पूर्वेषुः पिढयः क्रियते उत्तर मङ्गदेवान् यजते इति । पूर्वेषुः
पिढभ्यो यन्नं निपुणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तस्मिन्
अङ्गमेव पिण्डपिढयन्नः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिव्याहारा-
दिति । तेन कर्काचार्यमते चतुर्हशोयुक्तदशं पिण्डपिढयन्नः
कार्य इति । श्रीमदनन्तभाषेतु परेषुरित्युक्तम् । अत्र हेधा-
प्याचारोदृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्श-
सत्त्वे तत्रैव पिण्डपिढयन्नो भवति । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रं
न पश्यति तदहः पिण्डपिढयन्नं कुर्वते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् ।
बद्धदत्तादिभि स्तथा तद्व्याख्यानाच्च । यदैवैष न पुरस्ताच्च पश्चाद्
दृश्ये अथ पिढभ्योददातीति शतपथश्रुतेर्च । आश्वलायनाना

अपि शेष पक्षेण पिण्डपितृयज्ञः स्मात् । अमावास्याया मपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञ इत्याश्वलायन सूत्रात् । नारायणहस्तिकान्नि
स्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निहः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति क्रमविधायक लोकादि वचनं विरुद्धमिव दृश्यते । तत्तु
ह्रस्पूर्णं दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवद्यम् ।

पक्षान्तं कर्म अन्वाधानं । वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञान्तःपातो
लिङ्गहरणान्तः । पिण्डयज्ञः पिण्ड पितृयज्ञः । अनु पिण्डपितृ-
यज्ञस्य पञ्चादाह्रियते इत्यान्वाहार्यकं दर्शमाहमिति माधवा-
शार्थं रिदं व्याख्यातम् । ननु चतुर्दशीयुक्तं दर्शं पिण्डपितृयज्ञ
दर्शमाह कात्यायनैः कर्त्तव्ये इत्युक्तं । तन्नोपपद्यते । तद्दे
पक्षेजोनाम ब्राह्मणं योऽस्य यज्ञोति व्रतं चरितुं स मामि मासि
पितृभ्यो दद्यात् । यदहरेष पुरस्ताच्चन्द्रमा नोदेति तदहर्ददाति
एव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स्तदेतां सन्निं चीयते
र(त)स्त्रीषु देवाना मन्त्रे पितृभ्यो ददातीति ।

यदैवैव न पुरस्ताच्च पञ्चाहृदये अथ पितृभ्यो ददाति इत्यादि
एतपञ्च श्रुती एव चन्द्रमा यदहः पुरस्तात् पञ्चाह न दृश्यते तदहः
पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्यर्थविरोध इति चेत् । न एत-
च्छ्रुते रस्त्वहर्दर्शविषयत्वात् ।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥
 चतुर्दशी यदा पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
 चरुमिष्टि रमायां स्वाद् भूते कथ्यादिकाक्रिया ॥
 पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
 इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि स्तथा
 व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं । तदपि न विरुद्धम् । अमा-
 वास्याया चतुर्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं । तदपि
 प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम् । अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्वि-
 षयत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः । माधवाचार्योऽपि एव मेवाह ।
 तथाहि एतेषां वचनानां मयमर्थः । अस्मि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्त-
 मयादर्व्याक् अमावस्या स्वल्पास्ति तत एव अपराह्णव्यास्यभावात्
 श्राद्धाय अन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न
 भजते । तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमान-
 त्वात् तद्दर्शने चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया अमावास्याया
 मिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां केवलायां वा चतुर्दश्या अन्वाधान
 श्राद्धादिकं कर्त्तव्यमिति ।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्त्रमिमे चन्द्रः प्रतीच्या मुदियाद् यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां तदा यजेत् ॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः । प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त
माह कात्यायनः—

यजनीयेऽङ्गि सोमसेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

यदहः पञ्चाङ्गम् अम्युदेति तदह्यर्जन्निमां लोका-
नम्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम् । एष वै सुमना नामेष्टिर्य मघे
जानं पञ्चाङ्गम् अम्युदेति अस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुक् भवतीति
तैत्तिरीय ब्राह्मणं च । यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति
तद्विधायन कात्यायनश्चतिरिक्त शास्त्रिविषयम् । एतदेव विधाय-
नादिमतं सुपोहयति तैत्तिरीय श्रुतिः । यस्मिन्नेहनि पुरस्तात्
पश्चात् सोमो न दृश्यते तदह्यर्जते इति । शतपथ श्रुतिरपि
यागदिने चन्द्रदर्शनं मनर्थं साधनमित्याह । अद्य अमावस्येति
मन्थमान उपवसति अथैष पश्चाद्दृश्ये हेवदिव्यः श्ना स यजमानस्य
पशूनभ्यवेक्षते तदपश्यत् स्यादिति । अस्यार्थः । कर्त्ता अद्य
अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽङ्गि यागं करोति तद्दिने
पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते न चन्द्रमा दिवि भवः
क्षेव यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते श्वादितु मिच्छति ।

तस्मात्तद्दिने यजनं मपश्यति स्यादिति ।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

इति ।

चतुर्दश्या अष्टमे प्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः । अमावास्यायः
सप्तमे प्रहरे तत् समाधिः । अष्टमे प्रहरे पुनरणु भवतीत्यर्थः ।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान् । तथाहि
सर्वथा यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

द्वितीया त्रिसुहृत्तांसेत् प्रतिपक्षापरान्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इति बोधायनोक्तेः । अत्र त्रिसुहृत्संख्यापित्वा सुपलक्षणं चन्द्र
दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । तेन एकमुहूर्त्तदिसुहृत्सं सदभावेऽपि
प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वेषुः चतुर्दश्या मन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञो दर्शयाज्ञं च भवतीति परमार्थः ।

इदमेव अभिप्रेतौक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽह्नि सोम खेदावस्थां दिशिदृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

हेमाद्रावतविशेष उक्तः—

यज्ञकालस्तिथिद्वये षट्कलो यदि लभ्यते ।

पर्वे तत्रोत्तरं चाह्नं हीने पूर्वं उपक्रमेत् ॥

कलान् मुहूर्त्तं न तु घटिका इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्द्धमाना ममावस्थां लभेच्छेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीमधिकान् वापि पित्र्यव्रततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्दश्या मन्वाधानादि कार्यं नान्य-
येति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं सान्ने त्रयः । निरन्त्रिकादि-
भिरु अमावस्या कुतपकालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविहाय्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापिवा ।

पित्रे कर्मणि विद्विर्धाद्याकुतुपकालिकी ॥

इत्युक्त्वा --

सिनीवाली द्विजेः कार्या साम्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शुद्धैः कुहुः कार्या तथैवानन्त्रिकैः द्विजेः ॥

इति लोकास्त्रिषा विशेषोक्तेः । अथ साम्निरीपासनान्नि-
रपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवास्यादिलक्षणं माह व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहुः स्मृता ।

कुतपसु—

अज्ञो मुहूर्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तीयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदानं पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ परामाप्नोति
पूर्वमेवोक्तम् भूतविहाय न कर्मव्या इत्यादिना ।

दर्शं च मासिक वार्षिक त्र्यहं ग्रामौ कालादर्शं विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शं मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

इत्युक्त्वा—

संपाते देवता भेदाच्छाब्दयुग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाद्दिवसो भवेत् ।

दैत्यदेवं क्षयश्रावं कुर्यात् प्राग्दर्श-कर्माक्षः ॥

धर्मसूत्रे वृत्तावपि—

दर्शं प्रत्याब्दिकं श्रावं कुर्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अमावस्याष्टमी कृष्णा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना वृधः ॥

इति मन्त्र्य पुराणात् । इदममाश्रावं षड्दैवतम् ।

नित्यश्रावं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति ह्यारोतोक्तेः । अथ श्रीताम्रिः स्मार्त्ताम्रिश्च अग्नी

अग्नीकरणं कुर्यात् । विष्टिक्वामिकादिषु द्विजपाणौ ।

साम्निरग्ना वनग्निस्तु द्विजपाणावघ्राप्नुवा ।

कुर्यादग्नी क्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितम् ॥

इति वाक्यमुदाहृत्य । यस्तु अस्त्रीकृतान्नितया समुष्टिक्वा-

प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या ति थिर्नक्तत्रते सदा * ।

इति वक्षोक्तेः । प्रदोषस्तु—

त्रिसुद्धर्षः प्रदोषः स्याद् भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्य मिति ग्राह्य विनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तेः । तत्रापि आद्यं त्रिदण्डं वर्ण्यम् ।

तत्र चत्वारि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्त्तयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ।

इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ग्राह्यम् ।

अतथात्वे परतस्त्वादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।

इति जावाण्युक्तेः ।

प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते ।

(आत्मनो द्विगुणोच्छ्राया) आत्मनो द्विगुणोच्छ्राया

मन्दीभवति भास्करे ।

तत्रक्तं नक्तमित्याहुर् न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिदं मेव ।

* एकादशां तु यत्रक्तं तत्रोदय व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदानक्तत्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा ग्राह्या हरिनक्तत्रते पुनः ॥

इति ।

यतिश्च विधवा चैव जुर्व्यासत् सदिवाकरम् ।
 इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्षत्रम् ।
 यत्किञ्चस्तमिवाद् भातु स्तनक्षत्रं सुपोषणे ।
 सुस्थं तस्यासम्भवेतु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥
 उपवासे यदृक्षं स्यात्सहि नक्षत्रं व्रतदानयोः ‡ ।
 उदये त्रिसुहृत्संस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
 दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्यादसवस्वतः ¶ ।
 श्रवणं तूत्तरं § आश्विमुपाकरणं कर्मणि ॥
 पित्रे तु तिथिवत् सर्वे नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।
 पूर्वः § स्वादुपवासादा वुत्तरो व्रतदानयोः ॥
 योगः आह्वे कर्मकालव्याप्तसु परिगृह्यताम् ।
 करणं ॥ यद्दिने तत्तु ग्राह्यं राक्षी यदा तदा ॥
 दिनद्वयैकभक्ताभ्या सुपवासः प्रसिध्यति ।

• तदाच नात्र तिथिवत् सध्याह्न प्रदीप व्यासः । निर्णय इति भावः ।

† सप्तर्षीहोरात्र व्यापित्वाह्नवत् बोध्यम् ।

‡ उत्तरं शनिष्ठायुसम् ।

§ योनि निर्णय साह । पूर्वः पूर्वदिनं सम्पन्नी आदिना नक्षत्रं कर्म
 पत्रिष्ठः ।

॥ करणस्य तिथ्यर्थमित्याह्नद्वय व्याप्तसम्भवेन सन्देहः भावान्
 यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रहरण
 करणं परेद्युः स्याद्विद्यान् प्रातरे परिलमाप्यते तदा पूर्वोत्तरयो
 र्दिनयो रैकभक्ताभ्यामुपवासविधि रिति तात्पर्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् यज्ञोत्थं यथास्थितम् ॥
इति ।

अथ सङ्क्रान्ति निर्णयः ।

स एवाह —

आसन्ननाद्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मासु ।
चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
वर्त्तमाने तुला मेघे नाद्यः स्तूभयतो दश ।
हृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ।
मिथुनादौ द्विस्त्रभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः ।
अङ्गः संक्रमणे रात्रौ वनुष्ठान निषेधतः ॥
उत्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ * ।
रात्रौ संक्रमणे भानो दिर्नाहं स्नानदानयोः ॥
अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥
पूर्णे च दर्शरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्द्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर कर्कटौ ।
कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दनुष्ठितिः ‡ ॥

• उत्तौ पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ विद्वद्वताः अत्यधेनाग्रेयत्वेनाग्रयणीयोः ।

† अर्धरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं नियमः ।

‡ अनुष्ठितिः क्रियाचारानुसारेणानुष्ठाननियमैः । तत्र रात्रौ वयम्
संक्रमे रात्रावेव पूर्वापर भावेन स्नानादि क्रियेति प्राच्यक्रियाचारः ।

चरेन्निति । मेघ कर्कतुला मकरेन्नित्यर्थः । एव सुत्तरभाषि ।
मेघादि चतुर्षु राशित्रिकेषु प्रथमा चत्वारो मेघादयश्चरसंज्ञाः * ।
मध्यमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः । अथवा मिथुनाद्या द्विसंज्ञाः ।
तेषु सर्वेषु यद्योक्तया विंशत्यादि संख्याया पुष्पकालावधि रमिधीयते
इत्यर्थः ।

संक्रान्तिषु कार्यविशेषा हेमाद्री —

मेघे गीर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्रष्टैव च ।
ससुवर्णं ह्यनदानं वेस्मनां दानमेव च ॥
गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च ।
काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेघादिषु यथाक्रमम् ॥
आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अथप्रसङ्गात् सर्वमम्बादिनिर्णय उच्यते ।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यम्नी न तिथि स्थित्याशे क्षण्येभोऽमलो अहः ।
तिथ्यर्को न शिवोऽम्बोऽभातिथी मम्बादयोमधोः ॥
अस्यार्थः । तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्नि स्रुतीया नेति

राशौ कर्कटसंक्रान्ती पुनमेव दिनं मकरसंक्रान्ती तु पर मेघ दिनं
शास्त्रमिति दाक्षिणात्य जिह्वाचारः । तथाच जिह्वाचारानुसृत्य
प्रमाणमिति भावः ।

* चरस्थिर शाब्दक नामधेया मेघादयोऽनी क्रमज्ञ, प्रदिष्टाः ।
इत्यर्थः ।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णभः कृष्णाष्टमी ।
अनल सृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को हादशी नेति मार्गशीर्षे
नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या
मधोर्ध्वेतादारभ्य क्रमेणैता मन्वाद्य इत्यर्थः । एतामन्वादयः
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिका याश्चाः ।

कृष्णपक्षस्था आपराहिकाः—

पूर्वाह्ने तु सदा याश्चाः शुक्लामनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्रेच कृष्णे चैवापराहिकाः ॥

इति गरुडपुराणात् ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जं चयोदशी ।

कृष्णा नभस्ये माघेऽमा कृता (दे) एते युगादयः ॥

हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

कृतं आहं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥

हायनानि हिसाहस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ।

इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।

मन्वादि आहं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैर्धिकां च कुर्यान्मासद्वयेऽपिच ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । इदं आह मपिष्ठकं । तदुक्तं

कालादर्थे—

विषुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिष्ठनिर्वापं सर्वं आहं समाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्रावणं नित्यं । अकारणे प्रायश्चित्त श्रवणात् ।
तदुक्तसङ्गविधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं * च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥

इति ।

एवं यत्र यत्र प्रायश्चित्तवीक्षादि दर्शनं तानि पश्यति
श्रावणानि नित्यानीति ज्ञेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्तिं धृतिं पातमहालयाः ।

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः पश्यवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकायक्षणम् ।

अथ ग्रहण विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

आरनालं पयस्तर्जनं दधिस्त्रेहान्य पाचितम् ।

मणिकस्योदकं † चैव न दुष्टे द्रावु सृतके ।

इति ।

मन्वर्थं मुक्तावस्थामपि—

अथ पक्वमिहत्याज्यं स्नानं सदसनं ग्रहे ।

* त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं इति आन्वष्टक्यस्य उक्तं प्रतिभूः ।

विश्वं माता अन्नविज मङ्गला मन्त्रं महा मङ्गलमन्त्राणां ।

१ म. ४० म. १२ म. १३ म.

† मणिक मङ्गलमन्त्राणां इति यत्नं याच्यते ।

वारि तक्कारनासादि तिलदर्भे न दुष्यति ॥
 ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदोषो गाङ्ग विषयः ।
 ग्रहोपितं जलं पीत्वा पादकण्ठं समाचरेत् ॥
 इति मन्वर्थं सुक्तावस्थां चतुर्विंशतिमतवचनेन
 अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
 वर्णं पर्युषितं पुष्पं वर्णं पर्युषितं जलम् ।
 न वर्णं तुलसीपत्रं न वर्णं जाङ्गवीजलम् ॥
 इति नारदोक्तेः ।

निर्णयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।

तथाच ब्रह्मवर्णिनः—

सर्वेषां मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 सचेलं च भवेत् स्नानं मृतं मन्त्रं विवर्जयेत् ॥
 इति ।

मृतं पञ्चम् । अपक्वे तु दोषो नास्ति ।

दधिदुग्धाज्यमांसेषु लवणे सारवे तथा ।

ग्रहणाख्याम् * क्षिपेद्दर्भं ततो शुक्लं न दुष्यति ।

ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥

मार्गे तु ग्रहणे पुष्पं देविकायां महासुने ।

पौषे तु नर्मदा पुष्पा माघे सच्चिदिता शुभा ॥

फाल्गुने वरुणा पुष्पा चैत्रे पुष्पा सरस्वती ।

• ग्रहणाख्यां ग्रहणान् पुरंजित्यर्थः ।

वेशाले चन्द्रमानाच ज्येष्ठे पुष्पाच कोशिकी ॥
 आषाढे तापिका पुष्पा सिन्धुर्वै त्रावणे तथा ।
 भाद्रे वै गण्डकी पुष्पा आग्निने सरयू स्थाया ।
 कार्त्तिके ग्रहणं ज्येष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फलं माह गर्गः—

ज्येष्ठे ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
 वैशाखं वैश्वदेवं च पुरुषतस्य मण्डलम् ॥
 मण्डले ऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे ।
 आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
 तिथि माजपदं चैव दाम्यं भाग्यं च पैतृकम् ।
 ऐन्द्राग्नि मन्त्रिदेवं च समैते ज्ञानलोगणाः ॥
 आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्ययोः ।
 राक्षां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविघ्नकृत् ॥
 आहिबुध्नं तथा पीण्यं मील माय्यं च शाङ्करम् ।
 वाक्पणं सपदेवत्यं वाक्पणं मण्डलं स्मृतम् ॥
 एतस्मिन्परागे स्थान् मण्डले सोमसूर्ययोः ।
 दुर्भिक्षं भयनाशीच प्रजानामिति निश्चयः ॥
 ऋक्षाणि चार्थमादीनि चत्वारि च पुनर्वसु ।
 सोम्यं चैवाग्निदेवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
 समरं च भयं चैव दुर्भिक्षं कुबतेऽचिरात् ।
 व्याधिं शस्त्रादि कोपः स्वात्मण्डलेऽस्मिन्पुनर्वसु ॥

इति ।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे रात्रौ तत्तद्देवतापूजाजपहोमादिरूपा
शान्तिः कार्य्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वाक्सीम् ।

वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तच्च कारयेत् ॥

जम्बू राश्यादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्ग्येण—

जम्बूसप्ताष्ट रिप्फाद्दशमस्ये दिवाकरे ।

दृष्टिष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जम्बूचै निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो
द्वादशोराशिः । अङ्गो नवमः । जम्बूचै जम्बू तारा । निधनं
सप्तमी तारा ।

तथा—

यासात्तृतीयोऽष्टमगस्तुर्ध्वं ।

स्तथायसंख्यः शुभदः खराशिः ।

धर्मान्धधी सप्तमगस्तु मध्यः

पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथायः ॥

आय एकादशराशिः धर्मान्नवमः । अन्धोद्वादशः । धीः
पञ्चमः । द्विर्द्वितीयः । षट् षष्ठः । आयो जम्बूराशिः ।

अत्र आयस्य उत्तमत्वं मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

हीरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्रायः सन्देहः माप्नोति यदा मरणं सृच्छति ॥

हीरायां जम्बूलम्ने ।

तथा—

अभिभवति सैद्धिकेय चन्द्राकर्षे यस्य जन्म नक्षत्रे ।

तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुषं मनस्तापम् ॥

अन्तको सुत्वररि रमिषः तज्जन्म भयमित्यर्थः ।

तथा—

येषां (यस्य) अजन्म नक्षत्रे * अस्थेते शशिभास्करौ ।

तज्जा तेषां भवेत् पौष्टा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

ज्योतिर्निवन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिंसंस्पर्शः ।

वदुरोगमृत्युजननो दानाहुतयो अपथ कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमैकोनविंशतारासु । अहीराहुः । जन्म-
राशौ ग्रहणे* तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरदिता हेमाद्रौ शान्ति-
काण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणं सम्भवः ।

तस्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणं वाचनम् ।

सम्पूज्य चतुरोविप्रान् शुक्ल मास्थानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥

गजाश्वरथ्या वस्त्राक सङ्गमाहुद गोकुलात् ।

* जन्मनक्षत्रं तन् पूर्वोत्तरं च विप्रस्य नमनं त्रिभिः निर्णययिष्ये ।

राजहारप्रदेशाच्च मृद आनीय निक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुद्धि स्फटिक तीर्थान्यु सितसर्षपगुग्गुलून् ।
 म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्लान्तां शतावरीम् ॥
 वलाञ्च सहदेवीं च निग्राहितय मेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रनम् ॥
 एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरित स्त्रीर्यानि जलदा नदाः ॥
 आयात्यु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्वानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्र नयन चन्द्र * ग्रह पीडां व्यपोहतु ।
 सुखं यः सर्वदेवानां सत्तार्चि रमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमचन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षाक्षीलाञ्जन समप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपति चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

* चन्द्र इत्यत्र शक्रः इति निशङ्कमसिद्धौ पाठः ।

प्राणरूपोहि लोकाणां सदा ज्ञानमृगप्रियः ॥
 वायु चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपौडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपति देवः सङ्ग्रहणदाधरः ॥
 चन्द्रोपराग कलुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु शङ्करः ।
 तैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुर्का ब्रह्माश्च दहन्तु मम पातकम् ।
 विष्णान्तःस्थानि भूतानि पवित्रासीतराणि च ॥
 तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
 एवमावाहयेद्देवाग्र्ये रीभिश्च वारुणैः ।
 वारुणै रिमग्नै वरुण इत्यादिभिः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान् स्वर्णपट्टे विलिखयेत् ।
 तान्त्रपट्टेऽथवालिख्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्तेहिजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नानारूपविभूषितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूढं ग्रहण दर्शनं यथा न भवति तथा । कृत्वादिना कृत-
 व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु यजमाने हिजोत्तमाः ।

० इमं मे ग्रहणं शुभं इति मयाच सूत्रम् । त्वा मयस्य राक्षसः ।

अभिषेकं ततः कुर्यमग्नौर्वाहणं सूक्तकैः ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्ल मात्स्यानुलेपनः ।
 आचार्यं वरयेत् पश्चात् स्नानं पट्टं निवेदयेत् ॥
 अथ केवलं पूजनं । कर्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।
 आचार्यं दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥
 पूजयेद्वस्त्र गोदानं ब्राह्मणानपि शक्तितः ।
 होमं चापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्वित मात्मनः ॥
 सूर्यपट्टे सदा सूर्यं नाम मन्त्रांश्च * कीर्त्तयेत् ।
 पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्यं पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ।

दृष्ट्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराणं समुच्चये —

सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 यस्य त्रिजम्ब नक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥
 तस्य दानं च होमं च देवार्चनं जपौ तथा ।
 उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिं भविष्यति ॥
 स्नानेन वायुं पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत् कृतः ॥

सर्पस्य तदाकारस्य राज्ञोरित्यर्थः ।

अमुतसानरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भावमुपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुदृढाद्यं मरणं चाप निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्नक्षत्रे राज्ये
अभिषिक्तः स्यान्नित्यर्थः ।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ (तद्वैतः ।) पलावैतः ।

तद्वहेन तद्वहेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निम्नायाय छतपूर्णे विधेयतः ।

कांस्ये वा कान्तिलोहेवा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु कृष्णस्य विष्णं दद्यात् सदक्षिणम् ।

नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विष्णं च हेमजम् ।

तुरङ्गरथगोभूमि तिल सर्पिष्य काञ्चनम् ॥

इति ।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्णं निर्मितं नागं सतिलं कांस्य भाजनम् ।

सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तद्दानमग्नौ यथा—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्द्दन ।

हेम नाग प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
 विधुन्मुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दन प्रभो ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद भयात् ॥
 एवमस्या अपि शान्तयः सन्ति विश्वरभयात्मानोद्भूताः ।
 * अत्र अनुष्ठेयकर्मो दर्शितो माधवीये ॥
 ग्रस्यमाने भवेत् ज्ञानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।
 सुख्यमाने भवेद्ज्ञानं सुक्ते ज्ञानं विधीयते † ॥
 चतुर्विंशति मतेऽपि —
 सुक्ती यस्तु न कुर्वीत ज्ञानं ग्रस्य स्रतकी ।
 स स्रतकी भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोग्रहः ॥
 इदं ज्ञान ममन्तक मिति रक्षावली कारः ।
 व्यासः —

इन्द्रो लक्ष्मणं पुष्पं रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गा तोये तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
 गवां कोटि सङ्ख्यस्य § यत् फलं लभते नरः ।

* हेम तारा प्रदानेन इति निर्णयसिन्धो पाठः ।

† होम दानव हेवार्येन मपि ज्ञान इय मध्ये कार्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मवेदने । ज्ञानं स्या दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्येनम् ।
 इति ।

‡ महोत्तर महाभारतौ तोयेषु लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं गङ्गातोयेषु कोटि-
 गुण दशकोटिगुणत्वं निर्णयः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्कः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्त्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीषूचृताम्बुनि ।

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

ग्रीत सुष्णोदकात् पुण्यं मपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठ सुचृतात् पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं सहजानद्याम्बु पावनम् ।

ततः स्ततोऽपि गङ्गायाम्बु पुण्यं पुण्यं स्ततोऽम्बुधिः ॥

इति ।

अम्बुधिस्नानं मपि पर्वण्येव । तदुक्तं भारते—

अश्वत्थवारिधी सेव्यी न स्मृष्यी कदाचन ।

अश्वत्थं मन्द्वारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

इति ।

उष्णोदकं मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नानं मातुरस्य सदा भवेत् ।

इति स्मृते ।

ग्रहणे तीर्थान्भवे यत्र कापि जले स्नायादेव ।

* तत् फलं ज्ञात्री खाने इति माधवीये पाठः ।

सर्वं गाङ्गसमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।

सर्वं स्वर्णसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे * ।

इति विष्णुक्तेः । अत्र ज्ञानोत्तरं तर्पणं आह्वे अपि कार्यं ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु ज्ञानं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्याणस्तु नास्तिक्वात् पक्षे गौरिवसीदति ॥

इति ।

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि आह माचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणां सुपतिष्ठते ॥

इति ।

आचन्द्रतारकं प्रलयप्रथ्यन्तं । तच्च भामेन हेम्ना वा कार्यं न
पञ्चाशेन ।

आपद्यन्मौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः) ।

चन्द्रसूर्य ग्रहेतया ।

भामश्चाहं प्रकुर्वीति हेमश्चाहं मद्यापिवा † ।

इति हेमाद्री यातातपोक्तेः । अपरार्कसु हिजानां पाका-

* ग्रहणे चन्द्र सूर्यौ इति माधवीये पाठः ।

† भामश्चाहं द्विजोदयात् सरोदयात् सदैव हि ।

इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आत्मश्रावमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्रावं विधीयते ।

इति सुमन्वृत्तेः ।

तथा —

सैहिकेयो यदा राहुं प्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां श्रावं प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्दिप्रान् घृतं भूमौ समुज्जयेत् ॥

इति वायवीयोक्तेः ।

विज्ञानेश्वरोऽप्याह —

ग्रहण श्रावे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति ।

सूतके सूतके भुक्ते गृहीते शशिभास्करे ॥

छायायां हस्तिनयैव नभूयः पुरुषोभवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः श्राव भोज-
नस्य हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थादृष्ट्या ।
अत्र ग्रहण निमित्तकश्रावेनैव अमा संक्रान्त्यादि श्राव सिद्धिः ।
दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शोक्तेः ।

अत्र अशीच सङ्गावेऽपि स्नान श्रावादि कार्यं मेव —

सूतके सूतकेचैव न दोषो राहु दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति न दृश्यते ॥

इति माधवीये हृद वशिष्ठोक्तेः ।

स्नानं कथं परित्यागो राज्ञोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेः । इयं च शुद्धि रवियेषान् मन्मदीक्षा-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्चकर्म विषया । रजस्वलाया अप्यत्र स्नानाद्य-
धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नाया दुदक्वापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्योदय निषन्धोक्तेः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः स्नानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रौ वपि स्नानं ग्राहादि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्चिं प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तदिष्यते ॥

इत्यपराकं व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेषु । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-

ग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिकं न कार्यम् ।

सूर्यग्रहोदयदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशत्तमोक्तेः ।

ग्रहणदिने ग्राहप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दशं रविग्रहेपिचोः प्रत्याब्दिकं सुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अथ दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनायाः । न्यायसाम्यात् ।
तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादि वार्षिकं श्राद्धं मन्वादिना तद्दिने
एव कार्यं मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत मास संवत्सरादृते ।
अघ्नेनैवाष्टिकं कुर्याद्देव्यावाऽमेन नक्तचित् ॥
इति मरीचि श्लोकाविवचनं । तद् ग्रहणं दिनातिरिक्तविषय
मिति निर्णयास्ततोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषास्तु पञ्चमे ।
ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥
तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽह्नि ।
ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतोयदि ॥
प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽह्नयेव सर्वदा ।
चन्द्र सूर्योपरागेच तथा श्राद्धं परेऽह्नि ॥
इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिवश्वेषु क्वायानुपल-
ब्धादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौश्लं—

स्व-स्वष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
चन्द्रसूर्योपरागतु मालिन्यं मजपाद् भवेत् ॥
इत्यतो जप्तव्यम् ।

अथ प्रसङ्गाद्दीक्षाकालः कथ्यते ।

ग्रहणादि समदिन पर्यन्तं दीक्षां कुर्यात् ॥

मन्त्रादारम्भणं कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः समदिनावधिः ॥

इति शिवार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

र ब्रह्मागरेऽपि—

सत्तीर्थैः कं विधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः ‡ ।

मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्चादीन् शोधयेत् ॥

अत्रापि ११ ग्रहोमुखः—

सूर्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वे धितं भवेत् ।

सूर्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्य पर्वणि ।

इति ।

अथ ग्रहणवेधे भोजननिषेधः प्रस्तूयते ।

तत्र चन्द्रोपरान्ते यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहर-
ायं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

• तन्पर्व परमेश्वरोपवीतदान तिथिः यावन्तो वादयो ।

‡ दामनपर्व दमन भक्षणतिथिर्षोडशकृत्तुदण्डो ।

११ अत्र एष मनोर्थादिषु सञ्जे रात्रौ ग्रहण मूर्त्यर्थे तिष्ठेयः सुम्य, अं प्रतप्त ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ।

इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः ।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमा दधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागिव निशीघ्रतः ।

चतुर्थग्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थग्रहरे दधः * ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेष्व । अधिरत्र ऊर्ध्वार्थकः । ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे । सूर्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः । नैवं । वचनस्यास्य प्रथमग्रहरे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजन निषेध परत्वात् ।

चन्द्रग्रहे विशेष मांश्च वृद्ध वषिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह भोजन माचरेत् ।

इति ।

हयोर्ग्रस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्टापरेऽहनि ।

इति ।

- * रात्री प्रथम यामा दृष्टं चन्द्रग्रहं तु आवर्त्तमानं मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रि पश्चिम यामेर्षत् रात्रि प्रथम यामादर्वाग् भुञ्जीत । अह्न मूर्ताय ग्रहरे चन्द्रविषयं सदा पूर्वदिनव्याहारात् प्राग् भुञ्जीत अह्न चतुर्थे ग्रहरे रविग्रहे रात्रि चतुर्थे ग्रहरे दधो भुञ्जीत । इति माधवाचार्यः ।

विष्णुधर्मोऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोदया ।

मुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

अत्र अहोरात्र निषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । एतदनाहिताग्नि विषयम् । अपराह्णे व्रतोपायनीय मन्त्रीत इति कात्यायनोक्ते-
व्रतस्यश्रौतत्वेन विहितस्य प्रावण्यात् । अग्निव्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपकत् । वालवृद्धातुराणां तु ग्रहणं यामात् पूर्वभोक्तव्यमो
निषिद्धः ।

सायाह्णे ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजन क्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । सङ्गहे ।

निद्रायां जायते व्याधिर्मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृ (क्लि) मियोनिः स्थान् मैथुने घामशूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत् कुहो भोजने स्यादधोगतिः ।

वस्त्रे च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

पत्रं दारुदणं पुष्पं शाकं नैवेद्यं (भक्षयेत्) तक्षयेत् ॥

इति ।

वेधकाले ग्रहणं समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये
कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा चिरात्रेणैव शुध्यति ॥ *

इति ।

तथा एकरात्रं चिरात्रं वा उपोष्य त्रेयोऽर्घिभि र्ग्रहणं ज्ञानं
कार्यं मित्युक्तं लिङ्ग पुराणे ।

एकरात्रं सुपोष्यैव ज्ञात्वा दत्त्वाच शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ज्ञात्वा दत्त्वाच विधिवद्ब्रह्मणा सह मोदते ॥

इदं च पुनर्वदतिरिक्तविषयम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनि स्मृतं । यदातु रवेर्यस्तास्त स्तदा पुत्रिणः
प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवद् भोजनं नतूपवासः ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाचोपवासो रविग्रहे ॥

इति हेमाद्रुक्तेः । शारदोऽपराह्णः ।

माधवाचार्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्यते ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोदया ।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तनापि पालनीयत्वात् । उपवास-
निषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्ब्रह्मण्यपरोवेति ज्ञेयं ।

उपवामनिषेधे तु किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

इति वशिष्ठोक्तेः ।

ग्रहणे गभिण्याविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वेः पटस्थितं वीक्ष्य खल्वं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत पटं विना ।

तथा मङ्गल ज्ञात्येषु वेध विशेषो हेमाद्रौ—

तयोदशादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

द्वादशादि स्मृतीयान्तो वेध इन्द्रग्रहेऽस्मृतः ।

एकादशादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं सम्पूर्णं प्रासेद्रष्टव्यं । तत्रहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तैः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जायते होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोक्तं ग्रहवेधो न विद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्थानभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्ता सुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अथ प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुच्यते—

अग्न्युत्तारणं पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौवेरीं स्वर्णं प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेऽनुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।
निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवक्त्रम् ॥
अदाना (द्यौ) चैव यत् प्राप्तं दारिद्र्यं समदुःखदम् ।
तत् सर्वं त्वात्मदानेन पापमाशुचिनाशये ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्तत्रोदश दिनावधिः ।
इ(व)त्येकगुणामित हेम वृद्धिः चेत्ते कुरुणां दिवसैस्त्रिचन्द्रेः ।
सूर्योपरागे ददतां नराणां वृद्धिं स्तथा निक्षिपतां ध्रुवं स्यात् ॥
रमाग्नियुग्मेन्दु ख नन्द वृद्धा
नागाब्धि वृद्धिं प्रमिता मणाः स्युः ।
वस्त्रिन्दुशेरेर्दशतोलकैश्च ।
मापे महेश्वरैर्दश रत्निकादिः ।

इति ।

अथ तत्प्रतियहं प्रायश्चित्तं मृच्यते—

तथा चारुण स्मृतौ—

प्रतिग्राही कुरुते न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथापि मनसः शुद्धैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्त कण्टहयं कुर्यात् दैर्घ्येन समन्वितम् ।
मन्त्रेण वा यजेताथ जपेनान्न भक्षणम् ।

जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपनडागादि खननं विस्मृतेष्वनम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्व्वमुत्सृजेत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्य्यम् ।

यद् गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैव च ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने ज्ञानादि कार्यं नान्यथा ।

ज्ञानं दानं तपः श्राद्ध मननं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्योपरागेतु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः ।

निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च ज्ञानश्राद्धादौ नाधिकार

इति ।

तदेतत्तुच्छं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्रात्यभावात् ।

प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेचेतोद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नीपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं बाधेत । अन्धस्य पूर्व्वकाले वेधइव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अस्मीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रूपवास प्रसङ्गश्च ।

राहुदर्शने इत्येतच्चिमित्तमात्रं । संक्रान्तौ छायादितिवत् ।
तस्मादर्शन वाक्यानां यस्तास्त विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते
ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं । तेन मेधायाच्छादने अस्यादेश
ज्ञानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहण निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रज्ञान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु छाया दमायां च विशेषतः ।

पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां ज्ञानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्य सागरो सेव्यौ नम्रष्टव्यौ कदाचन ।

अश्वत्यं मन्दवारितु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

न कालनियमः सेतौ समुद्र ज्ञानकर्माणि ॥

इति ।

तद्विधिस्तु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने कृत्ये लोक भयङ्करे ।

पाषाणं ते मया दत्त माहारार्थं प्रकल्पयताम् ॥

इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य

विश्वाची च घृताचीच विश्वयोनिं विगां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणान्भसि ॥

इति प्रार्थ्य ।

नमस्ते विश्वशुभाय नमोविष्णो अपाम्भते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाह्यत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्वान् पठित्वा विधिवत् ज्ञात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वातर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्तौत्ये—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशरं सुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्मिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधारं शुद्धवक्त्रजगदाधारं ।

देवदेवि समानुजां तव मूर्धे निधेयम् ।

वितस्वात्मकं भोजनं नमो निष्कमःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणान्भसि ।

एतद्भक्तदत्तं निर्माणं मया नृभिरुद्वृतम् ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्द्विधा नम्रि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 भान्नान्नस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन दक्षि मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवेदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाश्रसि ॥

इति प्रार्थ्यं ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्पते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्नान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च क्षतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशरं मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्मिल्यांस्तथैव च ।

• अतः परं ।

समस्तजगदाधार उद्धतजगदाधार ।

देवदेहि समानुजं तव तीर्थनिर्गमम् ।

वितत्त्वात्मकं भोगात् नमो निष्कामः पतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाश्रसि ।

एतद्भोक्तव्यं निर्गमं सिद्धिं नमिषु दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्दिवा नम्रि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आन्नान्नस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन हवि मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवेदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य बाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्गसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।
सा चोदय व्यापिनी याद्या ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनद्वये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ वा पूर्व्वेव ।

चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।

उदय द्वितये पूर्व्वो नोदय युगलेऽपि पूर्व्वः स्यात् ॥

इति ज्योतिर्निवन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति
तदा तत्र देवकार्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति
केचित् । निष्कर्षस्तु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति वचना दशमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-
वर्षारम्भः शुक्लाप्तादाविव कार्य्य इतिवयं साधु प्रतीमः ।

अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गं मज्जुर्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

भविष्ये च—

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।

तस्यां वै निष्कपत्नाणि प्राश्य संश्रुणुयात्तिथिम् ॥

शक्र वत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर मेघ पालिनाम् ।

त्रयणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहस्रिया ॥

इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवरात्रारम्भ उत्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्या सर्वैः शुभार्थिभिः ॥

इति ।

तिथिरत्र परविद्या प्राप्ता ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चणिकार्चने ।

मुहूर्त्तं मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिशुक्लान्विता ॥

इति देवीपुराणात् ।

तिस्त्रोद्धेताः पराः प्रोक्ता स्तुतयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजोर्मासौचैत्रे मासि च भारत ॥

इति ब्राह्मोक्तेः ।

पराः परयुताः ।

अग्नौऽत्र विशेषः शारदं नवरात्रे वक्ष्यते ।

अथ प्रपादानं मुक्तं मपराकं भविष्य पुराणे—

अतीते फाल्गुने भासि प्राप्ते चैव मङ्गोक्तवे ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।

ततः शोभाजन्येद्विहान् मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्त्राः प्रदानात् पितरः स्तृप्यन्तुच पितामहाः ॥

इति ।

अग्निवार्धं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।

प्रपादात् मङ्गले च विशेषादर्थसौम्या ॥

प्रत्यहं धर्मचटको वस्त्रसंवेष्टितामनः ।

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्मचटोदसो ब्रह्मविष्णुशिववात्मकः ।

अस्त्रं प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकृत् प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति ।

प्रपा दानैतिकसंख्याता विशेषचतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

* प्रपा पानीय बालिका जलस्यमिति यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरश्रुतां सम्पूज्य दोषोक्तं कुर्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितान् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूर मणिवस्त्रैः सुगन्धकैः ॥

स्नानान्ध धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आ(न्दो)दोषयेत्ततो वक्तुं यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्णयान्ते देवीपुराणोक्तेः ।

इयं तिथिः परविद्यापाद्या—

सुहर्त्तमात्र सत्वेऽपिदिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् मीनरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूदुत्तमशुदिने मधुसिते कूर्मोविधौ माधवे ।

वाराहो गिरिजासुते नभसि यदूते सिते माधवे ॥

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे

रामो गौरितिथा वतः पर मभूद्रामो नवम्यां मधौ ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाश्विने यदशम्यां ।

बुधः कल्किर्नभसि समभूच्छुक्लपञ्चां क्रमेण ॥

* शुक्ल तृतीयेन इति निर्णयमिहो पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव —

अश्लोमध्वे वामनो रामरामो मत्स्यः क्रोड्वापराङ्गे विभागे ।
कूर्मः सिंहो बुधकल्को च सायं कण्वोरात्रौ कालसाम्ये च पूर्वा ।
इति ।

हुतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिंहे चैव शुक्लपक्षे । गिरिजासुतश्चतुर्थी ।
भूतं चतुर्दशी । हरितिथिर्द्वादशी । गौरितिथि स्तुतीया ।

स्पष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।

जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यं सुपोषणम् ॥

इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप-
नीयम् । एता जयन्त्य स्तुतदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु
काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥

पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्या तथा परा ।

शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥

नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।

कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्वाक्षय कारिकाः ॥

इति ।

अथ सर्वो निर्णयो मन्वादि वज्र ज्ञेयः ।

चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी प्राज्ञा ।

चैत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुतुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह

माधवाचार्यः—

नवमी चाष्टमी विज्ञा त्वाग्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगितु—

पुनर्वस्तुचसंयोगः स्वर्णोऽपि यदि दृश्यते ।

चैव शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणात्मध्याह्नयोगाभावेऽपि ऋक्षयुक्तौ बोधोपेया ।

योगस्य अति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्नात्

इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्कन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितृणुद्दिश्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीप्सुभिः ॥

यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाहिमूढधीः ।

कुम्भी पाकेषु घोरेषु पचते नात्र संशयः ॥

इति हेमाद्रुक्तः ।

केचिदिदं श्रीरामोपासकानां मेव नित्यं नित्यग्येनामित्याहुः ।

प्रत्यवाय श्रवणस्य व्रतमात्रे मत्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्वं प्रसङ्गादि-

त्यनिष्टं मपि वदन्ति ।

जन्माष्टमी तु वीसाप्रत्यवायादि श्रवणाश्रित्यैवेति सर्वं समञ्जसम् ।

व्रत प्रकारस्तु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगस्तु—

यथाशक्ति सुवर्णेन सीतासमेत रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न
लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्माय पञ्चाशतेन संज्ञाय्य संपूज्य दण्डवत्
प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

पुण्याश्लिं पुनर्हस्वा यामि यामि प्रपूजयेत् ।

ततो राक्षी जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साज्येनपाय-
सेन मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं कृत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्याय
निवेद्यच ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादेर्निवृत्त्यपने मलमासेऽपि कर्त्तव्यतास्माद्वरि-
वासरवदिति चेन्न ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोद्भयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ।

इति स्मृतेषु शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं
जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चेत्त शुक्लैकादशां हरिर्दोषोक्तव उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादशां तु वैष्णवेः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलङ्गीको महोत्सवैः ॥

इत्यादि ।

चेत्त शुक्ल द्वादशां हरिर्दमनोक्तव उक्तो

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादशां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

वीधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति ।

एतदकारणे प्रत्यवाय उक्तः पाद्ये—

जर्ज्व्रतं मधो दोलां श्रावणे तन्तु पूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोप मङ्गुर्व्याघोब्रजत्यधः ॥

इति ।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्दशा मर्पयेद्दमनं बुधः ।

इति विशेषः । अत्र च द्वादशीमतग्रीकृत्य पारवर्दिनं याज्ञ

मित्युक्तं तत्रैव—

पारवाङ्मे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।

तदा त्रयोदशी याज्ञा पवित्र दमनार्पणे ॥

इति ।

गीर्वाणोऽप्युक्तं तत्रैव—

हरिर्न दमनारोपः स्वाम्नाधो विप्रतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तियौ स्वास्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यच्च —

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य वलिर्निष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।

कुर्व्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौल्येऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे शुक्रास्तादावपि कार्यमित्युक्तम् । मल-
मासेषु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वज्र्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयमारा-
माहमनक मानीय देवाग्रे नूतन वस्त्रोपरि अवस्थाप्य तत्र काम-
देवस्ती आवाह्य पूजयित्वा क्लीं कामदेवाय नमः क्लींरित्यै नमः
इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्णुादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधान पारिजाते

चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

* श्रावणावधि शुक्राक्षे कर्त्तव्यमिति गारुडः । इति पाठान्तरम् ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

इत्थीचन्द्रोदये विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

इविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

अथत् पञ्चदशमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मीकादश्यानुपोषितः ।

पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रमणे तु वा ॥

वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणानां अनुग्रया ।

मधुसूदन मन्थर्थां कुर्यात् सकृत्स्य पूर्व्वकम् ॥

तत्र मन्त्रोपस्था—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रमणे रवेः ।

प्रातः सनियमः स्नात्वे प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानां अनुग्रहात् ।

निर्विघ्नं मत्सु मे पुण्यं वैशाखस्नानं (मन्त्रं) सम्भवम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नात्र फलदो भव पापहन् ॥

इति ।

वदि तीर्थे स्नानं तदा तत्रासं याह्यम् । तदन्नामे विमोक्षो

माहवे—

यदा न प्रायते नाम तस्य तीर्थस्य भो हिजाः ।

त(त्रे)देत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।

तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥

इति ।

अन्यच्च—

तुलसी कृष्णगौराख्या तयाभ्यर्च्य मधुहिषम् ।

विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥

माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।

त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥

कण्डू (य) य्य पृष्ठतो गां तु ज्ञात्वा पिप्पल सेचनम् ।

ज्ञात्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिं मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।

माधवे मासि यः कुर्यान्नभते सर्वमौषितम् ॥

वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके बहिः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्राहं वा ज्ञायात् ।

तदुक्तं पात्रे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

* नारी वा पुरुषोऽपि वा इति निर्णयसिद्धिः पाठः ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ।

यदि मलमासो वैशाखः स्यादा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्य-
त्वादिति * ।

अन्यो विशेष उक्तोऽपराकं वामनपुराणे —

गन्धाश्च मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ।

प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्त्यभावेन मानवैः ॥

इति ।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्यम् । तच्च पाप्मे द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्वाङ्गणान् दश ।

पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति ।

वैशाख शुक्लद्वितीया अक्षय्या द्वितीया उच्यते । सा च
पूर्वाह्ण व्यापिनी याज्ञा दिनद्वये तद् व्याप्ती परैव । तदुक्तं निर्णया-
सृते नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीया रोहिणी युता ।

दुर्नभा बुधवारिण सोमेनापि युता तथा ॥

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या परविद्या प्रशस्यते ॥

इति ।

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

माघे पञ्चदशी ज्ञाना नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्युक्ते युगादयः ॥

इति ।

अत्र आद्यं सुक्तं माघ्ये—

ज्ञातं आद्यं विधानेन सन्वादिषु युगादिषु ।

ज्ञायमानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥

इति ।

आद्येऽपि पूर्वाह्न व्यापिन्येव याज्ञा—

पूर्वाह्ने तु सदा कार्य्याः शुक्ला मनु युगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्रेऽथ ज्ञानाद्यैवापराह्निकाः ॥

इति पाश्चात्तेः ।

हे शुक्ले हे तथा ज्ञाने युगादौ कवयो विदुः ।

शुक्ले पौर्वाह्निके याज्ञे ज्ञाने चैवापराह्निके ॥

इति हेमाद्रौ नारदीयोक्तेषु ।

अतुल्यं सारेऽपि—

युगादि मन्वादि आद्येषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी ज्ञानपक्षे
अपराह्नव्यापिनी तिथि याज्ञा । इति ।

द्विदोदासीये गोभिलः—

वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्यां करोति हि ।

इत्थं देवा न यद्वन्ति काथं च पितरं स्तथा ॥

इति ।

दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैवेति हेमाद्रादयः ।

यत्तु कालादर्धे । अमास्याय मापराह्निकमित्युक्ता

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

इत्युक्ता च हे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विष्णुपूजनविषयमित्युक्तम् ।

तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन काथं च पितरं स्तथा ।

इत्याहत्य निवेधा दुपेक्षणीयम् ।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् साकान् सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान् सक्तून् दध्नीदनं तथा ।

यैस्त्रिकं सर्वं मेवात्र शस्यं दाने प्रशस्तते ॥

इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्मचटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् त्वय्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मित्रं सात्तं कुम्भं जलाश्रितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अन्नय्यमुपतिष्ठतु ॥

इति ।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात्—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादी च युगादी च पिण्डनिर्वाणान् हन्ते ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्तेः । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तं मुक्तं
सृग्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वस्त्रे तु मन्वादिषु युगादिषु ।
अभिस्त्रुष्टिं मन्त्रं * च जपेदशनं पावकम् ।
इति ।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्यम् ।

यौगादिकं मासिकं च आद्यं चापरपक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृति चन्द्रिकोक्तेः । अपरपक्षः कृष्णपक्षः । न तु महा-
लयः । अस्य तत्र निषेधादिति तन्नोक्तम् । अत्र आद्याकरणे
प्रायश्चित्तं मुक्तं सृग्विधाने—

न यस्य दावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत् ।

* अभिस्त्रुष्टिं मदे अस्य युज्यते रध्वोरिव प्रवर्णे सलुब्धतयः ।
इन्द्रो यश्चो हवसागो अश्वसा भिनवत्यस्य परिधौऽरिचवितः ॥

—इति १ स. ४२ म. ५ सूक्तम् ।

† न यस्य दावा इधिवी नमन्व मानरित मादयः सोमो असा ।
यदस्य मन्त्रं रधिनौयसागः शयाति वीदु वज्रति स्थिराणि ॥

—इति १० स. ८८ म. ६ सूक्तम् ।

न यस्य दावा इधिवी अमृश्वो नमिन्वो रजसो असा मानयः ।
नोत स्त्रुष्टिं मदे अस्य युज्यत एको अन्व वक्रते विजमानयक् ।

—इति १ स. ५२ म. १४ सूक्तम् ।

अनयो वक्रतरम् ।

शुगादयो यदा तूनाः कुर्वते नैववापि यः ॥

इति ।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव द्वितीया परशुराम जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।

वैशाखस्य सितेपक्षे द्वितीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे जातोरामः कुठारभृत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकोक्तेः । दिनहये तद्व्याप्तीं भ्रंशतो व्याप्तीं
अव्याप्तीं(वा) च परैव ।

शुक्लाद्वितीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनहये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥

इति ।

तथा वैशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ब्राह्मि—

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरश्मास्तु दक्षिणात् ।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मेखलाम् ॥

इति ।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा । शिष्टाचारात् । वैशाख-
शुक्ल चतुर्दशी नृसिंह जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मञ्जन्म सञ्चरं पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम् ।

वर्षवर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्नुष्टिकारकम् ॥

इति ।

स्नाने च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्चने ।
अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाः ।

इति ।

अनिलर्चं स्नातीनक्षत्रं । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतो व्याप्तौ
च परा प्राज्ञा । विषमव्याप्तौ तु अधिकव्याप्तिसमौ प्राज्ञा ।
दिनद्वयेऽपि व्याप्तौ परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-
दिने च तदभावात्) निश्चिंतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रशस्ता । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—

स्नाती नक्षत्र योगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।
सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरचेतया ।
पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते देवयोगतः ॥

तथा—

एभिर्योगैर्विनापिस्नानं महिनं पापनाशनम् ।
सर्वेषां भूयः कर्माणां अधिकारोऽस्ति मघ्नते ।
महत्तमैस्तु विशेषेण कर्त्तव्यं भूत् परायणैः ॥

इति ।

तथा—

विज्ञाय महिनं यस्तु लब्धयेत् पापक्षयरः ।
स याति नरकं क्षीरं श्रावणम्प्रदिवाकरौ ।
इति ।

एतदपि नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वव्यायात् । प्रयोगसु
वृसिंहपुगाणोक्तः । मध्याह्ने तिलामलकैः स्नात्वा

वृसिंहं देवदेवेश तवजम्बदिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥

इति मन्त्रेण सङ्कल्पं कृत्वा आचार्यं ब्रूत्वा सायंकाले श्रीलक्ष्मी
ऽर्चितं वृसिंहस्य यथाशक्ति स्वर्णनिर्मितां प्रतिमां कलशोपरि
तिष्ठाय षोडशोपचारैः सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः-
ब्रानादि विधाय पुनर्देवं सम्पूज्य—

वृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥

इति मन्त्रेण आचार्याय प्रतिमां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
त्रयं पारणं कुर्यादिति संक्षेपः ।

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषमाह अपराह्णं जावालिः—

श्रुतान्नं सुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानं फलं माप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैः सु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

तर्पयेद्दुदपात्रैः सु ब्राह्मण्यं व्यपोहति ॥

इति ।

मन्त्रसु एव धर्मवटोदत्त इति अक्षय्यतृतीयाप्रकरणे अभिहितः ।

विष्णुरपि—

तिलान् कृष्णाजिने कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
वैशाखविधानानि समाप्तानि ॥

अथ ज्यैष्ठमासविधानानि ।

तत्र गार्ग्ये चरेर्जलक्रीडा उक्ता—

घनाग्ने प्रकुर्वन्ति जलस्यं वै जनाईनम् ।
वै जना नृपयार्हं न ते यान्ति पुनर्भवम् ॥
सर्वापाने ऽथवा रीप्ये ताप्ते वा मृगयेऽपि वा ।
तोयस्यं योऽर्चयेद्विष्णुं शालग्रामशिलोन्नवम् ॥
प्रतिमां वा महाभाग तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

तत्र शुक्लतृतीयायां रश्माव्रतसुतं माघवीथे भविष्ये—

भट्टे कुक्ष्यं यजेन रश्मास्यं व्रतसुतमम् ।

ज्येष्ठ शुक्लतृतीयायां स्नातानियमतत्परा ॥

इत्यादि ।

सा च पूर्वविधा कार्या इत्युक्तं प्राक् ।

ज्येष्ठ शुक्लदशमी दशहरा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे दशमी वृक्षसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा कृता ॥

इति ।

बाराहोऽपि—

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठेमासि कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गा वृक्षार्चये सरिहरा ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृता ॥

इति ।

अथान्योविशेषः काशीखण्डे उक्तः । विस्तारभीत्या नात्र-
लिखितः । यदि ज्येष्ठोमखमासो भवति तदा तत्रैव दशहरा
कार्या न तु शुद्धे ।

दशहरासु मोक्षार्थस्तुर्थापि युगादिषु ।

इति हेमाद्रौ ऋष्यमृद्भोक्तेः । गङ्गाया असम्भवे तीर्त्वात्तर-
ऽपि इदं कार्यम् ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य स्नात्वा दद्यात्तिस्रोदक्षम् ।

सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

अस्यां तिथौ सेतुवन्धरामेश्वर नमस्कारादि विशेषपूजा कार्या
इत्युक्तं स्वान्दे सेतु माहात्म्ये ।

ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषभौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तमम् ॥

तस्मिन् दिने तमोशानं नत्वा स्यान् मोक्षभाजनम् ।

इति ।

ज्येष्ठ शुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलं सुपोष्य उदकुम्भं
विप्राय दत्त्वा मुच्यते इति निर्णयामृते उक्तम् । ज्येष्ठ पौर्णमास्यां
सावित्रीव्रतमुक्तं भविष्ये—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे पौर्णमास्यां तयाव्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ।

इत्यादि ।

इदं ज्येष्ठामावस्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

अमायां ज्येष्ठ मासस्य वटमूले महासती ।

द्विरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥

इदं व्रतं दाक्षिणात्याः पूर्णिमायां पाश्चात्या अमाया माचरन्ति ।

अत्रापि पूर्णिमामावासे पूर्वविधे ग्राह्ये ।

वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वटपैलकी ।

क्षणष्टमीचभूताच कर्त्तव्यासम्भूतीतिथिः ॥

इति स्वान्दोक्तेः ।

भूतविज्ञासिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं भोः शिखिवाहन ॥

इति वचनाच्च । यदा तु परदिने अष्टादशघटिकायापिनी
नदा परैव याद्या ।

पूर्वविधैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाचोऽष्टादश भूतस्य परतसेत् परेऽङ्गनि ॥

इति साधवाचार्योक्तिः ।

अथ विशेष आदित्यपुराणे उक्तः—

ज्येष्ठेमासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

इति ।

इयमन्वादिरपि । सा च पौर्वाहिकी याद्या इत्युक्तं प्राक् ।

इति विधानपारिजाते ज्येष्ठमासविधानानि ।

अथ आषाढमासविधानानि ।

आषाढ शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न-
यापिनी याद्या इत्युक्तं । आषाढ शुक्लैकादस्यां (वातपू) गङ्गा चक्षादि-
धारणं मुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—

शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वक्त्रि पूतो भवेन्नरः ॥

ऋग्वेदे मत्तमाष्टके तृतीयाध्यायेऽपि—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते प्रभुर्गात्राणि पर्येयि विश्वतः ।

अतस्त तनु न तदामो अभुते मृतास इहहन्त स्यत् समाशत ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १ ।

तथा —

तपोष्यविव्रं विततं दिवस्यदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतार माशवो दिवस्यष्ट मधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥

म ८. सू ८३. ऋक् २ ।

तथा तत्रैवाष्टके चतुर्थाध्याये—

चमूषच्छ्वेनः शकुनो विश्रुत्वा गोविन्दुर्द्रस प्रायुधानि विश्रुत् ।

अपा मूर्ध्नि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम मद्भिषो विवक्ति ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १८ ।

तथा परोमात्रयेति सूक्तपरिशिष्टेऽपि—

चक्रं विभर्त्तिवपुषाभितप्तं वलं देवाना ममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरिता विधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥

देवासो य (च) त्ववितेनवाङ्मुना सुदर्शनप्रयताः स्वर्गं मायन् ।

ये लाञ्छिता मानवा लोकदृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदहन्ति ।

इति ।

यजुर्वेदेऽपि—

येन देवाः पवित्रेष आत्मानं पुनते मदा ।

तेन पवित्रेण सहस्रधारिण पावमान्यः पुनस्तु मा ॥

इति ।

तैत्तिरीयारण्यके—

अथ पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरिष्य ॥

इति ।

काण्वशाखायामपि—

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देवदीक्षत ।

अग्ने कृत्वा क्रतू रनुयत्ते पवित्रं मर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ॥

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥

इति ।

ऋतपथेऽपि—

सहोवाच याज्ञवल्क्य स्तस्मात् पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।

सुश्लोकमौले वर्षाण्यग्निना सन्धत्ते ।

इति ।

सामवेदेऽपि—

प्रते विष्णो अज चक्रे ॥

पाश्चेऽपि—

अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्माध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तत्तत्क्रादिभारवम् ॥

इति ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयेऽपि ब्राह्मे नारदः—

विष्णुनामाङ्कितां मुद्रा मष्टाक्षर समन्विताम् ।

शङ्खचक्रायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीं तथा ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो ह्यन्यथा कलि वल्लभः ॥

शङ्खचक्राङ्कितो भक्त्या आहं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितृणां तु गया समम् ॥

यथाम्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितोभृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥

शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य तु वेश्मनि ।

तद्वत् स्वयं मन्नाति पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सन्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं वाष्कलेयापगच्छति ॥

कृष्णायुधाङ्कितोयस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिं स्तस्य सागतिर्नियताभ्रुवम् ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितोयस्य विग्रहः ।

तन्नाश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरिः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।

तस्मापराधसाहस्रं नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।

तेनाह्वयति चात्मानं तत् समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितैर्ब्राह्मैर्नास्ति कासाप तत्परेः ।

न लिप्यते कलिक्ततैः कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ॥

इत्यादि ।

धारकामाहात्म्ये ऽपिवायव्ये—

अग्निनैवतु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥
कृत्वा धातुमयौ मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु न याति परमां गतिम् ॥
नवप्रश्न पञ्चरात्रे शुक्रमाहेन्द्रसंवादेऽपि—
सौवर्णं राजतं कांस्यं ताम्रं काष्ठमयं तु वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥

नारदीय पञ्चरात्रेऽपि—

द्वादशारं तु षट्कोणं वलपत्र (संयुतम्) समन्वितम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयीत विचक्षणः ॥

पाञ्चेऽपि—

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
उपवीतं शिखावन्धं चक्रलाञ्छनं मेवच ।
चक्रलाञ्छनं हीनस्य विप्रस्य विफलाक्रिया ॥
चक्राङ्किताय दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ।
तस्माच्चक्राङ्कितस्तिष्ठेत् पवित्रं तरति श्रुतेः ॥

वाराहेच—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुभूसयोः ।

कलत्रापत्न्य भृत्येषु पञ्चादिषु विशेषतः ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयाद्दे सुदर्शनम् ।
 सव्ये तु शङ्खं विभ्रयादिति ब्रह्मविदोबिदुः ॥
 चक्रादि धारणं पुंसां हरिसम्बन्धवेदनम् ।
 पातिव्रत्यनिमित्तं हि यथा बलयभूषणम् ॥
 तप्तं वै विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥

गौतमीतन्त्रेऽपि—

सलाटे च गदाधार्या मूर्ध्नि चापं शरं तथा ।
 मन्दकं चैव हस्त्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
 इति ।

निन्दने निषेधश्च ब्राह्मे—

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
 अवलोक्य सुखं तेषामादित्य भवलोकायेत् ॥
 इत्यादि ।

काशीस्तन्त्रेऽपि—

अन्येऽपि ये ऽहरिहराङ्गधरा धरायां
 ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः ।
 इत्यादि ।

तत्रैव भुवाख्यानि—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
 गोपीचन्दनसिताङ्गो दृष्ट्वेत्तद्वत् कुतः ॥ इति ।

भारतेऽपि—

नाम्यदेवं नमस्तु ध्यानाम्यदेवं निरीक्षयेत् ।
चक्राङ्कितः सदातिष्ठेन्नरः पाण्डुमन्दन ॥
भीष्मपर्वण्यपि देवाग्र्यति ब्रह्मचर्यम् ।
स एष शायतोदिव्यः सर्वभूतमयो हरिः ॥
वासुदेव इति प्रोक्तो यं मां दृष्ट्वसि भारत ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्धैर्यैः शूद्रैश्च कृतसन्धैः ।
खेव्यते ऽभ्यर्च्यते चैव नित्यभक्तैः स्वकार्मभिः ॥

इति ।

कृतसन्धैः कृतहरिचिह्नैरित्यर्थः । देवो भूत्वा देवान्
यजेतेति श्रुतेः ।

हरिवंशेऽपि—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥

इति ।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमादिसिद्धत्वाच्चक्राङ्कनं कर्त-
व्यमिति । ननु पवित्रं ते इत्यादि श्रुति स्तम्भसुधारणे
प्रमाणत्वेनोदाहृता । तत्रोपपद्यते । वेदभाष्यकृतमाधवाचार्येण
चन्द्रदा व्याख्यातत्वात् । तथाच तद्भाष्यम् । पवित्रं ते इति
पञ्चर्षे सुक्तं । आङ्गिरसस्य पवित्रस्य चार्यं जागतं पवमानसोम-
देवताकं । तथाचानुक्रान्तं । पवित्रं ते इत्यभिष्टुते आख्ये ऋषौ
ब्रह्मण्ये । सुमितं च । पवित्रं ते विततं ब्रह्मचर्यमिति इति हे ।

वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत इति च । तत्र प्रथमा । पवित्रं ते इति । हे ब्रह्मणस्यते मन्त्रस्य स्वाभिन् सोम ते पवित्रं शोधकं अङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पा(गा)तु रङ्गानि पर्येषि परितोगच्छसि विश्वतः सर्वतः तव तत् पवित्रं । अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तप्तगात्रः अतएव आसः अपरिपक्वाः नाश्रुते नव्याप्नोति । श्रुतास इत् श्रुताएव परिपक्वा एव वहन्तो यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ।

तपोः शत्रूनां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्यदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतं । तृतीयस्या-
मितोदिवि सोम आसीदिति हि ब्राह्मणम् । अस्य तन्मवः अश्वः शोचन्तोदोप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आश्वः शोत्रगामिनो रसा भवन्ति रक्षन्ति ।

कं पवीतारं पावयितारं यजमानं । होमद्वारा

पश्चात् हुताः । दिवोद्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठसदृशं सुव्रतदेशं चेतसा वृद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति ।

तथा चमूषच्छेदन इति एकोनविंशी सोमावापे विनियुक्ता । चमूषदिति चमन्ति भक्षयन्ति अन्न इति चम्बधमसा स्तेषु सीद-
तीति चमूषत् । यद्वा । चम्बौ अधिश्रयणफलके । तयो वर्त्त-
मानः । तथा श्वेनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभ्रत्वा हरतेरातोमनिभ्रित्वादिना क्कनिप् । पात्रेषु विह-
रणशैलः । ह्रपहोर्भं इतिभत्वं । गोविन्दुः यजमानानां गवांलभ्रकः । विन्दुरिच्छुरित्यनेन उपत्ययान्तत्वेन निपातः ।

द्रुक्षो द्रवणशीलः । आयुधानि स्फा कपालादीनि विभ्रत् धारयन्
अपामूर्ध्नि प्रेरकं समुद्रं अन्तरिक्षनाम एतत् । अन्तरिक्षलीकं सच-
मानः सेवमानः मद्भिषो महान् य एवंविधः सोमः स तुरीयं
चतुर्थं धाम चान्द्रमसस्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि
चन्द्रलोको विद्यते । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मावतु इत्या-
दिभिः चन्द्रमानचक्राणामधिपतिः स मावतु इत्यनैर्मन्त्रैर्ज्ञायत
इति ।

तथा—

चरणं पवित्रमिति । विष्णोर्ब्राह्मणस्य वा स्तुतिरियम् ।

पवित्रेणेति यस्ते पवित्रमिति च सौत्रामणीयागे विनि-
युक्तास्ते । स होवाच इत्यादयस्तु पठ्यमानतया नोपलभ्यन्ते ।
अतो नोक्तार्थं प्रमाणं । पृथ्वीचन्द्रोदयनिवन्धे तप्ताङ्गधारण निषेधाच्च ।

तथा—

यस्तु मन्त्रस्य शङ्कारिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभोगो चण्डालोज्ज्वलकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्तं शङ्कारिचक्राङ्कितं तनुं नरः ।

अंभाय रौरवं याति यावदिन्द्राक्षतुर्हस्य ॥

इति वृहत्पारदीयोक्तः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं वृथा ।

एकजातिरयं धर्मी न जातु स्वाद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रगदां यत्नं कुर्यात्तप्तायसेन वा ।

स शुद्धवद्विष्णोः सर्वस्वाहित्जकर्माणः ॥

यथा स्मयाननं काष्ठं मनसं सर्वकर्मासु ।

तथा चक्राद्धितो विप्रः सर्वकर्मासु गर्हितः ॥

इति विष्णुस्मृत्यायनादि वचनात् ।

स्वशरीरेऽन्य(दे) देहे वा भवेदधिकिणी दिजः ।

इति मनुस्मृतेः ।

नाङ्गनात् प्रदहेद्देहं दहेच्चेत् कामकारतः ।

नाधिकुर्वीत दग्धाङ्गः श्रौतस्मात्संभु कर्मासु ॥

इति बौधायनवचनात् ।

शैवान् पाशुपतान् जैमान् लोकायतिकनास्तिकान् ।

तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनाच्च । तस्माद्विधानाभावात् निषिद्धत्वाच्च
तप्ताङ्गनं न धार्यम् । यदि तु पुराणं वचनानि आकरस्वतया
उपलभ्यन्ते । तदापि शुद्धमात्रं विषयं मेतत् ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्वाहित्जकर्मनः ।

इति विष्णुस्मृत्या तथा व्यवस्थापनात् ।

तस्माच्चेतत् शुद्धविषयं मेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिके धर्म्यमाचत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।

प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्तप्ताङ्गाः सप्रमाणकाः ॥

लिङ्गादपवित्रिः कल्पगोत्रादाम श्रुतीयथा ।

निषेधवचनं त्वत्तु सत्तिकायसूचकम् ।

अदीक्षाविवर्गं यदेतदेव मत्तत्त्ववस्तुतिः ॥

तथाहि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं श्रुतिशीलेषु तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनां मामात्रं स्मृतिरेव च ॥

इति मनुस्मृत्या धर्मसमयः प्रमाणम् । वेदाश्चेत्यादि
श्रुत्या च सदाचारस्य प्रामाण्यकथनात् । वेदविनिर्बहुभि स्तस्य
धार्यमाणत्वात् । न च तेषां भ्रान्त्या तद्वारण मिति वाच्यम् ।
माध्य रामानुजीय विष्णुस्त्वामि सम्प्रदायिना मनेकेषां भ्रान्ति
कल्पनस्य च न्याय्यत्वात् । काचित्कस्य होलाकायाचारस्य यदा
सदाचारत्वं तदा किमुतास्तु सर्वदेशानुगतस्य सदाचारत्वं वक्तव्य
मिति । किञ्च यद्येते अग्निष्टत्वेनाभिमतता सादा एभि वैदिकानां
विवाहभोजनाद्यविधौ व्यवहारो मिथो न स्यात् ।

ननु—

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्च सदाचारः स उच्यते ॥

इति स्मृत्या सदाचारस्य निर्वचनात् प्रकृतस्य तत्तादृशस्य उदा-
हृतश्रुति विरुद्धत्वात् कथं सदाचारत्वमिति चेत् । इत्य-
मवेहि । यच्चविधिं विना निषेधमात्रं तस्यैव असदाचारत्वं काल
(नि) सम्भवत्वादिवत् । यच्च तु इयमपि अस्ति । तत्र विकल्पो
यद्व्याप्यत्वादिवत् । फलान्तिमय तदभाव कामस्येव ।

यथा—

श्रुतिहेधं तु यच्च स्वात्मन धर्मानुमी श्रुती ।

श्रुतिहेधेतु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचना त्रिषेधस्य मृदायसादि निर्मित तस्माच्च विषयत्व
मिति साधुः पट्याः ।

चक्रविम्बं मृदा कृत्वा तथा तप्तायसेन वा ।

तदङ्गधारणान् मन्त्रैर्नरकं प्रतिपद्यते ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं चक्रं कांस्यमयं तथा ।

द्विजातिधरयेन्नित्यं सर्वकर्मसु पाप (वाच)नम् ।

इति नारदीय पञ्चरात्रोक्तेः ।

तथा—

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वैष्णवागमे ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेण द्विजैर्वेदार्थं तत्परैः ॥

अदीक्षितो धारयेद् यः पतत्येव न संग्रयः ।

इति त्रैलोक्य मोहन पञ्चरात्रोक्तेः ।

न चात्र तप्तायसेनेति पूर्वोक्तं श्लोके तप्तपदवैयर्थ्यं । आयसेन
इत्येतावतैव अर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । तप्तपदस्य शुद्धपर्यायत्वेन
शुद्धलोहनिर्मितमपि चक्रं न धार्यम् इत्येतदर्थपरत्वात् । तप्तायसं
शुद्धलोहं मिति विश्वकोषोक्तेः ।

यदुक्तम्—

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च नृत्यमोतादिकं वृथा ।

एकजाते रयं धर्मो न जातु स्वाद्विजन्मनः ॥

इति ।

चक्रादिधारणं वर्जनीयं (द्विजैः) नृत्यं वृथा हरिभक्ति रहितं
जनतोषकमिति स्कान्दे मार्गशीर्षमास माहात्म्य प्रकरणोक्तेः ।

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षिते वैष्णवागमे ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेण हिजे वेदार्थं तत् परैः ॥

इति पूर्वोक्तविशेषोक्तेषु ।

नचेषां वचनानां निवन्धादावनुपलब्धादव्यवस्थापकत्वमिति वाच्यम् । पुरुषदोषोऽयं न प्रमाणं दोषाः । अन्यथा भारतादि समस्त पुराणस्य निवन्धादावनुदाहृतत्वात्तस्यापि अप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यलं प्रपञ्चेन ।

यद्वा । एकजातेः एकस्मादेव पितुर्जातिर्जन्म यस्य स एकजातिः विशुद्ध मातापितृक स्तस्वैवायं धर्मो न हिजन्मनो दाभ्यां पितृभ्यां जन्म यस्य स हिजन्मा कुण्डगोलकादि स्तस्य नायं धर्म इति वाक्यार्थः । जाति शब्दस्य जन्मार्थत्वं “तत् सिद्धिजाति सारूप्य” मिति मीमांसा सूत्रव्याख्याने अग्निर्वै ब्राह्मण इत्युदाहरणं वाक्यादौ दृष्टम् ।

विष्णुदीक्षाधिकारसु शुद्धस्त्वेव नाम्यथा । यन्ने यथा वस्तु-
मूकपतितादिविवर्जनादिति कुर्ये पुराचोक्तेः । प्रमाणं तु पवित्रं ते इति श्रुतिरुक्तैव । यदुक्तं तेषां कर्मान्तरे विनिवृत्तत्वेन भाष्यादौ तत् परत्वानुपलब्धिरिति । तदपि न साम्प्रतम् ।

उ आ दिवि दक्षिणावन्तो वस्तु (वस्तु) र्यं चन्द्रदाः सः । ते सूर्येण इत्यादि मन्त्रस्य अन्यत्र विनिवृत्तस्यापि सिद्धादव्यवधानादि विधायकत्वं यथा मीमांसकै रङ्गीकृतं तथाऽब्रापीति न कोऽपि दोषः ।

तदुक्तं राणके । ये अश्वदाः सह ते सूर्येण इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गाक्षिप्ताश्वदान फलविधे रङ्गीकारादिति ।

यद्वा । धन्व इव प्रपा मित्वादि मन्त्राणां तत्तत् कर्मणि
विनियुक्तानां मपि प्रपाप्रवर्त्तनादि विध्याद्येपकत्वं स्मृत्यधिकरणे
अङ्गीकृतम् ।

यथा वा—

आयाहीन्द्र पथिभिरोलितेभि र्यज्ञमिमं नो भागधेयं शुपस्र ।
तृतां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैटृष्वसेयी वपाम् * इत्या-
दीनां ब्राह्मणेन तत्तत् कर्मणि विनियुक्तानामपि मातुल-
कन्याविवाहविध्याद्येपकत्वं मङ्गीकृतं माधवाचार्येण पाराशर
स्मृतिटीकायाम् ।

यथा वा । देवांश्च याभि र्यजते ददाति च इति मन्त्रस्य याज्या-
त्वेन विनियुक्तस्यापि याभिरिति यागकरणत्वेनाभिधानाद्दानेच
सामर्थ्येन कर्मकारकतया अन्वयाद् गोदृश्यक यागदानविधाय-
यत्वं मविरुद्धमिति न्यायसुधायामुपपादितम् ।

यथा वा—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अश्व पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तानो अश्व ।
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा येमनोविचः ।
उतस्वः पश्वन्नददम्यं वाचं उतत्वः शृण्वन् न शृणोत्वेनाम् । इत्यादि

* यथा मातुलस्य योषा दृष्टिता भाजिनैयस्य वाक् भग्ननीया भाजिनैयस्य
परिचयेऽपि याज्या । यथा च पैटृष्वसेयी पौत्रस्य भागः । तद्यथा ते
वपाम्नां भाग इत्यर्थः ।

मन्त्राणां मन्त्र कर्मसु विनियुक्तानामपि व्याकरणाध्ययन विधि-
कल्पकत्वं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये अभ्युपगतम् ।

यथा वा —

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेन अपनीयते । स्वतोविधास्यति
श्लेष नियोगात् स्मारयिष्यति । इति तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्य्येणापि
विधायकत्वं मङ्गीकृतम् । तथा अत्रापि पवित्रं ते इत्यादि श्रुतीनां
विशिष्टफल प्रापकस्य तस्माद्धारणस्य विकल्पकत्वे न किञ्चित्
शुद्धोपद्रवशङ्का इत्युपरम्यते ।

अथवायं मन्त्रार्थः । तच्च

सर्वेवेदा यत् पदसामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यददन्ति ।

इति कठयुत्या ।

वेदेषु सर्व्वैरह मेववेद्यः —

इत्यादि स्मृत्याच “तत्तु समन्वयात्” इति ब्रह्मसूत्रेण च
सर्व्वेषां शब्दानां परब्रह्मभूते विष्णौ समन्वयकथनात् युत्यादे-
स्तत्तत् परत्वं अभ्यर्हितम् । तदयं पवित्रं ते इति मन्त्रार्थः ।
हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य चतुर्मुखस्य वा स्वामिन् विष्णो ते तव पवित्रं
पवित्रयति भूतानोति पविवद् वज्रवत् चायते रक्षति सुजनमिति
वा पवित्रं यच्चक्रं विततं तेजोभिर्व्याप्तं विस्तृतं वा वर्त्तते । तेन
चक्रेण प्रभुः सर्वोत्तमस्त्वं गात्राणि अस्माकं शरीराणि पथ्यंषि
पवित्रयसि । किं पञ्चगव्यादि प्राशनवत् कतिपयाङ्गानि पवित्रो-
करोषि नेत्याह विज्ञत इति । विज्ञतः सर्वतः सर्वाण्यङ्गानि
पवित्रयसीत्यर्थः । परिपूर्वं इण् गतावितिधातुः पावनार्थं वर्त्तते ।

पवित्र शब्दस्य विष्णुचक्रवाचकत्वं तु काख्यशास्त्रायां शतपथे सीता-
मथी प्रकारेण दृष्टम् ।

यत्ते पवित्र मिति । तद्यथा विष्णोश्चक्रं तथा पवित्रमसीत्वेवेतदाह ।

अभिधानेच—

पवित्रं चरणं नेमि रघाङ्गं च सुदर्शनम् ।

सहस्रारं प्राक्ततन्त्रं लोकद्वारं महीजसम् ।

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥

इति ।

तथा—

पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् ।

पर्यायवाचकाच्चेते चक्रस्य परमात्मनः ॥

इति ।

तथा—

सुदर्शनेच दर्भेच पवित्रं शण सूत्रके ।

इति विश्वकोशेऽपि दृष्टम् ।

एवं पूर्वार्हेन चक्रलुतिमुक्त्वा उत्तरार्हेन चक्रधारणं रहितानां
निन्दापूर्वकं तद्वारिणां श्रीविष्णुप्राप्तिरुच्यते ।

अतस्तत्तुतिरिति । अतस्तु श्रीविष्णुचक्रेण असंस्कृता तत्तुत्यस्य स
पुमान् चामः शास्त्रोक्तचक्रसंस्काराभावादपरिपक्वः सन् तत् प्रसिद्धं
विष्णुस्थं ब्रह्म न चम्रुते न प्राप्नोति । अथ ये बह्वन्तः विष्णुचक्रं
भक्त्या धारयन्तः शास्त्रोक्तविधिना ते श्रुतासद्भूत् । आपाके इति
धातोर्निष्ठान्तस्य रूपं भित् । तथाच शास्त्रोक्त संस्कारेण परिपक्वाः

निर्धनान्तःकरणाः सन्त एव तत् विश्वाख्यं परब्रह्म समाश्रित प्राप्नु-
वन्ति । तच्छब्दस्य भगवदाचकत्वं “तदिति वा एतस्य महतो
भूतस्य नाम भवतीति । तत्त्वमसि श्वेतकीतो इति ।

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

इत्यादि श्रुतिसिद्धम् ।

महामृतं तु भगवानेव । एकोविंशत्संज्ञमृतमितिहान—

धर्मोक्तेः । तपोः । यथार्थं ज्ञानवतः । तप आलोचने इति
धातोरुपप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यदा । तपोः शत्रुसन्तापकस्य विशोः ।
तप सन्तापे इति धातोरूपं । यत् पवित्रं चक्रं दिवस्यदे क्रीडादि
गुणविशिष्टे वैकुण्ठादिस्थाने विततं व्याप्तं वर्त्तते । अस्य चक्रस्य
तन्त(यः)वः रश्मयः शोचन्तो दीप्यमाना व्यस्त्रिरन् । भक्तेषु विविध-
फल दाढत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा अस्य पवित्रस्य आश्रयः
श्रीब्रह्माग्निः व्यापिनो वा । अशूङ् व्याप्तावितिधातोरुपप्रत्यया-
न्तस्य रूपमेतत् । तन्तवो रश्मयः पवीतारं तापादि संस्कारेण
आत्मानं पवित्रीकुर्व्वाणं सञ्जनं वा अवन्ति रक्षन्ति । पवीतार-
मिति पूज् पवने इति धातोस्तृण प्रत्ययान्तस्य रूपं । न केवलं
भवन्ति किन्तु चेत् (सा) सि सम्यग् ज्ञानदानेन दिव स्पष्टं वैकु-
ण्ठादिस्थानं अधितिष्ठन्ति । पवीतारं वैकुण्ठादावधिष्ठापयन्ती-
त्यर्थः । अधिशूङ् स्थासां कर्म इति सूत्रेण अत्र द्वितीया
विभक्तिर्ज्ञेया ।

चमूषदिति । चमूषां संसार सेनायां दुर्गमत्वेन सौदमीति
चमूषत् । तथापि श्वेतः शंभवीयः उत्तमो जीववर्गः गोविन्दः

गोविन्दस्य । ऋकारास्तत्वं ह्यान्दसं । आयुधानि मङ्गलक्रादीनि
विभृत्वा विभ्राणः द्रुपः द्रवणशीलः ज्ञानेनार्द्र इत्यर्थः । अपा-
मूर्च्छिं अपशब्दः कर्मवाची प्रसिद्धः आरब्ध कर्मणामुत्कटभोगं
सचमानः सेवमानोऽपि महिषो महान् अव्यभिचरितभक्त्या महत्त्वं
प्राप्तः सन् समुद्रं क्षीरसागर लक्षणं तुरीयं धाम चतुर्थं स्थानं
विवक्तिं सेवते । सुक्तो भवतीत्यर्थः । क्षीरसागरस्य चतुर्थस्थानत्वं
मोक्षधर्मादौ स्पष्टम् ।

गत्यां चतुर्थ्यां गच्छन्ति नारायण परायणाः ।

इति श्वेतदीपमाहात्म्ये ।

येन देवा इति । हे पावमान्यः देवताविशेषाः । येन पवित्रेण
चक्रेण देवा ब्रह्मादयः आत्मानं सदा पुनरुत पवित्रीकुर्वन्ति तेन
पवित्रेण सहस्रसंख्यधारावता मां भवत्यः पुनन्तु इति वाक्यार्थः
पवित्रेणेति । दीप्यत् देदीप्यमान हे देव अग्ने क्रतून् अनु ।
ज्योतिष्टोमादि क्रतुफल प्राप्त्यर्थं (ये) क्रत्वा क्रतुना संकल्पित-
फलदात्रा शुक्लेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनोहि ।

यत्त इति । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला (मन्तरा) मध्ये
विततं यत् पवित्रं वर्त्तते । तेन पवित्रेण ब्रह्म वेदो भगवान् वा
मां पुनातु ।

चरण मिति । पवित्रयतीति पवित्रं विततं विस्तृतं पुराणं
पुरातनं यच्चरणं चक्रं वर्त्तते । येन च सज्जनो दुष्कृताणि तरति
शुद्धेन तेन पवित्रेण अरातिं अनर्थकारित्वेन शत्रुभूतं पाप्मानं
पापरूप मनादि अज्ञानं अतितरेम अतिक्रान्तावभूविम ।

चरुं पवित्रमिति । नात्र पुनरुक्तिः । गोबलीवर्ह व्यायात् ।
सकीचकौ मरुतपूर्णरन्ध्रे रिति वत् । एव मन्था अपि श्रुतय उक्ताद्ये
प्रमाणत्वेनोद्धाः । ग्रन्थगौरव भयात्रात्र उच्यन्ते । अत्र कश्चिद्
यदाह । भवतु तत्तत्तत्तादिधारणं श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाण सिद्धं ।
तथापि वेदभ्रष्ट विप्राधिकारिकम् ।

तथाच स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशाध्याये गौतमश्रापं
पुरस्कृत्य उक्तम् ।

पाञ्चरात्रे चक्रपाले तथा कालामुखेऽपि च ।

शास्त्रे च दोषितायूयं भवेत् ब्राह्मणाधमाः ।

वैधे चाङ्गन्तते चैव तथा पाशुपतेऽपि च ॥

तथा तत्रैव—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यै स्तदीयै रङ्गिताजनाः ।

अग्नितप्तैर्महामोहाद् भवेयुः शंसयोर्हयोः ॥

इति ।

शाम्बपुराणेऽपि—

पाञ्चरात्रं भागवतं तन्मन्त्रं वैश्वानसाभिधम् ।

वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापति रक्तवान् ॥

इति ।

सूतसंहितायां च—

अत्यन्तसुखलितानां हि विज्ञानां वेदमार्गतः ।

पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥

हेमाद्री प्रायश्चित्तकाण्डे पाप्मेऽपि—

मृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम् ।

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्यैतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्तं मुदीरितम् ।

इत्यादिवहुवचनदर्शनात् शङ्खचक्रादिधारणं वेदभ्रष्ट द्विज-
विषय मिति यत् केषाञ्चिन् मतम् । तदत्यन्तप्रत्यानवकीकन
जनिताज्ञान विजृम्भणमात्रम् । एषां वचनानां नारदोय पञ्च-
रात्रव्यतिरिक्तागम विषयत्वात् । तथाहि पाप्मे पातालखण्डे
एकसप्तत्यध्याये गीतमथाप प्रस्तावे ।

गीतमेनाभिगम्यासु द्विजा उद्विम्बमानसाः ।

कश्चित् कालं मतिक्रम्य तेषु केचित् मन्वयुः ॥

भूयसा प्रणिपातेन गीतमं तेऽभ्यपूजयन् ।

शुश्रूषायां स्थिता विप्रामनोवाक् काय कर्मभिः ॥

गीतमं प्रीणयामासुः शापस्यान्तमभीषवः ।

अथ प्रीतमनास्तेषां गीतमो मुनिसत्तमः ॥

उवाच मुनयः किंवा ददामि मुनिपुङ्गवाः ।

मत्तोवर मभीषध्वम् युष्माकं यदभीषितम् ॥

मुनय उचुः—

नास्माकं मभिवाञ्छास्ति वरेषु मुनिसत्तम ।

शापदग्धाः श्रुति भ्रष्टा स्मात् शापं निवर्तय ॥

गीतम उवाच—

अमृतं नोक्तपूर्वं मे यूयं महत्तिभाविताः ।

तन्मार्गं प्रवेशेऽपि वेदमार्गं प्रवर्त्तकाः ॥
 भविष्यथ यथापूर्वं मत्तः संश्रुणुत द्विजाः ।
 वेदानां सारमुच्यते यत्तन्मं हरिदत्तवान् ॥
 श्वेतहोत्रे नारदाय मोक्षकामाय धीमते ।
 वेदाविरुद्धं तत्तन्मं सर्ववेदार्थं हंहितम् ॥
 तत्तन्मदीक्षां प्राप्तानां शङ्खचक्राङ्गं धारिषाम् ।
 युष्माकं वेदमार्गोऽपि न नश्यति ममाश्रया ॥
 वेदशास्त्रार्थं वेत्तापि यो ज्ञानेन न संश्रुतः ।
 न स वेदफलं धत्ते यथा गौर्भारवाङ्कः ॥
 सर्ववेदं मयं तन्मं नारदे पाञ्चरात्रकम् ।
 अन्यानि यानि तन्त्राणि हरिणाच हरिण (वा)च ।
 कृतानि ऋषिभिश्चापि मोहनानि न संशयः ॥
 तत्र ये विहिता धर्मा विरुद्धा वेदवादिनाम् ।
 अतः स्तत्र न निष्ठान्तु युष्माकं मत् प्रसादतः ॥
 इति ।

नञ्चाण्डेऽपि बोद्धव्याध्याये—

नारायणं प्रणीतं यत्तन्मं वेदोपबृंहितम् ।
 तदेव वेदिकैर्याज्ञं नान्यद् गौतमशापतः ॥

भारतेऽपि नारदोये मोक्षधर्मं—

पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः परः ।
 सर्वेषुच नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतद्विगिष्यते ॥
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।

न येनैवैव जानन्ति तसोभूता विद्यापते ॥

तथा—

वेद मेकं सांख्ययोगं शोमारण्यक मेवच ।

परस्परान्तरान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥

पञ्चरात्रविदो ये तु यथाकामपरावृष्ट ।

एकान्तभावोपगता स्वं हरिं प्रविशन्ति ते ।

ययः कान्तिर्धनं धर्मो नारायण परात्मकः ॥

इति नारदीय पञ्चरात्रस्य वेदात्मकत्वमुक्तम् ।

पाप्मे माघ माहात्म्येऽपि

विप्राणामवैष्णवत्वे निन्दनमुक्तम्—

अवैष्णवोद्धतोविप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् ।

तथा—

श्रद्धाकामिव नेष्टेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।

इति ।

श्रीवादेर्निन्दापि मिताश्रयायाम्—

श्रीवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिक नास्तिकान् ।

विकर्कस्थान् द्विजाभ्यूहान् सबासा जलमाविशेत् ॥

स्नान्दे—

हरे यथावयोर्भेदं न करोति महामतिः ।

शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतश्च सः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कर्कसंस्त्रागिर्न विप्रं ब्रह्माहमितिवादिनम् ।

कर्त्तुं ब्रह्मोभय भ्रष्टं विकर्त्तुं त्वजेवरम् ॥
इत्यादिना ।

अशिशुसंज्ञितायामपि—

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैष्णवत्वेन बोदिताः ।
इतरेऽपि त्रयो वर्णा ब्रह्मणा विष्णुसेविना ॥
तस्माच्च वैष्णवाविप्राः प्रकृत्याद्विजसत्तमाः ।
अवैष्णवत्वं विप्राणां महापातकं सम्भितम् ॥
इत्यादिना ।

वैष्णवग्रन्थोऽत्र संस्कारविशिष्टं वाचकः । यूपाहवनी-
यादिग्रन्थत्—

वैष्णवसाक्षात्प्राप्तदीक्षां प्राप्नोति हि वैष्णवः ।
इति कालनिर्णये माधवाचार्योक्तेः ।
वैष्णवं द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्ममाध्यन्तरं तथा ।
शङ्खचक्रादिभिर्वाङ्मात्रं वीतरागता ॥
इति पाक्षोक्तेः ।

तस्माच्छ्रुति स्मृत्यागमादि सर्वप्रमाणं सिद्धत्वा ब्राह्मणेः
शङ्खचक्रादि धारणं सर्वथा कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

तत् प्रकारस्तु पाञ्चरात्रेऽभिहितः—

श्रयण्यां चैव बोधिन्यां दीक्षाकाले विशेषतः ।
तत्तदङ्गादिकं धार्यं विधानेन समन्वितम् ॥
सुपुण्यं शोभितं रम्यं वितानध्वजशोभितं ।

मण्डपे चार्चयेद्देवं धूपैर्दीपैर्निवेदनैः ॥
 आराधनं ततः कुर्याच्चक्रस्य परमात्मनः ।
 स्वर्णेन कारयेच्चक्रं शङ्खं रौप्येण कारयेत् ॥
 षट्कोणैश्च समायुक्तं षडक्षरं समन्वितम् ।
 मध्ये प्रणवसंयुक्तं वाग्लो वसुदलेर्युतम् ॥
 मूलमन्त्रेण संयुक्तमितच्चक्रमिहोच्यते ।
 मध्ये तद्बीजं संयुक्तं शङ्खं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 स्नाप्य * पञ्चामृतैः शुद्धे रक्ष्यं तत् पुरतोदरेः ।
 ध्यात्वा सुदर्शनं तस्मिन् सहस्रारं महबीजसम् ॥
 कोटिसूर्यसमप्रख्यं तेजसा भुवनत्रये ।
 षडक्षरेण मन्त्रेण † पूजयित्वाविधानतः ॥
 जपं कुर्यात्ततः पञ्चाष्टतसाहस्रसंख्यया ।
 षट् सहस्रं तु वा जप्त्वा पञ्चाहोमं समाचरेत् ॥
 इषुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन सवारिणा ।
 उपलिप्य स्पष्टिलं तु चतुरस्रं सुशोभनम् ॥
 तन्मध्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वष्ट्योक्तविधानतः ।
 आन्य संस्कारपूर्वं तु इधाधानं समाचरेत् ॥
 आचारा वाग्यभागी तु हुत्वा होमं (समा) चरेत् सुधीः ।

* स्नापयति चार्चं । समासं एव स्वयं विधानात् ।

† सुदर्शनं वाचनम् एव ५००० ।

अग्न आयूषीति त्वचं * इन्द्रो ब्रह्मत्वचं † तथा ॥
प्रजापते नेति ‡ ऋचं विश्वे देवा स इत्यृचम् § ।
त्वया वयं सधन्येति ॥ जुहुयात् प्रत्यृचं तथा ॥

* अथ आयुएषि एवम आसुवीर्गमिषं च नः ।

आरं वाधस्व दुष्कृताम् । ३८

पुनन् मा देवत्रयाः पुनन् सगमा धियः ।

पुनन् विश्वा सुतानि ज्ञातवन्तः पुनौहि मा ॥ ३९

पवित्रं च पुनौहि मा शुक्रं च देव दीश्वर ।

अग्ने क्रत्वा क्रतुएवम् ॥ -इति ४० म. १२८. यजुः ।

† इन्द्रो ब्रह्मन् ऋषिर्ब्रह्मः पुन पुनरुतः ।

सङ्गान् सङ्गोभिः सङ्गोभिः ॥ ७

स सत्यः स इत्यः सत्यः सत्वा नृ बिभ्रुर्भिः ।

एकचित् सङ्गभि भुतिः ॥ ८

तसर्कभि सं मासभि सं मायै चर्वचयः ।

इन्द्र वईति चितयः ॥ ९ सूक्. म८. मृ१६ ।

‡ प्रजापते मत्वदेताम्यन्वां विश्वा ज्ञातानि परितावभूव ।

यत् कामान् जुहसन्नामो अहम् वयं स्याम पतयो रयीषाम् ॥

-इति १० म. १२९ म. १० सूक् ।

§ विश्वं देवास आमत यत्वाता न इम इवम् ।

एत वईर्नि निर्धोदत ।

उपयाम गृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वादिविभ्यः ।

एव ते योनि विश्वेभ्यस्त्वादिविभ्यः ॥ ७ सू. ३४ म. यजुः ।

त्वया वयं सधन्यं कीता सध प्रत्योत्पन्नान् वाजान् ।

उभा जमा नृदया सत्यं तान् जुहुयात् सध अत्रयात् ॥

पश्चात् वेण्वैः सूक्त मन्त्रेर्विज्ञप्रथायकैः ।
 पवित्रं त इति * हाभ्यामृग्भां होमं समाचरेत् ॥
 विष्णोरराट मसि † च ये देवा इति च त्रिभिः ‡ ।
 एव माञ्जेन होतव्यं मन्त्रैः प्रथमपूर्वकैः ॥
 पश्चात् सुदर्शनं तस्मिन् गङ्गा वाम्नी विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणं च भुजं पूर्वं चक्ष्णे प्रतपेत्ततः ॥
 वामं संप्रतपेत् पश्चाच्छङ्खेनैव द्विजोत्तमः ।
 शीतोदके विनिक्षिप्य पूजयेत् सुसमाहितः ॥

- पवित्रं ते विततं ब्रह्मचर्ये प्रभुर्गोत्राणि पर्यायं विज्ञतः ।
 अतस्तनूनंतदानीं चतुर्ते गतास इव हन कान् समागत ॥
 तपोऽपि विततं दिवस्यद्देवोचनो चक्षुस्तनवो व्यस्त्रिरम् ।
 अवन्त्यस्य पयोतारं माश्रयो दिवस्पृष्टं वक्षित्तनि तेजसा ॥
 —इति ८३. ८१५. १२५७ ।

- † विष्णोरराट मसि विष्णोः प्रभुः ।
 विष्णीः कूरसि । विष्णोर्भुवोऽसि ।
 वेण्वै मसि विष्णवे ता ॥ ५५. ११५. वजुः ।
- ‡ दे देवा देवानां यज्ञिया यज्ञिधानां सवत्सरीच सुप आनमासते ।
 अपृतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् सव्यं पिबन्तु मधुनी वृत्तस्य ॥ ११ ।
 ये देवा देवेभ्यो देवस्य मायन् ये ब्रह्मचः पुर एतारी चक्षुः ।
 येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्च न ते दिवो न इक्ष्मिन् अक्षिस्तु ॥ १४ ।
 प्राचदा अघानदा व्यानदा वर्योदा हरिषोदाः ।
 चक्षुः ॥ अक्षतपन्तु वृत्तस्यः पावको चक्षुः द्विषो भव ॥

ततः स्निष्टकृतं बुद्ध्या श्रोम शेषं समापयेत् ।
 एवं यो विध्ययाद् भक्त्या गङ्गचक्रादि वैष्णवः ॥
 संसाररोगात् सम्पुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 गङ्गचक्रादिभारव्यविधानं समाप्तम् ॥

अथ आषाढ शुक्लद्वादश्यां विशेषो भविष्ये—

आभा कासु सिते पक्षे मैत्रश्रवण रेवती ।
 सङ्गमे नैव भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥
 अस्वार्थः । आषाढ भाद्रपद कार्तिक द्वादशीषु चतुराधा
 श्रवणा रेवतीभिः क्रमेण योगे सति तत्र पारणं न कुर्यादिति ।
 अत्रविशेषोविष्णुधर्म—
 मैत्राक्षपादे स्वयितीहविष्णुः
 पोष्णाक्षपादे प्रतिबोधमेति ।
 श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति
 सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

अत्रैव विष्णुशयनोक्तव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लाया माषादे भगवान् हरिः ।

भुजङ्ग शयने श्रुते क्षीरार्णवजले सदा ॥

इति ।

स्कान्दे तु द्वादश्यामुक्तः—

आभाकाद्येषु माषेषु मिथुने माधवस्त्वच ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्नापावर्त्तनोक्तवः ॥

तथा—

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति ।

बाराहे च—

द्वादशीति पारणाहोपलक्ष(णम्) कम् ।

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् भुङ्क्ते ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

अत्र एकादशीद्वादशीर्दशमेदेव व्यवस्थादृष्टव्या ।

अयमुक्तस्यो मलमासे सति न कार्यः ।

ईशानस्य वलिं विष्णोः शयनं परिवर्जयेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्ती कर्कटस्य च ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं चातुर्मास्यं व्रतविभाषकं । तत् मन्त्र-
शास्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

मिथुनस्थो यदाभानु रमावस्था इयं सृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपितृकर्काटे ॥

इति हेमाद्रौ मोहचूडोक्तौः ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो मन्त्राभारते—

आषाढस्य क्षितेपक्षे एकादश्या सुपोषितः ।

चातुर्मास्यं व्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतो नरः ॥

इति ।

अस्मिन्नित्युक्तं तत्रैव—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत् केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति किञ्चित्त्वं वत्सरोद्भवम् ।

असम्भवे तुलाकौऽपि कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥

इति ।

इदं शुक्राक्ष्णादावपि आरम्भं पूर्व्वं चेत् कार्य्यम् ।

न श्रेयसं न मौन्यं च शुक्रगुर्व्योर्नवा तिथेः ।

सुखत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्यं विधौ नरः ॥

इति बृहगायत्रीकौः ।

अथ नारदस्तु न भवत्येव—

आरम्भे दूषणं नास्ति अनारम्भे तु दूषणम् ।

इति विष्णुस्मृतेः ।

अथैषेऽपि एवमेव—

अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

व्रतमेतन्नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्नानोक्तेः । एतच्च प्रतिवत्सरं कार्यम् ।

प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्ते ऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ।

मोदते त्रिण्डुलोकेऽसौ यावदाभूत संग्रवम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

इदं विष्णुभक्तोत्तरेरपि कार्यम् । नित्यत्वात् ।

शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानी वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतसिद्धं ब्रह्मन् यद्योक्त फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च ।

अथ हरिशयनोत्सवः ।

देवं संपूज्य विधि (ना) वद् यांममारोप्य भक्तितः ।

जलाशयं ततो नीत्वा कुर्याद्दे शयनं हरिः ॥

सुत्वा पुरुषसूक्तेन अश्वत्थपार इत्यपि ।

शेष पर्यङ्कवर्त्येऽस्मिन् फणामणि विभूषिते ॥

श्वेतद्वीपान्तरे देव कुक्षं निद्रां जगत्पते ।

इति मन्त्रेण तं देवं स्थापयित्वा प्रपूज्य च ।

श्वेतद्वीपे भोगिनाथे योगिनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्य व्रतेऽनुष्ठां देहि लक्ष्मीपते मम ।

सद्भागुष्ठां गङ्गाहस्त इमं मन्त्रं सुदीरयेत् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्री भविष्ये—

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जाती कुसुममालाभिर्मन्त्रेभ्योऽनेन पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुधे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाण्युत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषेताग्रतोविष्णांः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु केशव ॥

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदेदं पूर्वतां यातु त्वत् प्रसादाद्भूमापते ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्वप्राप्तं म्रिये ।

तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जगद्गते ॥

इति ।

अथ व्रतविधेय उक्तो भार्गवार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—

त्रावन्ने वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्लुके मासि कार्तिके दिदक्षं त्वजेत् ॥ इति ।

स्नानेऽपि—

चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्त्ति (वर्षे) नाम् ।
 प्रथमे मासि कर्त्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्त्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थे तु निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च हन्ताकं चैव वर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुः मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कुष्माण्डमिन्दुहण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद्बुधः ॥
 विशेषाद्दरीं धात्रीं कुष्माण्डं तिलं (नीं)ङ्गीं त्यजेत् ।
 जीर्णं धात्रीफलं ग्राह्यं तद्वि कायस्य शोधनम् * ॥

तीर्थ सौख्येऽपि—

वार्षिकांश्चतुरोमासान् प्रसुप्ते वै जनार्त्तमे ।
 मञ्चखट्वादि शयनं वर्जयेद् भक्तिमाकरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद् भार्यां मांसं मधु परीदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव हन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद्दूरान् मसूरं सितसर्षपम् ।
 राजमाषान् कुलित्यांश्च पाशुधान्यं च वर्जयेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषान्द्रावणादिषु (वर्जयेत्) संत्यजेत् ।
 अन्नं शक्यते अशितुं मनेनेति शाक इति व्युत्पत्तौ स्रपादे-

* कश्चित् कायशोधनम् इति निबन्धविम्बी पाठः ।

रपि त्यागापत्ते र्यौगकृद्वेन * शाकस्य दशविधत्वं ज्ञेयम् ।

तदाह कौशकारः—

मूलपत्रं करोराग्रं फलकाष्ठाधिकृदकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति ।

मूलं मार्द्रकादि । पत्रं प्रसिद्धं । करोरं वंशाक्षुरः । अर्पं
नवपत्रवरूपं । अधिकृदं मङ्कुररूपं । अन्यत् सष्टम् ।

आचारदीपेऽपि—

हस्ताकं च कलिङ्गं च विस्वौदुम्बरभिस्सटाः † ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरोद्धरिः ॥

अपराकंदेवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा ग्रीवं सत्यं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

आमिषाणि पाप्मे—

प्राण्यङ्गचूर्णं चक्षुःश्रोत्रं जीवपूरकम् ।

अयश्नशिष्टं माषादि यद्विशोर्निवेदितम् ।

दग्धं मज्जं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ॥

* योगादृष्टं बन्धीयन्नादिति भावः ।

† वस्तुतस्तु तप्तम् काशीवृक्षाः शाकाः वर्जनीयाः प्रयत्नतः । इति वचनान्
तप्तम् काशीयद्रागामिव निषेधः । अथ तप्तम् काशीवृक्षं ज्ञातीयत्वं विवक्षितं
नेन आतपादिशोचितानां वर्जनीयद्रागामपि निषेध इति कल्पनाकरः ।

‡ भिस्सटा दग्धमज्जम् ।

अन्यथापि—

गोच्छागी महिषो क्षीरादन्य दुग्धादि चामिवम् ।
 धान्ये मन्दुरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥
 द्विजकीतारसाः सर्वे लवणं (भूमिजं) कृत्रिमं तथा ।
 तान्नपात्रस्थितं गव्यं जलं पक्कलसंस्थितम् ।
 आत्मार्थं पावितं चात्र मामिवं तत् कृतं बुधैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

चतुर्विंशति मासेषु हविष्याग्नी न दोषभाक् ।
 वृन्ताकं सन्धितं चैव सुमे देवैर्विपर्जयेत् ॥
 सन्धितं वत्सान्तर प्रसृत गवादि दुग्धं । लवणं शाकं चेत्यग्रे ।
 हविष्यं मुक्तं भविष्ये ।

हेमन्तिकं सिताऽस्त्रिकं धान्यं मुद्गास्त्रिलायवाः ।
 कलाय कङ्गुनोवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
 षष्टिका कालशाकं च मूलकं केसुकेतरत् ।
 कन्दं सैन्धव सानुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषौ ॥
 पयोऽनुवृत्त सारं च पनसान्नं हरीतकी ।
 पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिलिङ्गी ॥
 कदली लवली धात्री फलान्यगुडं मैन्धवम् ।
 अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अथ अस्त्रिकधान्यं मिथ्यभिधानादन्यत्रस्त्रिकधान्ये न दोषः

व्रतान्तराण्युक्तानि हेमाद्री भविष्ये—

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुहृद्व्रतः ।

गृहीयान्निमानितान् दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत् कर्तृणां पृथक् पृथक् ।
 मधु (मिष्ट) खरो भवेद्भ्राजन् पुरुषो गुह्यवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनं कृत्वा सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 योगाभ्यासी भवेद् यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥
 ताम्बुल वर्जनाद् भोगी रत्नकण्ठश्च जायते ।
 घृतत्वाग्निं स्नावण्यं सर्वस्त्रिंशत् तनुर्भवेत् ॥
 शाक पचायनाद् भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ।
 भूमौ प्रस्तरयायी च विप्रोऽमुनिवरो भवेत् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
 धारणाग्रखरोणां च गङ्गास्नानं फलं समीत् ॥
 मौनव्रती भवेद् यस्तु तस्माद्वाऽख्यलिता भवेत् ।
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 प्रदक्षिणं गतं यस्तु करोति स्तुतिं पाठकः ।
 हंसयुक्तविमानेन स हि विष्णु पदं व्रजेत् ॥
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धनमानश्रेष्ठतः ।
 घृष्टावकालं भोक्ता च कल्पस्वायी भवेद्दिवि ॥
 पथेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं समीत् ।
 गुह्यवर्जनिरोदयात्तत् पूर्वं तान्न भाजनम् ॥
 सहिरण्यं वृषत्रेष्ठं लवणस्याप्ययं विधिः * ।

* एषां व्रतानां समाप्तीं कर्त्तव्यां दानानि एवमन्तव्रते दान्यतो हन्यन्ते
 धनदंशः । नक्तो वक्ष्येऽगमः । एकान्तरोपवासे नीः । भुञ्जन्ति व्रत्या ।

सुतेदेवेतु यो विष्णोः शिवस्त्राङ्गमर्चयेत् ॥

पञ्चवर्षेसु योनित्थं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ।

स याति ब्रह्मलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

भार्गवार्चनेतु—

शयनी बोधनीमध्ये शमी दूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजिन देवांस्तु नार्चयेत् कदाचन ।

नखलोमादिकानां तु धारणं कर्त्तव्यसाधनम् ॥

इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

एकान्तरं द्वान्तरं वा कुर्यान् मासोपवासकम् ।

अनौदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापिवा ॥

इति ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सवर्णं वर्ज्येद् यस्तु चातुर्मास्ये द्विजोत्तमः ।

दस्वाऽनु दक्षिणां हेम सवर्णं च द्विजातये ।

ब्रह्मकाशभोजने गौः । ग्रीहिगोधमादि त्वानि कैमग्रीष्मादि । कृच्छ्रे
गोयुगम् । आकाशमे गौः । पयोव्रते दक्षिणायुगं च । व्रतव्रतेपु
वासी गौश्च । ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः । ताम्बूलव्रते यक्षयुगम् । मीमे
व्रतकुम्भोपवासयुगं चष्टाच । देवाये रक्तमासिकाकरणे धेनु र्हेम
पञ्चं च । दीपिकाव्रते दीपिका वासीयुगं च । भूमिभोजने पञ्चं
भोजनेच काष्ठपात्रं गौश्च । चतुष्पदीपदाने गोपाशे च गोष्ठौ ।
प्रदक्षिणव्रते वक्त्रं । चतुष्पदीपदाने गौश्च इत्यादीनि कैमादीनि ज्ञेयानि ।

व्रतान्ते च प्रदातव्या चयारितनया शुभा ॥

चयारितनया धेनुः । एवमन्यान्वपि व्रतानि श्रुतितः कार्याणि ।

व्रताधिकारिणो भविष्ये —

अनन्ययसु ये विप्रा स्तेषां श्रेयोविधीयते ।

अपोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥

इति ।

अनन्य यद्वचं तेषां भवत्यक्ष कर्त्तव्यता प्रतिपादनाय नस्तितर
निरासाय ।

आहिताग्निरनग्निर्वा यज्ञदान व्रतादिकम् ।

शूद्रोवर्षचतुर्थोऽपि वर्षत्वात् कर्त्तुं शक्नोति ॥

वेद मन्त्र स्वधास्वाहा वषट् कारादिभिर्विना ।

अथ स्त्रीणामपि अधिकारः ।

इति विष्णुधर्मं विशेषोक्तेः ।

भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायन स्मृतेः ।

यस्तु स्नान्दे—

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवेह लोकानिष्टान् व्रजन्ति ताः ॥

तद् भर्त्सननुज्ञाविषयमिति निबन्धकाराः ।

नूतन व्रतारम्भे कालसु रत्नमासायामभिहितः ।

सोमसौम्य शुक्लशुक्लवासराः

सर्वकर्म्मसु (नितान्त) भवन्ति सिद्धिदाः ॥

भानु भीम शनिवासरेषु न

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा स्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।

सवेष्टितसु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिचर्य चार्द्धम् ॥

तिस्त्रसु योगे प्रथमे सवज्ज व्याघात संग्रहे नव पञ्च शूले ।

गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

न सिद्धि मायाति कृतं च विघ्नां विचारिघातादिकामत्रसिद्धम् ।

व्यवहार समुच्चये चतुर्विधे उक्तः—

सर्पिणीतु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृक्षिकी ।

सर्पिण्यासु मुखं त्याज्यं वृक्षिकाः पुच्छमेव च ॥

माधवीये तु—

विष्टि र्यदाहनि तिथेरपरार्द्धजाता

पूर्वार्द्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

दिनभद्रा यदा रात्री रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥

इति ।

तिथि माह सत्यव्रतः—

उदयस्या तिथि र्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्नादारम्भश्च समापनम् ॥

तथेति शेषः ।

इति ।

देवताः—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतान्ते कार्यमुक्तं मान्मेये—

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः ।

पूज्याः सुवर्णं मथ्याद्याः * ग्रन्था वै भूमिशायिनाः ॥

जपोद्बोमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विंशतिं वा द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ।

विप्राः पूज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति ।

अत्र विप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुरुषा एव भोज्याः । न तु स्त्रियः । विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना अयुक्तत्वात् । एवं सहस्रभोजनादावपि ज्ञेयम् । एतेन एकस्य ब्राह्मणस्य आहृत्या भोजनमपि परास्तम् । बहुत्वस्य एकपदभूत्या ब्राह्मणाश्रितत्वेन भोजनान्वयाभावादिति पार्थसारथि मित्राः ।

भविष्ये—

अनुक्तद्वयं तत् संख्या देवता प्रतिमा नृप ।

सौवर्णीं राजती ताम्ना वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

आमावात् पक्षपर्व्यन्तं कर्त्तव्या मन्त्रिर्वर्जितैः ॥

शक्तिवर्जितै रशक्तै रित्यर्थः ।

उद्यापनानुक्तौ नन्दिपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद्वृतं निष्फलं भवेत् ।

यदि चोद्यापनं नीतं व्रतानुगुणतश्चरेत् ॥

विस्तानुसारतोदद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ।

गात्रैव काञ्चनं दद्याद्भुतस्य परिपूर्त्तये ॥

अथ तौ तु नारदीये—

सर्वेषा मय्यस्माभेतु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

हृद्या विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः (शुभं) प्रिये ।

अदस्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

व्रतोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

शिवनेचोद्भवं यस्मात् सर्वत्र पितृवत्तमे ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

व्रतिना पराकं वर्ज्यमित्युक्तं देवीपुराणे ।

व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेऽपि च विशेषतः ।

पराकभोजनाद्वि यस्याकं तस्य तत् फलम् ॥

इदमपि यतिब्रह्मचारिभ्यतिरेकेण । तयोः पाकनिषेधात् ।

तदुक्तमाम्नेये—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवहिजार्चकः ।
 चारं चौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत् ॥
 तिलमुद्गातये शैव्यं श्र (स) स्ये गोधूमकोद्वयी ।
 धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ।
 खिलधान्यं तथा पण्य मेघ चारगणः स्मृतः ॥
 इति ।

गृहीतव्रतत्यागी छागलेयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काम मोहितः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वाचाभिजायते ॥

तत् प्रायश्चित्तमुक्तं गारुडे—

क्रोधाक्रोभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद् यदि ।
 दिनत्रयं न भुञ्जीत मुञ्चनं शिरसोऽथवा ॥

इति प्रायश्चित्तोक्ते रतिक्रान्त व्रतानुष्ठानं कालान्तरे नास्तीति

गम्यते । इदं प्रायश्चित्तं शक्तपरम् । अशक्तस्य तु
 हेमाद्रौ—

उपवासासमर्थचेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
 तावदनादि वा दद्याच्छक्तचेद्दिगुणं तदा ॥
 सहस्र सन्निता देवीं जपेद्वा प्राचस्यमान् ।
 कुर्याद्वादश संख्याकान् यथाशक्त्वातुरीकरः ॥

अपरार्कं देवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा जीवं सत्त्वं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेश्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥

माख्ये—

तस्मात् कृतोपवासेन ज्ञान मभ्यङ्ग पूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं तत् परं नृप ॥

अन्येऽपि व्रतनियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

स्त्रीव्रते विशेषो हेमाद्री—

गन्धालङ्कार ताम्बूलं पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्येत दन्तधावन मञ्जनम् ।

विधवा पतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति ।

विष्णुधर्म—

समस्तेषूपवासेषु पुमान् वाद्य सुवासिनी ।

धारयेद्भक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानिच ।

विधवा शुक्लवसन मेकमेवहि धारयेत् ॥

मनुरपि—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥ इति ।

यद्यपीदं सर्वोपवासविषयत्वेन प्रतीयते । तथापि सौभाग्यार्थक
नवरात्राद्युपवासविषयम् । नत्वेकादश्याद्युपवास विषयम् ।

असंक्रज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणम् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्त्रापाच्च सैद्युनात् ॥

इति देवलेन तन्निषेधात् ।

यत्तु हरिवंशे काम्य व्रतेऽपि तन्निषेध उक्तः—

अस्नानं रोचनं चैव गन्धं सुमनसं स्थाया ।

व्रते चैवोपवासेच नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥

इति ।

तत्तु तत्रोक्तं पुण्यक व्रतमात्रविषयम् । न तु सर्वविषयम् ।
पूर्वोक्तं वचनविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

शिवधर्मं—

दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं तपोजपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रुद्धस्य तु दृष्टाभवेत् ॥

अत्रविशेषो हेमाद्रौ पाप्मे—

गर्भिणी सूतिकादिषु कुमारी वायरोगिणी ।

यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥

इति ।

पुंसोऽप्येवं । लिङ्गस्य अविवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् व्रते
यत् पूजादि विहितं तदन्येन कारयेत् । शरीरमावसाध्यनियमा-
स्तु स्वयं कुर्यादिति । हेमाद्रिरेवं व्याख्यातवान् ।

माधवाचार्यस्तु—

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इत्युक्तवान् । एवं रजस्वलाया अपि ।

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्भ्रजो भवेत् ।

न तथापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥

इति सत्यव्रतोत्तरे ।

प्रतिनिधीनाह पैठीनसिः—

अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।

असामर्थ्यं पर स्त्राभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्नान्देऽपि—

पुत्रं वा विनयोपितं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृ मातृ पति भ्रातृगुर्व्ये च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्टं व्रतगुणं लभेत् ॥

प्रभासखण्डेऽपि—

भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापिवा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ।

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥

इदं सर्व्ववर्ष साधारणं । अविशेषात् ।

अत्रविशेष माह चिकाण्डमङ्गलः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिकेच सः ।

काम्ये चो(षू) पक्षमा दूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्नात् प्रतिनिधिं मन्त्रं स्नामि देवान्नि कर्कषु ।

अ देवकालयो न्नास्ति नारक्षे रन्निरेव सः ॥ इति ।

अथ व्रतादि सन्निपाते निर्णयः—

तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रतत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेण अनु-
ष्ठेयं । अविरोधात् ।

यत्र तु नञ्नेक भक्तादौ विरोध व्रतादौ (त्वे) एकं स्वयं कृत्वा
द्वितीयं भार्यादिना कारयेत् । इति माधवाचार्य आह ।

यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमन्ये पारणाय अङ्गिभोजनं
विहितम् ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्ता रात्रौ भुक्ताच पर्वणि ।

एकादश्या महोरात्रं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भोजन निषेध प्राप्तः । तत्र पारणस्य वैधत्वाद्वैव
भोजनं कार्यं निषेधस्य रागप्राप्त भोजनपरत्वात् । विधिप्राप्ते
निषेधानवकाशात् । अग्नाषोमोयादिषत् ।

एव मष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्ति रविवारादि संपातेऽपि नक्त
भोजनमेव स्यात् ।

यत्र पुनरष्टम्यादौ दिवा भुक्तिनिषेध सूत्रैव संक्रान्त्यादौ सति
रात्रि भुक्तिनिषेध इति निषेधश्च प्राप्तम् । तत्र उपवास एव
स्यात् । तत्रापि पुनश्चो गृहस्थस्य उपवासनिषेधात् किञ्चिद् भक्षणं
भवति ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

इति स्मृतेः । तथा चान्द्रायण व्रतमध्ये एकादश्यादौ तु भुक्तिः
कार्या । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् ।

अथ केचित् । चान्द्रायणादि व्रतमध्ये एकादश्यादौ प्राप्ते उप-
वास एव कार्यः । एकादशीदिनं ग्रासासु द्वादश्यां चाध्याः ।

यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणं मथापरम् ॥

इति याज्ञवल्क्येन यथा कथञ्चिदित्युक्तत्वात् ।

काम्येषूपक्रमदूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ।

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्च प्रतिनिदध्यादित्याहुः ।

एव मेकादश्या मेकान्तरोपवासादि पारणायां प्राप्तायां जल
पारणां कृत्वा उपवासः कार्यः । आपो वा अशितं मनशितं च
इति तैत्तिरीय श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मासोपवासस्याहप्रदोषादिषु
व्रतैषु एव मेव ज्ञेयमित्युपरम्यते ।

आषाढ पौर्णमास्यां कोकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

आषाढ पौर्णमास्यां तु सन्ध्याकालेष्टुपस्थिते ।

सङ्कल्पयेन् मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं त्वहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्यं स्थिता सती ।

भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इत्यादि । एतस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्न्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

अत्रैव च व्यासपूजा विहित्वा । पौर्णमास्या हितयदिने त्रिसुहर्ष-
व्यापित्वे परैव पाश्चात् अन्यथा पूर्वैवेति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

आषाढमासविधानानि ॥

अथ श्रावणमासविधानानि ।

—०—

तत्र श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूक्तवास्या गुर्जरदेशे प्रसिद्धा ।

सा च परा ग्राह्येति दिवोदासनिबन्धे ।

श्रावण शुक्लचतुर्थी तु गणेशव्रतं पूर्वविद्मेव याज्ञा ।

मातृविद्मो गणेश्वर इति स्मृतेः ।

श्रावण शुक्लपञ्चमी सर्पपूजादौ परैव ।

पञ्चमी नागपूजायां याज्ञा षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भविष्ये —

श्रावणेमासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ।

हारस्त्रोभयतोलेख्यागोमयेन विषोऽप्युषाः ॥

मातृष्टेऽपि —

नागायैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अर्द्धं सर्पाकृति स्तेपां नाभे रुद्धं तु पौडपी ॥

फणाश्च मूर्द्ध्नि कर्त्तव्या द्विजिह्वावहवोऽसमाः ।

कृत्वा वा कीडुमान्नागान् गोधूमैः पयसाञ्चयेत् ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च नर्पणैः ॥

ये तान् वै पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति ।

श्रावण शुक्लद्वादश्यां हरेः पवित्रारोपणं सुतं हेमाद्रौ विष्णु-
रहस्ये—

श्रावणस्य सितेपक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्चम्यामथवा द्विजैः ।
आतुकूस्थेषु कर्त्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥
इति ।

हरस्य तु कालोत्तरे—

आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोऽस्तथा ।
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चयोः भयोः समम् ॥
इति ।

तत् प्रकारलु दीपिकादौ—

गोदोहान्तरिते काले पूर्वोद्युर्वाधिवासनम् ।
इति ।

अत्र गौणकालो रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पवित्रारोपणं विष्णाश्चावणे न भवेद् यदि ।
कार्तिक्यवधिशुक्लास्ते कर्त्तव्य मिति नारदः ॥
हेम रौप्य ताम्रक्षौमैः सूचैः कौशेय पद्मजैः ।
कुशैः काशेय कार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्त्तितैः शुभैः ॥

कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्यगोधयेत् ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ठ्या सकृद्वर्ततेऽस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्यासहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशोतिना शर्तनापि कनिष्ठं तत् समाचरेत् ॥
 साधारणं पवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतपन्थि पञ्चाशद् अन्य मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् षट्त्रिंशद् अन्यशोभनम् ।
 षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशं द्वादशेति च केचन ।
 चतुर्विंशं द्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥

विष्णुरहस्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् —

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशति मे (रे) वाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अथमं नाभिमात्रं स्याद्रहमात्रं तु मध्यमम् ।
 उत्तमं वै जानुमात्रं * प्रतिमायां निगद्यते ॥

शिवपवित्रं तु शेषागमे —

एकाशोत्थायवा सूत्रैः स्त्रिंशतावाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यप्रत्यन्तरालकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानमनि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ॥
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि वा ।

अधिकारिणोऽपि तत्रैवोक्ताः —

ब्राह्मणः अचियो दैव्य स्तथा स्त्री शूद्र एवच ।

* प्रगल्भतो जानुमात्रमिति निर्णयवित् ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्याकुर्व्युः पवित्रकम् ॥
 अतो देवेति * मन्त्रेण द्विजो विश्वी निवेदयेत् ।
 शुद्धस्य मूलमन्त्रोवा येन वा पूजयेद्भरिम् ॥
 इति ।

एतच्च नित्यम्—

न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।
 तस्य वात्सरिकी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
 तस्माद् भक्तिसमायुक्ते नरे विष्णुपरायणे ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

धनदय रमा गौरी गणेशः सोमराड् शुक्लः ।
 भास्करचण्डिकाऽम्बाश्च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
 चक्रपाणिर्हर्षानन्दश्च शिवो ब्रह्मा तथैवच ।
 प्रतिपत् प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तियिषु देवताः ।
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥
 इति ।

उक्ततिथ्यसम्भवे हेमाद्रिः—

चतुर्दश्या मयाष्टम्यां सर्वसाधारणं (दिनम्) तु तत् ।
 इति ।

* अतो देवा च वनं गो यतो विश्वं विचक्रमे । इतिश्रुत्याः सप्त धामिभिः ॥

तथा—

भासपञ्चमहोरात्रं चिराचं धारयेत्तथा ।

दैवतं सूत्रसन्दर्भं देशकालविवक्षया ॥

इति ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तम्—

पवित्रारोपणं काले न करोति कथञ्चन ।

तदाऽयुतं जपेन् मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥

श्रावणं शुकलचतुर्दशौ पूर्वविद्धा याज्ञा ।

श्रावणं शुकल पञ्चदश्या सुपाकश्च कार्यम् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव(णे)णं तैत्तिरोयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः प्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

इति गार्ग्यः ।

षोडशयुगेऽपि पर्वणि विशेषः पाराशर माधवाये—

श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात् परतो यदि ।

तदेवौदयिकौ याज्ञा नान्यथौदयिकौ भवेत् ॥

इति ।

कश्च पर्याप्तं चेत् परमेव पर्व इति सुदर्शन भाष्येऽपि ।

तैत्तिरोयश्चतिरिक्तं यजुर्वेदिनां पूर्व्वेति हेमाद्रिर्मदनपारि-
जातच ।

हेमाद्रौ गोभिलः—

अध्यायानां सुपाकश्च कुर्यात् कालेऽपराह्निके ।

पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः ॥

इदं तु सामगविषयम्—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वार्द्ध एव तु ।

इति प्रचेतोवचना दन्धेषां पूर्वार्द्ध

एवेति कालनिर्णयदीपिकाकारः ।

पौर्णमास्या मतश्चवे पञ्चम्यादौ कार्यम् ।

अथातोऽध्यायोपाकर्म औषधानां प्रादुर्भावे अवशेन आवश्यकं
पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा इति कात्यायनवृत्त्यात् ।

अवशस्य विहत्वे गार्ग्यः—

धनिष्ठामंयुते कुर्व्याच्छ्रावणं कर्म यद् भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं मुपाकरणं संज्ञितम् ॥

अवशे च यत् कर्म उत्तराषाढमंयुते ।

संवत्सरं कृतोऽध्यायः स्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति ।

व्यासः—

उदयश्चापि त्वेव विष्णुवृत्ते घटिकादयम् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

कात्यायनः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्ऽहणं तदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

इति ।

तथा —

संक्रान्तिर्घृणं वापि पीर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतितु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

यत्तु —

वैधायनसूत्रे श्रावण्यां पीर्णमास्या माषाण्यां वा उपाकर्णं
कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत् प्रौढपद्यामपि दोषे आषाण्यां कार्यं
मित्येवं परम् ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्णं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

नर्षदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

इति बृहस्पतिः ।

इदं सामगविषयम् —

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाङ्गे विचरेद्विः * ।

कन्दोमा मिलिताः कुर्युर्दक्षिणं स्वस्वकन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्णपरान्निकम् ॥

इति गार्ग्योक्तेः ।

यमः —

अवृष्यौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

* पुष्यं विचरेद्विः । अविचरेद्विः । अविचरेद्विः । अविचरेद्विः ।

पाठस्तु अद्यावत् इति समन्तात्करः ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

इति ।

इदं शुक्रास्त्रादावपि कार्यम्—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्त्तव्यं चोत्तमं ह्यस्तदोषो न विद्यते ॥

इति संग्रहोक्तेः । प्रथमारम्भसु न भवति ।

गुरुभार्गवयो मूर्ध्नि वास्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

तथाऽधिमास संसर्प मलमासादिषु द्विजे ।

प्रथमोपाकृतिं न स्यात् कृतं कर्म विनाशकम् ॥

इति कश्यपोक्तेः ।

वाक्चः शुक्लो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृहः ,

पञ्चादङ्गां चितयमुदितः पञ्चमेन्द्रां क्रमेण ।

जीवो वृहः शिशुरपि तथा पञ्चमान्ये शिशू तौ * ।

वृहो प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः समरात्रम् ॥

एतच्च मलमासे न कार्यम् ।

उपाकर्त्तव्यं तद्योत्तमं प्रसवाद्दोषवाटकाः ।

मासवृहो परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

एतच्च कर्म स्मार्त्तंऽग्नौ तदभावे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवर्जिता ।

कर्णद्वयमिदं केचिन्नीकिकान्नी प्रकुर्वन्ते ॥

इत्याम्नसायन कारिकोक्तेः ।

शिवहोमोऽपि आचार्यान्नी स्यात्—

न स्वेऽम्नावन्ध होमः स्यान्मुक्तैकां समिदाहुतिम् ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एतच्च अध्यापनाग्निमत एव इति कर्काचार्यः । उल्लर्जन-
स्वायं गोणकालः—

पुण्ये तूल्लर्जनं कुर्यादुपाकर्णदिनेऽथवा ।

इति खादिरमृद्भोक्तेः ।

मुख्यकालसु—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मद्यापिवा ।

इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

पौष्णां माघ्यां वा पौर्णमास्या मुल्लृजेदिति वीधायनः ।

अध्यायोल्लर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते ।

इत्याम्नसायनकारिका ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा अध्यायानुल्लृजेरन्निति
कात्यायनः ।

सिंहे रवौ तु पुण्यर्चं पूर्वाह्नेऽविवरेवहिः ।

इति छन्दोगाद्यानां कालः । यदा तु पुण्यनक्षत्रं कर्कसंज्ञान्नी
भवति तदा विशेषश्छन्दोगपरिशिष्टे—

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वाभवद् यदा ।

तदाच यावन्ने कुर्यादुत्तमं छन्दमां द्विजः ॥ इति ।

अथ विशेषमाह कार्णाजिनिः—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तथा ॥

इति ।

उपाकर्म्मणि उत्सर्गं च त्रिरात्र मनध्यायः ।

अथ समुद्रगाव्यतिरिक्तानामपि नदीनां रजोदोषो नास्ति ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं रजोदोषो न विद्यते ।

इति गार्ग्योक्तेः । उत्सर्जनस्य उपाकर्म्मकालत्वे पूर्वं मुक्त-
र्जनं कृत्वा पश्चादुपाकर्म्मं कुर्यात्—

उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव हि ।

इति हेमाद्रौ गोभिलस्मृतौ ।

अन्योऽथविशेषः संस्कार प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

ततोऽपराह्णसमये रक्षा षोडशिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्त्रैः सिंहाद्यै र्हेमभूषितैः ॥ इति ।

इदं भद्रायां न कार्यम्—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी वृषतिं हन्ति शमं दहति फाल्गुनी ॥

इति संप्रहोक्तेः ।

तस्मात्तदन्ते कार्यमिति निर्णयामृतं—

तन् मन्त्रस्तु—

येन बहो वलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा मपि वंभामि रत्ने माचल माचल ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रै रन्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्यो रक्षिताचारो हिजान् सम्पूज्य शक्तिः ॥
 इति ।

अत्रैवच श्रावणाकर्म उक्तमाश्वलायनेन —
 अद्यातः श्रावणकर्म श्रावणां पूर्णमास्या मिति कात्यायन
 सूत्रात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 श्रावणमासविधानाति ॥

अथ भाद्रमासविधानानि ।

अत्र गोप्रसवे नारदः ।

भानी सिंहगतं चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्पश्चादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 इत्यादि ।

भाद्रपद कृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा च
सायाङ्गस्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्व्वेव ।

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाश्चनं दुर्भरहोलिकेच ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रि रेताः परान्वितान्नान्तिनृपं सराङ्गम् ।
इति दिवोदास निबन्धोक्तेः ।

अत्र धेनुपूजाशब्देन बहुला ग्राह्येति तत्रैव व्याख्यातम् ।
भाद्र कृष्णाष्टमी जन्माष्टमी ।

सा च हेधा । जन्माष्टमी जयन्तीच । तत्र आद्या केवला-
ष्टमी सैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीसंज्ञा ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद् यत्र कलैका रोहिणीयदि ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

इति वज्रिपूराणोक्तेः । केवलापि उपोष्यैव ।
भाद्रे वै बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यत् स भवेत् क्रूराक्षसः ॥
इति भविष्योक्तेः ।

यत्तु हरिवंशे—

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी ।
सुहृत्तर्विजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥
इति वचनादभिजिन्नाम नक्षत्रं रोहिण्येव । शर्व्वपुत्राणामा-
मेक वाक्यत्वात् । अभितः पापं जयतीति अभिजिदिति व्युत्प-
त्तेः ।

इदं जन्माष्टमी व्रतं नित्यम्—

वर्षे वर्षे तु या नारो जन्माष्टमी व्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥

इति वीष्माश्रुतेः । पूर्वोक्तनिन्दान्नुतेषु ।

जयन्ती व्रतं तु काम्यम्—

महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ।

ददाति बाञ्छितानर्थान् येचान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥

इति फलश्रवणात् ।

शूद्राद्येन तु यत् पापं श्वहस्त(स्व)स्य भोजने ।

तत् पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

इति निन्दाश्रवणाच्च । यदा अष्टम्यां रोहिणीयोगः सदा
जन्माष्टमी जयन्त्या मन्तर्भूता ज्ञेया । न तु सा पृथक् कार्या ।

• गन्धपरासेनैव तत् सिद्धेः ।

तदुक्तं माधवेन—

यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्य योगो जन्माष्टमी तदा ।

मन्तर्भूता जयन्त्या स्वाष्टम्ययोगः प्रशस्तितः ॥

इति ।

किञ्च—

अत्र रोहिण्या मर्दरात्रयोगो याज्ञः ।

रोहिण्या मर्दरात्रे च यदा जन्माष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरे हृन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः ।

इति वक्त्रि पुराणवचनादर्शरात्रस्य कर्मकालत्वं भवगम्यते ।

अतः—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिभिः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत क्वासं वृद्धी न कारणम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि भान्ते च पारणम् ॥

इति वक्त्रिपुराण वचनाच्च पूर्वत्रैव उपवासादि प्राप्तेः परदिने
सप्तोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादे-
रपि प्रयोजकत्वापत्तेः ।

यत्तु—

रोहिणी संयुतोपोष्या सर्वाघौघ विनाशनी ।

अर्द्धरात्रा दधद्योर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशनी ॥

इत्यग्निपुराण वचनं । तत् कैमुतिकन्यासेन निशीथ
योगस्यैव सुखार्थं भवगन्तव्यम् ।

यथापि स्वान्दे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चं संयुता ।

अपि वर्षशतेनापि सम्भ्यते वा(सा)ऽथवा न वा ॥

इति ।

तद्दानादिविषयम् ।

उपवास शब्दाश्चवशादिति हेमाद्रि कृते—

यद्वा ।

उदये चन्द्रोदये । अतो न व्रतमिदं इति साधुः पत्याः ।

इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेति वदन्तो निबन्धकारा आहुः । अथ

अष्टम्या अपि निशीथवेधो यादवः ।

रोहिण्या मर्बरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

इति वचनेन तस्यैव मुख्यकालतोक्तेः ।

अष्टमी रोहिण्योयुक्ता निशीथं (निशीथे) दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इतिख्यात एव जातो हरिः क्षयम् ॥

इति वशिष्ठ संहितोक्तेः ।

अष्टम्यत्र चतुर्धा भिद्यते ।

तद्यथा ।

पूर्वेष्वुरेव निशीथयोगिनी ।

परिष्वुरेव निशीथयोगिनी ।

उभयेष्वुरेव निशीथयोगिनी । नोभयेषु निशीथयोगिनी ।

तत्र चाप्ययो न सन्देहः कार्यकालव्याप्तेः ।

जम्बाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि स्तथैव च ।
 पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ।
 इति भृगूक्तेः ॥

अथ योऽसौ परैव ।

प्रातः सङ्कल्पकाल व्याप्तेराधिकात् ।
 वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।
 इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि परैव ।
 विषमव्याप्तौ तु आधिक्येन निर्णयः कार्यः ।
 रोहिणी योगोऽपि एव मेव चतुष्पकारो ज्ञेयः ।
 निम्बादित्यसम्प्रदायिनां तु उदयव्यापिन्येव प्राज्ञा ॥
 पूर्वविद्याष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।
 मुहूर्त्तं मपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥
 कलाकाष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।
 नवम्यां सैव प्राज्ञा स्यात् सप्तमी संयुता नहि ॥
 इति पद्मपुराणोक्तेः ।
 उदय व्यापिनी प्राज्ञा कुले तिथिरुपोषणे ।
 निम्बाको भगवान् येषां वाञ्छितार्थं फलप्रदः ॥ ॥
 इति वचनाच्च ।

हेमाद्रिसु सर्वेषां पूर्वैव इत्याह । पूर्वविद्या इत्यादि पाञ्च-

-
- निम्बादित्यपासकाश्च जम्बाष्टमी रामनवमी शिवरात्र्यादी पूर्वेऽत्रि
 कर्षणकालीनामपि तिथिं त्यक्त्वा हि वि मुहूर्त्तापि परैव तिथिं याञ्च्य
 इति मन्त्रेण ।

वचनं तु पूर्वेऽङ्गि निशेधे अष्टम्यभावे द्वितीयेऽङ्गि उदये चन्द्रो-
दयसमये कलादिमात्राष्टम्यां व्रतं कर्त्तव्यमित्येतद्विषयम् ।
उदयस्यापिनीति वचनमपि निम्बसप्तमीव्रत पर मिति न कोऽपि
दोषः ।

अत्र कर्त्तव्यं सुक्तं भविष्ये —

ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या साचाप्येवंविधा स्मृता ।
काञ्चनी राजती ताम्बी पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वार्त्ती मणिमयोच्चैव वर्णकैर्लिखिताद्यथा ।
सर्वं लक्षणं सम्पन्ना पर्यङ्के च पटावृते ॥
प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन् मञ्चकोपरि ।
मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्नानपायिनम् * ॥
यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकागृहे ।
तद्वच्च कल्पयेत् पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ॥
कश्यपो वसुदेवोऽयं मदितिद्यैव देवकी ।
शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा कितिरन्वभूत् ॥
नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गस्यापि चतुर्मुखः ।
गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दामवाः शस्त्रपाणयः ॥

० अत्र पर

शेषो वलभद्रोऽयं यशोदा कितिरन्वभूत् ।

इत्युक्त्वा राजास्त्रायां दृश्यते ।

शैखनीयाच्च तत्रैव कालियो यमुनाञ्जदे ।
 इत्येवमादि यत् किञ्चिच्छब्दते चरितं मम ॥
 शैखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद् भक्ति तत्परः ।
 मन्त्रेणानेन * कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ॥
 पङ्कजैः पूजयेद्देवीं † नमो देव्यै त्रिया इति ।
 ततोमन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ॥
 क्षीरोदार्षवसम्भूत अत्रि ने (गो) च समुद्भव ।
 गृह्णाणार्घ्यं यथाह्वेदं रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषाम्भते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 प्रभाते ब्राह्मणाच्छ्रद्धया भोजयेद् भक्तिमाकरः ।
 ॐ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं चालु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥
 इति ।

भावतिः किन्नराद्यैः सतत परित्रता वेद्य बीषाणिनादैः .

अङ्गारादर्भं कुम्भं मयूरं कृतकरैः किङ्करीः सेव्यमाना ।

पथ्येहो स्नातुने या मुदिततरं सुखी पुचिषी सम्भगाके,

सा देवी देव माता जयति सततया देवकी कान्तकपा ॥

एवं रुपेण

देवी त्रिय तन्मन्त्रो यथा ।

पादी सवाङ्मयी शोर्देवकाचरणात्मके ।

निषण्णः पङ्कजं पुण्या नमोदेव्यै त्रिया इति ।

तत्र हेमाद्रौ नारदः—

तिथिरष्टगुणं हस्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथि भान्ते च पारणम् ॥

तिथ्युच्चयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रान्त मथापि वा ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरिऽहनि ॥

इति वचनाद् द्वयो रन्ते पारणं मुख्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारण म्प्यते ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तु व्रतान्तरविषय मिति हेमाद्रिः ।

नात्र निशीथ भोजननिषेधः प्रवर्त्तते ।

अर्धरात्रे ऽथवा कुर्यात्

इत्यादिना विशिष्य तद्विधानात् ।

अत्राशक्तौ वज्रि पुराणम्—

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।

तिथ्यन्ते वोक्तवान्तेवा व्रतौ कुर्वीत पारणम् ॥

इति च गौणं पारणम् । उभयान्ते पारण मिति तिथिनक्ष-

त्रयोः समयोर्गे द्वष्टव्यं । तिथेरेव प्राधान्यात् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि विद्युष्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इति निर्णयान्मृताच्च ।

इति जन्माष्टमीव्रतविधानम् ।

भाद्रपदामावास्यायां

कुशग्रहणं सुतं हेमाद्रौ हारीतेन—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयौ मतः ।

अयात यामासौ दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति ।

नभसि आवये । तेन दर्शान्तमासपक्षत्वेन जन्माष्टम्यनन्तरं दर्भौ लभ्यते । तत्र दर्भं ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति केषाञ्चिन्नतम् ।

अग्रे तु—

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

इति पाठं कल्पयित्वा नभस्ये भाद्रपदे इति व्याख्याय तत्र दर्भग्रहणं कर्त्तव्यं मित्याहुः ।

अथ भाद्रपद शुक्लतृतीयायां

हरितालिकाव्रतमुक्तं स्कान्दे—

सा च परा याज्ञा ।

सुदुर्लभा सत्त्वेऽपि दिने गौरी व्रतं परे ।

शुद्धाधिकाया मध्येषं गणयोगं प्रशंसनात् ॥

इति माधवोक्तेः ।

चतुर्थी संहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रं पीब विवर्हिनी ॥

द्वितीया संहितां तां तु या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यं मवाप्नोति हन्मदेहा च जायते ॥

इत्याप्तम्बोक्तेः ।

आद्या मधुआवणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीं मिश्रिता स्त्रीभिर्दिवागन्ते विधीयते ॥

द्वितीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका क्षृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका ॥

इति दिवोदासनियन्धवचनाच्च ।

भाद्रस्य कृष्णा चतुर्थीं वरद विघ्नेश चतुर्थीं ।

सा च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्पुनः ।

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । परदिने मध्याह्नव्याख्यमावेतु
पूर्वविद्या याज्ञा ।

मातृविद्मो गणेश्वरः । इत्युक्तेः ।

सा च वारविग्रहे प्रशस्ता ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी या भीमेनार्कैर्गवायुता ।

महती साऽच विघ्नेश मर्च्चित्वेष्टफलं लभेत् ॥

इति निर्णयान्तोक्तोक्तैः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच अपराकं मार्कण्डेयः—

सिंहादित्ये शुक्लपक्षे * चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेन मिति वै पठेत् ।

* शुक्लपक्षे इत्युपलक्षणम् । पञ्चानगनते भागी पञ्चशोचमश्वीरपि ।

चतुर्थ्यां नृदितचन्द्रो नैचित्यः कदाचन ।

इति विशेष वचनात् । चतुर्थ्यां नैचित्य

इति नृदिभिर्नृदितः ।

श्रीकालु विश्वपुराणे—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः ।

सुकुमारक मारोदी स्तवज्ञेयस्त्रयमन्तकः ॥

इति ।

भाद्र शुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी ।

सा च हेमाद्रिमते परा ।

सिता परयुता याज्ञा पञ्चमी । इति दीपिकोक्तेः ।

माधवमते पूर्वा । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा । इति तदुक्तेः ।

तत्र ऋषीन् पूजयित्वा अकष्ट भूमिजातेन * वर्त्तन्त ।

एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु ऋषीन् संपूज्य
परिऽह्नि तथान्धेण अष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तेभ्यः कुम्भाभिवेदयेत् ।

इति निर्णयान्वृत्ते ।

अथ भाद्र शुक्ल सप्तमी

अमुक्ताभरण सप्तमी ।

सा च पूर्वा याज्ञा । तद्वत्समि उत्तरा ।

सप्तमी पूर्वविद्वाव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अस्त्राग्नि पूर्वविद्वायाः परविद्वापि मृच्छताम् ॥

इति माधवोक्तेः ।

तच्च व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्युक्तं मदनरत्ने—

शुक्ले भाद्रपदेमासि सप्तम्यां हि जलाशये ।
 ज्ञात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् ॥
 भक्त्या संपूज्य समयं कुर्याद्ब्रह्मा करे गुह्यम् ।
 यावज्जीवं मयात्मा तु शिवाभ्यां संनिवेदितः ॥
 इत्यादि ।

अथ भाद्र शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी ।

आ च पूर्वविद्या प्राज्ञा—

त्रावची दुर्गं नवमी दूर्वा चैव कृताग्रमी ।
 पूर्वं विद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ॥
 इति यमस्मृतिः ।

शुक्लाष्टमीतिषि र्यां तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥

इति यत् परदिन विधायकं । तज्ज्येष्ठा मूलयोगे इति ब्रह्म-
 व्यम् ।

दूर्वाष्टमी सदात्माख्या ज्येष्ठामूलार्चं संयुता ।
 ऐन्द्रार्चं पूजिता दूर्वा हस्तपत्न्यानि नान्यथा ।
 पत्न्युराबुर्हरामूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति हेमाद्रौ निवेधात् । इदं व्रत मगस्त्रयोदशे कन्यार्के च
 न कार्यम् ।

शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।
 सिंहाके एव कर्त्तव्या न कन्यार्के कदाचन ।

सिंहस्त्रे सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते सुनिसत्तमे * ॥

इति मदनरत्ने स्नान्दोक्तेः ।

भाद्र शुक्लाष्टम्या मगस्थोदये भाविनि पूर्वं शुक्लाष्टम्या मेघ
सूर्यादिति हेमाद्रिश्च ।

इदं व्रतं स्त्रीणां नित्यम्—

या न पूजयते दूर्वां मोहादिद्वययाविधि ।

त्रैणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं (यथाविधि) वधूजनेः ।

इति पुराण समुच्चयात् ।

यदाश्वयुज्यां ज्येष्ठादेः सम्पूर्ण योग सदा—

कर्त्तव्या चैकभक्ते न ज्येष्ठामूलं यदा भवेत् ।

दूर्वा मध्यर्चयेद् भक्त्या न वन्द्यं दिवसं नयेत् ॥

इति गार्गीक्ते स्तत्रापि व्रतं कार्यं मेव ।

विधिसु भविष्ये—

शची देवि प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमः ।

स्वाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्हिजयेत् अर्घ्यं दद्याच्चिलोचने ।

दूर्वा शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥

मग्नसु—

त्वं दूर्व्येऽद्यतजन्मासि वन्दितासि सुरासुरैः ।

श्रीभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शास्त्रा प्रशास्त्राभिर्विस्तृता त्वं महीतसे ।
 तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥
 अग्निरपक्व मन्त्रीयादन्नं दधि फलं तथा ।
 अक्षरं लवणं ब्रह्मचात्रीयान् मधुना(समम्)श्लितम् ॥
 इति ।

भाद्रे अधिमासे सति निर्णयदीपे स्नान्दे—
 अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये सुमेः ।
 अर्वाङ् दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुतश्चित् ॥
 इति ।

अथैव ज्येष्ठापूजा उक्ता माधवीये स्नान्दे—
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥
 इति ।

दिनद्वये नक्षत्रयोगे सति परा याज्ञा । पूर्वोऽङ्गि रात्रियोगी
 पूर्वैव ।

नवम्यासहकार्यास्यादष्टमी नात्र संशयः ।
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्ष संयुता ।
 रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात्तत्र ज्येष्ठाप्रपूजनम् ॥
 इति तत्रैवोक्तः । कचिदस्य अपवादः ।
 यस्मिन् दिने भवेज्येष्ठा मध्याह्ना दूर्ध्वं मध्यस्थः ।
 नस्मिन् हविषं पूजाय न्युनाचेत् पूर्ववासने ॥
 इति ।

इदं केवलं त्रिधौ नक्षत्रे चोक्तम् ।

त्रिधावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलसर्गम् ।

इति स्मृतेः ।

दाक्षिणात्यास्तु नक्षत्रे एव इदमाचरन्ति ।

तथाहि—

मैत्रेयावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ।

इति ।

नमस्कार मन्त्रस्तु—

ज्येष्ठायै ते नमो नित्यं ज्येष्ठायै ते नमो नमः ।

शर्वा (यै) षष्ठे ते नमोनित्यं शार्ङ्ग्यं ते नमो नमः ॥

इति ।

अथ भाद्रपदमासं द्वादश्यां श्रवणयोगं रहितायां

पारणं कुर्यात्—

आभाकासितपद्मेभ्यो मैत्रेय श्रवणं रेवति ।

सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

इति निषेधात् ।

अथापि विशेषो विष्णुधर्म—

मैत्रेयाद्यपादे स्वपितृह विष्णुः

पौष्णान्ध्रपादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति

स्तुति प्रबोध परिवर्त्तनं मेव वर्ज्यम् ॥ इति ।

अथैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं ।

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्वाजा विश्व अवण वासवे ॥

इति ।

इयमेव अवणद्वादशी । तत्र एकादश्यां द्वादशी अवणयोगी
सैवोपोष्ठा ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्रचेत् ।

तद्विष्णुमृद्वलं नाम विष्णु सायुज्यं कृत् भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

संस्पृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।

अवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति नारदीयोक्तेः । तत्र यदि कलामात्रं अवणार्चं भवति
तदा पूर्वैव ।

तिथि नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकल्पो यदि लभ्येत सन्नेयोऽष्टयामिकः ।

इति नारदीयोक्तेः ।

द्विदोदासीये तु अत्र विशेष उक्तः ।

रात्रेः प्रथमपादे यामिचेष्टवर्णं हरिवासरः ।

तदा पूर्वामुपवसेत् प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥

इति ।

द्विकल्पो यदि लभ्येत इति पूर्ववचनं तु कैमुतिकन्यासेन
प्राशस्त्यपरमित्यवगन्तव्यम् ।

इयं बुधवारे अतिप्रशस्ता —

बुधश्रवण संयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्त महती सास्त्रार्थं भवति चाक्षयम् ॥

इति स्लान्दोक्तेः । यदा तु एकादशेव श्रवणयुता तदापि
पूर्वेव ।

यदा न प्राप्यते ऋतं द्वादशां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्वा पापघ्नी श्रवणान्विता ।

इति नारदीयोक्तेः ।

यदा द्वादशेव ऋतं युता * । तदा उपवासइयम् ।

एकादशी द्वादशी च विष्णु नक्षत्र संयुता ।

उपवास इयं कृत्वा त्रयोदशां तु पारयेत् ।

इति विष्णोक्तेः । ननु पारथिवैव व्रतसमाप्ते रेकादशीव्रतस्य
असमाप्त्यपि कथं व्रतान्तरस्य आरम्भः ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्ब्रतान्तरम् ।

इति निषेधादिति चेन्न । उभयोर्व्रतयो रेकदैकत्वमेव विद्मि-
नत्वा निषेधाप्रवृत्तेः । निषेधस्य व्रतान्तर विषयत्वेन साध-
काशत्वात् ।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

नचात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

मृणु राजन् परं काम्यं श्रवणं द्वादशी व्रतम् ।

इति खूलघोर्षवचनादिदं व्रतं काम्यमिवेति गौडाय
आहुः । दाक्षिणात्यासु ।

एकादश्यां नरोभुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृतं पुण्यां सर्वं माप्नोत्यसंशयम् ।

उपवासं मज्जत्वा तु नरो नरकं मृच्छति ॥

इति वामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतं नित्यमित्याहुः ।

अत्र अभुक्तेति पदच्छेदः ।

यद्वा भुक्तेति फलाहारं परम् । न त्वन्नपरम् ।

“अन्नाश्रितानि पापानि” इति एकादशी प्रकरणे
अत्रस्थैव निषेधात् ।

उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽन्नि फलाहारो निराहारोऽपरेऽह्नि ॥

इतिदिवोदासीयं भविष्योक्तेषु ।

उपवासद्वयाशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु न चतुर्दशं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेत् * हरिम् ।

पूजयेत् पारयेदिति हेमाद्रिः ।

अगृहीतैकादशीव्रतसु —

एवैकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्ते द्वादशीमेव उपवसेत् ।

पारणं तु उभयान्ते अन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

तिथि नक्षत्र संयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

विशेषेण महीपाल अवणं वर्धते यदि ।

तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥

इति निर्णयान्मते नारदीक्तेः ।

अन्वयः—

तिथि नक्षत्र संयोगनिमित्तकोपवासव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते वा पारयेत् । इयोः समकालव्याप्तत्वेतुभयान्ते । नक्षत्रं वृद्धौ च त्रयोदश्या मिति ।

मदनरत्ने तु । द्वादशीवृद्धौ अवणं वृद्धौ वा अवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

पारणं तिथि वृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति वल्लिपुराणादित्युक्तम् ।

वृद्धौ संपूर्णं द्वादशीव्याप्तौ त्रयोदश्यां पारयेदित्यर्थः ।

द्वादश्यां अवणं नक्षत्रस्य मध्याह्न व्यापित्वे एव तत्रोपोच त्रयोदश्यां पारयेत् ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

षा मध्याह्नादुपोष्वा सा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति विष्णुरहस्य वचनादिति केचिदाहुः ।

वामनावतारनिमित्तोपवाससु (व्रत) हेमाद्रौ भविष्ये—

द्वादश्यां स्तेविधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्य प्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्वाच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

अथ काले बहुतिथे गते सा शुक्लिणी भवत् ।

सुषुप्ते नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ।

इत्याद्युक्ता—

एतत् सर्वं समभव देकादश्यां युधिष्ठिर ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

इत्युपसंहाराच्छ्रवणान्वितैकादश्यां मेव भवति ।

तद्विधिलु तपैवान्निपुराणे—

नदीनां सङ्गमे स्नाया दक्षवेदत्र वामनम् ।

सौवर्णं वस्त्रसंयुक्तं द्वादश्याङ्गुलं मुञ्चिष्यते ॥

हिरण्ययेन पात्रेण दद्यादर्घ्यं प्रयत्नतः ।

अर्घ्यदानं मन्त्रसु—

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।

तुभ्य मर्घ्यं प्रयच्छामि वालवामन रूपिणे ॥

एवं सम्युज्ज देवेशं प्रार्थयौत व्रती ततः ।
 नमः कमल किष्कण्ड पीतनिर्मल वासवे ॥
 महाहव रिपुस्त्रान्ध धृ(ष्ट)तचक्राय चक्रिणे ।
 नमः शार्ङ्ग सौरवाण पाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुक्तुलपात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभूति कारिणे ॥
 प्रभवे सर्व देवानां वामनाय नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्या सुदये रवेः ॥
 भृङ्गार सहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामिति ।
 वामनं सर्वतो भद्रं हिजाय प्रतिपादये ॥

इति ।

एकादश्यां श्रवणयोगाभावे तु दशमीविहापि श्रवण युता याज्ञा ।
 दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।
 श्रवणेन समायुक्ता सैवस्यात् सर्वकामदा ॥
 इति वज्रपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने ।

वामन पूजाय मध्याह्ने कार्य्या ।

चण्डीमन्त्रे वामनोरामरामौ—

इति पूर्वोक्त स्मृतः । श्रवणद्वादश्यां तु जनार्दनपूजाविहिता ।

द्वादशी श्रवणोपेता तस्यां पूज्यो जनार्दनः ।

तस्मिन् संपूजिते देवे सर्वं वै पूजितं भवेत् ॥

इति वचनात् । जनार्दन पूजाविधि वामनपूजाविधिवञ्च ज्ञेयः ।

विध्यन्तरस्य अनुक्तत्वादिति निर्णयामृते उक्तम् ।
 अथैव द्वादश्यां विष्णु पञ्चकप्रतारम्भ उक्तः स्वाम्ने ।
 प्रौष्ठ पद्यां सिते पक्षे द्वादश्यां श्रवणं यदि ।
 तदारभ्य व्रतं कुर्यान् मार्गशीर्षेऽथवा नृप ॥
 मार्गशीर्षस्य शुक्लायन मिकादश्यां समारभेत् ।
 एकादशी इयं तत्र समावास्याच पूर्णिमा ॥
 श्रवणं विष्णु नक्षत्र सुपोष्यं प्रतिमासकम् ।
 एवं संवत्सरं यावत्सत उद्यापनं चरेत् ॥

अत्र तिथिवेषे तु—

उदयव्यापि दर्शः स्यात् पूर्णमासी तु यामगा ।
 मध्याह्नव्यापि नक्षत्रा दूर्ध्वं हरिदिन इयम् ।
 दिनद्वये तथाव्याप्ता बुपोष्यं तृत्तरदिनम् ॥

इति विष्णुरहस्ये । अत्रैव दुग्ध व्रतस्य संकल्पः कार्यः ।
 अत्रेदं चिन्त्यते । दुग्धवत् पायसं वर्ज्यं नवेति । न वर्ज्य-
 मिति केचिदाहुः । नहि प्रकृति वर्जने विकार वर्जनं युक्तं ।
 धिष्टतादीना अपि वर्जनापत्तेः । न च यत्र प्रकृतिरसो-पलम्भ
 इत् पायसादि वर्ज्यं # ।

दध्यादेरतयात्वात् तद् वर्जनं मिति वाच्यम् । औद्दध्यादे
 ऽवर्जनापत्तेः । औद्दध्यादौ तु दुग्धरसानुपलम्भात् । तस्मा-

* अतएव चासिक्तगा दधिमन्त्रेऽपि माधुर्यापनश्चात्र पयोव्रतनं युक्तं

मन्त्रेऽसकं । पय एव मन्त्रेभ्यः सोमद्यथाभिधीयते इति ।

इध्वादिवत् पायसादि भक्ष्यमिति । अचोच्यते । यच्च विकारे प्रकृतिरसोपलब्धस्त(च)स्य विकारस्यापि निषेधः । मांस-निषेधे मांसविकारस्येव । अस्ति च मांसविकारे मांसरसो-पलब्धस्तत् प्रत्यभिज्ञाच । मांसत्वानपगमात् ।

यस्तु । औद्गन्ध्यादेरनिषेधापत्तिरिति । तच्च ।

औद्गमेकं यत्नं स्त्रेण मारण्यकमथाविकम् ।

इत्यत्र औद्गमिति विकारार्थविहिततद्धितात् यत्नं मूत्रा-दीनामपि निषेध इति विज्ञानेच्छरेण तद्विकारमात्रस्य निषेधात् । नन्वेवं

सन्धिन्यनिर्दयाऽवक्ता गोपयः परिवर्जयेत् ।

अथ सन्धिन्यादि क्षीरनिषेधेऽपि तद्विधादि (पशुषु) निषेधः स्यात् । सत्यं । वचनान्तरेण तस्यापि निषेधात् । तथा चापराकं यद्वः—

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः ॥

इति ।

व्रतं गोमूत्रं यावत् । तस्माद्विधादि यावत् पायसादिष्वर्थमिति सिद्धं । केचित्तु पायसं क्षीराद्विधादन्तरं । विशिष्टत्वात् । दध्वादिवत् । इतरथा घातश्चर्मेन दधित्वापत्तेः ।

तद्वत् प्रत्यभिज्ञातुं सेयं दीपकलिका इति वत् सादृश्यादुप-पन्ना । मांसविकारे तु मांसत्वानपगमादित्याहुः ।

अपि नः सकुले भूयाद् योनो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्णासु च मघासु च ॥

इति भारत वचनस्य निरवकाशत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वोक्तं गणवचनादध्यादि सर्वविकारनिषेध इत्याहुः ।

तत् सदाचारविबुधं ।

अथ भाद्रयुक्ते चतुर्हस्या मनन्तव्रतं विहितं ।

सा तु त्रिसुहृत्तापि सौदयिकी याज्ञा इति माधवः ।

उदये द्विसुहृत्तापि याज्ञानन्तव्रते तिथिः ।

इति कचित् पाठः । “मध्याह्ने भोज्यवेलाया मिति कथायां
श्रवणान् मध्याह्न व्यापिनौ याज्ञा । इति द्विबोदासनिबन्धे ।
नैतद् युक्तिसिद्धं । यत इदं परकृतिरूपमितिहास माधवं । न
विधायकं । विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात् करोतु कर्त्तव्यं करोति
इति लिङ्लोट् तस्य पञ्चमलकार प्रत्ययाना मभावात् ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने देव मर्चयेत् ।

इति गणेशव्रतादाविव अनन्तकथायां कालविधायकवचना-
न्तराभावाच्च ।

अन्यथा—

सापि शीला व्रतं चक्रे करे वद्वासुडोरकम् ।

पाथेय श्रेष्ठं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैवच ॥

इति वचनादन्वेषामपि व्रतानामारम्भोमध्याह्न एव प्रसज्येत ।
न च निषिद्धः । व्रतानां प्रातरैव आरम्भ (कार्यत्वात्) माचक्ष्णात् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

प्रातरारम्भ मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ।

नापराद्धे न मध्याह्ने पित्रौकालौ हि तौ श्रुतौ ॥

इति ।

अन्येऽन्नाहुः । अनन्तव्रतस्य एकभक्तरूपत्वान् मध्याह्न-
व्यापिन्या मेव कार्यं मिति ।

तदपि न चतुरस्रं । अर्धं विप्राय दातव्यमर्धं नैकभक्तं कुर्व्यादि-
त्येकभक्तव्रतस्य अविधानात् ।

किन्तु —

पक्षा प्रस्थं घृतेनैव गोधुमानां प्रयन्नतः ।

अर्धं विप्राय दातव्यं मर्धं मात्मनि भोजनम् ॥

इत्यनन्तव्रताङ्गत्वेन भोजनविधानात् । अतोऽत्र अनन्तपूजन-
स्यैव प्राधान्यं गम्यते । तस्य दैविकत्वात् पूर्वाह्णे वै देवाना-
मिति श्रुतेः पूर्वाह्न एव विधानं युक्तं । अन्यथा अन्यस्यापि
मार्गस्थस्यैव पुंसः स्त्रियाश्च पत्यननुज्ञाताया एव अत्राधिकारः ।
पाथेयशेषस्यैव देयत्वं प्रसज्यते । अतोऽत्युपप्लव आपद्यते । तस्मात्
पूर्वाह्णे वै देवानां मिति श्रुतिमूलकात् ।

उदये हिमुहूर्तापि प्राज्ञा नक्तव्रते तिथिः ।

इति माधववचनादुक्त एव कर्मणामिति सिद्धम् । ननु
माधववचने अपि शब्द प्रयोगात् “शाक्तेनापि नमस्कारं कुर्वन्
विष्णोः पदं व्रजेत्” इत्यादिवन् मध्याह्नस्यैव मुक्तिर्न कालान्तर-
विधाने तात्पर्यं मिति चेन्न । दृष्टान्तासम्भवात् । दृष्टान्तेहि
वचनान्तरेण भक्त्याद्युपेतस्य नमस्कारस्य सफलत्वसिद्धेः सादृशि-
तस्य निषिद्धत्वेन नमस्कार मुक्तिमात्रे तात्पर्यम् । अत्र तु

कालान्तर विधायक विरुद्ध प्रमाणान्तराभाव निश्चयात् काल
विशेष विधाने तात्पर्यं मित्यस्ति महान् विशेषः ।

किञ्च—

तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमः ।

पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

तथा—

मुहूर्त्तं मपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्दिष्णु मव्ययम् ॥

इति निर्णयामृते स्तान्दवचनसङ्कावच ।

उपवास व्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथि र्ज्ञेया विपरीता तु पैठके ॥

इत्यत्र अपि शब्दादेकभक्तनक्तादेः संप्रज्ञा दुदयव्यापिन्येव
तिथि र्ग्राह्या ।

उदिते दैवतं भानौ पित्रा चास्तगते रवौ ।

द्वि स्त्रि मुहूर्त्तमङ्गो या सातिथि र्द्व्यव्ययोः ॥

इति सुमन्तु वचनाच्च अस्म्य कर्मणो दैविकत्वा दुदये द्वि
मुहूर्त्तापि ग्राह्या इति सिद्धम् ।

अत्र प्रसङ्गा दगस्त्यार्घ्यदानविधि रूच्यते ।

तत्कालो व्रत हेमाद्रौ भविष्ये—

कन्याया मागते सूर्ये चर्वाग्नौ सप्तमेऽङ्गनि ।

कन्यायां समनुप्राप्तेऽर्घ्यकालो निवर्त्तते ॥

उदयोत्तर मपि सप्तदिनेषु भवत्येव ।

आसत्तराचादुदयाद् यमस्य
 दातव्यं मेतत् सकलं नरेण ।
 यावत् समाः सप्त दशाथवास्तु
 रद्योर्ध्वं मध्यं च वदन्ति केचित् ॥
 यमस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । तदुदय कालो गर्गोत्थः ।
 उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्भवे
 रेक्षाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ।
 स सप्तमे ऽह्ने ह्यसंक्रमाच्च
 प्रयाति गर्गादिभि रभ्यभाणि ॥

तद्विधिसु विश्वरूपस्ये—

काश पुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्त्तिं तु वाक्पतेः ।
 प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भेष्वलङ्कृताम् ।
 कुम्भस्यां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ॥
 दध्यक्षत बलिं दद्याद्वात्री कुर्व्यात् प्रजागरम् ।
 प्रभाते तां समादाय यायात् पुष्प जलाशयम् ॥
 निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः * ॥

• मास्ये तु—

अङ्गुष्ठ मात्रं पुष्पं तद्येव सौवर्णं मन्वातत वाक् दण्डम् ।
 अतुल्यं कुम्भसुखेनिधाय चात्मानि सप्ताहुर संयुतानि ।
 सप्ताह पुष्पाक्षत यन्ति युक्त मन्त्रेण दद्याद्विजपुष्पाय ।
 भेषं वङ्गवीरवतो च दद्यात् सप्तसप्तधाभरणां विजाय । इति ॥

विकृष्टैः सप्तधान्यैश्च वंशपत्रं निधापितैः ।
सौवर्णं रूप्य पात्रेण तान्त्रवंशमयेन वा ।
मूर्ध्नि स्थितेन नस्त्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—

काशपुष्पप्रतीकाश्च वज्रिमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥
विश्वं वृद्धिजन्यकार मेघतोय विषापह ।
रत्नवत्सभ देवेश सङ्गावास नमोऽस्तु ते ॥
वातापि भञ्जितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।
लोपासुद्रा पतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोनमः ॥
येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति चाधयः ।
तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥
अगस्त्याः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वेव मर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अर्चितस्त्वं यथा शक्त्याऽस्मि नमोऽगस्त्य मङ्गर्षये ।
ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अगस्त्यो मे मनस्वोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटे स्थितः ॥
अगस्त्यो हिजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ।
अगस्त्याः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ॥
अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महासुने ।
त्वज्जिदगस्त्य मुद्दिश्य धान्यमेकपलं रसम् ॥

होमं कृत्वा ततः पद्यादर्जयेन् * मानवः फलम् ।
 होमसाज्येन चर्च्यमन्त्रैरेव कर्तव्यः ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
 ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥
 वैश्यश्च धान्यसम्यक् शूद्रश्च धनवान् भवेत् ।
 यावदायुश्च यः कुर्या स परंब्रह्म गच्छति ।
 इति भविष्योक्तमगस्त्यार्घ्यदानविधानम् ॥

अथ भाद्र पौर्णमास्यां प्रपितामहात्
 परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

नान्दीमुखाणां प्रत्नब्दं कन्याराशिगते रवी ।
 पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह वचनं यथा ॥
 इति मार्कण्डेये । ब्राह्मेऽपि ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 त्रयोदशमुखाच्चेते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
 तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
 ते तु नान्दीमुखा नान्दी सृष्टि रिति कथ्यते ॥

एतच्च प्रत्नब्दमित्युक्तत्वात् प्रच्च श्राद्धपक्षे सकृत् । महालय-
 श्राद्धपक्षे त्वावशकमिति प्रयोग पारिजाते उक्तम् ।

अत्र मातामहा अपि कार्याः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्या विशेषावरकं व्रजेत् ॥

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य पितृभावापन्न पूर्व्यजपरत्वात् ।

वार्षिक आद्ये तु वचनासिद्धिरिति केचित् ।

तत्र । यद्यपि

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं आद्य षोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशतिः ॥

इति कात्यायनेन दर्शादौ षट्पिण्डा अभिहितः । तथापि
नात्र मातामहप्राप्तिः । पितृशब्दस्य जनकपोषकादौ रुद्धत्वेन
प्रपितामहपित्रादा वृत्तित्वात् । वृत्तित्वे वा तेषामपि अन्तु-
मुखत्वेन नान्दीमुखत्वाभावात् देयतात्वसिद्धिः ।

पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणादिना पितृभावापन्नपितृपरत्वेन
तत् प्राप्तौ तु तीर्थादौ अचार्थोद्देशेन क्रियमाण आद्ये तत् प्राप्तिः
स्वादितिदिक् ।

॥ इति भारूपदमाम विधानानि ॥

अथाश्विनमासविधानानि ।

तत्र महामया आद्यं ।

तत्र हवमनुः—

आषाढी मवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जुगम् ॥

तत्रापि कन्यासंक्रान्ति योगे अतिप्राशस्त्यमाह विष्णुः—

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यं उच्यते ।

इति ।

अत्रविशेष माह बृह मनुः—

मध्ये वा यदिवाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विविः ।

स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

ब्रह्माण्ड पुराणेऽपि —

कन्यां गतं सवितरि दिनानि दश पञ्चच ।

पार्वणेनेहविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तत्रैव—

कन्यां गतं सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

इति पञ्चदशदिनानि षोडशदिनान्यप्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रिः षोडशकं त्रिधा व्याचष्टे ।

तिथिं वृत्त्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृत्त्यर्थं मेकः

पक्षः । भाद्रपूर्णिमया सहेति द्वितीयः । आश्विन शुक्लप्रतिपदा

सहेति तृतीयः । तत्र अन्यं (तृतीयं) पक्षं युक्तं सुस्पष्टमः ।

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशिषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥

इति देवलोक्तेः ।

पुनरत्र पक्ष पक्षा उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

अक्षयुक् क्षणपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिनेदिनं ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वहं मेव वा ॥

अस्यार्थः । दिने दिने पक्षपर्यन्तं मित्येकः पक्षः । त्रिभाग-
हीनं मिति पक्षम्यादि द्वितीय । अर्धमिति अष्टम्यादि तृतीयः ।
त्रिभागमिति दशम्यादिचतुर्थः । पितुः प्रत्याब्ददिनतिथौ तद-
सम्भवे अमावस्यादौ वा सकृन् महालयश्चाह मिति पक्षमः
पक्षः । स च

आश्विनस्यासिते पक्षे आहं कर्तुं न शक्यते ।

दिने दिने तदा कुर्यात् पितुः प्रत्याब्दिकोऽहनि ॥

—इति स्मृत्युक्तः ।

गौतमोऽप्याह—

अथापरपक्षे आहं पितृभ्यो दद्यात् । पक्षम्यादि दर्शान्तं ।

अष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंसेति ।

अत्र दर्शान्तमिति सर्वत्रानुवच्यते ।

तथा हेमाद्रौ नागरखण्डे—

आवाक्याः पक्षे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै आहं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वामरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् संलप्ताः पितरो ध्रुवम् ॥

इत्येकः पक्षोऽप्युक्तः ।

सकृन् महालये च वर्ज्यंतिष्याद्युक्तं प्रयोग पारिजातादौ ।

वशिष्टः—

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजगत्सु ।

एषु आहं न कुर्वीति गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

इति ।

जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वं तदुत्तरं चेति त्रिजन्मानि ।

वृहगार्ग्यः—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्चं भार्गवे तथा ।

यस्य आहं प्रकुर्वीति तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्रर्चं मघा ।

सङ्कटेषु—

नन्दाश्चकामरव्यार भृग्वन्निपिष्ट कालभं ।

गण्डे वैधृति पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेषुभिः ॥

इति ।

अस्यार्थः । नन्दाः प्रतिपत् षष्ठ्यकादशः । अश्वः सप्तमी ।

काम स्रयोदशी । आरौभौमवारः । भृगुः शुक्रः । अग्निभं

कृत्तिका । पिष्टभं मघा । कालभं भरणी । इदं सर्वं सङ्क-

न्महालयविषय मित्याह पृथ्वीचन्द्रोदये नारदः ।

सङ्कन् महालये काम्ये पुनः आहोस्त्रिलेषु च ।

अतीत विषये चैव सर्वं मेतद् विचिन्तयेत् ॥

अत्रापि कचिदपवादो हेमाद्रा वृक्तः—

अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां (मध्यपक्षके) पक्षमध्यके ।

आहो तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥

इति ।

परागर माधवीयेऽपि एव मेवाभिहितम् ।

तथा पिढमृताह तिथौ सक्तन् महालय करणेऽपि एतन्न
निषिद्धं मित्वाह निर्णयदीपे नागरखण्डे स्मृतिः ।

आषाढ्याः पक्षे पक्षे कथासंख्ये दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै आहं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावद्वृत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

तस्मात्तत्रप्रकर्त्तव्यं आहं अहापरै नरैः ॥

इति संवत्सरे अत्र मृताहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दा-
भृगवादि निषेधानवकाश इति तद् अन्यकारः । आहकाशिकायां
यदहः सम्पद्यते तदहुरिति सूत्रमपि एवं व्याख्यातम् ।

कात्यायनः—

या तिथि र्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्त्तते ।

सा तिथिः पिढपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽशीचं यदृच्छया ।

पिण्डआहं च कर्त्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति ।

तथा सम्पूर्णं पक्ष आह करणेऽपि न नन्दादि निषेध इत्याह
पराशर माधवीये कृष्णाजिनिः ।

आश्विनस्त्रासितेऽपक्षे आहं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥

इति ।

अतः—

प्रतिपत् प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आद्ये प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथापराः ॥

इति मनुवचनं काम्यपञ्चम्यादि पक्ष विषय मिति द्रष्टव्यम् ।

मदनपारिजातेऽपि एव सुपसंज्ञतम् । अतो नन्दादौ सपिण्डक-

आद्ये पुत्रवतोऽपि अधिकार इति ।

अत्रिरपि—

महालये ज्ञयाहेच दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

इति ।

ततश्च नन्दादिनिषेधो मृताहव्यतिरिक्त सक्तान् महालय विषयः ।

पौर्णमासी मृतआहविषययेति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्यर्थं सारं—

विवाह व्रत चूडासु वर्षं मर्हं तदर्हकम् ।

पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥

इति ।

तदपि महालयव्यतिरिक्त काम्यआहविषयम् ।

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पित्र्ययोगे महालये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादि भरणी मघे ॥

इति वृहस्पत्युक्तेः ।

महालये गयात्राद्ये मातापित्रोः(चक्षे) मृतेऽहनि ।

ऊतोऽहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्घपणं सदा ॥

इति यमोक्तेः । अयमभिप्रायः । षोडशाहव्यापि त्राहैक्य
पक्षे न पिण्डदान निषेधः । प्रत्यह त्राह भेदेऽपि व्यतिपातादो
सति न पिण्डनिषेधः । सूताहे सक्तन् महालयेऽपि न पिण्ड
निषेधः । सूताहव्यतिरिक्त सक्तन् महालये तु निषेधः । इति ।

सव्यासिनां तु द्वादश्यां महालयः ।

यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं त्राहं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति संप्रहोक्तेः । उक्तकाले त्राहाकारणे गीष्काल माह
हेमाद्रौ यमः ।

हंसं कन्यासु वर्षास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पञ्चयोः ॥

आश्विन कृष्ण शुक्ल पञ्चम्योर्मध्ये इत्यर्थः ।

तत्राप्यसंभवे भविष्ये —

येयं दीपान्विता राजन् स्थाता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात्तदेहृत्तं पितॄणां वै महालये ॥

तत्राप्यसंभवे भारते —

यावच्च कन्या तुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वह्निकं यावदागतः ॥

ब्राह्मे —

वह्निके समतिक्रान्ते पितरोदैवतैः सह ।

निष्कस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

यत्तु जातृकर्णोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति आ पितरः पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥

इति ।

तत् फलमिति शयपरं न तु अन्यत्र निषेधकम् ।

इदं कन्यासु इति वचनस्य वेयर्थं प्रसङ्गादिति दिक् ।

अन्यच्च पुराण समुच्चये—

पञ्चश्राद्धे समारम्भे सूतकं निपतेद् वदि ।

समाह्वताहि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥

यदि नैव नरः कुर्यात् सूतकान्ते समापनम् ।

प्राग् दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यसुरक्षितये ॥ इति ।

इदं श्राद्ध मन्त्रेणैव कार्यम् ।

मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धं मामेन कर्हिचित् ॥

इति स्मृतिदर्पणे गान्धर्वोक्तेः ।

अथान्न देवताः । तत्र विष्णुदेवाः ।

विष्णु देवो ऋतू दक्षो सर्वाष्टिषु कीर्तितौ ।

प्रेतश्राद्धे कालकामी काम्ये च धुरिसोचनी ॥

पुष्करवा इवो नैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

हवि श्राद्धेषु सर्वेषु देवो सत्त्व वस्तु स्मृतौ ॥

इति हेमाद्रौ हवस्तति स्मृतिः ।

तथा—

ताताम्बाव्रितयं सपन्नजननी मातामहादिभयं
सखि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातर स्दात् स्त्रियः ॥
ताताम्बाभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सहस्रः ।
शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥
इति प्रघटके संग्रहवचनम् ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि । महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तं मिति ।

अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवेनोक्तः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपत्निके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डं मेकं तु निर्वपेत् ॥
इति ।

शिष्टालु अस्व अशक्तविषयतां मत्वा पृथक् पिण्डं प्रयच्छन्ति ।

सापन्नमातु रेकोद्दिष्टं मेव ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेवहि पार्श्वेणम् ।
पितृव्य भ्रातृ मातृणा मेकोद्दिष्टं सदैवहि ॥
इति जातृकण्ठोक्तेः ।

जीवन्मातृकोऽपि सापन्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्नतु पार्श्वेणम् ।

पूर्वस्मृतः । श्राद्धदीपकनिकायां तु पार्श्वेण मुक्तम् ।

आन्वष्टक्यं च यन्मातु र्गयाश्राद्धं महालयम् ।
प्रितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्श्वेणवद् भवेत् ॥
इति ब्रह्मन्मतेः ।

अत्र यद्यपि मातामहादीनां पृथक् श्राद्धं नोपसंभ्यते ।
तथापि विभवे सति तत् कार्थ्यम् ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

श्रेयं द्वादश दैवत्वं तीर्थे प्रीष्ठे मघासुच ॥

इति निगमोक्तेः ।

कुर्त्याद्वादशदैवत्वं प्रेतपक्षे सदैव च ।

तथा तीर्थे गयायां च एष धर्मः सनातनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रिलु नवदैवत्वमाह ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

नवदैवत्व मतेष्टं शेषं षाट्पौरुषं विदुः ॥

इति ।

पार्वण्यैकोद्दिष्ट व्यवस्था चोक्ता तत्रैव ।

उपाध्यायगुरुश्रृणुपितृव्याचार्य मातुलाः ॥

श्वशुरभ्रातृ तत्पुत्र पुत्रत्विक् शिष्य पोषकाः ।

भगिनौ स्वामि दुहिता जामातृ भगिनीसुताः ॥

पितरौ पितृ पत्नीनां पितु मातुश्च या स्वसा ।

सखि द्रव्यदशिक्षाद्यास्तीर्थं चैव महालये ॥

एकोद्दिष्ट विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

पितृ मातामहादीनां पार्वण्यं तु विधीयते ॥

इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि —

आचार्य गुरुशिष्येभ्यः सखिभ्रातिभ्य एव च ।

तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यः स्वपत्न्याश्च जलाशयिन् ॥

पिण्डं तेभ्यः सदा दद्यात् पृथक् भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति ।

अथ क्रमान्वत्येऽपि आचाराद् व्यवस्था ज्ञेया ।

अत्र विधवा कर्तृक आद्ये विशेषः स्मृतिः सङ्गृहे ।

चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तुं श्वशुरादीनां मातापितृभ्योऽप्येव च ।

ततो मातामहानां च आद्यदानं मुपक्रमेत् ॥

तथा—

श्वश्रूणां च विशेषेण मातामहानां सदायैव च ।

इति षट्पार्वणपक्षोऽप्युक्तः । अग्रणी तु ।

स्वभर्तृप्रभृतिभ्यश्च स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालं मतन्द्रितां ॥

अस्वार्थः । विधवा स्वयं सङ्कल्पं कृत्वा अन्यं ब्राह्मणद्वारा
कारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

एतदपुत्रवतीविषयं । पुत्रवत्यास्वयनधिकार एव ।

पुनस्तथा—

महालये गयान्नाहं गताश्रूणां ज्ञेयेऽहनि ।

तन्मेव अपचं कृत्वा आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

यदेकत्र भवेयाता मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र शक्तेन एकोद्दिष्टेषु प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
अशक्तौ तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते सर्वेकोद्दिष्टानि
(सम्यग्भानि) साङ्गानि भवन्ति । अतएव चतुर्विंशति मते “आचार्यं
शुश्रूष्येभ्यः” इत्युपक्रम्य—

तीर्थेषु चैव सर्वेषु कृष्णपत्रे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्घ्यपिण्डदानं तु पृथगेव ।

प्राधान्यात्—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु ।

इति यमोक्तेः ।

एकोद्दिष्ट स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीन मेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनात्मौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥

एकोद्दिष्टे सपत्नीकाय ससुताय अयं पिण्डः स्वधा न मम
इति प्रयोगेन पिण्डदानं कार्यम् ।

मूलपूर्ववे जीवति तत् पत्रादे नं पिण्डदानम् ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्यत्वीः पिण्डदानतः ।

अपृथङ् निष्कलं त्राहं पिण्डं चोदकातर्पणम् ।

इति वासुपुराणादित्याहुः ।

अत्र धुरिनां च नो वैश्वदेवो कार्यो ।

अपि कथ्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनी ।

इति हेमाद्रावादिस्त्रपुराणोक्तेः ।

अत्र प्रतिदिनं भिन्न प्रयोगे दक्षिणाभिदः ।

प्रयोगैक्ये तु अन्त एव एकैव दक्षिणा देया ॥

इति काल खण्डे हेमाद्रावुक्तम् ।

एतच्च संन्यस्तपित्वादिना जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

यत् —

दर्शनाहं गयात्राहं आहं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलै स्तर्पणं मेव च ।

इति कौण्डिन्य वचनं । तत् संन्यस्तपित्वाद्यातिरिक्त
विषयम् । काम्यत्राहविषयं वा ।

अत्र आहान्न तर्पणं तु पक्ष आह प्रतिदिनं आहोत्तरं कार्यम् ।
सकृन् महालये तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदेन —

पक्षत्राहं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन् महालये चैव परेऽह्नि तिलोदकैः ॥

गर्गोऽपि —

पक्ष आह द्विरह्ने च अनुग्रह्य तिलोदकम् ।

इति ।

तथा प्रयोग पारिजाते च एव ।

ऊर्ध्वे भाद्रपदे मासि आहं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निविष्टाहोऽपि तर्पणम् ।

सकृन् महासये यः स्वादृष्टकास्त्रम् एवहि ॥ इति ।

तथा—

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निविष्टेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरन्नावलीकारवचनाच्च निविष्टाहोऽपि तर्पणं भव-
त्येव । इदं आहं मलमासे न कार्यम् ।

वृद्धि आहं तथा सोम मन्वाधेयं महासयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद् भानु सङ्गते ॥

इमादौ नागरक्षणेऽपि—

नभो वाय नभस्लोवा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्वादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

एतच्च पित्रोर्मरणे सति प्रथमाह्ने ज्ञाताज्ञतमिति विस्मयीयेतौ ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

पुत्रानायुस्तयारोग्यं मेख्यं मतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे ज्ञत्वा आहं कामांश्च पुष्कलान् ॥

इति जावालीतेः ।

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह ।

निष्कृत्वा प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इति काष्ठीजिनि वचनाच्च ।

एतदतिक्रमे प्रायश्चित्तं सुकृत्तं सुगुविधाये—

दुरो अश्वस्य * मन्त्रं च दशमास द्विमासयोः ।

महालयं यदा न्यूनं तदा सम्यूर्ध्वं मेति तत् ॥

इति ।

अत्र भरणी आह मति प्रशस्तं । तदुक्तं मास्ये ।

भरणी पित्रपत्ने तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां आहं कृतं येन स गयायाहकृद्भवेत् ।

इति ।

अत्र विशेष माह श्रीधरः—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

द्वितीयाचाम्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥

याम्यभं भरणी अग्नितारा कृत्तिका ।

अत्र षष्ठ्यां विशेषो वाराहे—

नभस्य कृष्णपक्षे तु रोहिण्यो पातभूसुतेः ।

सुक्ता षष्ठौ पुराणश्रैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां गां द्विजाग्रयाय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥

पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्त्रसिते पक्षे भानौ चैव करे स्मृते ।

* दुरो अश्वस्य दूर इन्द्र गौरमि दुरो यवस्य वसुध इन्द्रस्यमिः ।

विधानतः द्वितीया अपान कर्त्तव्यः सखा सखिण्य कर्मिदं गृह्यमिति ।

— इति १ म. ५१ पृ. २ पक्ष ॥

पाते कुजे च रोहिष्मां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥
 अथ दर्शान्त मासान्नयसेन महालयो भाद्र कृष्णपक्षो ज्ञेय
 इत्युक्तं निर्णयान्ते ।

विष्णुप्रकाशे अत्र विशेष उक्तः स्तान्दे—

कन्यागते सहस्रांशौ मासि भाद्रपदे सुने ।
 कृष्णपक्षे तु या षष्ठी भौमवारेण संयुता ॥
 रोहिणौ ऋक्ष संयुक्ता व्यतीपातेन संयुता ।
 यदि सा गरनागाभ्यां करणाभ्यां युता भवेत् ॥
 चाम्पेयेन सुहर्तेन षष्ठी युक्ता भवेद् यदा ।
 तस्यां षष्ठ्यां सुपुण्यायां कपिलो भगवानभूत् ॥
 दुर्लभियं महाषष्ठी वर्षे षष्टितमे भवेत् ।
 सर्वेषां चैव दानानां सत्पुण्यफलदायिनी ॥
 ज्ञात्वा सम्यग् विधानेन यथाविधुक्तमार्गतः ।
 पितॄन् सन्तर्प्य देवांश्च सूर्याचार्यं निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन देवाय गन्धपुष्पाक्षतर्युतम् ।
 पुराकृतं तु यत् पुण्यं तत् (पुण्यं) सर्वं चाक्षयं कुब ॥
 अवीमय नमस्तुभ्यं गृहाचार्यं दिवाकर ।
 एव मर्चयं दत्त्वा गृहे पत्रं समालिखेत् ॥
 तत्र न्यसेत् प्रक्षमात्रं धान्यं तत्र घटं न्यसेत् ।
 तान्नपाने तु प्रतिमां तत्र न्यस्याद्य पूजयेत् ॥
 कपिलं वाचसाष्टकं देवहूतिं च कर्दमम् ।

पूजयित्वा सप्रतिमं घटं दद्याद्विजातये ॥
गन्धपुष्पै रत्नहृत्स्व दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
अधोगतिं गतान् प्रेतान् समुद्दिश्य स्वशक्तिः ।
तिस्रपात्रादिदानेन तानुचरति सङ्घटात् ॥

इति ।

इयं मेव चन्द्र षष्ठीमुच्यते—

सा च चन्द्रोदये व्यापिनी ब्राह्मणा । समयत्र तद्यात्वे पूर्वम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

तद्वद् भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सिते तरे ।
चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्वं वैधः प्रयत्नते ॥
चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।
चन्द्रषष्ठ्यासिते पक्षे सर्वोपोऽथा प्रयत्नतः ॥

अत्र सप्तम्यां पूर्वेषु रष्टकाश्राद्धं कार्यम् ।

अत्र अष्टम्या मासलायनेन माध्यावर्षे संज्ञं श्राद्धमुक्तम् ।

इतेन माध्यावर्षे प्रोक्तपद्या अपरपक्षे इति सिद्धम् ।

इदं सप्तम्यादिषु त्रिषु अङ्गैः कार्यमिति नारायणवृत्तिरुक्तम् ।

प्रथमाष्टकापक्षः अष्टम्यामिति कात्यायनोऽपि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे —

आवाच्याः पक्षमे पक्षे ग(व)यामध्याऽष्टमीकृता ।

चयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैङ्गवे ॥

अत्रैव महानक्षत्रीव्रतं मुक्तम् ।

पुराणसमुच्चये—

श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी भारभ्य कन्यागत सूर्य एव * ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत् सूर्यस्तु पूर्वार्धगतोयुवत्याः ।

इति ।

तथा—

कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्धतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थाना मष्टमी प्राहपि श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः सं(यु)त्यक्ता सर्वसम्पत्करी तिथिः ॥

तथा—

पुत्रसौभाग्य राज्यायुर्नाशनी सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमी (दूषिता) संयुता यदि ॥

इति ।

दोषचतुष्टयमपि तत्रैवोक्तम्—

त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमी विद्या स्वप्नी हस्ताईगे रवौ ॥

इति ।

त्रिदिनावमलक्षणं मुक्तं रत्नमालायाम्—

यत्रैकः स्मृशति तिथिद्वयावसानं

* कन्या गते च सूर्ये इति निबन्धसिद्धौ पाठः ।

वारहेदवमदिनं तदुक्तमर्थैः ।

यः स्पर्शाद् भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा

त्रिभुसृक् कथित मिदं ह्यं च नेष्टम् ॥

एते दीपाः प्रथमारम्भविषयाः । अनन्तरं तु यद्यासम्भवं
ज्ञेयाः । व्रतस्थैतस्य षोडशवर्ष साध्यत्वेन मध्ये त्वागायोगात् ।
इयं चन्द्रोदय व्यापिनो याङ्गा । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रो-
दयादूर्ध्वं त्रिभुसृक् व्यापित्वे परैव याङ्गा ।

अन्यथा पूर्वैव —

पूर्व्या वा परविहा वा याङ्गा चन्द्रोदये सदा ।

त्रिभुसृक्ताऽपि सा पूज्या परतयोर्ध्वगामिनी ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः ।

अर्धरात्र मतिक्रम्य वर्त्तते योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मोव्रतं सदा ॥

इति मदनरत्नोक्तेः । इति दिक् ।

इति महालक्ष्मोव्रतनिर्णयः ।

अथात्र नवम्यामन्वष्टकाश्राहं कार्यम् ।

कात्यायनः —

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राव मुदाहृतम् ।

पित्रादि मातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥

ब्रह्माण्डेऽपि —

पितॄणां प्रथमं दद्यान् मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः कृतः ॥
 तदेतत् पुण्य मासाद्य अन्वष्टकाश्चाहविषयम् ।
 तामिस्रपदे नवमी या च पुण्य नभस्यके ।
 चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृमुखा मनीषिभिः ॥
 पितृमातृकुले नार्थो याः काश्चित् कृतिं गताः ।
 आहार्हा मातरो ह्येया स्वासां आहं प्रदापयेत् ॥
 इति आहकारिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेः ।

आहहेमादौ ह्यगलेयः—

केवलान् अये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।
 अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्धाः कार्यासु मातरः ॥
 इति ।

दोषिकायां तु मातृश्राद्धे अन्वष्टकासु आदौ कार्यं मित्यु-
 क्तम् । मातृयजनं तु अन्वष्टकासु चादित इति ।
 तदेतत् शेषां गृह्ये मातृपूर्वं अन्वष्टकादि श्राद्धे मभिहितं
 तद्विषयं । न तु आश्वलायनकात्यादिविधाय मित्यवधेयम् ।
 इदं च पितरि जीवत्यपि कृतमातृकेण कार्यम् ।
 उक्तं हि मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च कृतेऽह्नि ।
 मातुः आहं कृतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥
 इति ।

यद्यपि जीवत् पितृकेण सर्वाष्टकाः कार्याः । तथापि प्रौढ-
 पद्यष्टका अत्यावश्यकी ।

प्रीत्यप्यहं भूयः पित्रलोके (भविष्यति) सुखावहा ।

सर्वासा मेव मातृणां आहं कन्वागते रवौ ॥

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ।

इति हेमाद्रौ सूत्रवचनात् ।

अत्र सर्वासा मित्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्वामपि सपत्न्यमाह्वय्य
दद्यात् । अथ सर्वासां नामनिर्देशेन एको ब्राह्मणः अर्घ्यः
पिच्छश्च कार्यः । नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं
नारायणं वृत्तौ ।

अथ भर्तृभरणोत्तरं पूर्वसूत्रमाह्वय्यं न कार्यं मिति केचि-
दाहुः । पठन्ति च—

आहं नवम्यां कुर्यात्तन् मृते भर्तारि सुप्यते ।

इति ।

तदेतत् सर्वनिबन्धविरुद्धत्वात् प्रतारणामात्रम् ।

जीवद्भर्ता * मृता या स्त्री सा संपूज्या प्रयत्नतः ।

भर्तृर्ह्यपि मृते तस्या आन्वष्टव्यं न सुप्यते ॥

इति सुमन्त्रोक्तेः ।

अथ अन्यो विशेषः आहवसिकायां ब्राह्मे—

पित्रमाह कुलोत्पन्ना याः काचित् मृताः स्त्रियः ।

आहवार्हा मातरोन्नेया स्त्रासां तत्र प्रदीयते ॥

इति ।

* जीवद् भर्ता जीवद् भर्तृणा ।

आर्घ्यमात्रं समाह्वयविधेरनिवृत्त्याह समाह्वयभाषः ।

अत्र कुलाचारात् व्यवस्था । इदं च अनुपनीतेनापि कार्यम् ।
अमावास्याष्टका क्षणपञ्च पञ्चदशेषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

इति मत्स्यपुराणोक्तेः ।

इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यम् ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्रावं कार्यं तथैवच ।

इत्युपक्रम्य—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यां च नृपसत्तम ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अत्र सुवासिनी भोजयितव्या । तदुक्तं मार्कण्डेये—

मातुः श्रावे तु सम्भाप्ते ब्राह्मणं सह भोजनम् ।

सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति श्रातातपोऽब्रवात् ॥

भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाह्येन वा मृता ।

तस्याः श्रावे भोजयीत विप्रैः सह सुवासिनीः * ॥

तत्रैव च मदालसावाक्यम्—

स्त्री श्रावेषु प्रदेयाः स्यु रलङ्काराश्च योषिते ।

मञ्जीर मेखलादाम कर्षिका कङ्कणादयः ॥

इति ।

एतच्छाश्वतस्य अनुकल्प माह आश्वलायनः—

अनडुहो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कच सुपोषेत् ।

* तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ।

—इति निर्वन्वासिनी पाठः ।

एषा मे अष्टकेति नखेवानष्टकः स्वादिति । एतदकारणे
प्रायश्चित्तिरुक्ता ऋग्विधाने—

एभि र्युभि * अंपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा ॥

अत्र द्वादशां विशेष उक्तः पूर्वम् ।

वायवीयेऽपि—

संन्यासिनोऽप्याम्बिकादि पुनः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादशां पार्ष्णं तु तत् ॥

इति ।

अत्र त्रयोदशां विशेषबन्धिकायास्तुतः—

त्रयोदशी भाद्रपदे कृष्णा सुख्या पित्रप्रिया ।

दृष्यन्ति पितरस्तस्यां आवात् (स्त्रयं) पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।

दृष्यन्ति पितर स्तद्दृष्ट्वाणामयुतायुतम् ॥

इति ।

एतत् त्रयोदशी आर्चं नित्यम्—

प्रौढपथ्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

इत्याद्युक्ता—

एतां तु आह काशान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

* एभिर्द्युभिः सुमना एभिर्विद्युभिर्निबन्धनो अमर्ति मीमिरन्निना ।

इत्येव दस्युं दशवत्त इन्दुभि र्युतं इत्येवः सविता रमिन्निदि ॥

—इति १०. १११. अथवा ।

आह मेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः ।

एतच्च अविभक्तैरपि भ्रातृभिः पृथक् कार्यम् ।

तथाच हेमाद्रौ देवसः—

विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आहं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक् पृथक् * ॥

इति ।

अपराकंऽपि वायुपुराणे—

हंसे † हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथि वैवस्वती नाम सा ष्छाया कुम्भरस्य तु ॥

इदं आह मणिष्णकं कार्यम्—

मघायुक्त त्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससन्तानोनेव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥

इति बृहत् पराशरोक्तेः । इदं मलमासेऽपि कार्यम् ।

मघा त्रयोदशी आहं प्रत्युपस्थिति हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्वाम्बलिकुचे ॥

इति काठक गृह्योक्तेः ।

यानि तु—

त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः आहं कुरुते नरः ।

* इदम् विना इति निर्बंधस्थिती पाठः

स च न समीचीनः विनाशक्यस्य आनर्हक्यात् ।

† हंसे कवे इती इत्यर्थः ।

वक्ष्ये तस्य जानीयाज्ज्ञेष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनं ।

तथा—

त्रयोदश्यां तु वै आहं न कुर्यात् पुत्रवान् मृही ।

यदि मोहेन कुर्वीति ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति वामनपुराणवचनं ।

तानि सर्वाणि वचनानि पुत्रवद्विषयाणि । यद्वा महालयस्य भिक्षुकेवलं त्रयोदशी आहविषयाणि । अथवा सपिण्डकआह-विषयाणीति द्रष्टव्यानि ।

हेमाद्र्यादयस्तु एकवर्गमात्रं आहविषयाणि ।

आहं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥

न तस्मात्तत्र ये यस्य प्रजा हि सन्ति तस्य ते ॥

इति कार्ष्णाजिनिष्कृतेरित्याहुः * ।

अभियुक्तास्तु पुत्रवद्विषयास्येवेति मेनिरे ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आहं प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशस्यो भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तं ।

पूर्ववाक्यं मपि असन्तानस्यैव एकवर्गं निषेधकं मिति ।

अत्र मवात्रयोदशी महालय युगादि आहानां संपाते तन्मेषेण

* यद्यपि पितरो यत्र पुत्र्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति श्रीमन्मन्त्रं केवलं पितृवर्गस्य प्राप्तिं कुर्यात्

आमोहादि परमनिषेधः इति केचित्तिहा कृतमाह ।

प्रयोगः कार्यो न तु प्रसङ्ग सिद्धिः । देश काल कर्त्तव्यत्वात् ।
इत्यलं विस्तरेण ।

अथ चतुर्दश्यां विशेष माह प्रचेताः—

वृक्षारोहण लोहार्थे विंशत्यलविषाग्निभिः ।
नखिदंद्द्विविपन्ना(नां) ये तेषां शस्त्रा चतुर्दशी ॥

ब्राह्मे तु—

युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां ढस्तिमभीषता ॥

नागरखण्डेऽपि—

अपमृत्यु भवेद् येषां शस्त्रमृत्यु रथापि वा ।
तेषां आहं प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥

इति ।

यदत्र—

जलाग्निभ्यां विपन्नानां सग्रासे वा गृहे पथि ।
आहं कुर्वीत तेषां वै वर्त्तयित्वा चतुर्दशीम् ॥
इति शाकटायन वचनं जलाग्निसूतस्य आहं निषेधयति ।

तत्तु प्रायश्चित्तार्थं जलादिभिर्मृतआहविषयम्—

जलादिमरणं येषां विहितं शास्त्रमार्गतः ।
शुद्ध्यर्थं आहं मतेषां चतुर्दश्यां न कारयेत् ॥

इति लोगाक्षिसूतेः ।

अतएव वैधत्वात् सङ्गमनेऽपि नेदं आहं कार्यं मिति

हेमाद्रिराह ।

इदं ग्राहं देवयुक्त मेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

तदुक्तं प्रयोग पारिजाते—

प्रेतपक्षे चतुर्हस्ता मेकोद्दिष्टं विधानतः ।

देवयुक्तं तु तच्छ्रावणं पितृणां मन्त्रयं भवेत् ॥

तच्छ्रावणं देवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं देवयुक्तं मित्येवं मनु रत्नवीत् ॥

इति ।

अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्हस्ता मिति नियमः । न तु चतुर्हस्ता
मेव शस्त्रहतस्येति ।

ग्राहं शस्त्रहतस्यैव चतुर्हस्तां महालये ।

इति कालादर्शोक्तेः । तेन महालये दिनान्तरेऽपि पार्वण
विधिना एतत् कार्यं मित्यवगम्यते ।

अथवा वार्षिकादेरपि लोपापत्तेः ।

यदि पितामहोऽपि शस्त्रहतस्तदा एकोद्दिष्टं कार्यम् ।
एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टं मिति हेमाद्री वशिष्ठोक्तेः । चिपु
शस्त्रहतेषु पार्वणग्राहं कार्यम् । यत्तु देवस्वामिना उक्तम्—

त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टं त्रयं कार्यं न तु पार्वणं ।
आहृत्यवचनाभावादिति । तदयुक्तम् ।

पित्रादयस्त्रयो यस्य हताः शस्त्रैरनुक्रमात् ।

संभूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा—

एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ गालववचनसङ्गावाह ।

यस्य अत्रैव चतुर्दश्यां शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकं श्राद्धं पार्वणं वा एकोद्दिष्टं वा कार्यम् । न तु श्राद्धद्वयम् । प्रसङ्गसिद्धत्वादित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये निवन्धे ।

अत्र श्राद्धातिक्रमे अग्रिमपक्षे दिनान्तरे पार्वणविधिना एतत् कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

इति चतुर्दशी ।

अमावास्यायां विशेष माह अपरार्के यमः—

हंसं करस्त्रिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

करान्विता हस्तमहानक्षत्रयुक्तेत्यर्थः ।

तथा—

वनस्पतिगते सोमे याच्छाया प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा ज्ञेया तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

भारते—

अजिनं सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम् ॥

श्राद्धं कुर्यादिति शेषः । सर्वलोहेन समपाङ्गे लोहितवर्णेन ।

एवं गजच्छाया अनेकविधा ज्ञेया । एवं प्रतिपदादि तिथिषु आहं
कार्यम् ।

यत्तु—

न पैटयश्चियो होमो लौकिकाम्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आह माहिताम्ने विधीयते ॥

इति मनुवचनं आहिताम्नेदर्शादन्यत्र आह निषेधकमिव
आभाति । तत्तु अन्यतिथौ सङ्कल्पा विधिना आहं कर्त्तव्य
माहिताम्निना । इति केचित् । अभियुक्तास्तु कृष्णपक्षस्याह
मन्यद्दिनेषु प्राप्त माहिताम्ने दर्शे नियम्यते इत्याहुः ।

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामह आह सुक्तं
गर्गेण ।

जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहआहं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥

इति ।

इयं तिथिः सङ्गव्यापिनी याज्ञा

इति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्वेकपार्षणम् ।

आहं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः सङ्गवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥

इति स्मृतैः । इदं च जीवत्यदिकेष्वेव कार्यमिति विष्टाः

प्राहुः । इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यं । दीहिचक्षेकापार्वण
मिति पूर्ववचनादिति केचिदाहुः ।

अपिण्डकमिति तु वयं वदामः । पार्वणशब्दस्य पिण्ड-
रहित श्रावोऽपि प्रयोग सम्भवात् ।

मुख्यं पिण्डदानं च प्रेतकार्त्तं च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपति रेवच ॥

इति दक्षोक्त्यापि पिण्डनिषेधात् । भान्वष्टकादिवत् सपि-
ण्डकं कार्यमितिविशेष वचनाभावाच्च ।

॥ इति श्रीविधानपारिजाते महालयश्राद्धविधानम् ॥

— — —

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि नवराचारम्भः ।

तत्त्वर्थयश्च निरूप्यते—

तच्च देवीपुराणे, सुमेधा उवाच—

ऋणं राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपक्षशुभेदिने ॥

इत्युपक्रम्योक्तं—

शुभे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपक्षोद्भगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकां स्वयं प्रादुश्याद्वा दशापि वा ।

अपराह्णे च (प्र) कर्त्तव्यं शुभं सन्तति काङ्क्षिभिः ॥

इदं च अपराह्णयोगं प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
ज्ञेयम् ।

यतस्तत्रैव देवीपुराणे वचनान्तरं—

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादि गुणान्विता ॥

आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्धा यः कुरुते नरः ।

कलसस्थापनं तस्य क्षान्तिरिति जायते ध्रुवम् ॥

इति ।

मार्कण्डेयेऽपि—

पूर्वविद्या तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देवभक्तो भवेत्तत्र दुर्मित्रं चोपजायते ।

नन्दायां दर्श युक्तायां यदि स्नानं मम पूजनम् ॥

इति ।

स्नानेऽपि—

विह्वल फलदा सा हि पुत्रदार भयावहा ।

इति ।

तथा देवीपुराणेऽपि—

यो मां पूजयतेनित्यं द्वितीयादि गुणान्विताम् ।

प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽभ्युते सुखमव्ययम् ॥

यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत् स्थापने मम ।

तस्य प्रापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥

आश्रयात् कुरुते यस्तु कलसस्थापनं मम ।

तस्य सम्पद्दिनाशः स्या ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपच्छिक्कार्चने ।

धनार्थिभिर्दिशेषैश्च वंशहानिश्च जायते ।

उदये हिसुहृत्तापि ज्ञात्वा सोदयदायिनी * ॥

गोविन्दार्चने गर्गः—

या चाक्षुजि मासे स्नात् प्रतिपद् भद्रयान्विता ।

इहा ममार्चनं तस्मां यतयन्नफलप्रदम् ।

इति ।

भद्रा द्वितीया—

नक्षत्र पुराणं । न दर्शकस्य युक्ता प्रतिपच्छिक्कार्चने ।

एवं निर्बन्धसिन्धो वक्ष्यते ।

वङ्गजामले—

अमावस्या सदाचैव प्रतिपन्निहिता मता ।

तत्र चेत् कर्मायेत् कुम्भं दुर्भिक्षं जायते भुवम् ।

प्रतिपत् सद्द्वितीया तु कुम्भस्थापनं कर्मणि ॥

निश्चितस्त्वे—

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

कल्पतरो—

कुङ्ककाष्टोपसंयुक्तं वर्जयेत् प्रतिपत्तिदिनि ।

राज्यनाशाय सामोक्ता निन्दिता चाग्रपूजने ॥

इत्यादि ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनोक्तेः तदेव प्रथमदिने निविध्यते ।

न तु उपवासादि । तच्च पूर्वविज्ञाया मेव कार्यम् ।

प्रतिपदा ऽप्यमावास्या इति युग्मवाक्यात् ।

शुक्ला स्वात् प्रतिपत्तिदिः प्रथमतः ।

इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा इति माधवोक्तेः ।

इति चेच्चिदाहुः । वस्तुतस्तु । पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चनं कलश-

स्थापनं ग्रहणादुपवासादेव तदङ्गत्वात् साङ्गं कर्म तत्रैव कार्यम् ।

युग्मवाक्यादेरन्योपवासविवयत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् ।

अतएव देवतः—

ग्रतोपवासनियमे घटिकैका (यदा)पि या भवेत् ।

सा तिथि स्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैलके ॥ इति ।

यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने वर्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव ग्राह्या ।

यानि च द्वितीयायोग निषेधकानि वचनानि केचिन्निवन्ध-
काराः पठन्ति । तानि शुद्धाधिक निषेधपराणीति ज्ञेयम् ।

यदि परदिने प्रतिपत्तिथेरसत्त्वं तदा दर्शयुतापि ग्राह्या ।

तदाहलङ्कारः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ॥

इति ।

यानि तु—

अमायुक्ताप्रकर्षव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्शने ।

इत्यादीनि वृत्तिप्रसाद निवन्ध वचनानि तानि समूहसत्वे
सति एतत्पराणीत्यवधेयम् ।

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वङ्गम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमग्निकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यपुराणवचने तस्या एव फल सम्बन्धात् ।

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इति देवीपुराणवचने तथात्वाच्च ।

अथ उपवासादिक मुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं वै विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एक भक्तेन नक्षत्रेण तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे भक्तिपरैः * यामि यामि वने वने ॥
 ज्ञातैः प्रसुदितैर्दृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्(नृपैः) स्तथा ।
 वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुतैर्लोच्यै रन्येष मानवैः ॥
 इति ।

देवीपुराणेऽपि —

कन्यासंस्थे रवी शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवा व्यदः ॥
 भ्रुमी शयीत चामन्त्र कुमारी भोजयेन् सुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
 वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जप स्तोत्र परायणः ॥
 इति ।

व्यदो विगतभोजनः । अत्र महापूजनं रात्रौ कार्यम् ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनोम् ।
 निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासो यथाविधि † ॥
 इति देवीपुराणात् ।

रात्रिघ्नतमिदमित्यभिप्रेत्य माधवोऽप्याह । तस्य नक्तघ्नतत्वा-
 इति । न तु रात्रि भोजना नक्तघ्नतमिदं किन्तु रात्रौ पूजनात् ।

- * कृत्ति परैरिति निर्वचयिष्यी पाठः स एव समोचोक्तः । अन्यथा भक्ति
 युतै रित्यस्य प्रयोगश्च प्रसज्यते ।
 † सोपवासान्द्रिकं ज्ञेयम् । इति निर्वचयिष्यी पाठः

आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद् या तिथि भवेत् ।
 तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् ।
 इति संवत्सरावसानात् ।

यत् —

मासि आश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
 संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्व्यात् समाहितः ।
 नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रत मिति स्मृतम् ॥

इति स्नान्दे नक्तभोजन कथनं । तत् पाक्षिक नक्तानुवादकं ।
 इतरथा नररात्रोपवासतः इत्यादेः अथाचीत्यथवा इत्यादेश
 पूर्वोक्त वचन व्युत्स्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् ।

तस्मात् पाक्षिकनक्तानुवाद एवायम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे
 तद्व्यापिनी दर्शयुक्ता पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । सा च न याद्या
 इत्युक्त मिति चेत् । सत्यं ।

कर्मणो यस्य यः कालः सत्कालव्यापिनीतिथिः ।

इति सामान्य वचनं प्राप्तिः पूर्वोक्तविशेषवचने बाध्यते ।
 यथा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीगुह-
 युक्ता परा कार्या इत्युक्तम् माधवाचार्येण । तथा इयमपि द्वितीया
 गुहयुक्ता कार्या इति ।

अथ केचिन्नवरात्रशब्दो नवसंख्याहोरात्रपरः —

तद्वौ समाप्ति रष्टम्यां द्वासेऽमा प्रतिपन्निगि ।

आरम्भो नवचण्डरासु नवरात्र मतोऽर्थवत् ॥

इति वचनादिस्थापुः । तत्र । अतिष्ठास हृद्यो न्यूनाधिक
त्वापत्तेः तेन तिथिमात्रं वाच्यं नवरात्रं शब्दः ।

तिथिहृद्यो तिथिष्ठासे नवरात्रं मपार्थक्यम् ।

अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रं तिथिचये ॥

इति संशयोक्तेः । अयं नवरात्रशब्दः कचिन्नक्षत्राणां कर्म-
वाच्यो । यथा पारश्वो नवरात्रस्य इत्यत्र ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत इत्यादाविव ।

देवीपुराणे—

त्वाद् वैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपन्नष्टिकार्थने ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलसारीपथं शुद्ध ॥

इति ।

त्वाद् चित्रानक्षत्रं । द्वितीया युतापि चेच्चित्रा वैधृति युक्ता
प्रतिपत् तदा दुर्गोक्तवे ।

भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु सभ्यते

विरहयुगेरपि सङ्गतासती ।

सैवापराद्धे विवुधे विधेया

श्री पुत्र राज्यादि विवृद्धि हेतुः ॥

इति ।

भद्रा द्वितीया । विरहो चित्रा वैधृती । यदा तु वैधृत्वादि
परिहारेण प्रतिपन्न सभ्यते तदा कर्त्तव्यं माह कात्यायनः ।

प्रतिपन्नाश्विने मासि भावो वैधृति चित्रयोः ।

आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभे चवराचकम् ॥

इति ।

भविष्येत्—

चित्रावैधृति सम्पूर्णा प्रतिपञ्चेन्नवेकम् ।

त्वाम्बास्वभास्त्रयस्वाद्यालुरीयेऽथै तु पूजनम् ॥

इति ।

रुद्रजामलेऽपि—

वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मान्न स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ ।

अभिजित् सुहृत्सं यस्तत्र स्थापनं मिथ्यते ॥

इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् ।

न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिवेचनम् ।

इति मास्त्रोक्तेः ।

भास्त्रोदयमारभ्य यावत् दश नाडिकाः ।

प्रातःकाळ इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

ज्ञानं भाङ्गलिकां ज्ञत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुभाभि र्दुर्लभाभिश्च पूर्वं ज्ञत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान् वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत् कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्चं राजतंवापि ताम्रं मृत्तय (जं तु) मेष वा ।

देवी पुराणे—

कुर्वाहेव्यासु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

घनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ।

यदा—

नवार्णकेन मन्त्रेण पूजाहोमादिकं भवेत् ।

इति ।

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा इति नवार्णको (नवाक्षरो) मन्त्रः ।
तत्रायं प्रयोगः । प्रतिपदि अभ्यङ्गं कृत्वा शुद्धसूदा गृहपूर्वभागे
वेदिकां विधाय कलसादि संभारान् समाहृत्य आचम्य प्राणा
नायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम इह जन्मनि जन्मान्तरे च दुर्गा-
प्रीतिद्वारा सर्वोपद्रवनाशपूर्वकं दोर्घायुर्विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनव-
च्छिन्नसन्ततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्त्तिनाभशत्रुपराजयाद्य-
भीष्टसिद्ध्यर्थं शारदा नवरात्रिप्रतिपदि विहितकलशस्थापन-
दुर्गापूजनकुमारीपूजादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य महीधौ *

• महीधौ पृथिवी च न इमं यज्ञं निमित्तमाह ।

पिपृतः नो भविसमि ।

— इति ८५ ३०३ यज्ञः ॥

•

रित्यादि मन्त्रेण कलसं वेद्यां संस्थाप्य वस्त्रेणावेष्ट्य पूर्वाहर्णीति *
मन्त्रेण तत्र पूर्णपात्रं (संस्थाप्य) निधाय इमं मे वरयेति † तत्र
वरुणं संपूज्य जीर्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गा मावाहयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

आगच्छ वरदे देवि दैत्यहर्पनिवृद्धनि ।

पूजां गृहाण सुसु(खी)णि नमस्ते गङ्गरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेव समन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

वल्लिं पूजां गृहाण त्व मष्टाभिः सह शक्तिभिः ॥

इत्यावाह्यं पूर्वोक्तमूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा मणव-
भक्तवल्लिं कुशाब्जादिवलिं वा निवेदयेत् ।

ततः कुमारोपूजा कार्या ।

तदुक्तं हेमाद्रौ स्नान्दे—

एकैकां पूजयेत् कन्या मेकहृदा तथैव च ।

* पूर्वाहर्णि परागत सुपूर्वा पुनरागत ।

वस्त्रे व विक्रीणा वस्त्रा इव वस्त्रं अतस्त्रलो ।

—इति ३५ इत्यथ यजुः ॥

† इमं मे वरुण मुषो इव मया च सृजय ।

त्वामवध्याचरे ।

इति ३६ च. १ म यजुः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्यहं * नवकं तु व ॥

तथा—

नवभिर्लभते भूमि मेश्वर्यं द्विगुणेन तु ।
 एकवृक्षा लभेत् त्रैम मेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
 एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां क्विर्जयेत् ।
 गन्धपुष्पकलादीनां प्रीति स्तस्या न विद्यते ॥
 तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षान्त पूजनम् ।
 तासां च नवनामानि तेन तेन समर्चयेत् ॥
 कुमारिका त्रिमूर्तिसु कन्याणी रोहिणी तथा ।
 कान्ती चण्डी शान्धवी च दुर्गा चैव सुभद्रका ॥
 इति ।

आसां प्रत्येकं पूजामन्त्रा चय वच्यन्ते । सामान्य

मन्त्रस्तु —

मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गाङ्गिकां सत्तात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
 इति ।

एव मन्त्रचनं कुर्यात् कुमाराणां प्रयत्नतः ।
 क्षत्रकुक्षेव वस्त्रेषु गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।
 अन्विष्युदित शीतान्नी रक्ता पूज्य व्रणाङ्गिताम् ॥

जात्यन्तां केकराक्षीं च * कुरुपां तनु रोमशाम् ।
संखजेट्रो गिणी कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥

तथा—

ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु अयार्थं चण्वंशजाम् ॥
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ।
दारुणे चान्धजातोयां पूजयेद्दिधिना नरः ॥

इति ।

अत्र जप उक्तो रुद्रजामले—

एकोत्तराभिवृद्धा तु नवमी यावदेवहि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव आपयेद्वा विधानतः ॥

वराहतन्त्रे तु—

प्रणवं चादितो अग्रा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं (पूजयेत्) प्रजपेत् सुधीः ।
इस्तसंस्थापनादेव यतस्तद्विफलं भवेत् ॥
स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं च यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेयं स्वन्मद्या विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यच्च प्रणवं तच्च विन्यसेत् ।

सर्वत्र पात्रे विज्ञेय स्वव्याया विफलं भवेत् ॥

अथ वेदपारायणं मुक्तं बहुजामले—

एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।

तेषां च वरुणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥

यहात्मनेयसे कार्यं वेदपारायणं द्विजैः ।

षडङ्गसहितां शास्त्रां मन्त्रं ब्राह्मणं रुपिकाम् ॥

पारयेदधिबत् प्राप्नो मन्त्रान् वा ब्राह्मणं तु वा ।

अयातयामवस्थाय पारयेन्नवरात्रकम् ॥

इति ।

तद्विधिसुतुर्थस्तवके वक्ष्यते । देवीपुराणे—

यदाद्ये दिवसे कुर्यान्नष्टिका पूजनादिकम् ।

द्विगुणं तद्वितीयेऽङ्गि त्रिगुणं तत् परेऽङ्गनि ।

नवमीतिथि पर्यन्तं द्वादशा पूजाजपादिकम् ॥

इति ।

एतेनापि नवरात्रे पूजेव प्रधानमिति गम्यते । उपवासादि
त्वङ्गमेव । तेन तिथिज्ञासे तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालय
त्राहवदेकदिने आहवत्या कार्यम् । इदं सर्वं स्वस्य अग्रजत्वे सति
अन्येन कारयेत् ।

स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

अन्यतः अन्येन पूजयेत् पूजां कारयेदित्यर्थः ।

इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

नष्टे शुक्ले तथा जीवे सिंहस्थे च वृद्धस्यती ।

कार्या चैवे च देव्यर्चा * प्रत्यब्दं चाग्निनेऽपि च ॥

इति धर्मप्रदीपोक्तेः ।

मलमासे तु न भवत्येव । वचनाभावात् ।

अत्र विशेषो भविष्ये—

केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।

पक्षतैलं † द्वितीयायां केश संस्कार ‡ इतवे ॥

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालसक्तं तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां न्तु तिलकं नेत्र (भाल) मण्डनम् ॥

पञ्चम्या मङ्गरागं च शक्त्यालङ्करणानि च ।

षष्ठ्या विष्णुतरो वीधं सायं सभ्यासु कारयेत् ॥

सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।

अष्टम्या मयाष्टम्या मासशक्त्या तु पूजनम् ॥

नवम्या सुपचण्डायाः पूजां कुर्यादक्षिं तथा ।

संपूर्ण प्रवणं कुर्याद्दशम्यां सारवोक्तवेः ॥

अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।

* कार्या चैव सदैव्यर्चा प्रत्यब्दं कल्पयन्ते ।

इति निबन्धसिद्धोपात्तः ।

† पद्मोदरमिति कचित् पाठः ।

‡ तद्यथातेन संवसहेतवे इति पाठः साधु मङ्गलम् ।

§ गङ्गादेव्यन सप्तमिति कचित् पाठः ।

स्तम्बवत् पाशमेदेवी तं पुत्रं धनं कीर्त्तिभिः ॥

इति ।

अत्र अग्नेये विशेष उक्तो निर्णयान्ते—

आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रये ।

श्रावाश्रीये समुत्पत्ते क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्त्तमाने च तपोत्पत्ते सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पशु यज्ञ विधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवी मुद्दिष्य कर्त्तव्यं तत्र दीपो न विद्यते ॥

इति ।

, गौडा अपि एवं मन्यन्ते । रजस्वला तु अन्धेन कारयेत् ।

सूतकादिवद् विशेषवचनाभावात् ।

स्त्रीणां च नवरात्रव्रते ताम्बूलादिचर्षणं भवतीत्युक्तं व्रत-
हेमाद्रौ गारुडे—

गन्धालङ्कार ताम्बूल पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्कृति दन्तधावन मञ्चनम् ॥

इत्यादि ।

एतत् सभर्तृकाविषयम् । विधवानां न भवतीत्युक्तं चातुर्मास्य
व्रतप्रकरणे ।

अथ आश्विन शुक्लपक्षस्या मुपाङ्ग सलिताव्रतमुक्तम् * ।

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या—

भुक्ता जागरणे नक्तं * चन्द्रार्घ्यव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

इति हेमाद्रिवचनात् । युग्मवाक्यात् । रात्री जागरणं कुर्व्या-
दिति तद्व्रते रात्रिजागरणस्योक्तत्वाच्च ।

आश्विन शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनमुक्तं
निर्णयामृते देवीपुराणे—

मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणे(न)षु विसर्जयेत् ॥

ब्रह्मजामले—

मूल ऋचे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्दैन्यव मृच्चकम् ॥

नाध्यापये अक्षक्षिते बाधीयीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥

सहस्रेऽपि—

आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूलाय पादे चाङ्गानं श्रवणान्ते विसर्जनम् ॥

इति ।

* भुक्ताजागरणे यथा—

इत्येकं पदं तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अथवा भुक्तेत्यस्या—

सङ्गतं । इति कर्मकाकरः ।

ब्रह्माख्येऽपि —

आदि भागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यामिव कारयेत् * ॥

इति ।

अथ षष्ठीकृत्यं देवीपुराणे —

अष्टोत्तारशतयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥

पूर्वाषाढा युताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ।

श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्र तिथिनक्षत्र खेपो मुख्यः—

तिथिनक्षत्रयोगे तु हयोरिवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्मात्रा देव्याः पूजनकर्तव्यं † ॥

इति देवलीलेः ।

तत् प्रकारस्तु । विष्णुतदसमीपं गत्वा देवीं विष्णुं च सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

रावणस्य वधार्थाय रामस्नानुग्रहाय च ।

* दशम्यां च महोत्सव इति निर्णयमिष्टी पाठः ।

† तदा विधीयतिः—

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ मन्त्रमभिषिक्तम् ।

तत्कालिणिं प्रक्षालयि मन्त्रं न तिथिं विना ॥ इति ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
 अहं मया (चितः) श्चिने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।
 श्रीशैलशिखरेजात श्रीफल श्रीनिकेतन ।
 नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
 एवं विस्मृतं निमग्न्य द्वितीयदिने निमग्नित विस्वशास्त्रा
 पत्नीप्रवेश पूजां कुर्यात् ।

मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
 युग्माभ्यां नवविस्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा ।
 तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वाऽभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्तेः ।

प्रतिपदादि नवतिथिषु उपवासादि कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत्र
 असमर्थस्य सप्तम्यादि दिनत्रये कार्यमित्याह धीम्यः—
 आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 चिरात्त्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
 इति ।

सङ्ग्रहे—

अथवा नवरात्रं च सप्तपञ्चदशिकां दिवा ।
 एकभक्तेन नक्तेश्चैतद्विधितोपोषणैः क्रमात् ॥
 इति ।

दिवेत्वेकरात्रमुक्तं । उपवासे सप्तम्याः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।
 युगाद्या वर्षद्विचिह्नं सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथि युग्मता ॥

इति श्रुत्यापि औदयिकी ।

दुर्गामूर्तिरक्ता देवीपुराणे—

दुर्गागृहं प्रकर्त्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
 तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
 तस्यां सिंहासनं शीमं कम्बलाजिनं संयुतम् ।
 तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणं संयुताम् ॥
 भुजैश्चतुर्भिरुचिरेदंशभिर्वा विभूषिताम् ।
 तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशेखराम् ॥
 अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् ।
 नितम्बविम्बसन्नद्धकिङ्किणीं क्वाण नादिनीम् ॥
 शूलचक्रदण्डशक्तिवज्रपाशानि * धारिणीम् ।
 घण्टाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्काराम् ॥
 तदपेक्षितशिरसं मण्डपं दधिराश्रितम् ।
 निःसृतार्कतनुं कण्ठनाले चर्म्ममि धारिणम् ॥
 देवीधृतकरपीवं शूलैर्गोरसि ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हृष्यलेणापि विद्रुतम् ॥
 वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्द्धं सटान् वषा ।
 सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैर्दद्या ॥
 एवं देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजनी तथा ।

मृहार्चीं लक्ष्मोपेता खड्गशूले ऽथवा यजेत् * ॥

वार्चीं दारुमयी । तथा—

याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्द्धनी ।

पश्चिमाभिसुखी नित्यं न स्वाप्या सौम्य दिक्षुखी ॥

तथा—

हेम राजत मृदातु शैलचित्रार्पितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

यद्यद् यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिं स्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी शक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुत सौख्यदा ॥

तथा—

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्ग प्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाभिश्च तोषयेद्भरचण्डिकाम् ॥

परैर्नास्तिप्यते यस्तु यः परास्त्रास्तिपत्यपि ।

तस्य क्रुद्धा भगवती शपं दद्यात् सुदारुणम् ॥

इति ।

सप्तम्यां देवीं संपूज्य विस्वगुच्छं समर्पयेत् ।

अमृतोद्भवं त्रीतृचं शङ्करस्य सदाप्रियम् ।

तं ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थं सिद्धये ॥ इति ।

अथ प्रार्थना—

महिषाग्नि महाभागे चामुण्डे मुक्तमालिनि ।

* खड्ग शूले च पुनरेव इति निवेदिमिषो पाठः ।

आधुरारोग्यं मेधव्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कुङ्कुमेन समालम्ब्य चन्दनेन विलेपिते ।
 विल्वपत्रं कृतापीडं दुर्गेऽर्चं शरणं गतः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामाञ्च देहि मे ॥
 सर्वमङ्गलं मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थं साधिके ।
 शरण्ये त्र्यम्बके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

इति संप्रार्थ्य पञ्चिकाः पूजयेत् । तत् प्रकारस्तु कदम्बां ब्रह्माण्डाणीं
 दाडिमे रत्नदन्तिकां धान्यं लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चामुण्डां
 कचौ कालिकां विल्वे शिवां अशोके श्रीकरहितां जयन्त्यां
 कार्तिकीं चावाह्यं संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । ततः स्तुतिं
 पठेत् ।

दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माण्डाणीं ब्रह्मणः प्रियाम् ।
 सर्वलोक प्रणेशीं च प्रणमामि सदा शिवाम् ॥
 मङ्गलां शोभनां शुभां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 इत्यादि ।

अथ अष्टमौष्ठव्यम् ।

साच व्रतादौ परविहा याह्या ।

शुक्लपत्रे ऽष्टमो चैव शुक्लपत्रे चतुर्दशी ।

पूर्वविहा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तः ।

शरन् महाष्टमी पूज्या नवमी संयुता सदा ।
 सप्तमी संयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥
 सप्तमी शब्द संविद्या वर्जनीया सदाष्टमी ।
 स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
 इति स्मृति समुच्चयोक्तेषु ।

इयं मेव मूलर्क्षयुताचेन् महानवमीत्युच्यते ।
 अश्वयुक् शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥
 इति स्कान्दात् । सैव सप्तमीयुता चेत् त्याज्यैव ।
 तदुक्तं निर्णयामृते—
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याग्याष्टमी बुधैः ।
 लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद् यदि दूषिता ॥
 इति ।

तस्मादत्र अष्टमी परा * याज्ञा ।

यत्तु—

सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गीक्षवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 इति विश्वरूपनिबन्ध वचनं ।
 तदाश्विनक्षणाष्टमी विषयम् ।
 कन्यायां क्षणपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

* परा परिवर्द्धा नवमी विज्ञेता सायत् ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र निस्त्रयैः ॥

इति देवीपुराणे तच्चापि देवी पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णया-
श्रुते चोक्तं ।

यानि तु—

आश्विनस्य सिताष्टम्या मर्द्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समायुता ॥

इति मदनरत्ने ।

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि परदिने अष्टम्यभाव विषया-
शीति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यदा सूर्योदये न स्यात्तवमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या संहितां नृप ॥

इति श्रुति सहस्रोक्तेः ।

यस्तु—

अष्टं भद्रा च भद्राष्टं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्चिताञ्चयम् ॥

इति देवीपुराण वचनं । तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधा-
नार्थम् ।

विष्टिं त्वज्ज्ञा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्वाप्तेनाह भवमानिता ॥

इति तथैवोक्तेः ।

अष्टाष्टम्या सुपवासश्च पुत्रवता न कार्यः—

सुपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति देवी पुराणोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये ।

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता ।

मूल नक्षत्र संयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ।

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ॥

ते सर्वे स्वर्गतिं यान्ति ह्यत्रां पापं न विध्यते ।

यावन्न चालयेद् गात्रं पशुस्तावन्नहन्यते ॥

न तथा वलिदानेन पुण्यधूपविलेपनैः ।

यथा सन्तुष्यते भेषैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥

एवं पूज्या नरैर्देवी ब्राह्मणैः क्षत्रियैः(विशैः) नृपैः ।

स्त्रीभिश्च कुक्ष्यार्हून् विधानं मपरं शृणु ॥

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहामिसारिकं कर्णं कारयेद् यावदष्टमि ॥

तद् यथा—

प्राशुदक् प्रवणे देशे पताकाभि रलङ्कृतं ।

मण्डपं कारयेद्दिष्यं नव सप्त करं परम् ॥

मिलित्वा षोडश हस्त प्रमाणं मित्त्वर्थः ।

आग्नेय्यां कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

मेखला त्रय संयुक्तं योन्वायत्वदकाभया ॥
 राजचिह्नानि सर्वाणि यस्मात्सत्त्वाणि यानि च ।
 प्रानीय मण्डपे तानि सर्वाण्यप्राधिवासयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाभ्युदधरः शुचिः ।
 ॐ कारं पूर्वमेव मन्त्रे स्तुतिं कुरुयाद् दृष्टैः)तम् ॥
 यस्मात्स मन्त्रे हीतव्यं पायसं दृतसंयुतम् ।
 दृतमेवं तुरङ्गाच्च * राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनैतद्विभिः कृतम् ।
 दृतपत्न्ययानमन्त्रान् गजाच्च समस्तकृतान् ॥
 भ्रामयेन्नरे नित्यं वन्दिषोऽपपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा सन्मुख्यं पिबदेवताः ॥
 पूजयेद्भ्राजचिह्नानि फलमाप्स्यविकेपनैः ।
 य(त)स्वाभिसरणाद्वाप्नो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुराचोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायु र्यशो(धनम्) वसम् ॥

छन्दस्य —

यथाऽम्बुदन्वाद्यति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाऽन्वाद्य राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥

अथ चामरस्य —

यथाहन्तरं सहस्रं चौरं छिन्नोर पाण्डुर ।

प्रोक्षारयाश्च दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥
अश्वानां वृक्षार्थं मादौ रेवन्त पूजनं कार्यं ।

तन्मन्त्रं तु—

सूर्यपुत्र महाबाहो ह्यायाहृदयनन्दन ।
शान्तिं कुर्व तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥

अथ अश्वस्य—

गन्धर्वकुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ।
ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
प्रभावाच्च हुताग्रस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् * ।
रिपून् विजित्य समरे सह (रात्रा)भ्रात्रा सुखी भव ॥

अथ ध्वजस्य—

यक्रकेतो महावीर्यं श्यामवर्णार्चयाम्यहम् ।

* अतः परं—

तेजसाचैव सूर्यस्य सुनीनां तपसा तथा ।
वदस्य ब्रह्मण्येव पवनस्य वनेन च ॥
आर त्वं राजपुत्र त्वं कीदृशं च मयि कर ।
यां गतिं ब्रह्महा गन्धेन जातहा पिबहा तथा ॥
धनुश्चाऽयतवादीच अचिसस परासुखः ।
एषाचन्द्रमहौ वायुर्वावन् पश्चान्नि दुष्कृतम् ॥
ब्रह्माणं तां गतिं चिद्रं तच्च पापं भवेत्तव ।
मिच्छती यदि गन्धेया युद्धाभनि तुरङ्गम ॥

—इत्यधिकोऽत्र आकरे दृश्यते।

पचिराज नमस्तेऽस्तु तथा नारायणभज ॥
 काश्यपेयारुचभ्रात नागारे विष्णुवाहन ।
 अग्रमेव दुराधर्ष रणे देवारिसूदन ॥
 गरुत्मान् भारतगति स्वयि सन्निहितो यतः ।
 सारवन्धायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ।

अथ पताकायाः—

हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
 नागकिन्नर गन्धर्व यक्ष भूतगण यक्षाः ॥
 प्रमथान् सहादित्यै भूतेशो मादृभिः सह ।
 शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्विनास्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयवृष्णतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभि रायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तंजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे दैवासुरे तथा ॥
 कालनेमि वधे यहदु यहन्निपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्त्रांश्च संहर ॥
 नीलान् खेतानिमान् दृष्ट्वा नयन्नवाशु नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विविधै घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवतीनाम्ना काशराक्षिष या क्षुता ।
 दह तांश्च रिपून् सर्वान् पताके त्वं मयार्चिता ॥

अथ गजस्य—

कुमुदेरावणौ पद्मः पुण्यदन्तोऽथ वामुनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनोनील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्य (ष्टौ)न्ये समाश्रिताः ।
 मन्दो भद्रो मृगश्चैव गजः सङ्कीर्ण एवच ॥
 वने वने प्रसूतास्ते यूयानि सुमहान्ति च ।
 पान्ते त्वां वसवोरुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ॥
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपास्यताम् ।
 अवाप्नुहि जयं युधे गमने स्वस्तितोव्रज ॥
 श्रीस्ते सोमाह्वलं विष्णो स्तेजः सूर्याब्जबोऽनिलात् ।
 स्यैर्यं मेरो र्जयं रुद्राद् यशो देवात् पुरन्दरात् ॥
 युधे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ।
 अश्विनौ सह गन्धर्वः पान्ते त्वां सर्वतः सदा ॥

॥५॥ खण्डस्य —

असि विंशसनः खण्ड स्तीक्ष्णधारोदुरासदः ।
 श्रीगर्भी विजयश्चैव धर्मधार स्तथैवच ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 रोहि (णी च) ष्यश्च शरीरं ते देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूत सङ्काश तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भाव (दुष्टो) शुद्धो ऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैवच ॥
 इयं येन धृता क्षीणी इतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खण्डाय ते नमः ॥

अथ कुरिकायाः—

सर्वायुधानां प्रथमं निश्चिंतासि पिनाकिना ।
 गुह्यायुधादिनिष्कृत्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभे ॥
 अण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्ट निवर्हणी ।
 तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वायुभनिवर्हणी ।
 कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥

अथ कटारकस्य—

रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥

अथ धनुषः—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कण्ठेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।
 त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥

अथ कुन्तस्य—

प्रास पातय शत्रूं स्व मनया नाकमायया ।
 गृह्णाच्च जीवनं तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥

अथ शर्म्यः—

शर्म्यप्रदस्त्रं समरे मम सैन्ये यशोद्यमे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

अथ कनकदण्डस्य—

प्रोक्षारणाय दुष्टानां साधूनां रक्षणाय च ।
 ब्रह्मणा निर्मितवासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
 यशोदेहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
 ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥

अथ दुन्दुभेः—

दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरोद्धय (मईनः) कम्पनः ।
 भव भूमिप सैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
 यथा जीमूत शब्देन प्रहृष्यति शिखावलः ।
 तथा ऽस्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं सुदावहः ॥
 यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां चासोऽभिजायते ।
 तथात्र तव शब्देन अस्यन्वस्महिषोरणे ॥

अथ शङ्खस्य—

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 विष्णुना विष्टो नित्यं भवः शान्तिप्रदो भव ॥

अथ सिंहासनस्य—

विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभकरः ।
 दुःख(द्रा)हा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्ट विनाशनः ॥
 एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहा महावलाः ।
 तेन सिंहासनेति त्वं वेदमन्त्रैश्च गीयसे ॥
 त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्तः सुरेश्वरः ।
 नमो सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥

वैलोक्य जयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते ।
 एवं चिह्नानि सर्वाणि * स्वानि पूज्यानि शिष्यभिः ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म कृत्स्नं मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं च तथाष्टम्यां पूर्वाङ्गे स्नान माचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पक चतुःसमेः (शैल)शालि पिष्टे च ।
 चर्चितगार्त्रीं देवीं कुङ्कुसुमे रभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥
 कुसुदेः सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः सनेत्रेणैः ।
 मांसैर्वर्ष्यपद्मारे मङ्गल गन्धैः समुच्छलितैः ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शङ्खं वधसिद्धये ॥
 दृष्ट्वेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्याख्यां संस्मरेद्दृढये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वेति कौरव्य षष्ट्यां जागरेण्यभि ।
 नटनर्त्तकगीतैश्च कारयेच्च मङ्गोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अक्षयोदये ।
 घातयेन् मङ्गिषान् मेघानघतोमतकम्बरान् ॥
 शतमईशतं वापि तदर्थं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभूतैः कुम्भैः स्तर्पयेत् परमेस्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्य स्तुत्यं ज्वलद्भिर्दीपपुष्पकैः † ।
 कश्चिन्नोपोषितोदीरविष्टोऽन्येन खड्गवान् ॥

* तत्रैव कर्मचिह्नानि इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† दामो दासजने तथा । इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

भूतेभ्य स्तद्वलिं दद्यान्मन्त्रेषानेन सामिषम् ।
 सरत्तं सजलं चाक्षं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥
 त्रीं स्त्रीन् वारान् समूलेन दिग्विदिक्षु किरद्वलिम् ।

मन्त्रस्तु—

वलिं गृह्णन्निमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।
 मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरग राक्षसाः ।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ।
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥
 मा विघ्नं माच मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।
 सौम्या भवन्तु तप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥
 इति ।

इति महाष्टमी ।

अथ महानवमी ।

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

आवर्णी दुर्गनवमी दूर्वाचैव हुताशनी ।
 पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवराशि वंशेर्दिनम् ॥
 इति हेमाद्रौ पाश्रोक्तेः ।

वेधबाह्वा सुहर्त्तत्रयान्नकोशेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
 सुहर्त्तत्रयान्नकोशेयः वेधोऽस्ति । तथापि सुखीदिवे एव स याज्ञः ।

सायं तु मुहूर्त्तत्रयात्मक एव । तदुक्तं कालनिर्णयदीपि-
कायाम्—

त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला सायमिति ।

माधवीयेऽपि —

सायं तृत्तरया तद्विश्रुनया तु न विध्यते ।

इति ।

तेन त्रिमुहूर्त्तयोगे पूर्वा प्राज्ञा अन्यथा परेति विवेकः ।

यत्तु—

अश्वयुक् शुक्लनवमी मुहूर्त्तं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मी विद्या जयार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणवचनम् ।

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

वलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र (दिने) काले शुभावहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं च परतिथिविधायकं ।

तत्तु नोपवासादौ किन्तु वलिदानादाविति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यत्त्वच—

नवम्यामपराह्णे(च) तु वलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥

इति वलिदानेऽपि परतिथि निषेधनं दृश्यते ।

तदपि शुद्धाधिकनिषेधपरम् ।

नवम्यां वलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपो होमश्च विधिवत् पूर्णाया मेव नाम्यथा ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः ।

केचिद्वष्टभ्यां होममिच्छन्ति ।

षष्टभ्यां वाय रिक्तायां ततो होमं समाचरेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

होमे विशेषो ङामर तन्मे—

पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः युक्तं विमिश्रितम् ।

होमवेदिधिवद् भक्त्या दद्याद्दिन नृपोत्तम ॥

ब्रह्माध्याये यथा होमो मन्त्रे चैकेन साध्यते ।

तथा स्तोत्रजपे होमं मन्त्रेचैकेन साधयेत् ।

यद्वा सप्तशती जप्या होममन्त्रो नवाक्षरः ॥

इति ।

नवाक्षर मन्त्रस्तु पूर्वमुक्तः । ऐं ह्रीं क्लीं चामुष्णायै विद्मे
इति नवाक्षर इति केचित् । पूर्वोक्त एव षास्त्र इति तु युक्तम् ।

ब्रह्मयामले तु—

प्रधानाद्रव्यं सुदृष्टं पायसाच्च तिला स्थाया ।

जिह्वुकोः सर्वपैः पूगेर्लाजैर्दूर्वाङ्गुरैरपि ॥

यवेर्वा शीफले दिव्ये नांनाविधफले स्थाया ।

रत्नचन्दनसङ्घैश्च गुल्मुलैश्च मनोहरैः ॥

प्रतिहोमं च सुदुयात् सर्वद्रव्याणि(वा) च कृत्वा ।

नवाक्षरेण सुदुयाजमो देव्या इतीति च ॥

अथ वलिदानम् ।

देवीपुराणे—

कन्यासंस्मरे रवी शक्र शुक्लाष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
 शीघ्रं पुन्यैश्च विलम्बज्जातीपुत्रागमभ्यर्चकैः ॥
 पञ्चाब्दं सचचोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा कृद्धेन घातयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि सोऽदृष्ट्याये नमः ।
 इति ।

तदुक्ता * इधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु † ।
 नेर्जतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
 तदयतो नृपः स्नायात् कृत्वा शयं तु पेटकम् ।
 कृद्धेन घातयित्वा तु दद्यात् स्नानं विद्यालयोः ॥
 अथायज्ञस्तत्र चतुर्यादेर्ब्राह्मणस्तत्र च वलिप्रकारः ।

कालिकापुराणे—

कुष्माण्डं मिष्टदण्डं च भासं (भासं) सारसं मीवं वा ।
 एते वलिसमाः प्रोक्ताः स्मृतौ ज्ञानसमाः सदा ॥

ब्रह्मामलेऽपि—

ज्ञानाभावे तु कुष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

* तदुक्तं च । तदुक्तं च । निबन्धनसिन्धौ पाठः ।

† यदि ब्रह्मचरिणी विद्वती पापराक्षसी गृह्यते इति वलिसमाः ।

वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा हृदयेऽङ्कुरिकादिना ॥
 ब्राह्मणेन सदा देयं कुष्माण्डं वलिं कर्त्तव्यम् ।
 श्रीफलं वा सुराधीश हृदं नैव तु कारयेत् ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरीक्ष्य साधकः पञ्चादिमं मन्त्रं मुदीरयेत् ॥
 पशुरूवं वलिरूपेण मम भाग्यादुपागतः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रोतिदानेन दातुं रापद्मिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः ॥
 यज्ञार्थं पश्यवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
 अतस्त्वां घातयिष्यामि याम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ।
 ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण वलिं तं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं वलिमूर्ध्नि भैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः (वाठकायाः) सुरलोक प्रसा(र)धकः ।
 ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ (पां)ङ्गं फड़िति मन्त्र(तः)कैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं हृदयेऽहलिं मुत्तमम् ॥
 ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकीति रुधिरैः प्यायतामिति ।
 वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥
 अथात्र प्रसङ्गात् यतश्चण्डी विधानं मुच्यते ।

बह्वयामले—

यतश्चण्डीविधानं तु प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥
 षोडश स्तम्भसंयुक्तां मण्डपं पञ्चवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोश युतां वेदिं मध्ये कुर्यान्निभागतः ॥
 पक्षेष्टकचितां रम्या मुष्णायै हस्तसन्धिताम् ।
 पञ्चवर्ण रजोभिष कुर्याच्छ्रीमण्डपं * शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणी जालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं विप्रा(श्चा)न् वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ऐ(ई) शान्द्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिना हरे ।
 वारुण्यां च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं लक्षण सन्धितम् ॥
 भूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदर्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेन महामते ॥
 अष्टादश भुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ।
 पट्टकूल युगच्छन्नां देवीं (वेदि)मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं सम्पूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शत मादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये सम्पुटोऽय मुदाहृतः ।
 एकं हे श्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशः स्तवत् पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमेदिवसे प्रातर्होमंकुर्या(द्दशमंशतः) द्विधानतः ॥
 शुद्धौ पायसं दूर्वां तिलान् शक्नान् यवानपि ।

चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिस्त्रीकं दद्याद्यतः ॥
 होमं कुर्याद् दद्यादिभ्यः समिदाण्य चकृन् क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्दिग्भ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं हस्त चामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्यु र्यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 एवं कृतेऽमरेणान सर्वसिद्धिः प्रजायते ।
 इति रुद्रयामलोक्तं यतचण्डीविधानम् ।

अथ सहस्रचण्डी विधानम् ।

तत्रैव —

सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विष्णो महामते ।
 राण्यस्त्र्यंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।
 इत्यादि विविधे दुःखे क्षयरोगादिजं भये ॥
 सहस्रं चण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।
 जापकाले यतं प्रोक्ता विंशद्वस्तुसंख्यया ॥
 भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोयतं दक्षिणां दिशेत् ।
 गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च ॥
 सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।
 पञ्चनिष्कमिताभूतिः कर्त्तव्या वार्षमानतः ॥
 अष्टादश भुजां देवीं सर्वायुधं विभूषिताम् ।
 अवारितां दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ॥

ग्रतं वा नियताहारः पयः पानेन वर्त्तयेत् ।

एवं यक्षिकापाठं सहस्रं वै समाचरेत् ।

तस्य स्वात् कार्यं सिद्धिं तु नात्र कार्या विचारणा ॥

इति ।

एतद्वयं यद्यपि महा निवन्धेन नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वा-
दुक्तम् ।

॥ इति चद्रयामस्तोत्रं सहस्रचण्डिका विधानम् ॥

अथ नवरात्र पारणानिर्णयः ।

सा च दशम्यां कार्या—

आग्निने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।

त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि दिनत्रयम् ॥

इति हेमाद्रौ धीम्योक्तेः ।

नवमी तिथि पर्यन्तं वृद्धा पूजाजपादिकम् ।

इत्यादि प्रागुक्तवचनेनैव नवमीपर्यन्तं प्रधानभूत पूजायुक्ते
रूपवासादेव तदङ्गत्वेन तत्पर्यन्तानुष्ठेयत्वात् । आदिग्रन्थेन
उपवासोक्तेः । त्रिरात्रपक्षे नवम्या अपि अभिव्याप्तिदर्शनात् ।
न च पारणान्तत्वेन नवरात्रत्वं त्रिरात्रत्वं च वाच्यम् । विष्णु-
त्रिरात्रादावपि तथात्वापत्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति
वाच्यम् ।

एवं च विन्ध्यवासिन्ध्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । नवरात्र समाख्यातो नवम्या अपि उपोष्यत्वाच्च । इति मदनरत्ने प्रतिपादितम् ।

ननु तिथिज्ञासे अष्टावपि उपवासा भवन्तीति कायं नवरात्र समाख्या । तेन कार्यविशेषे एवायं नवरात्र शब्दोक्तः । इति चेत् सत्यं । तिथिज्ञासेऽपि नवतिथीनामुपोष्यत्वाच्चवरात्रत्वाच्चतेः । यद्वाऽयं सुत्सर्गः । वाधे सति अपोष्यते । एतेन रात्रीणां प्राधान्यात् ऋासेऽपि अमावास्या मादाय नवत्वमिति मूर्खोक्तिरपि परास्ता । पूर्वोक्तं वचनैरमावास्याया अप्राप्तेः ।

यत्स्वप्न निर्णयदीपे उक्तम्—

आश्विने शुक्लपक्षेषु नवरात्रिमुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमी मिश्रिता नचेत् ॥

दशमी मिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यादा ज्ञेया तथा व्रतविनाशनी ॥

इति ब्राह्मं वचनम् ।

तथा—

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ।

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विवृधाधिप ॥

इति ब्रह्मयामल वचनं च । एतानि यदि समूहानि तदैवां लोहाभिसारं कार्यविषयत्वं वेदितव्यम् ।

जयाभिज्ञापी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्ष्य कारवेद यावदष्ट(मि)मीम् ॥

इति तस्य अष्टमीपर्यन्तलोकेः । अन्यथा महाष्टम्यां पर
विद्यायां पारणानुष्ठाने पूर्वनिवन्धे विरोधो दुर्वारः स्यात् । तस्मा-
दुक्तं मेव साधु । पारणाहे सूतकादि प्राप्नो तत्रैव पारणं कुर्यात् ।

काम्योपवासे प्रकान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इति कूर्मपुराणोक्तेः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमैऽर्चने जपे ।

भारहे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति विष्णु वचनाच्च अग्नौ च मध्येऽपि तत् कर्त्तव्यतावगतेः ।

पारणान्तत्वाद्गतस्य । केचिदग्नीषापगमे सति दानार्चनादि
पूर्वकं पारणं कुर्यात् । दानार्चनविवर्जितं मित्युक्ते रित्याहुः ।

रजः सूतकेऽप्येव मेव ।

नियमस्त्वा यदानारी प्रपश्ये दन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु तारापीः स्नात्वा शेषं व्रतं चरेत् ।

इत्यङ्गिरोवचनात् * ।

* कर्मकाकर तु रजोद्वर्जनं मध्ये पारणं कर्त्तव्यं भवेत्याह ।

प्रारब्धदोषं तपसां नारीणां बहूनां भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य सा दुपरोषः कदाचन ।

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न स्नात्वा श्राद्धं न कर्तव्यम् ।

इत्यादि वचनं प्राप्ताभ्याम् ।

ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रेषणं तु कर्त्तव्यं गीतवादिषु निःस्वनेः ॥
 कथं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 इति संप्रार्थ्य देवीं तु ततः उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रमृश्य च ॥
 कुर्वन् सम कथायं षष्ठाभिः सह शक्तिभिः ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥
 ब्रज स्तोतो जलं वृक्षैः स्वीयतां च जले त्विह ।
 इति जलं नीत्वा ।

दुर्गे देवि जगन्महतः स्वस्थानं गच्छ चण्डिके ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्युपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्य स्थानमुत्तमम् ॥
 इति जले प्रवाहयेत् ।

इयमेव—

विजयादशमी

इत्युच्यते । सा च द्वितीयदिने त्रयस्य योगाभावे पूर्वाषाढा ।
 तदुक्तं हेमाद्रौ स्नाने—

दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।
 ऐशानीं दिशमान्त्रित्वा अपराद्धे प्रयत्नतः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता ।
 चेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्त विधिना नरेः ॥
 नवमी शेषशुक्लायां दशम्या मपराजिता ।
 इदाति विजयं देवी पूजिताः जयवर्धनी ॥

तथा—

चाग्निने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।
 एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥
 इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवसाभाकः परदिने चास्योऽपि तद्योगं स्मरः
 परैव ।

तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कथ्यते—

उदये दशमी किञ्चित् सम्पूर्णेकदशे यदि ।
 अवश्यं यदाकाले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
 अवश्यं तु पूर्वायां काकुत्स्थः प्रस्मितो यतः ।
 उक्तपुत्रेयुः सीमानं तद्दिनं ततो नवाः ॥
 इति ।

कालमाह नारदः—

इषत् सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुदितं तारकः ।
 विजयोनाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

अत्रेति कर्त्तव्यता भविष्यं—

शमीशुक्लं जगन्नाथं भक्तानामभयहरम् ।
 अर्चयित्वा शमी वृक्ष मर्चयेच्च पुनः पुनः ॥

शमी प्रार्थना मन्त्रस्तु—

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःस्वप्न शमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥

तथा भविष्ये—

शमी शमयते पापं शमी(शत्रुविनाशनी) लोहित कण्टका ।

धारिण्यर्जुन वाणानां रामस्य प्रिय(वादिनी)कारिणी ॥

करिष्यमाण यात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते ॥

इति ।

तथा—

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्र निघोषै रानयेत् स्वगृहं प्रति ॥

स्तत्परत्वे तु—

सूर्योदये पुण्यरूपे वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे या सा भवेज्जयदा नृणाम् ।

निषिद्ध मपि कर्त्तव्यं तैलाभ्यञ्जन मादरात् ॥

निषिद्ध मेकादशी व्रताङ्गत्वेन ।

अश्वानामपि कर्त्तव्यं तैलस्नानं नदीजले ।

तूर्ध्व घोष समायुक्तं पुरं प्रावेशयेद्दयान् ॥

पुण्यमाला परीतां स्नां बामरे रूपशोभितान् ।

राजहारि समाविष्टान् स्त्रीभि र्नीराजितानघ ॥

संपूज्य विधिवद्भ्रातौ भोजयेत्तुरगावृषः ।

वाङ्माधिकारिणः सर्वान् दानमानैश्च तोषयेत् ॥
 तथैव वारणान् मुख्यान् पूजयेच्च क्रमेणकान् ।
 ततश्च पूजयेद्देवीं शमी मागत्य मन्त्रतः ॥
 आङ्ग्यं ब्राह्मणान् प्राञ्चान् वाचयेत् स्तुतिमङ्गलम् ।
 उद्धृत्य श्रुतिकां तत्र शमीं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 पूर्वादिदिक्षु तक्षिणैर्मन्त्रैरारोहयेत् क्रमात् ।
 इति ।

गौराजस्य मुक्तं तथैव ।

तत्र मन्त्रः—

चतुरङ्गं वलं मङ्गं निरनिष्टं ब्रजत्विव ।
 सर्वत्र विजयो मेऽसु त्वत् प्रसादाद्भूमापते)त् सुरेश्वरि ॥
 इति ।

अथाश्विन पौर्णमासी ।

सा परा याज्ञा—

सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमासी परे ।

इति दीपिकोत्तेः ।

अत्रैव आश्वयुजीकर्म उक्तम् । आश्वयुज्या माश्वयुजी
 कर्मेति सूचकारैः ।

तत्रेयं पूर्वाङ्गं व्यापिनी याज्ञा देवकर्मत्वात्तस्य—

आश्वयुज्यं मपि अत्र पर्वणिकार्यम् ।

शरद्याप्रयणं नाम पर्वणि स्वात्तदुष्यते ।

इति ग्रीनकोक्तेः ।

किम्वा दर्शेष्टेः परं पौर्णमासेष्टेः प्राग् भवति ।

दर्शेष्ट्याः परमुक्त माप्रयणकं प्राक् पौर्णमासाच्च तत् ॥

इति दीपिकोक्तेः ।

तच्चाप्रयणं चेधा । ग्रीष्माप्रयणं यवाप्रयणं श्यामाका-
प्रयणं च । तेषां क्रमेण कालमाह आपस्तम्बः । वर्षासु
श्यामाकैर्यजेत ग्रीष्मियवाभ्यां शरद्वसन्तयोरिति । तत्रापि
श्यामाकाप्रयणम् नित्यं । इतरे त्वनाहिताग्नेर्नित्ये । श्यामाकैः
प्रसूतं कुर्यान्नाप्रयणमिति नारायण वृत्तौ व्याख्यातम् । इदं च
पर्वणोऽन्यत्र क्रियते चेत्तदा शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादि विशा-
खान्ते कार्यं मिति स्मृत्यर्थसारेऽभिहितम् । किं च । यदात्वे-
तदाग्निपौर्णमासां क्रियते तदा एककालत्वादाच्चयुजो कार्यणो-
ऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वसिष्ठता एकवर्तिरिभा-
ष्येति सूत्रे स्पष्टं मुक्तम् ।

कात्यायनानां तु पर्वनियमो नास्ति ।

अनाहिताग्ने नवप्राशन मिति कात्यायनसूत्रे कर्केषु तथा
व्याख्यातत्वात् ।

एतदकार्षे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृति चन्द्रिकायां कात्यायनेन ।

नित्ययज्ञात्स्ये चैव वैश्वदेवइयस्य च ।

अग्निहो नवयज्ञेन नवान्न प्राशने तथा ।

भोजने पतिताकस्य च ह वैज्ञानरो भवेत् ॥

अथ कार्तिकमास विधानम् ।

—७०—

तत्र तुलासंक्रमे पूर्वापरा दशघटिकाः पुण्याः । रात्रौ-
निशीयात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनाहं पुण्ये ।

निशीथे तु संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।

पाप्मे—

तुला मकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति ।

अत्र तुल्येत्यादिना सौरमास आरम्भे उक्तः । प्राच्याश्चैतदेव
आद्रियन्ते ।

दाक्षिणात्यासु—

आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत् सुधीः ॥

इति विष्णुरहस्योक्ते रिदमेव आद्रियन्ते ।

केचित्तु—

पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्ता—

मासं समर्थं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

इति हेमाद्रौ चादि पुराणीतेराश्विन शुक्लपञ्चदश्या मारभ्य
कार्तिक पौर्णमास्यां कार्तिकव्रतं समापयेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था दृष्टव्या ।

अत्र तीर्थविशेषः पाप्मे—

कुश्चेन्ने कोटिगुप्ती गयायामपि तत् समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्वाहारवर्त्या च भार्गव ॥

पुण्याः पुण्ये च सप्तैव सुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृचामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः स प्रयच्छति ।

इदं च ज्ञानं काशीपञ्चनदेऽपि अतिप्रशस्तम् ।

शतं समा स्तपस्नाया कर्तं यत् प्राप्यते फलम् ।

तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत् ज्ञानेन लभ्यते ॥

इति काशीचण्डोक्तेः ।

ज्ञान मन्त्रसु ।

पाप्मे—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः ज्ञानं जगद्गन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ।

मया मन्त्राणां सह सहितस्तेत्यर्थः ॥

अर्घ्यं मन्त्रोऽपि—

व्रतिनः कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।

मृदाचार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितोऽनघ ॥

नित्ये नैमित्तिके कृत्वा कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दशुजेन्द्रनिषूदन ॥

इमो मन्त्रो समुच्चार्य प्रात र्योऽर्घ्यं प्रयच्छति * ।

सुवर्णरत्न पुष्पांस्तु पूर्णशङ्केन पुष्पवान् ।

सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

इति तत्फलम् । एवं सम्पूर्णं ज्ञानाशक्तौ त्र्यहं ज्ञायात् ।

वारानस्यां पञ्चनदे त्र्यहं ज्ञानेन कार्तिके ।

अमी ते पुष्पवपुषो मुक्तिभाजो भवन्ति वै ॥

इति काशी खण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारण मुक्तां स्नान्दे—

निवेद्य केशवे मालां तुलसी काष्ठ सन्भवाम् ।

वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।

महापातकसंहर्त्री सर्वकामार्थदायिनीम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि—

सृष्टेस्तु यानि रोमाणि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे स वसेद् ध्रुवम् ॥

मालायुक्तं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।

वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटी वर्षेहि वि ॥

योऽर्घ्यं न ह्य प्रयच्छति ।

—इति निर्वाणसिन्धौ पाठः ।

तुलसी काष्ठसंभूत माले कृष्ण (जनप्रिये)स्य वक्षसि ।
 विभक्तिं त्वा मयं कण्ठे कुर्वे मां कृष्णवत्सलम् ॥
 एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
 धारयेत् कार्तिके यो वै स नष्टद्वेषाधं पदम् ॥
 इति ।

तथा—

अगस्त्य कुसुमेदं वं योऽर्चयेद्दे जनादंनम् ।
 दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकं नाप्नुते नरः ॥
 विहाय सर्वपुण्याणि मुनि पुण्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद् भक्त्या वाजपेय फलं लभेत् ॥

तथा पाद्य—

कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलैश्चणः ।
 जम्बकोटिषु राजन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥
 कार्तिके कमलैः पूजा येषां नाम्ना सुतेः कृता ।
 तं निर्भक्ष्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
 तुलसीदल लक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्दरिद्रम् ।
 पत्रे पत्रे मुनियेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥
 धार्वाष्ठाये तु यः कुर्यात् पिण्डदानं महासुने ।
 मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान् माधवस्य च ॥
 धार्वाफलं विनिस्तान्नो धार्वाफलविभूषितः ।
 धार्वाफलं कृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 धार्वाष्ठायां समाश्रित्य यो ऽर्चयेच्चक्षुष्यधारिणम्

पुष्पे पुष्पे ऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीहोपशोभिते ।
 वने दामोदरं विष्णुं चिन्तामैस्तोषयेद्दिशुम् ॥
 मूलेन पायसेनापि होमं कुर्याद्विचक्षणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छततया स्वयं भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 इति ।

तथा—

कार्तिके द्विदलं त्यजेदित्युक्तम् ।

पाप्मे—

राजिकं मादकं चैव नैवाद्यात् कार्तिके व्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यत् प्रतिदूषितम् ॥
 कार्तिके वर्जयेत्तद्विदलं बहुवीजकम् ।
 माष मुत्र मसूरांश्च चणकांश्च कुलित्यान् ॥
 निष्पावा राजमाषाश्च चादुश्वा द्विदलं क्षुतम् ।
 नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वास्त्रेतानि वर्जयेत् ॥
 अत्र केचित् । उत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तदूत-
 पूर्वगत्या द्विदलमुच्यते । इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
 वीजमिव समुद्रतं द्विदलं चाहुर्विना ।
 दृश्यते यत्र ग्रन्थेषु द्विदलं तन्निगद्यते ।
 इति ।

तदा पाप्मे—

कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेत्पापम् ।

कार्त्तिके वर्जयेत् कांक्षं कार्त्तिके शुक्ल सन्धितम् ॥
शुक्लं पर्युषितं । सन्धितं लवचश्राकमित्यर्थः ।
अन्येऽपि साधारण धर्म्याः पूर्वसुक्ताः ।

प्राज्ञाण्युक्तानि स्तान्धे—

ब्रीहयो यव गोधूमाः प्रियङ्गु तिल शालयः ।
एते हि सात्त्विकाः प्रोक्ताः स्वर्ग मोक्षफलप्रदाः ॥
नोज्जीं बन्ध्योविधातव्यो व्रतिना केनचित् क्षपित् ।
अव्रतेन क्षपेद् यसु मांसं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग् योनि मवाप्नोति जन्म कोटिषु दुःखम् ॥

अन्यान्यपि ताम्बूल तैल केयककर्तनादिवर्जान् सङ्ख्यरूपाणि
व्रतानि प्रागुक्तानि ज्ञेयानि ।

निर्व्यास्यते—

तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यान् मासमेकं हरिप्रियम् ॥
महतीं त्रियमाप्नोति रूप सौभाग्य सम्पदम् ।

तत् प्रकारवादित्वं पुराणे—

दिवाकरेऽस्ताचल मौलि (भुते) याते
गृहाददूरे पुष्पप्रमाणं ।
युपाकृतिं यन्नियतश्चकाठ
मारोष्य भूमावद्य तस्य मूर्ध्नि ॥
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशज्जती सु
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ।

तत् कर्षिकायां सु (तु) महाप्रकाशो
 दीपः प्रदेयोदलगास्तथाष्टौ ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
 दामोदरायाय्यथधर्म्यं रा(त्रे)जे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत् पित्रभ्यः
 प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥

इति ।

अथ अशक्तस्य मन्त्रोऽपरार्क—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थीं न(क)रक चतुर्थीं । सा चन्द्रोदय-
 व्यापिनी याज्ञा । दिनहये तथात्वे पूर्वा । तत्रैव पूजायाज्जानात् ।
 कार्तिक कृष्णद्वादशी गोवत्स संज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी याज्ञा
 दिनहये तथात्वे पूर्वा । युग्मवाञ्छात् ।

वत्स पूजा वटं चैव कर्त्तव्या प्रथमेऽहनि ।

इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च ।

अथ कर्त्तव्यं सुतं भविष्ये—

सर्वदां तुल्यवर्णाच्च शीलिनीं मां पयस्विनीम् ।
 चन्द्रनादिभि रालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं तान्ममये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतेक्षिकैः ।
 पादमूले तु दद्याद्दे मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

चीरोदार्षवर्धभूते सुरासुरनमस्कृते ।
सर्वदेवमये मात गृहाचार्यं नमोऽस्तुते ॥
ततो मावादि संसिद्धान् वटकान् निवेदयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

सुरभि स्त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।
सर्वदेवमये ग्रासं मया दत्त मिमं ग्रस ॥

ततः—

सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलङ्कृते ।
मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥
इति प्रार्थयेत् ।

तथा—

तद्दिने तैलपक्कं च ख्यालीपक्कं युधिष्ठिर ।
गोचीरं गोष्ठतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु ।
तिथिपूर्वः पूर्वरात्रौ नृणां नीराजनाविधिः ॥
नीराजयेयु देवांश्च विप्रान् गावश्च तुरङ्गमान् ।
ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्यांश्च मातृमुखाश्च योजितः ॥
इति ।

निर्वाणस्य स्नाने—

कार्तिकस्नानस्य पक्षे द्वादश्यां निग्रासुषे ।

यमदीपं वद्दिष्ट्यादपमृत्यु विनश्यति ॥

इति ।

मन्त्रस्तु—

सृत्पुना पाशदण्डाभ्यां कालेन यमया सह ।

चयोदश्यां दीपदानास्तुष्टोभवतु सूर्यजः ॥

कार्तिके कृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र प्रभाते चन्द्रो-
दये अभ्यङ्गं कुर्यात् । नरक चतुर्दश्यां तैलाभ्यङ्गं कारयेदिति
पाद्मोक्तेः ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यं मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

पूर्वविद्यचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितोत्तरे ।

पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं तैलेन कारयेत् ॥

श्रुतिदर्पणेऽपि—

चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्नात्युच्य युक्ता च भवेत् प्रभाते ।

स्नानं समभ्यष्य नरेषु कार्यं

सुगन्ध तैलेन विभूति कामेः ॥

इति ।

सूर्यजः प्रोक्तो नमः

—इति निर्वहसिन्धौ पाठः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञात्वा—

अश्वयुक् कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विभूदये ।

तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीक्ष्णम् ॥

इति ।

अथ अश्वयुगिति अमावस्यान्तं मास मभिप्रेत्य उक्तं मित्य-
वधेयम् ।

तथा—

तैले लक्ष्मीं जले गङ्गां नरकस्य (दीपवत्त्वाः) चतुर्दशीम् ।

प्राप्येतिशेषः—

प्रातः स्नानं (मतः) न्तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।

दिनद्वये विभूदये चतुर्दशी सत्वे पूर्वदिने कार्यं मिति निर्णय-
दीपमतम् । परदिने कार्यं मिति शिष्टा आहुः ।

तथा कृष्णचतुर्दश्या मास्मिन्ऽर्कोदयात् पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामि तैलाभ्यङ्गो विधीयते ॥

इति सर्वज्ञ नारायणोक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यसत्वे तु पूर्वेऽङ्कि त्रयोदश्या मभ्यङ्गं कुर्यादिति
दिवोदासः—

त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी ।

रात्रि शेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥

इति नारदस्मृतः ।

केचित्तु दिनद्वयेऽप्यसत्त्वपक्षेऽपि चतुर्दश्या मेव अभ्यङ्गो न
त्रयोदश्याम् ।

प्रवासित चतुर्दश्या मिन्दुक्षयतिद्यावपि ।

जज्ज्वादी स्याति संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

कुर्यात् संलग्न मेतच्च दीपोक्तव्यं दिनत्रयम् ।

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदोक्ते रित्याहुः । त्रयोदशी यदा प्रातः रिति वचनं तु हेमाद्र्यादि महाजिबन्धेषु अनुपलब्धा निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयदयामन्वित्व रूपः अयोऽत्र न विवक्षितः * किन्तु अभ्यङ्ग कालात् प्राक् समाप्ति रूपः क्षयशब्देन विवक्षितः † स च सौरपञ्चवदार्धपक्षेणापि यदा क्वास स्यात्पर इति कथञ्चिदुच्येयं मिति । अत्र देशाचारतोष्य-
वस्त्रा द्रष्टव्या ।

अत्र इतिकर्तव्यता उक्ता पादौ —

अपामार्गं मयी तुभ्यीं प्रपुष्पाटमथापरम् ।

भ्रामयेत् स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥

प्रपुष्पाटं चक्रमर्हः ।

* अतः परं निर्बन्धसिन्धौ—

सूर्योदयात् प्राक् सनासी चन्द्रोदय काले सन्ध्यां तथैवाङ्गीकारात् ।

इत्यधिकोऽर्थो दृश्यते ।

† स च अक्षोदयान्तर्गते कालात् प्राक् यदाशुचि सन् परः ।

अतएव नारायणेन अनुषंगवाचक्यां स्नानं सुकृतम् ॥

इति कर्मशास्त्रः ।

मन्त्रसु—

सौ(सि)तासोष्ट * समायुक्त सकण्टकदलान्वित ।

हर पाप मयामार्ग आत्ममार्गः पुनः पुनः ॥

इति ।

चक्षा निव प्रदोषे दीपा देया इत्युक्तं स्नान्दे ।

ततः प्रदोष समये दीपान् दद्यान् मनोरमान् ।

ब्रह्मविष्णु शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

इति ।

लिङ्गपुराणे—

माषपत्रस्य श्रावेन भुक्त्वा तत्रदिने नरः ।

प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

श्रीदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

वज्रोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽपि ॥

इति ।

* शीतलोच इति ज्ञानचले पाठः ।

॥ यत्र शास्त्रोक्तम् ।

इदं च जीवत् पितृकेषापि कार्यम् ।
जीवन् पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीक्षयोः ॥
इति पाञ्चोक्तेः ।

कार्तिकामावास्याया मध्यङ्ग उक्तः कालादर्शे ।
प्रत्यूष आश्वयुज्दर्शे कृताभ्यङ्गादि मङ्गलः ।
भक्त्या प्रपूजयेद्देवी मलक्ष्मी विनिवृत्तये ॥
अथ आदिग्रन्थेन पञ्चत्वगुदकस्नानादेः सङ्ग्रहः ।

तदुक्तं पुष्कर पुराणे—

स्नातौ स्थिते रवाविन्दु र्यदि स्वातिगतो भवेत् ।
पञ्चत्वगुदकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ।
नौराजितो महालक्ष्मी मर्चयन् श्रिय मश्नुते ॥

तथा—

इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये ।
तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥

मास्ये—

कार्तिकस्य च मासस्य यामावास्या तिथिर्भवेत् ।
दोषैर्नौराजनादथ सैषा दोषावली स्मृता ॥

अथ विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

दिवा तत्र न भोक्तव्यं ऋते बालातुरं जनम् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ।
दोषहृत्वाश्च दातव्या भक्त्या देवगृहेषु च ॥

कृत्वितत् सर्वमेवेह राक्षो दैत्यपते वलेः ।
 पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद् भूमौ तु मण्डले शुभे ॥
 बलिं मालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
 गृहस्थ मध्यशालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 लोकस्त्रापि गृहस्थान्तः शालायां शुक्ल तण्डुलैः ।
 संलिख्य बलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
 इन्द्रशत्रो सुराराते विष्णुसाम्रिध्यदो भव ॥
 इति ।
 बलिं मुहिष्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।
 यानि तान्यक्षयाप्लाहुर्नात्र कार्याविचारणा ॥
 इति ।

इयं प्रतिपत् पूर्वविद्धा याज्ञा—

पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिं वलेर्दिनम् ।
 इति पाद्मोक्तेः ।

अथ गोपूजाप्युक्ता—

या कुङ्कुः प्रतिपन्निश्या तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
 पूजनास्त्रीणि वर्हेन्ते प्रजा गावो धनानि च ॥
 इति निर्णयामृते ।

दिनद्वये सायाह्न्यापित्वे परा याज्ञा—

गवां क्रीडादिने यत्र राक्षो दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमोराजा पश्यन् इति सुरभिः पूजकां स्तथा ॥
इतिपुराणसमुच्चयोक्तेः ।

अत्र द्यूतक्रीडा उक्ता हेमाद्रौ स्कान्दे—
तस्माद्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्तु तस्य संवत्सरं जयः ॥
पराजये विद्वच्च लाभनाश करो भवेत् ।
दयिताभिश्च सहितैर्नैया साध भवेन्निशा ॥
इति ।

अथ गोवर्धन पूजाप्युक्ता । हेमाद्रौ स्कान्दे—
प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।
भूषणीया स्तथा गावः पूज्याश्चावाहदीहनाः ॥
असन्निधाने गोवर्धनपर्वतो गोमयेन कार्यः ।

मन्त्रस्तु—

गोवर्धन धराधार गोकुलद्रावकारक ।
वहु बाहु कृतव्याय गवां कोटि प्रदो भव ॥

गोमन्त्रस्तु—

या सखी सौकपालानां धेनुवपेः संस्मिता ।
हृतं वहति यन्मार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
इति ।

ततोऽपराह्ण समये पूर्वस्थां दिशि भारत ।
मार्गपालीं ब्रवन्नीयानुष्ठ स्त(म्मे)न्ने च पादपे ॥
कुम्भकाग्रमयीं दिक्षां सन्त्यक्ते वहुभि (र्धनान्) नृप ।

कृतहोमैर्हिजेन्द्रैस्तु वज्रीयान् मार्गपालिकान् ॥

नमस्कारं ततः कुर्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ।

मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलोक सुखप्रदे ॥

विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्व मे ।

नौराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ॥

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।

मार्गपालीं समुत्तम्य नौराजः स्तुः सुष्वाश्रिताः ॥

कार्तिक शुक्लद्वितीया यमद्वितीया । सा च पूर्वविद्या याज्ञा ।

इमाद्वौ स्नान्दे—

जल्यं शुक्लद्वितीयाया मपराङ्गे ऽर्चयेद् यमम् ।

स्नानं कृत्वा समन्दायां * यमलोकं न पश्यति ॥

इति ।

समन्दा प्रतिपदित्वर्थः ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधितिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयङ्गेऽर्चितः ॥

अतो यमद्वितीयेयं सर्वलोकेषु विद्युता ।

अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥

खेदेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिं वर्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि—

या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यं माप्नुयात् ॥
भ्रातरायुः क्षयो राजन् न भवेत्तत्र कर्हिचित् ।

तथा—

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संपूजितः प्रतिजगत् स्वस्र दौहदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्न सुखधान्यं मनुत्तमं सः ॥

निर्णय सागरेऽपि—

ततः प्रभाते विमले भगिनी भ्रातृ मन्दिरम् ।
गत्वा निमग्नयेद् भ्रातृन् जनकं जननीं तथा ॥
आनीय सकलान् दृष्टान् शुभं स्वं मन्दिरं प्रति ।
अभ्यर्च्य कारयेद्यज्ञां च्छुभे भोजयेत् ॥
पित्रादि सर्ववन्धुभ्यो दद्याद्दक्षिणाणि भूरिशः ।
ते स्तस्यै च प्रदातव्यं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ॥ इति * ।

• तिथितले मन्त्रं मन्त्री इत्यति ।

यथा—

भ्रातृसमावजाताहं सुहृ भक्त मिहं शुभम् ।

प्रोतये यमराजस्य यमुनाया विमेषतः ॥

इति ।

कनिष्ठाक्षीदनुजाताहं मिति वदेत् ।

कार्तिक शुक्लनवमी युगादिः ।

सा च पौर्वाश्विकी याज्ञा ।

शुक्ले पौर्वाश्विके याज्ञे ।

इति वचनात् ।

अथ पिण्डरहितं ग्राहं कार्यमित्युक्तं

वैशाखविधाने—

अत्र विष्णुचिरात्रं व्रतमुक्तं हेमाद्री पाद्ये—

कार्तिके शुक्ल नवमी मवाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्विधिवद् भक्त्या व्रतौ तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यद्योक्तविधिना कुर्याद्देवाह्निकं विधिम् ॥

इति ।

तुलस्या सह विष्णुविवाह विधिः चतुर्थं स्तवके वक्ष्यते ।

अत्र च भीषपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष पञ्चकम् ।

कार्तिकस्यामले पक्षे ज्ञात्वा सख्यम् यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

इति ।

तद्विधिसु—

मौनी पञ्चासुतैः पङ्कगव्यैश्च विष्णुं संस्त्राय्य संपूज्य पायसं
निवेद्य द्वादशाक्षर मन्त्रं * मष्टोत्तर शतं जप्त्वा षडक्षरेण †
मन्त्रेण घृताक्तान् यवान् व्रीहींश्च अष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्तपेत् ।
एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् ।

विशेषसु आद्येऽङ्गि हरेःपादौ कमलैः संपूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्यम् ।

द्वितीये विस्वपत्रैर्जानुनी सम्पूज्य गोमूत्रं ।

तृतीये भृङ्गराजेन नाभिं सम्पूज्य क्षीरं ।

चतुर्थे करवीरैः स्तब्धं संपूज्य दधि ।

पञ्चमे पौर्णमास्यां होमान्ते लौहमयीं पापप्रतिमां खड्गचक्र-
हस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां तिलप्रस्त्रोपरि संस्त्राय्य धर्मराजनामभिः
करवीरैः संपूज्य—

अन्यस्मिन् जन्मनि तथा जन्मन्यस्मिन् मयाकृतम् ।

तत् सर्वं प्रशमं यातु पातकं तव पूजनात् ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिद्वयं दत्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
विप्राय दत्त्वा विप्रान् भोजयेत् । अथ दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
प्राश्य नक्तं भुञ्जीत ।

इति लघुनारदीये ।

पञ्चगव्यं प्राशनं षडक्षरेण मन्त्रेण इति हेमाद्रिः ।

भविष्ये तु शाकैर्मन्यवैर्वा पञ्चाहं वर्त्तनं मुक्तम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय एव रूपम् ।

ॐ नमो विश्वे एव रूपेण ।

यद् भीष्मपञ्चकमिदं प्रथितं पृथिव्या
मेकादशी प्रभृति पञ्चदशी निरुद्धम् ।
मुख्यं भोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्
खिष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥
इति च तथैव ।

तथा पाण्डे —

पञ्चाहं पञ्चगव्याग्नी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु ।
अहःस्वपि तथा दद्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने ।
भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यं माजन्म ब्रह्मचारिणे ॥
वैद्यान्नपद्यगोत्राय सांस्कृति प्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्धने ॥
वसूना मवताराय शस्तनो राक्षसाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाण्य ब्रह्मचारिणे ॥
सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।
इति ।

कार्तिक शुक्लद्वादश्यां रेवती नक्षत्रयोगरहितायां पारणं
कार्यम् ।

तदुक्तं हिमाद्री —

आभाकासित पक्षेषु मैत्र्यवण रेवती ।
सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशी चरेत् ॥
इति ।

यदातु रेवती योगरहिता द्वादशी न लभ्यते तदा रेवत्यास्तुर्थ
पादं वर्जयेत् ।

वचनं तु प्रागुक्तम् ।

अस्या मेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं

रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ।

देवमुत्थापयेदत्र महापूजादि पूर्वकम् ॥

इति ।

महापूजा पञ्चाशत् पूर्विका ।

तत् परिमाणाद्युक्तं पाञ्चे—

पञ्चाशत्तानां कलसान् पूजयेत् स्थापयन् क्रमात् ।

ततः पञ्चाशत्तैर्गव्यैः स्थापयेत् सत् प्रकाशकैः ॥

नार्त्ताया न च गर्भिण्या नवजायाः कदाचन ।

नावक्षाया उपादेयं कृतेऽपि विफलं भवेत् ॥

सद्यः स्वप्नं घृतं याञ्च महोरात्रोषितं दधि ।

क्षीरं याञ्चामतमं च द्रोणं मानोन्वितं शुभम् ॥

तावन्मानं घृतदधि तावदेव च माषिकम् ।

तावानिचुरसः प्रोक्तं स्वदत्तामे तु शर्करा ।

अर्घं वा स्वादाढकं वा न्यूनं चेदासुरं भवेत् ॥

इति ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्भ्रातृं अथा भक्तिं समन्वितः ॥

इति ।

भविष्येऽपि—

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां घृथासुत ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥

अत्र देशाचारतोष्यवस्त्रा द्रष्टव्या ।

तद्विधिसु—

अथैव देव देवस्य स्नानं पूर्वं महद् भवेत् ।

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः ॥

मन्त्रालु वाराह पुराणे उक्ताः—

ॐ मन्त्रेन्द्र रुद्राग्नि कुबेर सूर्य

सोमादिभि र्वन्दित वन्दनीय ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥

इयं हि द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्णिता ।

त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेष शायिना ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ॥

उत्थितं चेष्टते सर्वं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

गता मेघा वियच्छेव निर्गन्तं निर्गन्तादिशः ॥

शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण जगदीश्वर ।

इदं विष्णुरिति * प्रोक्तो मन्त्रलयापने हरेः ॥

इति ।

एवं जला(दि)न्तसमये देवसुत्याय तदधे
चातुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्यात् ।

तदुक्तं महाभारते—

चतुर्धा गृह्य वै चीर्य चातुर्मास्य व्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्वत् प्रसादाज्जगार्हण ।
व्रतेनानेन चीर्येन प्रीतो भव रमापते ॥
इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
न्यूनं सम्यूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाज्जगार्हण ॥

तथा ब्राह्मे—

महातूर्यैरवै रात्रौ भ्रामयेत् स्वन्दनस्थितम् ।
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥
रथस्य कर्षणं विष्णोर्देवदेवस्य यो नरः ।
करोति क्रतुसुख्यानि कर्माणीह न संशयः ॥
रथेन सह गच्छन्ति पुरतः पृष्ठतोऽपि (वा)ये ।
ते ब्राह्मणसमा ज्ञेयाः शूद्रा अपि न संशयः ॥
रथस्थितो नरैर्येषु पूजितः पुरुषोत्तमः ।

* इदं विष्णुर्विष्णुमन्त्रे वंशा निदर्श पदम् ।

समुद्र मन्त्र पाण्डले ।

—इति १. म. २२५ १०४६ ।

ददाति वाञ्छितं तेषां मत्से च परमां गतिम् ॥
 दोषायमानं गोविन्दं मन्त्रस्थं मधुसूदनम् ।
 रथस्थं वामनं दृष्ट्वा न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ॥
 रथस्थं त्रिभुव्यामाणां ये पश्यन्ति जनार्दनम् ।
 विप्रावेदविदस्तेऽपि विज्ञेयाः स्वपचाधमाः ॥
 येषां गृह्णायतो याति रथस्थः श्रीगृहे गरी ।
 पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या विज्ञेयाः विविर्जितैः ॥
 अनर्चितो यदा याति प्रमादात् स्वगृहादरिः ।
 पितरस्तस्य विमुखा यावत् संवत्सरं नृप ॥
 गृहे समुपवेश्यैनं महानुग्रहं मर्षयेत् ।
 सोऽसा वदभ्रकरुणो भगवान् प्रहृष्ट
 प्रेमा)मस्त्रितेन नयनाम्बुबुधं विजृम्भन् ।
 उत्थाय विश्वविजयाय च(म)नो विषादं
 माध्या गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥
 पलायध्वं पलायध्वं ररे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकानां सुखितः पुरुषोत्तमः ॥
 ये कुर्वन्त्युत्सवं विष्णो स्ते नरा मुक्तिभागिनः ।
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथोत्सव परायणाः ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ वितनुते हि यः ।
 सशैल वनसंयुक्ता दत्ता तेन वसुन्धरा ॥

तथा—

चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्य स्तद् दद्याद् भक्त्या सदक्षिणम् ॥

यस्य भक्त्यस्य नियमनं कृतं तद्वत्त्वं ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणं दद्या-
दित्यर्थः । इदं शुक्लाद्यादावपि कार्यम् । अशीचे सति अन्येन
कारयेत् ।

वचन मुक्तं प्राक् ।

कार्तिकस्य द्वादशी पीर्षमासी च मन्वादिः—
ते पीर्वाह्निक्यौ प्राग्ने ।

शुक्लपक्षस्थत्वात् ।

कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी वैकुण्ठ संज्ञा ।

साच निशीथव्यापिनी याज्ञा ।

दिनद्वये तथात्वे या प्रदोषव्यापिनी भूत्वा निशीथ व्यापिनी
सैव याज्ञा ।

कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप ।

सोपवाससु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

अत्रैव शिवप्रोत्थर्थं यद्युपवसेत्तदा अरुणोदयव्यापिनी याज्ञा ।

वर्षे च हैमलम्बाख्ये तथा श्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेव तिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मखिकर्षिके ।

ज्ञात्वा विश्वेश्वरो देव्याविश्वेश्वरमपूजयत् ॥

इति त्रिस्तोत्री सेतौ सप्त कुमारोक्तेः ।

अथ कार्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं

पाञ्चे कार्तिकमाहात्म्ये —

अथोर्जव्रतिनः सम्यग्गुद्यापनविधिं शृणु ।
जम्भं शुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
तुलस्या उपरिष्ठात् कुर्यान् मण्डपिकां शुभाम् ॥
तुलसो मूलदेशेच सर्वतोभद्र मेवच ।
तस्योपरिष्ठात् कलसं पञ्चरत्न समन्वितम् ॥
पूजयेत्तत्र देशेशं सौवर्णं गुर्वनुपमम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतवादित्र मङ्गलेः ॥
ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् ।
त्रिंशन्वितानयैकं वा स्त्रयस्तथा वा निमग्नयेत् ॥
अतोदेवा इति द्वाभ्यां * शुद्धयात्तिलपायसम् ।
ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्दिविदं गुरुम् ॥
इति ।

अत्र पौर्णमासी परा आद्या ।

अमापौर्णमासी परे इति दीपिकोक्तेः ।

० अतोदेवा अवन नो यतो विश्वविचक्रमे ।

इतिम्याः सप्तपालमिः ॥ १६ ॥

१८ विश्वविचक्रमे नं चा निदधे पदम् ।

समृद्धं मस्य पाय(सि)वे ॥

--इति १८. २२२. १०००० ॥

अत्र विशेषो हेमाद्री ब्राह्मे—

पुण्या महाकार्त्तिकी स्याज्जीवेन्दोः क्तिकासु च ।
जीवेन्दो गुहसोमयो रित्यर्थः ।

तथा—

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां धराधिप ।
सा महाकार्त्तिकी ज्ञेया देवाना मपि दुर्लभा ॥
इति ।

प्राजापत्य ऋक्षं रोहिणी ।

पाप्मे तु—

विशाखासु यदा भानुः क्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पक्षको नाम पुष्करेष्वाति दुर्लभः ॥
पक्षकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स त्यक्त्वा सर्वपापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥
इति ।

अस्या मेव मत्स्यावतारो जात

इत्युक्तं पद्मपुराणे—

वरान् दत्त्वा यतोविष्णु मत्स्य रु(पौ)प्यभवत्ततः ।
तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥
इति ।

मत्स्योऽभूदुत्तमृग् दिने मधुसिन्धे—

इत्यादि विरोधस्तु कल्पभेदेन कार्यभेदेन वा परिहरणीयः ।

अत्रैव त्रिपुरोत्सव उक्तो हेमाद्री—

पौर्णमास्यां तु सन्ध्यायां कार्त्तिकस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरासये ॥

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा

जले खले ये विचरन्ति जीवाः ।

दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं श्वपचाहि विप्राः ॥

इति ।

अत्र वृषोत्सर्गोऽति प्रशस्तः ।

तदुक्तं मात्स्ये—

कार्त्तिक्यां येन वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदं मवाप्नोति शिवरात्रिघ्नं यतः ॥

इति ।

अत्रैव स्वामिदर्शनं मुक्तं स्कान्दे—

कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात् स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेदिन्द्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥

यस्मिन् समर्पितं कर्त्तुं मोक्षैकफलदं श्रुतम् ।

ज्ञानानन्दैकरूपं तमनन्तं समुपाश्रये ॥

इति श्रीमदनभट्टविरचिते विधान पारिजाते

कार्त्तिकमाम विधानानि ।

अथ मार्गशीर्ष मास विधानानि ।

तत्र मार्गशीर्ष कृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युच्यते ।

सा च रात्रिब्यापिनीयाद्या—

मार्गशीर्षेऽसिताष्टम्यां कालभैरव सन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डादस्य रात्रिव्रतत्व मवगम्यते ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्पत्नी तिथिः ।

इति ब्रह्मवैवर्ताच्च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं शिवरहस्ये—

उपोषणस्याङ्गभूत मर्घदान मिष्ट स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

कालनाथ नमस्तेऽस्तु काशीवास प्र(दे नमः)दो भव ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दीनं मा मात्मसात् कुरु ॥

इति ।

कृत्वा च विविधां पूजां महाविभवविस्तरेः ।

नरोमार्गासिताष्टम्यां कर्षिकं विघ्नमुद्धृजेत् ॥

तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पण मत्वरः ।

विलोक्य कालराजं च निरया दुश्चरेत् पितॄन् ॥
इति ।

इयं च कार्त्तिकनन्तरा गोष चान्द्राभिप्रायेण ।
अथ मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चम्यां
सर्पपूजा उक्ता

हेमाद्री स्कान्दे—

शुक्ला मार्गशिरि पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
ज्ञानदानैर्वहुफला नागलोक प्रदायिनी ॥
इति ।

इयं नाग पूजायां परविद्या याज्ञा ।
पञ्चमी नागपूजायां (कार्या) याज्ञा षष्ठी समन्विता ।
तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥
इति मदन रत्नोक्तेः ।

अथ मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति

महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा ।

सा परविद्या याज्ञा । षण्मन्योरिति युग्मवाक्यात् ।
पूर्वाह्ने दैविकं कर्म कुर्यादिति वचनादस्य दैविक कर्मत्वाच्च ।
इयं मेव योगविशेषेण चम्पत्युच्यते ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे महाारिमाहात्म्ये—
मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता ।

रविवारेण संयुक्ता चम्येतीह प्रकीर्तिता * ।

तस्यां दत्तं द्रुतं ज्ञानं सर्वमक्षय्यतां व्रजेत् ॥

इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनतीर्थं ज्ञानं श्राद्धं च त्रि
स्थली चेतावुक्तम् ।

तस्य प्रातःपेशाच्च स्वपित्राद्युद्देशकत्वे पार्वणत्वादियमपराह
व्यापिनी याज्ञा । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देशकत्वे तु एकोद्दिष्टत्वा-
न्मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा । कुलधर्मव्रतादौ तु उत्तरैव ।

चैत्रभोगतेतरमिता स्या दूर्ध्वम् ।

इति दीपिकोक्तेः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयावतारः ।

तदुक्तं स्नान्दे सञ्जाद्विखण्डे —

मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्गि सुनिर्मले ।

शृङ्गशीर्षयुते पौर्णमास्यां (अस्य च) यज्ञस्य वासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णु मागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत् स्वयम् ।

दत्तवान् स्वस्यपुत्रत्वाहतात्रेयइतीश्वरः ॥ इति ।

इयं प्रदीपव्यापिनीति (शिष्टाः) वृद्धाः ।

मार्गशीर्ष पौर्णमास्यनन्तराष्टमी अष्टका इत्युच्यते । एवं
पौषादिमास त्रयेऽपि ।

* पिशाखा मौनयोगेन सा चम्येतीह कीर्तिता ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षा मष्टमीषु षष्टका एकस्यां वा *
इत्याश्वलायनोक्तेः । तासां पूर्वेषुः परेषुश्च अष्टका आह
मुक्तं कालादर्शे ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रीष्ठे च फाल्गुने ।

ऊष्णपक्षेषु पूर्वेषु रत्नष्टकं तथाष्टका ॥

इति ।

ऊर्ध्वमाध्यायस्या स्तिस्त्रोऽष्टका इति कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ षष्टमी अपराह्णव्यापिनी आह्वा ।

अथाच्छादनपर्यन्तं आहं पार्षणवद्भवेत् ।

इति आश्वलायन कारिकायां पार्षण धर्मातिदेशोक्ते रष्टकायाः ।

पूर्वेषुरत्नष्टका आह्वयो सु षष्टम्यनुरोधेन निर्णयः कार्यः ।

वायुपुराणे—

आद्या पूर्णैः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् ।

शकैः कार्या द्वितीया स्या देव द्रव्यगतो विधिः ॥

इति ।

अथ कामकालौ विष्णोर्देवौ—

इष्टि आहो क्रतुदक्षा षष्टम्यां कामकालकौ ।

इति शङ्खभूतेः ।

अथ आवाकरणे प्रायश्चित्त मुक्तसृग्विधाने—

एभिर्द्युभिर्जपेन् मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

* एकस्यां वै इति हरदत्तः । क्वचित् पञ्चमस्युक्ता ।

प्रीष्ठपक्षष्टका मूयः पितृर्षांश्च भविष्यति इति पाश्चात् ।

अथष्टकं यदाशुभं सम्युक्तं सर्वथा भवेत् ॥

इति ।

आश्वलायन सूत्रेऽपि—

अथ शोभते अष्टकाः पशुना स्वालीपाकेन चाप्यनडुहोयवस
माहरे दग्निना वा कच्च सुपोषेदेषा मेऽष्टकेति । नत्वेवानष्टकः
स्यादिति ।

मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्र अष्टका न कार्या ।

चतुर्णां मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायण वृत्तौ ।

काठकण्ठेऽपि—

महालयाष्टका आधोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

अष्ट मासविशेषाख्या विहितं वर्जयेन् मले ॥

इति ।

मार्गादि रविवारेषु काम्यव्रतं सुक्तं हेमाद्री ।

तत्र भस्माख्युक्तानि संप्रहे सौरधर्म—

पत्रचित्त्वं तुलस्यास्त्रिफलमथष्टतं मार्गशीर्षादि भस्मं,

मुष्टीनां चिस्त्रिस्तानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च ।

त्रित्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो चिःपलाः शतवःस्रु,

गौमूत्रं शर्करा सहवि रिति विधिना भातुवारक्रमेण ॥

इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते मार्गशीर्षमास विधानानि ॥

अथ पौषमासविधानानि ।

तत्र धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः ।

अथ्यत् प्राग्वत् ।

अत्र उत्सर्जननिर्घयो वक्तव्योऽपि उपाकर्म्मप्रसङ्गात् प्राग्वि-
बोक्तः ।

तत्र अनुसन्धेयः —

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । तन्निर्घयश्च प्रागुक्तः ।

पौषामावास्याशमर्द्धोदयो योगविज्ञेयः ।

तदुक्तं महाभारते —

अमार्कपातश्चवर्ण्येयुक्ता चेत्पुष्यमाघयोः * ।

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कीटिमूर्ख्ययैः समः ॥

इति

पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनी पौषी पौर्णमासी तदुत्तरा अमावास्या रवि-
वारव्यतीपातश्चवर्ण्येयुक्ता चेत्तदा अर्द्धोदयो योग इत्यर्थः * ।

पौषमाघयोरिति तिथितत्त्वे पाठः ।

मदमन्त्रे तु पुष्यस्य माघस्य च इत्यर्थे उक्तः ।

तत्र ईमाद्विविधोपात् ॥

तत्र हि माघयोक्तः । इति कमलाकरः ।

तथा —

दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।

स्कान्दे —

माघादिन्दुचये प्राप्ते श्रवणाकृत्युते दिने ।

योगो भवेद्द्वयोऽर्धपातः सोऽर्धोदय इति स्मृतः ॥

अर्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गाजलं स्मृतम् ॥

सर्वं काशीसमं क्षेत्रं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ।

कक्षयिष्यामि ते स्कन्द अर्धोदयव्रतं शुभम् ॥

चतुःषष्टिपलं सुख्यममत्रं तत्र कारयेत् ।

तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तस्याप्यर्धमबाधनम् ।

एवंषुचटितं कार्यं शुभं कांस्वस्य भाजनम् ।

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥

भूमौ तु तच्छुलैः शुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ।

अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवान्तकम् ॥

तेषां पूजा ततः कार्या श्वेतमास्त्रैस्तु शोभनैः ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

दानमन्त्रस्तु —

सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतन्नयीमयम् ।

आ(वि)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण हिजोत्तम ॥

सर्वं गङ्गाजलं जलमिति रघुनन्दनाः ।

समुद्रमेवासां पृथ्वीं सम्यग् दातुं यत् कलम् ।
तत् कलं लभते मर्त्यः कृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥

इति

तथा —

गोचर्यमात्रां भूमिं यो दद्यादधीदये तिथौ । .
सुवर्णे रजतं गांश्च दत्त्वा नक्तकलं लभेत् ॥

इति श्रीविधानपारिजाते पौषमासविधानम् ।

अथ माघमासविधानम् ।

तत्र विष्णुः —

तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
इविष्यं ब्रह्मचर्यं च भाषस्त्रा(नि)नं महाफलम् ॥
इति सौरमास उक्तः ।

ब्राह्मे तु सावन उक्तः ॥

तथाहि —

एकादश्यां युक्तपक्षे पौषमाने समारभेत् ।

हादस्यां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समाप(नम्)येत् ॥

इति

पाथेऽपि —

पुष्यस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थाण्डिलेऽश्वयुजः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं तत्तत्तद्भोगोजितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लं यावद्विद्याधरोत्तम ॥

इति

अथ त्रिकालज्ञानं मासोपवासविषयं निराहार इत्युक्तेः ।

पुष्योपन्द्रोदये तु अन्यथोक्तं विष्णुना —

दशं वा पौर्णमासीं वा आरभ्य ज्ञानमाचरेत् ।

पुष्काम्यहानि चिंशत्सु मकरस्ये दिवाकरे * ॥

इति

अत्र देशाचारतो व्यवस्था —

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा माघज्ञानस्य नित्यत्वान्
मासद्वयेऽपि भवतीति हेमाद्रिराह ।

अन्य चर्चिकारिषो भविष्ये —

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थःऽथ भिक्षुकः ।

वत्साऽऽश्विपुत्रं नर नारीनपुंसकाः ।

आत्मा माघे एते त्रीणि प्राप्नुवन्तीति संज्ञितम् ॥

पाथे—

सर्वेऽपि चर्चिकारिषोऽपि विष्णुभक्त्यै यथा त्वम् ।

इति

मकारज्ञानमन्त्रः —

पाद्ये —

मकारस्यै रवौ माघे गोविन्दाष्टुत माधव ।
 ज्ञानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ज्ञायाम्भानसमन्वितः ॥ •
 इति

अत्र प्रत्यङ् सूर्याय अर्घ्यं दातव्यम् ।

तन्मन्त्रसु पाद्ये —

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
 त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 इति

ज्ञानकालसु नाष्टे —

अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।
 माघज्ञानवतां पुष्ट्यं क्रमात्तत्रावधार(णम्)या ॥
 उत्तमं तु सनच्चतुर्लुप्ततारं तु मध्यमम् ।
 सवितर्युदिते भूष ततो ह्यीनं प्रकीर्तितम् * ॥ इति

अविष्कीर्तरे तु —

योनाचमास्तुषसि सूर्यं कराभि ताव
 ज्ञानं समाचरति चाह्नदीप्रवाह ॥
 उदुत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृपितृभ्यान्
 स्नानं प्रशास्त्रमरक्षिष्यते नरोऽसौ ॥

ज्ञानफलं प्रभासखण्डे उक्तम् —

माघे मासि च यः स्नायाच्चैरन्तर्य्येण(मानवः)भावतः ।

पौष्करिकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥

सम्पूर्णज्ञानाशक्तौ त्वष्टं वा स्नायादित्युक्तं

पादौ —

अस्मिन् योगे त्वयत्नोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्वष्टं ज्ञातव्यं यत् फलम् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि ॥

इति ।

माघनियमास्तु नारदीये—

न वज्रिं सेवयेत् स्नातो ज्ञातोऽपि वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं शीतार्थं न कदाचन ॥

अहन्वहनि पातव्यास्तिलाः शर्करयाम्बिताः ।

त्रिभागास्तु तिलानां स्तुतुर्धः शर्कराज्जलः ॥

अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वती ।

तथा—

अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं ज्ञानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्तु फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तिलस्नायी तिलोदनी तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलभुक् तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः ॥

षट्तिनी नाशयति इति विहितम् पाठः ।

तथा —

दातव्यो दीपकोऽप्युक्तो देवमुद्दिश्य माधवम् ।

परस्मात् न वेवेत परिवादं च वर्जयेत् ।

इत्यादि

माघान्ते विशेषमाह नारदः —

माघावसाने सुभगे षड्सं भोजनं कृतम् ।

दन्यस्योर्वाससौ सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।

त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥

इति

अथ —

एकादशीविधानेन माघस्योदयापनं कृतम् ।

इत्युक्तत्वात्तदुदयापनं प्रयोगरूपेणाच्यते

माघशुक्लचतुर्दश्यामन्यस्मिन् वा दिने सपत्न्यासपूजनादिकं कृत्वा

परिऽङ्गितिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा सपत्नीकान् ब्राह्म-

णान् भोजयित्वा चमाप्य च सूर्यं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः —

दिवाकर अगन्नाम प्रमाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानमर्ह्यते ॥

इति उदयापनविधिः ।

अथ हेमाद्रौ वृत्तकम्बल(करण दानमुक्तम् —

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य नियमस्मृतः ।

शिवाय पौर्णमास्यां तु कुर्यादि वृत्तकम्बलम् ॥

आलिङ्गं वेदिपर्यन्तं यो दद्याद् घृतकम्बलम् ।
तस्यानन्तं भवेत् पुण्यं विष्णोर्देवस्य वा पुनः ॥

इति

तद्विधिसु चतुर्थस्यावने द्रष्टव्यः ।

मकरसंक्रान्तौ पराशत्वारिंशद् घटिकाः पुण्यकालः ।

त्रिंशत् कर्कटके नाव्यो मकरे तु दशाधिकाः ।

इति ब्रह्मवैवर्तमुदाजहार हेमाद्रिः

माधवस्तु —

त्रिंशत् कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

इति वशिष्ठस्मृतिमुदाजहार ।

यदा तु रात्रौ प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रान्तिर्भवति तदा

माधवमते द्वितीयं दिनं पुण्यम् ।

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

इति ब्रह्मगार्ग्यवचनादित्युदाहृतम् । दाक्षिणात्याश्च एतदेव
आद्रियन्ते । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारादौ तु निशीथात् पूर्वभाविनि
संक्रमे निशीथात् परतोभाविनि च संक्रमे पूर्वापरदिनं पुण्यम् ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाव्यसु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पितृ च कर्माणि ॥

इति स्नान्दवचनादित्युक्तम् ।

अपराधोऽप्येवम् ।

अस्मिन्नेव यदा सुखं भवति याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वाहिरात्रे वा तदा पुच्छं दिनद्वयम् ॥

इति बोधायनवचनादित्युक्तम् ।

गुर्वारप्राणोदीच्छासु हृदमेव आद्रियन्ते ।

मकरे कर्त्तव्यमुक्तं स्वान्दे -

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद् यशोत्तरायणे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि —

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदाने महत् फलम् ।

तिलपूर्णमण्ड्राहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

तिलोद्वर्त्तश्च कर्त्तव्यस्तिक्ता देयाः प्रयत्नतः ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया विष्णुमिवादिषु ।

तत्र आहं प्रकर्त्तव्यं पितृणां हस्तिकारणम् ॥

इति

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं

हेमाद्री यमेन —

अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् ।

ज्ञातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति

कृष्णचतुर्दशीं प्राप्येति शेषः ।

माघामावास्यायामादित्यवारे व्यतीपातश्चवद्योगे च हौं इत्याख्य

पुष्पकालो भवतीत्युक्तं यौषमासविधाने ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी ।

सा च प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा ।

माघशुक्लचतुर्थी तु नक्तत्रतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टे * स्त्रियिष्यन्ति तेऽर्घ्याः स्युरसुरद्वहान् ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

इयमेव कुन्दचतुर्थीत्याख्यायते यत्र कुन्दपुष्पैः शिवपूजन-
मतिप्रशस्तम् —

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी ।

सा च माधवमते पूर्वा हेमाद्रिमते परा ।

तत्र कर्तव्यमुक्तं वाराहे —

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर(वर)माराध्य च त्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमेः पूजां कुर्यात् सप्तम्ये ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी ।

सा च अरुणोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।

सूर्य्योदयतुल्या तु शुक्ला माघसप्तम्यौ ।

अरुणोदयवेलायां तस्मां ज्ञानं महाफलम् ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अवचोदयवेलायां कृत्वा माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि लभ्येत कोटिचूर्णपटैः समा ॥

इतिपाशोक्ते च ।

अतः कर्त्तव्यमुक्तं भविष्ये —

कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निबलं जलम् ।

रात्र्यन्ते चाक्षयेवास्त्वं कृत्वा गिरसि दीपकम् ॥

तथा जले प्रक्षम्य स्नान्देऽपि —

न केन चाख्यते यावत्तावत् स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽस्नातुमये(तथा)ऽथवा ॥

तैलेन वर्त्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥

महारजनं कुसुमम् ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा गिरसि दीपकम् ।

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्तु रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तुऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्प्य देवताः ॥

इति

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकः * च शोकं च माकरो हन्तु सप्तमी ॥

* रोकं किद्रूपमिति ज्ञातुम् ।

एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत्पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं ज्ञानाच्चेत्सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ॥
 इतिमन्मन्त्रं च जप्त्वा ज्ञात्वा पादोदके नरः ।
 केशवादित्यमासौख्यं क्षणान्निष्कलुषी भवेत् ॥

इति स्नाह्ने ।

इयं मन्त्रादिरपि ।

सा च शुक्लपञ्चस्रस्तात् पौर्वाहिकी याज्ञा ।
 यदा च माघो मलमासो भवति तदा मासद्वयेऽपि मन्त्रादित्राहं
 कार्यम् ।

मन्त्रादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं हेमाद्री पाद्ये —

माघमासे सिताष्टम्यां सतिसं भीष्मतर्पणम् ।
 त्राहं च वे नराः कुर्युस्ते स्तुः सन्ततिभागिनः ॥

भारतेऽपि —

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीषाय यो जलम् ।
 संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तन्मन्त्रस्तु —

वैशाखपञ्चमीज्ञाय सांक्रान्तिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत्कलं भीषाय वर्षाणि ॥

वसुनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ।

जलं (अर्घ्यं) ददामि भीषाय आभाष्य ब्रह्मचारिणि ॥

एतच्च जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवत्पितापि क्षुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ॥

इति पाश्चोक्तेः ।

अत्र अपसव्यमिति दिवोदासः ।

धवलनिबन्धेऽपि —

अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीषाय तु तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद् दद्याुः सर्वे वर्षादिजातयः ॥

इति

सर्वे वर्षा इत्युक्ते द्विजातय इति सम्बोधनं वेदितव्यं । तेन शूद्रादीना-
मपि अत्र अधिकारः ।

अत्र आद्यं कार्यं तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्षा दद्याुर्भीषाय नोजलम् ।

संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति तत्क्षणात् ॥

इति मदनरत्नोक्तेः ।

• इतः पूर्वं—

भीषः शान्तनवोवीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरहभिरवाग्नेतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

नक्तोऽयं वसुनि निबन्धेन कल्पते ।

माघशुक्लद्वादशी भी(म)षष्ठादशी ।

त्वया कृतमिदं वीर तव नास्मा भविष्यति ।

सा भी(म)षष्ठादशी, श्रोत्रेणा सर्वपापहरा शुभा ॥

इति हेमाद्रौ पाशोक्तेः ।

इयं परविद्या याज्ञा ॥

माघी पौर्णमासी च परविद्या याज्ञा ।

अत्र योगविशेष उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

माघी सोमहृदयस्थो † मंहामाघीति कथ्यते ।

तत्रैव ज्योतिषे —

मेषपृष्ठे यदा सौरिः सिंहं च गुरुचन्द्रमाः ।

भास्करः श्रवणर्षं च मंहामाघीति सा स्मृता ॥

भविष्येऽपि—

वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।

ज्ञानदानविहीनास्तान् न नेयाः पाण्डुनन्दन ।

तिलपात्राणि दद्यान्नि कक्षुकाः कम्बलास्तथा ॥

इति

माघपुर्णिमानन्तराष्टमी माघी षष्ठका ।

० इयं पूर्वविद्या याज्ञा इति निर्णयस्थिरी पाठः ।

च एव सुलोकीनतया प्रतिभाति ।

“बदे च षादशी युक्ता” इति युक्तावाक्यात् ।

† माघश्रयोव जीवेन्नोरिति कलनाकरः ।

तद्विषयो मार्गशीर्षमासविधाने चमिहितः ।

अथष्टकाकरचायत्तो दयमावम्भकी ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्चामपरपञ्चामष्टमीषु षष्टका एककां
वा इत्याम्भकायनोक्तोः एकस्यां माघ्यामष्टकायामित्यर्थः । तथा माघा-
ष्टकां प्रक्रम्य तामिकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

इति त्रीविधानपारिजाते माघमासविधानानि ।

अथ फाल्गुनमासविधानानि ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुराः ।

शेषं प्राग्वत् ।

फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां सीतोत्पत्तिरुक्ता कल्पतरौ —

फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां मङ्गीपते ।

इत्युपक्रम्य—

जाता दाशरथेः पद्मी तस्मिन्मङ्गनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपद्मी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ।

इति

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः ।

सा च केषुचिदधनेषु प्रदीपव्यापिनी प्राज्ञेत्युच्यते ।

केषुचिचिशीघ्रव्यापिनीति च ।

तत्राद्या माधवीये —

त्रयोदश्याग्ने सूर्ये चतसृश्वेव नाङ्गिषु ।

भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रित्रतं चरेत् ॥

सूक्तान्तरेऽपि —

प्रदीप * व्यापिनी प्राज्ञा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपाषयेत् ॥

कामिकेऽपि —

आदित्यास्तमये काले पश्चि चेत् सा † चतुर्दशी ।

शिवरात्रित्रती तत्रैवाग्नेमिधफलं लभेत् ॥

द्वितीयापि नारदीये—

भवेद् यत्र त्रयोदश्यां भूतव्यासा मङ्गानिशा ।

शिवरात्रित्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

ईशानसंहितायामपि —

माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो मङ्गानिधि ।

* प्रदीपौरात्रिः चतसरे तस्या चतुर्दशीः ।

† पश्चिमी चतुर्दशी ।

तद्विधिः शिवरात्रिः ज्ञात्वा सा मङ्गलकरीतमा ।

इति निर्वयसिन्धी पाठः ।

शिवस्त्रिभुवोऽतयोद्भूतः कोटिसूर्यसप्तप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी याज्ञा शिवरात्रिर्नते तिथिः ।

इत्यादि * ।

एवं सति पूर्वेष्वरेव उभयकालव्याप्ती पूर्वेषु ।

चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रभाषतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनभुक्तिरस्मयः ।

दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्ती तु पूर्वा कार्य्येति हेमाद्रिः ।

चर्चरात्रात् पुरस्ताच्चेच्छयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविहैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति गणोक्तेः ।

मदनरत्नेऽपि एवमेव अभिहितम् ।

माधवाचार्य्यसु परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिरज्ञायात्

परैवेत्याह । इदमेव (वचनं) युक्तमुत्पश्यामः ।

• चादिना—

चर्चरात्रादचयोर्धे युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

तत्तिथौ च उच्यते शिवरात्रिर्नते तिथौ ॥

माधवाचार्य्यसु युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

मेव तत्र तत्र कुर्व्यादापुरे चर्चरात्रिः ॥

इति चण्डिकायां सप्तशतके ।

तथा पूर्वेषु निशीथस्य परेषुः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्ती तु पूर्वैव ।
अक्षरात्वात् पुरस्ताच्चेदिति वचनेन जयायोगस्य प्राशस्त्यकथनात् ।

माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।

इति नामरखण्डोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निषिद्धत्वाच्च ।

यदा चतुर्दशी पूर्वेषु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेषु च निशीथा-
दर्वागेव समाप्ता तदा परेषुरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ॥

माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु ज्ञातुं कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियङ्गुच्छिवस्य ॥

इति गारुडोक्तेः ।

अथ दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वैव ।

इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता ।

रविभौमेन्दुवारेषु शिवयोगे तथैव च ।

शिवरात्रिः शिवकरी महापातकनाशनी ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

शिवरात्रिपारखे तु विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

तथाहि स्नान्दे—

जम्बाष्टमी स्नान्दवठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वशुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा—

जम्बाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविधैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

क्वचित्तु तिथिमध्येऽपि पारणमुक्तं स्नान्दे—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।

कृतेः सुकृतलक्ष्यैश्च लभ्यते वायवा न वा ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्त्रातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति ।

अत्र यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशीसमामी तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां
तु प्रातस्तिथिमध्य एव पारणं कार्यम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति स्मृतेरिति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः ।

नवीनास्तु तिथिमध्य एव पारणमित्याहुः ।

तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यादिवचनं तु जम्बाष्टम्यादिविषयम् ।

न तु शिवरात्रिविषयम् ।

शिवरात्रिव्रतस्य तन्मध्यपाठस्तु पूर्वयुक्तत्वमात्रकथनार्थः ।

विना शिवचतुर्दशीमिति पर्युद(स्ते)स्नायाः शिवरात्रेः सर्व-
प्रकारेषु तिथिभेदे एव पारवाप्रापकत्वात् * । तथा शिष्टा-
चाराच्च । इदं व्रतं चर्योन्नतकृत्यायेन नित्यं काम्यं च ।

तथाहि स्नात्वे—

परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्यैव तत्र त्रिभुवनेश्वरम् ।

जन्तुर्जन्तवस्त्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रुतेः ।

वर्षे वर्षे महादेवि नरोनारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

इति वीष्णुश्रुतेः ।

अर्णवो यदि वा श्येत् क्षीयते हिमवानपि ।

चलन्त्येते कदाचिद् निसलं हि शिवव्रतम् ॥

इतिवचनाच्च नित्यता ।

मम भक्तसु यो देवि शिवरात्रिमुपोषितः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

हादशाब्दिकमेतत् स्वाक्षतुर्विंशब्दिकं तु वा ।

इति ईशानसंहितावचनाच्च काम्यता चेति ॥

माघेतर-प्रतिमास-शिवरात्रिग्रते तु नायं निर्णयः । किन्तु
तत्र याम-चतुष्टय-पूर्वाविधानाद् यस्मिन् दिने चक्षिका राशि-
व्यतिः वा यात्रा साध्ये तु पूर्व्वेव इति हेमाद्रिराह । वस्तुतस्तु
प्रतिमासकृत्चतुर्हस्यामपि ।

सर्वकामप्रदं कृत्वाचतुर्हस्यां शिवव्रतम् ।

इत्युपक्रम्य—

चतुर्हशब्दं कर्त्तव्यं शिवरात्रि-व्रतं शुभम् ।

इति कालोत्तरे शिवरात्रि-शब्द-प्रयोगात् कौण्डपायिना-
मयनाग्निहोत्रे नैत्यकामिहोत्रधर्मा इव तत्त्वप्राप्तिः स्यादेव ।
अतोऽत्रापि प्रदोषनिशीथोभयव्याख्यादिनैव निर्णय इति वयं
प्रतीमः ।

अस्यारम्भो हेमाद्री स्कान्दे—

आदौ मार्गश्रिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽथवा ।

गृह्णीयाच्चाघमासे वा द्वादशैवमुपपद्येत् ॥ इत्यादि ।

तदुत्तरा अमावास्या तु युगादिः ।

“माघमासे त्वमावास्या” इति वचनात् । तत्-कर्त्तव्यं मल-
मासे मत्पि कर्त्तव्यम् ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्थपि युगादिषु ।

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

अथ योगविशिषो विष्णुपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिद्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

कश्चैव कासः स परः पितृणां
 न ह्यल्पपुष्पैर्नृप सम्भतेऽसौ ॥
 वातपित्तं यतमिवा । इदं च कुम्भादित्ये त्रेयमिति
 हेमाद्रिः ।

भारतेऽपि—

कासी धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
 भवेत्तु भूपाल तदा पिबेद्यः ।
 दत्तं तिलाक्षं प्रददाति ढमिं
 वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥

इति ।

फाल्गुनपूर्णिमासी होलिकेत्युच्यते ।

सा च सायाह्न्यापिनी प्राज्ञा ।

सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रोडनं गवाम् ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

तदसन्धवे प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा ।

तत्राह्नि गोविन्दार्चने नारदः—

प्रतिपद-भूत-भद्रास्तु यार्चिता होलिकादिना ।

संवत्सरं च तद्वाङ्गं पुरं दहति साधुतम् ॥

प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निधामुखे ॥

इति ।

तेनेयं पूर्वविद्या याज्ञा—

श्रावणी दुर्गन्वमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्वात् ।

तत्र च निषेधात् ।

उक्तं हि निर्णयामृतं—

भद्रायां दीपिता होली-राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां तत्र वर्जयेत् ॥

तथा—

भद्रायां हि न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी मृपतिं हन्त्य ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तथा—

दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पू(पौ)र्णिमा यदि ।

रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥

यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्वर्णिमा
क्रासवशात् सायाह्नात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्णे-
रात्रौ भद्रासत्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव
कुर्व्यात् ।

सार्धयामत्रयं वा स्नाहितीयदिवसे यदा ।

प्रतिपद्वर्त्तमाना तु तदा सा होलिका क्षुता ॥

इति भविष्य-वचनादिति निर्णयामृतकारः ।

गोविन्दार्चवादयसु—

प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्या होला मनीषिभिः ॥

प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तदा ।

भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥

इति नारदवचनाभ्याम् ।

यामत्रयोदश्यां चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः ।

भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिः ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिने एव होलिका
कार्या इत्याहुः ।

भद्रामुखप्रमाणं तु ।

नाथ्यसु पञ्चवदनं नयकं तु कण्ठ * —

इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् ।

शिष्टाचारोऽपि एवमेवास्ति ।

षट्कर्त्तव्यसुक्तं भविष्योत्तरे—

फाल्गुने मासि सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे सुखास्पदे ।

पञ्चमीप्रमुखास्तत्र तिथयो दश शोभनाः ॥

तासु बालैश्च हृषेच काष्ठक्षेपं विधीयते ।

प्राप्तायां पौर्णमास्यां तु कु (र्यात्) र्युः काष्ठप्रदीपनम् ।

यामाहृदि च मध्ये च तूर्य्यनादसमन्वितम् ॥

* नयकस्तर्कज्ञ इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

तत्तन्मसु—

दीपयामि महाघोरे होलिके राक्षसेश्वरि ।
 हिताय सर्वजगतां प्रीतये पार्वतीपते ॥
 ततोऽभ्युक्ष्य चितिं सर्वां सान्धेन पयसा सुधीः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैः सा रात्रिर्नीयते नरैः ।
 भगलिङ्गादिग्रन्थैश्च क्रीडां कुर्युर्मिथोजनाः ॥
 द्वितीयदिवसे ज्ञात्वा तद्वक्त्रं परिवन्दयेत् ।
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गाः सिन्दूरोहर्षिताङ्गकाः ॥
 पलाशकुसुमोज्ज्वलान् (?) शुभवारिप्रसेचनम् ।
 कुर्युर्मिथो लोकमध्ये वसन्तप्रीतये ध्रुवम् ॥
 द्वितीयादि समारभ्य यावद्वत्सरसेचनम् ।
 जलेनाथ सुतैलेन दध्नाथ पयसापि वा ॥

इति ।

होलिका मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि ।

सा तु पौर्वाश्विकी याज्ञा ।

मलमासे सति मासद्वयेऽपि आहं कार्यं मित्युक्तं प्राक् ।

अथ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः कार्य्यः ।

सा च श्रौदयिकी याज्ञा ।

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिने रवौ ।

इति भविष्योक्तेः ।

दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ग्राह्या ।

वक्त्रादी वसन्तादी वलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्येव कर्त्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैः ॥

इति ब्रह्मविष्णोक्तोः ।

अत्र सङ्कलस्यर्गोऽभिहितः ।

तथा च हेमाद्रौ भविष्ये—

चैत्रे मासि महावाहो पुष्ये तु प्रतिपदिने ।

यस्तत्र श्रपचं स्पृष्ट्वा ज्ञानं कुर्यान्नरोत्तमः ।

न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाधयोऽध्याधयस्तथा ॥

तथा —

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

ज्जत्वा चावश्यकार्याणि सन्तर्प्य पित्रदेवताः ।

वन्दयेन्नोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

तन्मन्त्रस्तु—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥

इति ।

अत्र आन्वपुष्पप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ—

ब्रह्मे तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

मंत्राग्ने चूतकुसुमं सप्त चन्दनेन

वर्धे हि पार्श्वे पुष्पवो नित्यतं सुखी स्यात् ॥

तत्पञ्चसु—

पूतमध्यां वसन्तस्य माकन्द कुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ।

अथ चैवामावास्या मन्वादिः ।

सा च अपराह्नव्यापिनी याज्ञा । कृष्णपक्षस्यत्वात् ।

इति फाल्गुनमासविधानानि ।

विधानपारिजातेऽस्मिन्नगस्तेन विनिर्दिष्टे ।

प्रतिमासविधानानि कथितानि यथामति ।

हरिः प्रसादमाश्रित्य बहुज्ञानां निबन्धतः ।

संगृहीतः कालनयस्तेन मे स्ताम्बुदे हरिः ।

इति त्रीविधानपारिजाते मासविधानानि समाप्तानि ।

अथ तीर्थयात्राविधानम् ।

त्रिजलौघेती यज्ञः—

सर्वेषां सर्वतीर्थानि * पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

परस्परानपेक्षाणि प्रत्येकमेव सर्वपापघ्नानीत्यर्थः ।

तथा—

सर्वे प्रसन्नवक्त्राः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिखीचयाः ।

* सर्व तीर्थानि पुण्यानि इति विष्णुमीमेती वा. ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी तु ि वषतः ॥

गाङ्गे—

पुनर्द्रव्यादि सम्यज्य तीर्थं व्रजति यो नरः ।

ब्रह्माद्या देवतास्तस्य तुष्टिं पुष्टिं ददन्ति(हि)च ॥

तथा—

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

धुनन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥

भारते एतदकरणे अनिष्टसुक्तम्—

अनुषोण्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाव दारिद्र्यो नाम जायते ॥

एतेन त्रिरात्रोपवासादीनां चतुर्णां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फल-
मित्यर्थः ।

तथा—

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।

मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥

एतत् फलमपि तत्रैवोक्तम्—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

नासौ तत्फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि * यस्यैह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

* अज्ञानेनापि अथ दमस्तुतं वसनेनैव फलमाप्नोति ।

—इति ज्ञानाभावेऽपि । ज्ञानादेरित्यर्थः ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्वानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
 ऐश्वर्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् ॥
 पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥
 इति ।

तथा—

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धावान् समाहितः ।
 कृतपापोऽपि शुध्येत किं पुनः शुद्धकर्माकुलम् ॥
 तिर्यग्गोत्रिणं न गच्छेत्तु कुद्रेषु नैव जायते ।
 स्वर्गे वसति वै विप्रो मोक्षमार्गश्च विन्दति ॥ इति ।
 अथ तीर्थस्वरूपम् ।

गावडे—

रजस्तमोविरहितैस्तपसा धृतकल्पायैः ।
 यदध्यासितमर्हस्तिस्ति तीर्थं प्रचक्षते ॥

भारते—

लोकेऽस्मिन् द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दं देवनिर्मितम् ।
 स्वयं भूतं प्रभासाद्यं निमित्तं (निर्मितं) देवनिर्मितम् ॥

तत्पुनश्चतुर्विधम्—

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मत्वे रसातले ।
 देवानि मुनिशार्दूल आसुरास्त्वार्षकाणि च ॥
 मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।
 तत् पुनर्भौमात्तरिजल्लोकस्त्रभेदाच्चिविधम् ।

तदुक्तं भारते—

दृष्टिभ्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।

अयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशास्यते ॥

काशीखण्डे—

शृणु देवि विशालाक्षि तीर्थं लिङ्गमुदाहृतम् ।

जलाशयेऽपि तीर्थाख्या जाता मूर्त्तिपरिग्रहात् ॥

मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुर्केशवविघ्नेश्वरादिकाः ।

लिङ्गं शैवमिति ख्यातं यन्मैतत्तीर्थमेव तत् ॥

तथा—

न जलाद्भूतदेहस्य ज्ञानमित्यभिधीयते ।

स ज्ञातो योदमस्त्रातः अज्ञाशुद्धमनोमलः ॥

योऽशुद्धः पिशुनः क्रूरो दाक्षिकोविषयात्मकः ।

सर्वतीर्थेष्वपि ज्ञातः पापो मलिन एव सः ॥

दानमिच्छा तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।

सर्वास्त्रेतानि तीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव बसते नरः ।

तस्य तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥

ध्यानपूते ज्ञानजले रागदोषमलापहे ।

यः ज्ञाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

न शरीरमलत्वाग्नी नरो भवति निर्मलः ।

मानसे तु मले * सुते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥

• विषयेभ्यस्तिसरागो मानसो मल उच्यते ।

तेष्वेव हि विरागोऽस्य ज्ञेयं सर्वं समुदाहृतम् ।

जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ।

न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥

अथ चत्वारिंशदधिकारिणः—

ब्रह्मचारो गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

तीर्थयात्रां प्रकुर्वीत स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥

यत्तु ब्राह्मे—

यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति

वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ।

एवं गृहस्थान्ममसंस्थितस्य

तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥

इति ।

कौर्मोऽपि—

यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।

न तस्य तीर्थं फलति इह लोके परच च ॥

इति च गृहस्थस्य तीर्थयात्रानिवेधवचनं । तदग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानशक्तादरिद्रविषयम् । यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति इति पूर्वोक्त-
विशेषवचनात् । अशक्तदरिद्रादेष्टादसम्भवात् । यदा साम्निक्कस्य
पत्नीसहितस्यैव गृहस्थस्य तीर्थयात्राधिकारः ।

सहाम्निवा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथोक्तां गतिमाप्नुयात् ॥

इति कौर्मोक्तेः ।

प्रायश्चित्ती ब्रजिनीर्थं पद्मीविरहितोऽपि वा ।

यज्ञेष्वाधिकारी वा यद्वा मन्त्रस्य साधकः * ॥

इति स्मरणाच्च ।

भारते—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियो (निं)गं † ब्रजन्त्येते ज्ञातास्तीर्थे तथा स्त्रियः ॥

इति वचनात् क्षत्रियादेरप्यधिकारः ।

यत्तु—

तपोजपस्तीर्थयात्रा प्रवक्ष्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति ।

तथा—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।

यदतोऽन्यत्रि कुर्वते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥

इति मनुवचनं तदेवां स्वातन्त्र्यनिषेधपरम् ।

बाह्ययीवनवत्या वा ‡ हृदया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति तदुक्तेः ।

* यच्च वा मन्त्रसाधकः । इत्याहरे पाठः ।

† वियोगिनि विवर्त्ता योनिं पञ्चयोगिनि वा ।

वियोगमिति पाठे वक्ष्यमिः सङ्घ विरहं न व्रजन्ति क्षमने इत्यर्थः ।

‡ बाह्यया वा युवत्या वा इति पाठं युक्तं मन्त्राण्ये ।

समर्त्तुं कायास्तु भर्त्ता सहेव ।

नास्ति स्त्रीषां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संवेधते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

इति मन्त्रः ।

शूद्रस्तु तु विप्रस्येवमाविरोधेन ।

शूद्रस्तु द्विजशूद्राविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरवे पञ्चते तद्वेदज्ञवणकीर्त्तनात् ॥

इति भारतीक्षेत्रः ।

प्रायश्चित्तार्थं तु पञ्चगादिरहितस्याप्यधिकारः ।

प्रायश्चित्ती व्रजे तीर्थं पञ्चीविरहितोऽपि वा ॥

इति पूर्वोक्तेः

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

तथादौ तीर्थमाहात्म्यम् --

मनसो वसवो रुद्रा आदित्वा मरुतोऽगस्त्याः ।

विश्वेदेवास्तुवाः साध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ॥

इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ।

भार्गवाङ्गिरसागस्त्य विश्वामित्रात्रिकश्यपाः ॥

वशिष्ठाद्या महात्मान स्तुतिर्धे सामर्थ्यमाप्नुवन् ।

विश्वामित्रः सप्तवत्सु महापापमपोह्य वै ॥

सुतीर्थतपसा ब्राह्मणं प्राप्य वाशिष्ठमापतः ।

त्रिशङ्कुमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वा प्रभावतः ॥

तं तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् ॥

उदीच्यपुराणेऽपि —

पाण्डवा राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैः सह ॥

द्वादशाह्वाणि कृच्छ्राणि समादाय सिधिविरे ।

तौर्यानि तेन ते जाताः कृतकृत्या अनेनसः ॥

इत्यादिभिर्वचनैस्तौर्ययात्रा अवश्यकर्तव्येति प्रतीयते ।

कौश्लं—

कथयिष्यामि ते वक्ष्ये तौर्ययात्राविधिं क्रमात् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथानुगतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः कश्चित् ।

वलीवर्हं समावृज्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥

नरके वसते घोरे गवां क्रीडां हि दारुणः † ।

सलिलं न च गृह्णाति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यगर्भान् मोहाद्वा गच्छेद् यानेन यो नरः ।

विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानेन न व्रजेत् ‡ ॥

गोयाने गोवधः प्रोक्तो ह्यययाने तु निष्फलम् ।

● राजानवाप्यनेनसः इति न-पुलके पाठः ।

† गोक्रोशस्य दारुणत्वं दिलीपचरिते व्यक्तं । सुरभिर्है रीषगवो
प्रक्षिप्यन्ति तन्मनसः शब्दं कृपिता दिलीपं श्रमाय ।

‡ तस्माद् यानं परित्यजेत् इति न-पुलके पाठः ।

नरयाने तदहं स्यात् पदभ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥
पदभ्यामिति केवलाभ्यामित्यर्थः ।

तीर्थानुगमनं पदभ्यां तपः परमिहोच्यते ।
तदेव कृत्वा यानेन ज्ञानमाचफलं लभेत् ॥

इति विशेषोक्तिः ।

यानमर्चफलं इति तदहं कृत्वापादुके ।
वाञ्छितं त्रीं स्तया भागान् सर्वं इति प्रतिपद्यः ॥

तथा —

हिभीजनं द्वितीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च ।
यानमहं चतुर्थांशं ह्युपोषणमेव च ॥
तस्मादेतैर्विहीनस्तु सर्वं तीर्थफलं लभेत् ।
इति जावालिवचनात् सर्वमेव यानादिकं त्याज्यम् ॥

यत्तु —

नरयानं चाश्वतरी इत्यादिसहितोरथः ।
तीर्थयात्रादिकर्तृणां यानदोषकरं न हि ॥
इति कूर्मपुराणवचनं तदग्रत्तविषयम् ।
असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां स(मृच्च)माचरन् ।
यद्योक्तफलमाप्नोति स्वयत्तया धर्ममाचरन् ॥

इति गोभिलोक्तिः

अथ तीर्थयात्रायाः प्रायश्चित्तार्थं

स्मृत्यर्थसारोक्तस्तत्प्रकारोक्तित्थम् ।

तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्ख्यपूर्वकं पदभ्यां षष्टियोजनगतस्य भागीरथ्यां स्नानं षड्बद्धकच्छसमम् ।

अथ एकैकस्य यात्रायोजनस्य षड्वी पर्वकच्छवृद्धिः परिकल्पनीया । षष्टियोजनगतस्य षड्बद्धविधानाद्दशयीजनगतस्य एकादशप्रायश्चित्तं भवति । एवं च द्वातीयांशधिकदेशादागतस्य भागीरथ्यां विध्युक्तस्नानेन एकः कच्छः सिध्यति । मध्ये चेत् पर्वतादिव्यवधानं । तदभावे सुगमत्वाद् योजनागतस्य शतस्य गङ्गास्नानेन एकः कच्छः स्यात् । अशतस्य तु षड्योजनादागतस्य एकः कच्छः । शतस्यपि मार्गश्च दुर्गमत्वे षड्योजनादागतस्य एवमेव कल्प्यम् । पूर्वं सप्तमादका राक्षसस्यः अभयान् नद्यो बभूवुः भये व्यपगते पुनर्देवता जाताः । ततो नद्यः शुष्काः । तेषु स्थलेषु भागीरथी सप्तवर्षा सप्तधा भवइत् । तासु विष्णुगङ्गादिसप्तमादकासु सङ्गतस्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्बद्ध(पाद) कच्छसमम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गाहारे गङ्गाभागरसङ्गमे च द्विगुणम् । यमुनाय त्रिंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकच्छसमम् * । मथुरायां द्विगुणम् । सरस्वत्यां चत्वारिंशद्योजनागतस्य चतुरदशकच्छसमम् । प्रभाषे हारदत्तां च द्विगुणम् । एतयोर्नद्योर्यात्रायोजनद्वी पादकच्छवृद्धिः कल्प्या । क्रासलु पर्वताद्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या कल्प्याः । इषदती-शतद्रु-विपाशा-वितस्ता-शरावती-मरुहवा-सिक्ती मधुमतो पयस्विनी घृतवत्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छसमम्

* द्वादशकच्छसमित्यत्र द्वादशकच्छसमित्याकरे पाठः ।

पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागा-वेतवती-शरयू-गोमती-देविका-
मन्दाकिनी-सहस्रवक्त्रा-गण्डव्यादिदेवनदीषु स्नानं षोडशकृच्छ्र-
समम् द्वादशयोजनागतस्य ।

आसां परस्परसङ्गमे त्रिनदीफलम् । अग्रासु समुद्रगासु नदीषु
षट्कृच्छ्रफलम् । महानदेषु महानद्यर्धफलम् । शोचमहानदे
तु गङ्गार्धफलम् । नदेषु नद्यर्धफलम् । अत्रापि स्नानदिनसंख्य
कल्प्या ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाहेन तु यासुनम् ।

अथः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्हदम् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोदावर्यां यात्रायोजनतृती पाद-
कृच्छ्रं वृष्टिः । सिङ्गी गुरो सर्वत्र जाङ्गवीसमम् । कन्यास्ये गुरो
कृष्णवेण्यां(सर्वत्र)जाङ्गव्यर्धम् । तुलास्ये कर्कटस्ये च रवौ तुङ्ग-
भद्रायां जाङ्गव्यर्धम् । कर्कटस्ये रवौ कृष्णवेण्यां मलयहारि-
सङ्गमे प्रयागे त्रिगदयोजनागतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । भागीरथ-
सङ्गमे प्रयागे द्विगुणम् । तुङ्गभद्रासङ्गमे प्रयागे त्रिगुणम् । निहत्ति
सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् । नद्येखरे पञ्चगुणम् । पांतासगङ्गायां
माङ्गीकार्जुनदर्शने च षड्गुणम् । ततः पूर्वे षष्टिकृच्छ्रसमम् ।
किङ्नास्ये द्विगुणम् । समुद्रसङ्गमे चैवम् । कावेर्यां प्रतीचीमहानद्यां
च पञ्चदशकृच्छ्रफलम् पञ्चदशयोजनागतस्य । ताम्रपर्णीकृतमास्ता-
पयस्विनीषु च द्वादशकृच्छ्रफलं द्वादशयोजनागतस्य । सङ्गपादोन्नवा-
नद्यः स्वर्देर्धानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । सर्वत्र यात्रानुष्ठी

विन्ध्यश्रीशैलोद्भवादिगुणाः हिमोद्भवास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु
 अनुक्तो कुल्यायोजनागतस्तत्र चिरात्फलदाः । अल्पनद्यः समुद्रगाः
 कच्छफलाः । महानद्यः कच्छद्वयफलाः । एकादिषड्योजनं
 गताः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनादर्वाक् अल्पनद्यः । ततश्चतुर्विं-
 शतियोजनागता नद्यः । एतदधिकयोजनागताः समुद्रगाश्च महा-
 नद्यः । सोपवासं महानदीक्षानम् योजनादर्वागपि कच्छसमम् ।
 शून्वादि कुत्सितनाम्नाः पापनद्यश्च वर्णाः । समुद्रक्षानं दयं ।
 अथत्र तन्निषेधात् * । देवतासमीपे सरोनदीसङ्गमेव च
 सर्वदा कार्यं समुद्रक्षानम् । तच्च पञ्चदशयोजनागतस्य पञ्चदश
 कच्छसमम् । अतिप्रख्यातदेवतासमीपे तद् दिगुणम् । तत्रापि
 देश काल वयः शक्ति नियमानां विशेषेण विशेषो न्यूनन
 न्यूनता च कक्ष्या । तत्र ज्ञात्वा तद्देवदर्शने तन्निगुणम् । ज्ञात्वा
 रामेश्वरदर्शने षष्टिकच्छसमम् । विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वर-
 दर्शने जाङ्गल्यं त्रिगुणं फलम् । जाङ्गली — केदारयोस्तथैव ।
 हस्तिप्रदेशीयानां जाङ्गल्यं षड्गुणम् । गङ्गादेशीयानां सेतु-
 रामेश्वरदर्शने षड्गुणम् । स्नातदर्शने त्रिंशत्कच्छसमं त्रिं-
 शद्योजनागतस्तत्र । यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् । सर्वत्र
 भाषाभिदपर्वतादिना यात्राङ्कासो भवत्येव ।

* अथत्वपारिषी संख्यो न कष्टयो कदाचन ।

अथत्व सन्ध्यावे तु बारिधि पर्वणि स्यूयम् ॥

इतिवचनाद्वै एव समुद्रक्षानविधानम् ।

श्रीरङ्गपूजनाभ-पुरुषोत्तम-चक्रकोट-महालक्ष्मीदर्शने स्व-
चारैवस्थाने च त्रिशद्व्योजनागतस्य त्रिशत्-लक्षसमम् ।
केदारे त्रिगुणम् । सर्ववैष्णव-माहेश्वर-सौर-शाक्त-ज्योति-
षीठदर्शने पञ्चदशलक्षसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् । अष्टो-
वलेऽपि तथैव । श्रीमैत्रयुजसि च षष्टिलक्षसमम् । श्रीमैत्रे
एकैकहारदर्शनं द्वादशलक्षसमम् । अन्यप्रख्यातदेवतादर्शनेषु
षट्कलक्षफलम् । सिद्धलोके स्वयम्भूदर्शने च तथैव । अन्यलोके
स्वयम्भूदर्शने च त्रिलक्षसमं त्रियोजनागतस्य । सर्वत्रापि
देशकालविशेषेण फलविशेषोऽस्त्येव । सर्वत्र उक्तदशांश-फलं
नीरस्यस्य योजनादर्वाङ् भवति । तत्रापि क्रोधसंशय-तार-
तम्यमस्तीति याचावृत्तौ फलतारतम्यं कल्प्यम् । तीर्थतीरे
स्थितस्यापि विधिवत् ज्ञात्वा धीतं वासः परिधाय केशेषु
शुष्केषु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशज्ञानैर्योजनाभावेऽपि लक्ष्यो
भवति । तीर्थयात्रायामेकभक्ताधःशयने अट्टनी वस्त्रचर्मभित्तादि
नियमाः कार्याः ।

अत्र लक्ष्यो नाम —

एकभक्तेन भक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादलक्ष्यः प्रकीर्तितः ।

यथाकञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तो ब्राह्मः । एवं द्वादशानुसंधान एते
ब्रह्मान्याया ज्ञेयाः ।

योजनपरिमाणं तु —

तिर्यग् यवोदराण्यष्टौ जर्द्दा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्दादशाङ्गुला ॥

इस्रो वितस्तिद्वितयं दण्डोहस्तचतुष्टयम् ।

तत् सङ्ग्रह्यं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् * ॥

इत्युक्तलक्षणमवधेयम् ।

एवं स्थिते यथा मनःपूतं भवति तथा कार्यम् । परार्थेन गतः
षोडशांशं लभते । प्रसङ्गेन चर्द्धफलम् । अनुपक्षेण तीर्थं प्राप्य
ज्ञाने ज्ञानफलमेव न यात्राफलम् । पित्रपितृव्यपितामह-प्रपिता-
मह-भ्रातृ-मातामह-मातुल-श्वशुर-पोषकार्यद-गुर्वाचार्योपा-
ध्यायार्थे तेषां पदार्थं मातृश्वस्र पित्रश्वस्रार्थं च ज्ञात्वा स्वयम-
हर्द्धमांशं लभते । साक्षात्पितृषु पुत्रचतुर्यांशं लभते ।

दम्पती च सपत्न्याश्च लभन्तेऽर्द्धं मिथः फलम् ।

अर्थिनां न फले क्वासः शुश्रूषाफलमीदृशम् ॥

वार्कटादौ मासद्वये निरन्तरं रजस्वला महानद्यः समुद्रगाः ।

* अन्यथापि प्रकारान्तरम् —

वितस्तिविगुणाऽरत्रिलतः क्षिप्तुसतोचतुः ।

चतुःसप्तके के क्रोशचतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

वार्कगच्छतिर्द्दं च योजनं परिचयते ।

नक्षत्रि पञ्चसाहसप्तशुभिः प्रतिनां विदुः ॥

तास्यपि भागीरथी गीतमी चन्द्रभागा सरस्वती सिन्धुमहा-
नदी शरयूष द्विरात्रं रजस्तप्ताः ।

युष्मन्ति याः कुसरितो प्रीत्यकाले नवीदकीः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्तप्ताः ॥

अतस्तत्र तत्र ज्ञानतर्पणादिकमप्रमत्तत्वाच्च कार्यम् । तीर-
वासिनां तु न निषेधः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्रानि तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति तीर्थप्रस्थान्नायः ।

अथ यात्राकालः ।

षष्ठ्याष्टमीद्वादशीषु न गच्छेन्निदिनसूयि ।

पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ॥

नक्षत्राणि रत्नमासायाम्—

इक्ष्मेन्दुमैत्रश्रवणाश्लेषीणा-

पुष्यश्रविष्ठाश्च पुनर्वसुश्च ।

श्रेष्ठानि क्षिण्णानि नवप्रयागे

त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसमताराः ॥

चित्राविशाखाजलसर्पयास्य-

वायव्यपिषेयशरदेवतानि ।

यात्रास्त्रिष्टान्यपराणि भानि

अतानि मेष्टानि न निन्दितानि ॥

इन्दुर्मृगशिरा मेघमनुराधा पौष्णं रेवती त्रिपञ्चादिमसत-

ताराः विःपत्प्रत्वरिजम्बवधाख्याः । अमलः . कृत्तिका सर्प-
ऽश्लेषा याम्यं भरणी वायव्यं स्वाती पित्रं मघा । अन्यत् शुभमम् ।

वारसुषार-कार्त्तुसुतावनीज-

तीक्ष्णत्विकामशुभदः कथितः प्रयागे ।

अन्यत्र ये शुभफलाः कथिताः प्रयागे

सोमोऽपि चात्र गदितः शुभदः कश्चित् ।

तथा —

व्यतीपातः परिघार्द्धं वैधृतियोगश्च विष्टिकरणं च ।

ज्ञानिसमत्वं कुलिका अवगण्टान्तानि न शुभदानि ॥

ततः—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते वालङ्गुहास्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।

मौञ्जीबन्धाऽथ चूडा परिणयनविधिवर्षास्तु देवप्रतिष्ठा

वर्णाः सङ्गिः प्रयत्नाग्निदशपतिगुरौ सिङ्हराशिस्थिते च ॥

तथा —

रविच्छेदं गते जीवे जीवच्छेपं गते रवौ ।

वर्जयेत् सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ॥

तथा —

गुर्वादिभ्यो गुरौ सिङ्गे शुक्रौ चास्तमुपागते ।

त्वज्जेद् यानं * महादानं व्रतं देवविज्ञोक्तमम् ॥

* सामन्तिभ्यः साममिति (न) पुनश्च पाठः,

स एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

तथा —

वापीकूपतडागयागमन-क्षीर-पतिष्ठा-व्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च नीवेनम् ।
तीर्थस्नानविवाह-देवभवनं मन्त्रादि-देवेष्वपि
दूरीष्वेव जिजीविषुः परिहरेदस्त्रं गते भार्गवे ॥

तथा —

गुर्ज्यादित्ये गुरो मिह नष्टे शुद्धे मलिनश्च ।
याम्यायने हरो सुते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥
सिंहस्थितं मघामंस्त्रं गुरुं यज्ञेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

इदमपूर्वविषयम् —

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनाहुततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥

इति गार्गीक्षे ।

अनाहुततीर्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्रामित्यर्थः ।

तथा —

अतिचारगतोजीवस्तं राशिं नेति चेत् पुनः ।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

कचिदस्यापवादः —

वृषे मघे भूषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।
न नत्र कार्यलोपः स्यादित्याहुर्गोक्तवादयः ॥

कचित्तु गुर्ज्यादिगोक्षे दोषाभाव उक्तः ।

यथा —

गोदावर्या गयायां च श्रीशैले प्रह्वयहये ।

सुरासुरशुक्राणां च मौज्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणैऽपि —

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिसासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयायां च सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

अत्र आहस्य यात्रापूर्वकत्वाद् यात्रापि न निषिद्धेति केचित् । अत्र
अग्नौ सप्तसन्नांश्चन्द्रताराशुक्रादयो ज्योतिर्विदुभ्योऽवगन्तव्याः ।

इति याचाकालः ।

अथ गमनविधानम् ।

काशीस्थले —

तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग् विधायोपोषणं गृहे ।

गणेशं च पितृन् विद्वान् साधून् श(भ)क्तां प्रपूज्य च ॥

कृतपारणको ब्रह्मो गच्छेन्नियमकृत् पुनः ।

आगत्वाभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग् भवेत् ॥

आगच्छेति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहमागत्य पुनः आद्यादिकं
कार्यमित्यर्थः ।

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रसन्नः

संपूजयेद् भक्तिमन्त्रो गणेशम् ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
 धीमान् विप्रो वित्तशतधा प्रयत्नात् ॥
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
 देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
 एवं कुर्वन्स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं
 फलं तत्स्रामाद्यैः सन्दिग्धमस्ति ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

पत्राद्यं क्रमः । पूर्वदिने उपोष्य परदिने गवेषादौन् सन्पूज्य-
 त्राहं कृत्वा साधून् विप्रांश्च वित्तादिना सन्तोष्य कार्पटिकवेधं
 कृत्वा तीर्थं गच्छेत् ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं त्राहं कृत्वा विधानतः ॥
 विधाय कार्पटिकवेधं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा त्राहशेषस्य भोजनम् ।
 ततः(कृत्वा)प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपद्यविवर्जितः ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

केचित्तु गयायात्रायामेवकार्पटिकवेधः ।
 गया-यात्रा-मुपक्रम्य तद्विधानात् । न तु तीर्थान्तरयात्राया
 मित्याहुः ।

केचिदत्र उपवासदिने त्राहात् पूर्वं मुष्कनमप्याहुः ।
 प्रयाने तीर्थयात्रायां मातापितृवियोगतः ।
 कच्चानां वपनं कार्यं वृथा न विकचो भवेत् ॥

इति विष्णुनृपेः ।

इदं च वपनं प्रायश्चित्तार्थं तीर्थयात्रायामेव इत्यन्ये ।

केशश्लथुनखादीनां वपनं न च शक्यते ।

अतो न कार्यं वपनं गयाआहार्षिणा सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पित्रकर्मतत्पराः

सन्धार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।

कृष्णक्षयार्थं पित्रतीर्थमागता

स्त्रोषासृचं संक्षयमेव्यति ध्रुवम् ॥

इति वपननिषेधात् ।

यत्तु —

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

इति

तत्सुपलक्षानपरम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।

तथा —

यदङ्घ्रि तीर्थपातिः स्नातदङ्गः पूर्ववासरे ।

उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि आहारी भवेत् ।

मुण्डने तु देवकः —

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुहरोत्तमं विद्याकां विरजां गयाम् ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे —

कर्त्तव्यमन्दाहिमासोनात् पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

तदा तदपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ।

प्रयागे प्रतियाचं तु योजनत्रयं पश्यते ।

चौरं कृत्वा तु विधिवत् तनः स्नायात् सितासिते ।

तथाच ब्रह्मसूतिः —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽपि तीर्थं के ।

अपराधे स्नाने —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलोमनखान्युदकमंस्थानि वापयेत् ।

इदं प्रयागे सध्वानामपि समूलं भवतीति केचित् ।

सर्वान् केशान् समुहृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इतिवचनाद् दण्डुलच्छेदएव युक्त इत्यन्ये । एतत् प्रयागे
नित्यं नान्यत्र । इदं जीवत्पिण्डकेषापि तीर्थं कार्यम् ।

न च मुण्डनं पिण्डदानं च इति दक्षवचनविरोधः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पिण्डघातकः ॥

इति श्रुत्या तत् सङ्कोचात् । एतत् प्रयागे प्रतियाचं तीर्थं कर्तव्यं
आव्यायात्रायामेव इति शिष्टाः ।

आचं चात्र बह्वैवतं नवदैवतं द्वादशदैवतं वा देवाचारैश्च
पार्ष्णवत् कार्यम् । इदं घृतश्राद्धमित्युच्यते । घृतप्रधानत्वात् ।

गन्धेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं क्षुर्व्यात् स सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे न च संशयः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

द्रव्यान्तराश्रवणाद् दृढमात्रद्रव्यकामिदमिति केचित् । तद-
साध्यतम् । दृढमात्रस्य स्वतन्त्रमवस्थाभावेन श्राद्धद्रव्यत्वासम्भ-
वात् । सर्पिषेति द्वितीयाद्याः प्रतिस्पर्धिप्रधानभूतद्रव्यान्तराश्र-
येणार्थकत्वाच्च । एवं चात्र —

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्भूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

इति मनुवचनस्यतिलैरित्यादिवत्तृतीया । निबन्धकारैरपि
एवमेव व्याख्यातम् । इदं च दर्शश्राद्धधर्मकम् । विशेषानुक्तेः ।
अत्र ग्रामान्तरं क्रोशभ्यन्तरस्थं ग्राह्यम् । अथानि च क्रोशपूरणे
इत्यादिना श्राद्धानन्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

अत्र उपवासासमर्थस्य विधिः —

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चान्नम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाच वायुः

प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्युक्तरूपोन्नेयः ।

अत्र कार्पटिकवेशो गमनकालएव । न तु ज्ञानादिकाले ।
नञ्जः काषायवाससा इति तन्निषेधादिति केचिदाहुः ।

अथै तु सप्तसमादारम्भ याचासमाप्तिपर्यन्तं प्रतिग्रहादि
निवृत्तिवत् सदा कार्पटिकवेशधारचमित्याहुः । तत्र देशाचारतो
प्यवस्था कल्प्या ।

अथ तीर्थयात्राया नियमाः ।

आयः —

कामं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमाविशेत् ।
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद् भवेत् ॥

शङ्कः —

यस्य हस्तौ च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अवह्वारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्ककोनिरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तो दुष्टसंसर्गैः स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

मातृशेषेऽपि —

अक्रोधमश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु च तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

सकलस्यो च पादो च इत्यादेरयमर्थः । इत्यसंयमः पर-
तादुनपरस्मादिप्रत्ययनिवृत्त्या । पादसंयमः पादतादुनागम्यदेश-
गतिनिवृत्त्या । मनःसंयमोऽनिष्टचिन्तनादिनिवृत्त्या * । विद्या
तीर्थमहिमज्ञानम् । तप उपवासैकभक्तादि । कीर्तिः सच्चरित्र-
त्वेन प्रसिद्धिः ।

प्रतिग्रहनिवृत्तिर्यात्रोपक्रमादनन्तरं यतिब्रह्मचार्यादीन्
चर्चयित्वा तेषां द्रव्यसंग्रहनिषेधात् । प्रतिग्रहं विना यात्रा-
या अनिवार्यम् । येन केनचित् सन्तुष्टो मिष्टभक्षणादावलोक्युप-
पन्नस्त्वज्ञो निर्दम्भः । निरारम्भः द्रव्यार्थ-क्रयविक्रयादिव्यापार-
शून्यः । लघुहारः स्वल्पभोजी । जितेन्द्रियः इन्द्रियाणां स्व-
विषयासक्तिशून्यः । अत्र ब्रह्मचर्यरूपेन्द्रियजय ऋतुकालं विना ।

तीर्थानि गच्छता नित्यमवृत्तौ ब्रह्मचारिणा ।

इति श्रुतेः ।

तथा —

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नाने न शुध्यति ।

यतश्चो जलधीतं तु सुराभाण्डमिवाशुचि ।

* परब्रह्मैवमित्याद्यं मनसामिष्टचिन्तनम् ।

वित्तवाभिनिवेशश्च मानस विविधं श्रुतम् ।

इति विविधपापनिवृत्तिर्जनःसंयम इति नारायणभट्टः ।

ब्रह्मपुराणे—

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मन्त्रा
देवाकवे पद्मिषंघाश्च राजन् ।
भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
तीर्थाश्च देवायतनाश्च तस्मात् ।
भावं ततोऽप्युत्तमस्ते निधाय
तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अथवापि —

मन्त्रे तीर्थे दिजे देवे देवसे भेषजे शु
चादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

तेन भक्तिभावं मनसि निधाय तीर्थं कुर्यादिति भावः । एते च
ब्रह्मसंयमादयोनियमास्तोर्थयात्रा तीर्थस्नानादिपक्षकर्मणाः कृताः
स तीर्थफलमश्नुते इति सामान्योक्तेः । अथवा दीव उक्तः ।

कीदृशं —

तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ति दक्षे न कपटेन(वा)ये ।
तीर्थे कृता न सिध्यन्ति ते नरा वरवर्णिनि ॥
संप्रस्थितस्तीर्थयात्रां ब्राह्मणानवमन्यते ।
नास्ती प्रतिनिवर्त्तत तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
तीर्थे गच्छन् दिनः सम्प्राप्तिस्त एकत्र ना(वा)चरेत् ।

दैवे कर्मणि पित्रोश्च पश्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति स्मृतेः ।

गन्तव्यसम्भवे पूर्ववद् ज्ञेयम् ।

एवं तीर्थे गच्छतो यदि मध्ये तीर्थान्तरमापतति तदा तत्र
स्नानश्राद्धादि अवश्यं कर्तव्यम् । प्रासङ्गिकत्वात् ।

अथ तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति स्मृतेः ।

तथापि उपवासक्षौरे स्नातामिति केचित् ।

यात्रायां यदा कर्मनाशाकरतोयादिर्निषिद्धनदी आपतति
तदा यथा जलस्यार्पादि न भवति तथातरितव्यम् ।

कर्मनाशाजलस्यार्पात् करतायाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ।

इति स्मृतेः ।

एवमन्येऽपि शिष्टाचारप्राप्तधर्माः कर्तव्याः ।

यदा तु तीर्थे प्रति चलितस्तीर्थमाप्राप्येव मृतः स्यात् विशेषो
भावः—

यस्तीर्थसम्मुखोभूत्वा व्रजन्नगने कृते ।

चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनगने मासोपवासादिरूपव्रते च कृते इति चकारोऽध्याहार्यः ।

द्विविधस्यापि अन्तराले कृतस्य ऋषिलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

इति तीर्थयात्रागमनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यदि यानारुढः सोपानकोवा गच्छेत् तदा तीर्थं प्राप्ति-
दिनेयावान् मार्गः पादचारेण गन्तुं शक्यस्तावन्तं मार्गं यानादि-
परिहारेण गत्वा तीर्थे दृष्टिपथावतीर्थे साष्टाङ्गं प्रणम्य
शिरोवेष्टनकञ्चुकादि परित्यज्य तीर्थं गच्छेत् ।

यानानि तु परित्यज्य भाष्यं पादचरैर्भरेत् ।

सुठित्वा सोठनीं तत्र तीर्थं गच्छेत्ततोबुधः ॥

इति स्मृतिः ।

सोठनीं अष्टाङ्गप्रणामः • । ततः फलपुष्पादि तीर्थे
समर्पयेत् ।

• पद्मभा. कराम्भां कामुष्भां शिरसा चोरसा तथा ।

मनसा वचसा हस्तः प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ।

ततः —

प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद् यथावन्मन्त्रयोगतः ॥

प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा शुचि जलमवसाहेत् । ततः अवगाहन-
मन्त्रैः सचेलस्नानं कर्तव्यम् ।

मन्त्राश्च प्रभासखण्डे —

ॐ नमो(नमोऽस्तु) देवदेवाय शितिकण्ठाग्रदण्डिने ।

बुधाय चापहस्ताय चक्रिणि वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थपापप्रणाशिनी ॥

सर्वेषां मेव तीर्थानां मन्त्रएव उदाहृतः ।

यथा —

सागरसरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टर्जगन्मर्द्दिनमामि त्वां जनार्दन ॥

तीक्ष्णदर्द्र महाकाय कल्याणदहनोपम ।

भेरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां(देहि मे प्रभो) दातुर्महसि ।

एतान् मन्त्रान् समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ।

अन्यथा तत्कलस्नानं तीर्थेऽग्रे हरति भुवम् ॥

इति

ततः सङ्कल्पपूर्वकं ज्ञात्वा वपनं कुर्यात् ।
पूर्वमावाहनं तीर्थं मुच्छन्नं तदनन्तरम् ।
ततः ज्ञानादिकं कुर्यात् पञ्चाङ्गाच्च समाचरेत् ।

इति श्रुतेः ।

अत्र ज्ञानादिकमित्यत्र आदिशब्दादुपवासो ग्राह्यः ।
उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।
तीर्थोपवासाद्देशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥

इति श्रुतेः ।

यस्मिन् काशीखण्डे —

यदङ्गि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्गः पूर्ववासरे ।
उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गि आहदो भवेत् ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने उपवासविधायकम् । तत्तु
काशीप्रकरणस्यत्वात् काशीमात्रपरमिति केचित् । काशीप्रकरण-
स्यत्वेऽपि सकलतीर्थसाधारणविध्युपक्रमात् पूर्ववदनेन सह अन्य
विकल्प इत्यपरे । ततश्च तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने तद्दिने वा तीर्थोपवासः
कर्त्तव्य इति सिध्यति । तत्र ।

तीर्थमासाद्य कुर्वति नरः शुचिरुपोषणम् ।
उपवासविशुद्धाया कर्त्तव्यं कर्त्तुमर्हति ।

इति श्रुतौ तीर्थप्राप्तेरेव उपवासनिमित्तत्वदर्शनात् ।

अथ तीर्थे मुण्डनविधानम् ।

त्रिस्रसीधितो देवलः —

मुण्डनं उपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् * ॥

विरजमुत्कलदेशे प्रसिद्धं † दक्षिणदेशस्त्रयोषोत्तरमपि विरजम् ।

तथाप्रसिद्धेर्विशालं वदरीक्षेत्रमिति केचित् । तत्र ।

तस्मादात्म्ये वपनविधानात् ।

अत्र केचिदाद्याः । सर्वाणि तीर्थानि सन्ति अस्त्रिभित्ति-
बहुव्रीहिसर्वतीर्थग्रन्थस्य प्रयागमात्रपरत्वात्तत्रैव उपवासवपने
भवतीत्याह्वय इत्याहुः । तत्र । एकवचनेन विग्रहे अन्यप-
दार्थस्य प्रयागस्य प्रकृत्यर्थस्य एकत्वात् सर्वतीर्थेष्विति बहुवचन
प्रयोगासङ्गतेः ।

* अथ धर्मराजेन गयासुरनाभी विरजादिः स्थापितः ।

बहुत्र वावरीधे —

आत्माके ईश्वरठरं चक्षेव विरजादिषा ।

मानिपुणवरीधे तु देवी तु विरजा स्तिता

† अस्मिन् मैत्रिचं पुनरं नवाभिनि पाठः ।

प्रयाने वपनं कुर्वाद्दाराचक्षां तनुं त्वजेत् ।
एतदपि आचक्ष्णकत्वपरं न तु तीर्धान्तरे तद्विवेचपरम् ।
नङ्गायां भास्वरक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
आधाने यज्ञकाले च वापः वटसु विधीयते ।

इति

काशीचण्डे —

सर्वतीर्थयात्राविधिमुपक्रम्य
तीर्थीपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुखेन तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुच्छन्तो यतः ॥
इति च सामान्येन वपनविधानात् ।

प्रभासचण्डेऽपि —

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन केशांस्तेषु परित्यजेत् ।
अश्वमेधसहस्रस्य सहस्रं क्षयमाचरेत् ।
नासी तत् फलमाप्नोति वपनाद् यच्च कथ्यते ।
चुरकर्म न शस्तं स्याद् योषितां तु वरानने ।
समर्चकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व तत् ॥
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य ष्वेदयेद्द्वुलिङ्गयम् ।
इत्यादीनां तत्र तत्र वपनविधायकवहुवचनानां दर्शनात् ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रमिति निवेधानुपपत्तेः ।
तस्मात् कुरुक्षेत्रादित्यतिरिक्तमहातीर्थेषु वपनं भवतीति विद्वन् ।

अथ प्रसङ्गात् क्षीरकालः कथ्यते ।

त्रिस्यस्त्रीसेती भरहाजः —

रव्यारक्षीरिवारिषु राक्षी पाते व्रताङ्गनि ।

आवाहप्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षीरेषु वर्जयेत् ॥

आरोमङ्गलः । सौरिः शनिवासरः । व्रताङ्गमेकादश्यादि ।
रिक्ताद्यतुर्धनवमीचतुर्दश्यः । भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्यः ।
शेषं स्पष्टम् ।

तथा —

षष्ठ्यमापूर्णिमा पात चतुर्दश्यष्टमी तथा ।

आसु सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

अथ अमापूर्णिमानिवेधस्वनाहितानिपरः । आहितान्नेस्तत्र-
स्यादेव ।

कात्यायनादिश्रौतसूत्रे तस्य वपननिषेधात् —

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे च यज्वनः ।

इति स्मृतं च ।

तथा—

नक्षत्रे तु न कर्त्तव्यं * यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

* कर्त्तव्यमित्यत्र कुर्वतेति कश्चित् पाठः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं न चाम्नेये तु भारत ।

दाहयेतु तु सर्वेषु दुष्टतारां च * वर्जयेत् ॥

चाम्नेयं क्षत्तिका । दाहयानि चार्द्राऽस्त्रे वा ज्येष्ठामूलाणि ।

जम्बुर्वात् पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च दुष्टतारा ।

तथा—

कुम्भे कार्कटके चैव कन्यायां कार्कटके रवी ।

रोमखण्डं (खण्डे) गृह्णन् पितृन् प्राशयते यमः ॥

तथा—

विवाहमौष्णीषूङ्गासु वर्षमर्हं तदर्हकम् ।

अन्तर्वज्रां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि —

नाभ्यक्तभुक्तारणकालनिरासनानां

नास्त्रातस्तुप्तगमनोक्तभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुजसीरिदिने नराणां

चौरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विद्याम् ॥

इति

ऋणस्य सर्वस्य अपवादस्तीर्षप्राप्ती —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽप्य तीर्थके ॥

इति स्मृतैः ।

मृगविप्राहत्या यज्ञे मरये बन्धुमोक्षये ।

उद्वाहेऽखिलवारधे त्रिषु चौरमिष्टदम् ।

इतिनारदवचने निमित्तपरिगणनस्य उपलक्ष्यत्वाच्च ।

इदं च सुष्ठुनोपवासादि दशमासानन्तरं पुनस्तीर्षप्राप्ती
कार्यम् ।

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्षं व्रजेद् यदि ।

सुष्ठुनं चोपवासादि ततो दा यज्ञेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् ।

अक्षरागमने तु फलेच्छया भवति न तु नियम इति यज्ञेन
इत्युक्त्यर्थः ।

वपने सङ्कल्पे करिष्ये कारयिष्ये इत्युभयस्यापि भवति । वपनं
कारयिष्यामि । वपाम्यहमिति चोभयविधवचनसङ्गातात् । करिष्ये
इत्येव सङ्कल्प इत्यपरे । प्रयागे वपनं कुर्यादित्यादिविधिभि-
स्तीर्षप्राप्तिनिमित्तकवपनस्य विहितत्वप्रतीतेः । वपनस्य च
निमित्तारहितेनैव नापितेन क्रियमाप्तत्वात् नैमित्तिकविध-
योगात् ।

कारयिष्यामीति वाक्यं तु स्वार्थचिन्तयान्तत्वेनापि संभवति ।
इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं कार्यम् ।

तथा च आपदाश्मश्रुतौ —

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तैःसुरा जघ्न्
दृष्टेऽभ्योनापश्यन् ते केशानग्रेऽवपन्त अथ श्मश्रूणि अश्रोपपञ्चौ
ततस्तोवाञ्च आयन् पराभवन् ।

यस्यैवं वपति अवर्जित अर्थो परैव भवति ।

अथ देवा जघ्न् दृष्टेभ्योऽपश्यन् ततपपञ्चावग्रेऽवपन्त ।
अथ श्मश्रूणि अथ केशान् ततस्तोऽभवन् सुवर्गलोकमायन् यस्यैवं
वपत्वात्मना अथो सुवर्गलोकमेति । अथैतन्मनुर्वप्रे मिथुनदिवाभप-
श्यत् स श्मश्रूण्यग्रेऽवपत अश्रोपपञ्चौ अथ केशान् ।

ततो वै स प्रजायत प्रजया पशुभिः । यस्यैवं वपन्ति प्रजया
पशुभिर्मिथुनेर्जायत इति । एवं च श्मश्रुकूर्वाणारादौ वपनेष्वपान्
स्वेच्छवेगजता लोकविद्विष्टतापि न भवतीत्यर्थं बहुवचनतः
पञ्चः ।

वपनप्रकारापरार्कः —

उदस्रुखः प्रासृज्जोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुतामनस्यास्युदकसंस्नानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।

शिखाद्यं नवसंस्कारे • शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

धर्मार्थतीर्थादिवपने दक्षिणकर्णं सदक्मंस्त्र्यं (कृत्वा)

वापयेत् । पापसञ्चये पित्रादिमृतौ वा दक्षिणसंस्त्र्यं कृत्वा
अथवा वामश्मश्रुवपनमादाविति ।

इदं च वपनं सत्यादिभिः शिखामरक्षित्वैव कार्यम् —

यतिः शुद्धश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतैः ।

तीर्थेऽपि यतिभिः —

कक्षोपस्थशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ।

इति ऋतुसन्धिव्येवेति परिसंख्यानाद्ऋतुसन्धिव्येव कार्यम् ।

शिष्टयत्याचारोऽपि एवमेव ।

जीवत्पितृकेणापि तीर्थमुण्डनं कार्यम् ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति कोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति बृहस्पतिस्मृतैः ।

अथ पुत्रप्रज्ञायाजीवत्पितृकविषयता । इतरथा स पितृघा-
तक इत्येव आख्यत् ।

• नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णात् शिखान्तं शिखामारम्भं वामकर्णान्तं
च चरेदित्यर्थः । इति नारायणभट्टः ।

इदं प्रयोगमात्रविषयम् ।

राजा कुमारी नारी च जीवतश्च पितुः सुतः ।

मुष्कनं सर्वतीर्थेषु न कुर्व्याद् शुक्तिचोपतिः ॥

इति प्रयोगप्रकरणोक्तेः ।

मुष्कनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्व्याद् शुक्तिचोपतिरेव च ॥

इति दक्षस्मृतिसुदाहृत्य विधिप्राप्तमुष्कननिषेधाच्च ।

तीर्थे वपनमाश्रयाग्रायामिव । प्रयाने तु प्रतियाचमिति चेत् ।

तीर्थप्राप्तिदिने वपनादिकं न भवति चेत्' तदा दिनान्तरे

तत् कार्यम् ।

तथाहि काशीमुष्कनम् —

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आर्घं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति

७ यदा एतस्यायमर्थः । अकाले ७ अकालयात्रादी ज्ञतभोजनादि-

नापि । काले अपराह्णादी अकृतभोजनेन । प्राप्ततीर्थत्वस्यैव

अधिकारिविशेषत्वात् यद्यथादिवत् सर्वास्वस्वाप्त आर्घं भव-

तीत्याश्रयः ।

भुक्तौवाप्यथवाभुक्तौ रात्रावहनि क्षेत्र ।

७ अकाले रात्रादी इति नागवचनम् ।

न काकनियमो ज्ञप्ति गङ्गा प्राप्य सरिद्धराम् ॥

इति भारतीक्षेत्रः ।

अत्र —

क्षेत्राणां याव(ता)ती संख्या स्थितानां जाग्रवीजसु ।

तावद्वर्षसङ्ख्याभिः स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनात् स्वलोपविष्टस्तथा वापयेत् । यथा स्थिताः क्षेत्रा
वायुमुखा गङ्गादौ पतन्तीति केचिदाहुः ॥

अथे तु तुषकेयपुरीष-भस्मास्त्रि क्षेत्र-नक्ष-सोमानि नाशु
क्षिपेदिति गद्यरूपसङ्गवचनात् जले क्षेपः । किन्तु तीरे गर्तं
कृत्वा तन्मध्ये क्षेत्रनखादौनि क्षिपेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।

इति तीर्थमुष्टनविधानम् ।

अथ तीर्थस्नानविधानम् ।

नाम्रतोमाकृताक्षा च नाशुचिर्न च तस्करः ।

स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।

॥ इत्याचारमपि यथा —

वाचसि नक्षत्रोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

यस्मिन् जाग्रवीतोषे नराणां पुण्यकर्मणाम् ।

इत्यादि

कीर्त्तिं —

दृष्टिर्वा सर्वतीर्थेषु ज्ञात्वा पुण्येषु च हिताः ।

सुखं पातकैः सर्वैः समस्यैरपि पूज्यः ॥

तत्र ज्ञानं जपोद्योगः आरुदानादिकं कृतम् ।

एकैकशो मुनिव्येष्टाः पुनात्वास्तमं क्लृप्तम् ॥

इह च तत्र कलविशेषे विपरीतप्रवाहादि भवति ।

तत्र न कार्यम् ।

प्रत्यावृत्तोदके ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां हिजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे(च)तु दमस्तेन वर्जयेत् ॥

तथा —

अपाङ्गास्त्वामता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः ।

प्रसोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

इति

सर्वस्मैतच्छ गङ्गायामपवादः —

प्रतिस्त्रोतोरजोयोगो रथ्याजकनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

इति स्मृतेः ।

निषेधान्तरमपि —

ग्राह्यकी-तिमिह्वी-निम्बकरणाश्च वरीनकी ।

कोविदार-कपित्वाक-वदस्यैरण्ड-शिशवः ।

श्लेषु च खदिरशेषां ज्ञानं ज्ञायाद्यु वर्जयेत् ।

इत्यादि । वदरी च विभीतकी इति ज्ञात्वा पाठः ।

यच्च रात्रिसम्बन्धादिषु ज्ञाननिषेधः सोऽपि आकस्मिक-तीर्थ-
प्राप्तौ न प्रवर्तते । नैमित्तिकत्वात् ।

अतएव श्रुतातपः —

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत शोभं दानं च रात्रिषु ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

उदयान्नवस्त्रोऽपि —

पञ्चषोढाहसंज्ञानियाम्राप्तिप्रसवेषु च ।

ज्ञानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तद्विषये ॥

एतच्च रात्रौ तीर्थज्ञानम् आद्यन्तप्रहरद्वयविषयम् ।

महानिया तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदीपपश्मिनी यामौ दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥

इति पराशरोक्तेरिति केचित् ।

इदं तीर्थज्ञानादिकम् * आशीचेऽपि आकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ
कार्यम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्त्तव्यं † ।

न तत्र स्नतकं तद्वत् कर्त्तव्यप्रादि कारयेत् ।

इति पैठौनसिस्मृतैः ।

स्नतकं स्नतकस्यापि उपलक्ष्यम् ।

* यम आदिना तयंचत्राहसोर्ध्वद्वयम् ।

† ज्ञानतयंचत्राहारी ।

परार्थज्ञाने विशेष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे —

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुहम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत षष्टमांशं लभेत सः * ।

तत्र विशेषमाह पैठीनसिः —

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥

तत्र मन्त्रः —

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येदं प्रज्जिबन्धनम् ।

इति

कुशप्रतिकृतिः कुशपतिमेव कार्या इति केचित् ।

अन्ये तु प्रज्जिबन्धनमिति मन्त्रसिद्धात् तज्ज्ञात्वा प्रज्जिबन्धनमात्रं
प्रतिकृतिरित्याहुः ।

इदं तीर्थज्ञानं प्रतिकृतिव्यापनं च जीवताम् अजीवतां च
उद्देशेन कार्यम् । सामान्येन विधानादिति केचित् । अन्ये तु
मृतानां तर्पणवादादिकसंभोक्तत्वेन जीवतामेव फलोद्देशी-
यित्वादित्याहुः ।

* कृतिदण्डे तु दशमांशं लभेत स इति पाठः । शृङ्गवेगारि तु —

पितामहमातामहमातुल्यचरार्यदपोरकाचार्यनृपराज्यावासे त्रिषु च पञ्चासे
माह्वानु-विह्वलनसे च ज्ञात्वा षष्टमांशं लभेत् । मातापित्रोः कुशं च गुह्यमाह्वानम् ।

परस्परार्थं दण्डतो च सं लभेत् ।

प्रासङ्गिकतीर्थज्ञाने फलमाह शङ्खः —

तीर्थं प्राप्यानुवह्नेष्व* ज्ञानं तीर्थं समाचरन् ।

ज्ञानञ्च फलमाप्नोति तीर्थयात्रा(फलं)कृतं न तु ॥

इति

मार्गमध्ये नदीप्राप्तौ विशेषमाह स एव—

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ ज्ञानादि परपारतः ।

अर्वाक्षतीरे सरस्वत्या एव मार्गगतौ विधिः ॥

इति

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् ।

तत्कालावे तु तत्रैव भवति ।

तथा —

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्त्रावरेषु च सर्वेषु आदित्वाभिमुखस्तथा ।

इति तीर्थज्ञानविधानम् ।

— — —

* अनुवह्नेष्व आश्विन्यराजसेवादिप्रसङ्गेन ।

अथ तर्पणविधानम् ।

तत्रादौ क्षयाद्यानुवारेण ज्ञानाङ्गं (तर्पणं) कृत्वा पश्चात्
देववितर्पणं कृत्वा पितृस्तर्पयेत् ।

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यं पितृणां चैव तर्पणम् ।

इति देवीपुराणीकः ।

प्राप्तेः तीर्थमिति शेषः ।

तथा—

यस्य तीर्थं नरः ज्ञात्वा न कुर्यात् पितृतर्पणम् ।

पितृनि देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्चिनः ॥

इति योगियाश्रवणश्लोकेण तर्पणानन्तरं वक्ष्यमाणमर्थं
शेकाश्लेषं * दद्यात् ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे —

देवायुरास्तथा नागा यक्षागन्धर्वाक्षवाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुमाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिलया वायुधाराश्च जलवः ।

हस्तिमतेन यत्नवायु महत्तेजाम्बुनाऽखिलाः ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये खिलाः ।

तेषामाप्यायनायेतद्दीयते सलिलं मया ॥

येऽन्धान्धवाबान्धे वावा येऽन्धजन्तानि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु येऽक्षरौयादिकाङ्क्षिणः ॥

यत्र ज्ञावन संख्यानां क्षुत्तृणोपहृतात्मनाम् ।

इदमव्ययमेवासु मया दत्तं तिस्रोदकम् ।

इति

अत्र केचित् प्रतिमन्त्रमन्त्रलिखतुष्टयमिच्छन्ति ।

वायवीयेऽपि —

आत्रक्षस्तम्बपर्यन्तमित्यादि इदमसु तिस्रोदकमित्यन्तं पूर्व-
शेषत्वेन अभिहितम् १ ।

एतत्फलमपि विष्णुपुराणे उक्तम्—

कामोदकप्रदानं ते मयैतत् कथितं नृप ।

यद्वा प्रौढयत्वेतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥

जगदाध्यायनीकृतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।

दत्त्वा कामोदकं सम्यगेतेभ्यः अहयान्वितः ।

इति

॥ ३ ॥ वायवीयेऽभिधाहिणः ।

इत्याकरपाठः ।

† तद्यथा—

आत्रक्षस्तम्बपर्यन्तं दीर्घविष्टमानवाः ।

अथ नु पितरः सर्वे माह मातान्छादयः ।

अतीतकुलकोटीनां सप्तरीपनिवासिनाम् ।

आत्रक्षभुवनान्नोकादिहमसु तिस्रोदकम् ।

इति

तथा च जगदाप्पावनोद्भूतपुष्पाकामः कामोदकपदान-
महं करिष्ये इति सङ्कल्पप्रयोगः सिध्यति ।

यत्स्वत् ।

पञ्चत्राहे हिरण्येचाप्यनुव्रण्य तिलोदकम् इति सुमन्तुवच-
नात्तीर्थे हेमत्राहपक्षे आह्वीयत्राहपक्षविसर्जनामन्तरं तीर्थ-
निमित्ततर्पणमाचरन्ति केचित्तु पूर्वम् । तदयुक्तम् । बहुभि-
र्बच्चनैस्तृतीयस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् ।

तानि वचनानि तु —

ज्ञात्वाद्य तर्पणं कुर्यादिति गयामाहात्म्ये ।

ज्ञात्वाद्य तर्पयेद्दीप्तांस्तीर्थं चैव विशेषतः ।

इति वाराहे ।

स्नानं कृत्वा तर्पणं तु कुर्याद् भक्तिसमन्वितः ।

इति च त्रय्याष्टे ।

सुमन्तुवचनं तु येषां शास्त्रिणां आह्वानभूतं तर्पणं विधि-
तमस्ति । तेषां हिरण्यत्राहे तत् पश्चाद् विधत्ते । अतएव प्रयोग-
चारिजाते आह्वानतर्पणं प्रकृत्य ददतुक्तम् । तस्मात्तीर्थसम्ब-
न्धितर्पणं ज्ञानान्तेष्वेव कार्यमिति सिद्धम् ।

अत्र चण्डोविश्वोनिबन्धान्तराज्ज्ञातव्यः । विस्तरभीक्षा
नेह प्रपञ्चरते ।

अथ तर्प्यक्रमः ।

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी ततः ।

मातामहाः सपत्नीका आत्मपत्न्यस्ततः परम् ॥

सुतस्त्रादपितृव्याश्च मातुल्याश्च सपत्निकाः ।

दुहिता च स्वसा प्रोक्ता दीहित्री भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरिक्षदौ ।

एते स्मः पितरस्त्रीर्ये तर्पये च महास्ये ॥

रिक्षं धनम् पिता पित्रादित्रयमित्थं ।

एवं मातेत्यत्रापि ।

अथवापि,—

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं

सखि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।

ताताम्बात्मभगिन्यपत्न्यध्वयुग्ं आयापिता सदगुरुः

शिव्याताः पितरो महास्यविधौ तीर्थे तथा तर्पये ॥

अत्र त्रितयगण्डस्य ताताम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः ।

सखीति मातामहादित्रयस्य विशेषणं । अन्ये तु माता-

महादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति आहवत् । स्त्रीतनयादीनि

तर्पयिष्येष्टया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः

पितृव्याः । मातृभ्रातरो मातुल्याः । स्वभ्रातरस्तर्पणकर्तृभ्रा-

तरः । तत्स्थितयः पित्रव्यमातुसलभाद्विज्ञेयः । सखिवदिति वा
घाठः । तदा तातभ्रात्रादयः सपत्नीका इत्यर्थः । तातेति ।
पित्रव्यमातुसलसलसारः सापत्नभर्तृकाः । ततश्च पित्र-
व्यस्ते यवायोर्म्यं सभर्तृकायै सापत्नायै इत्येवंरूपं प्रयोगवाक्य-
मनुसन्धेयम् । जायापिता मरुतः । अन्यत् अष्टम् ।

पूर्वोक्तविस्तृततर्पणग्रन्थो संक्षिप्ततर्पणमुक्तं केचन —

आमन्त्रस्तम्भपर्यन्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

मया दत्तं न तोयेन तृप्तं यातु पराङ्गतिम् ॥

इति ।

तर्पणे प्रत्यञ्जलि मन्त्राहुतिः कार्य्या ।

ननु मन्त्रस्य तर्पणकर्त्तव्यं करणत्वात् संस्थाञ्जलिदानस्य च
एककर्त्तव्यत्वात् “एकद्रव्ये मन्त्राहुती सकृन्मन्त्रकरणमिति
कात्यायनसूत्राच्च सकृदेव मन्त्रपाठ इति चेत् । मेव ”

प्रत्यञ्जलि हि अन्यद्रव्यञ्जलं दीयते । ततश्च यत्र मन्त्रः प्रवृत्तः
तदर्थमेव स स्वात् । न सर्वार्थं इति विशेषणत्वात् संस्कारासिद्धे-
स्तृप्तिरित्ये निर्वपणत्ववशादिवत् द्रव्यान्तरत्वेन प्रत्यञ्जलि मन्त्रा-
हुतिः स्यादेव ।

कर्त्तव्याहुती मन्त्राहुतिरिति कात्यायनोक्तेः । इत्यर्थं प्रपञ्चेन ।
अवसातप्रोक्षणादौ तएव त्रीहयः पुनरवपद्यन्ते सेव वेदिः पुनः
प्रोक्षते, इति द्रव्यैकत्वेन संस्कारसाभाम् मन्त्राहुतिः । तस्मात्
सम्प्रार्ज्ज्वानवत् प्रत्यञ्जलि मन्त्राहुतिरिति सिद्धम् ।

इदं तीर्थतर्पणं सतिलं कार्यम् । यच्च
माय्यः—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाश्रुमवासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
मरीचिः —

सप्तम्यां रविधारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
शुक्लपुत्रकलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
ऋतुर्थसारे —

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमहे तदहे च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
इत्यादिना तिलतर्पणनिषेधः । सोऽत्र न प्रवर्तते ।
तीर्थे तिथिविशेषे च * गयायां प्रेतपक्षके ।
जिम्बिहेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति जावालीतेः ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ।

इति ऋतुर्थसारीतेः ।

जीवन्मृतकृष्णापि च त्र तर्पणं कार्यम् ।

जीवन्मृतश्रेष्ठादिति कात्यायनीतेः ।

* न कुर्यादित्यत्र नेत्रेति इति कश्चित् पाठो दृश्यते ।

† तिथितीर्थविशेषेषु इति कश्चित् पाठः ।

तथा विधवयापि —

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिसोदकीः ।

तत्पितृस्तृपितृचापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

इति काशोखण्डे तर्पणस्य प्रत्यहं विधानात् तीर्थं नैमित्तिकतया सुतरां तदधिकारात् ।

इदं च पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

मदनपारिजातेऽपि एवमेव ।

सकृदाहिना तु तर्पणं न कार्यम्—

न कुर्यात् स्मृतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ।

इति स्मृतेः ।

इति तीर्थतर्पणविधानम् ॥

अथ तीर्थज्ञानतर्पणप्रसङ्गात्

नदीनां रजोदोषः

कथ्यते ।

तत्र देवताः —

नमोनभस्ययोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्रताः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ।

अति: —

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः ।

न खानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इदं च महानदैन्यतिरिक्तविषयम् ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः ।

तासु खानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

इति व्याघ्रपादोक्तेः ।

महानदीषु विशेषान्तरं भविष्योत्तरे —

आदौ तु कर्कटे देवि महानघो रजखलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गे यथाः सृजाङ्गवी यथा ।

इति

महानद्यश्च ब्रह्मपुराणे —

गोदावरौ भीमरथौ तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापो पयोषो * विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः ॥

इति

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशिका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

हादयेता महानघोदेवर्षिचेतसम्भवाः ॥

इति

अस्यनदीषु तु अगस्त्योदयावधि रजखलास्त्वसुताः ।

* पयोषो रथश्च पयोषो इति पाठोपुक्तः ।

मास्ये—

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशविभूषणम् ।

तावद्भोजोवह्निनयः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥

इति

करतोयाः स्वस्वजलाः ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति शीघ्रे कुसरितो भुवि ।

तासु प्राह्वयि न स्नायादपूर्णे दम्बासरे ।

गङ्गादिविषये तु देवलः —

गङ्गा च यमुना चैव प्रचजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

कुसुमेने या सरस्वती सा प्रचजाता ।

शोचसिन्धुहिरण्म्याख्याः कोकलीहृत्पद्मचराः ।

शतद्रुच नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ॥

निगमः —

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अमर्गततरजोदोषाः सर्वावस्मासु चामसाः ॥

कर्कटादौ रजोदुष्टा गीतमी वासरत्रयम् ।

इत्यादि

अयं च नदीनां रजोदोषो न तत्पौरवासिनाम् ।

क्षतएव निगमे न तत्तौरवासिनामित्युक्तम् ।

रजोदुष्टमपि जलं गङ्गादिजलसंयुतं स्वयमदुष्टं भवति ।

न च गङ्गादिजलं दूषयति ।

तदुक्तं मात्स्ये —

पुष्पाश्रया, समायोगादुष्टमप्यस्य पावनम् ।

इति

भारतेऽपि —

अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ।

इति

स्मृतिसङ्गहे —

क्वाले नभस्त्रयं स्याच्चराचं तु नवोदकम् ।

अक्वाले तु दशहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

अन्योऽपि विशेषो भविष्योत्तरे —

महदस्युषमं वापि यदि तिष्ठेत् पुरातनम् ।

नवास्युमित्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः —

अजा गीर्मन्त्रिषौ चैव नाद्यायी च प्रसूतिका ।

भूर्मेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥

नूतनशानितकृपाद्युदकं नवोदकम् ।

कश्चैविशेषेण रजोदोषाभावः ॥

अतीतः स्वयम् ।

७७७

तदाह वशिष्ठः —

उपासकैर्वि चीक्रेण प्रेतक्षानि तजेय च ।
चन्द्रसूर्ययष्टि चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
इति नदीरजोदोषनिर्णयविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धविधानम् ।

तीर्थायतनगोष्ठेषु क्षीपोद्यानगृहेषु च ।
कृद्विकुटेषु सर्वेषु श्राद्धं देवं विजानता ॥

कीर्त्तयेत् —

तीर्थे पुष्करकां नाम इत्यादिना तीर्थाणि उपलभ्य उक्तम् ।
एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कीर्त्तिगुणमिच्छते ।
वज्राक्षत्तात् प्रयत्नेन तीर्थे श्राद्धं समाचरेत् ।
देशानां तु विधिवेच भवेत् पुष्कलमनन्तकम् ।

पाञ्चमातृकयोः —

मयायामशयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके ।
वराहपर्वते चैव मङ्गायां च विधेयतः ॥
वाराहस्यां विधेयेच यत्र देवः स्वयं हरः ।
मङ्गाद्वारे प्रभासे च विस्वके नीलपर्वते ॥
कुशसेने च कुशाले चगुप्तके हिमा(क्षेत्रे) चक्षे ।
विहारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारक्ष एव च ।
वरकालां विधेयेच पुष्करे(षु) च विधेयतः ॥

नर्मदायां कुशावर्त्तं श्रीशैले भद्रकर्मके ।
 वेणवत्यां विश्वेदेव गोटावर्त्तां विश्वेवतः ॥
 एवमादिव चान्येषु तीर्थेषु पुस्तिकेषु च ।
 नदीनां चैव तीरेषु आहं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

इति •

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि —

दक्षिणाप्रवक्षि देशे तीर्थादी वा गृहेऽपि वा ।
 भूखलारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यतः —

परकीयगृहे यस्य स्नानं पितुं क्षर्पयेज्जङ्घः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वस्त्रात् १ ।
 अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूखं च जीवताम् ॥

इति

तीर्थे तु स्वामी नास्त्वैव—

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्धायतनानि च ।

• अथ स्वामिन्तत्तीर्थेष्वपि विधावकवचनवशादेव सर्वत्र आह्वयतो स्वामिन्तपि
 विश्वेवतीर्थेनं शुचस्तस्मैविधानाथं ।

वस्तुः तद्विषयान्तेष्वपि । न तु विभिन्नान्तरविधिर्गौरवापत्तेः ।

† तद्भूमिस्त्रामिनिभिः आहं तस्य विप्रस्यते ।

इत्याहरे पाठः ।

देवताताव नर्ताव * तेषु स्वामी न विद्यते ॥
इति कारणात् ।

देवीपुराणि तीर्थत्रादिकर्मा उक्ताः ।

तथाहि—

त्राहं तीर्थेषु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अ-ध्याहृतप्रकाशानां नैव दृष्टिदत्तं च तत् ।
त्राहं तत्तैर्द्विकं प्रोक्तं पितृणां तृप्तिकारकम् ।
काशे वाप्यववाऽकाशे तीर्थत्राहं तथा नरेः ।
प्राप्तेरेव प्रकर्त्तव्यं पितृणां चैव तर्पणम् ॥
पिण्डदानं च तच्छ्रद्धां पितृणां चातिवक्तव्यम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

इति

प्राप्तेरेवेति । आवश्यकज्ञानतर्पणाद्यनन्तरमेव ।
तावतोविसम्यक् ज्ञानतर्पणादिविध्यभ्यनुज्ञातत्वात् ।
तीर्थत्राहे निषिद्धकाशवर्जनमपि नास्ति ।

इत्युक्तं ग्रहेण —

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न काशमवधीरेत् ।
पात्रं च त्राह्यं प्राप्य सद्यः त्राहं समाचरेत् ॥

इति

यदा तु तीर्थप्राप्तिदिने देवान्मातृवासा प्रतिश्रुत्वात्
कार्यं न कृतं तदा दिनान्तरे तत् कार्यम् ।

तथा —

नन्दाश्वकामरेव्यारभ्यन्निपितृकालम् ।

गच्छे वैभृतिपाते च पिच्छास्वाज्वाः सुतेषुभिः ।

नन्दा प्रतिपत्पष्ठेयकादशः । अश्वः सप्तमी । काम कयो-
दशी । आरोभीसः । भृगुः शुक्रः ।

अन्निपितृकालमग्नि कृतिकामघाभरणः ।

गच्छे वैभृतिच योगी । पातो व्यतीपातः ।

इति तीर्थयात्रविधानम् ।

अथ तीर्थे आशीयब्राह्मणविवेकः ।

तत्र देवीपुराणम् —

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षितं कदाचन ।

अनाभिर्जन्ममुन्नातं (भोज्यं तं) भोजयेन् ममुरन्नवीत् ॥

पात्रेऽपि —

ब्राह्मणं न परीक्षितं तीर्थे कार्यं न चिन्तयेत् ।

प्राप्ततीर्थे यदा पिशांसो देव आचमयेत् ॥

एतत् आचार्यमाज्ञाभावे चान्धाभ्युपगमार्थम् ।
 इत्थं कथं तथा तीर्थे सत्पात्रे दत्तमचयम् ।
 न परोक्षोद्दिष्टीये ज्ञातार्थं भोग्य एव(च)तु ॥
 इति विधेयस्मरणात् ।

अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि ।

आर्घं च तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

तथा —

अर्घ्यमावाहनं चैव दिवाह्नुष्ठनिषेधनम् ।
 हस्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

तथा —

नावाहनं न दिव्यन्धो न दोषोद्दिष्टसम्भवः ।
 सक्तादृष्टं च कर्त्तव्यं तीर्थे आर्घं विचक्षणैः ॥

भविष्ये —

देवाश्च पितरो यस्माद् गङ्गायां तु सदाश्रिताः ।
 आवाहनं विद्वष्टिषु तत्र तथा न विद्यते ॥

देवस्य —

न तत्र श्लेष्मन्प्रादीन् पश्चिचः प्रतिषिद्येत् ।
 तदूपाः पितरस्तत्र समावाप्नोति वैदिकम् ॥

अन्योक्तमपि तीर्थश्राद्धे नेति * अतिरक्षावस्थां निषेधा-
भावादन्वीकरणं जलादौ भवतीत्यन्ये । अयं चावाहननिषेध-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्चादे । न तु तीर्थाधिकरणकश्चादसौ ।

तेन तीर्थे अयाहादिभ्यां प्राप्तं चेत् ।

अर्घ्यावाहनादिवहितमेव तत् कार्यम् ।

साधिकां च अयाहं च दार्शिकां च महालयम् ।

पिण्डनिर्वापसहितं कार्यं सर्वत्र सर्वदा ॥

इति यमोक्तेः ।

तीर्थेऽपि संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्चादे पिण्डनिर्वापो न कर्तव्यः ।

अयनहितये श्राद्धं विषुवहितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्तव्यं पिण्डनिर्वापमाहुरे ॥

इति विशेषोक्तेः ।

अथ तीर्थश्राद्धे अधिकारिणः कथ्यन्ते ।

तथाहि वैष्णवे —

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्वात्तदभावे तु सोदरः ॥

* अती करणं न इति निषेधसिन्धुतत्पुतिरन्तरालाप्रोक्तमपि निषेधो दृश्यते ।

तत् कथमन्य निषेधाभावादिसिन्धुतत्पुतिरन्तरालं न दृश्यते ।

तस्य पीतः प्रपौत्रोवा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि आहार्हा द्रुप जायते ॥

उदाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मघे ।

तीर्थग्राह्यश्च आयाते वक्षते जीवतः पितुः ॥

उदाहोऽत्र द्वितीयादिः । प्रथमे पितुरेव अधिकारात् ।

पुत्रजनने जातकर्त्रेऽपि । इदमपत्यसंस्कारमात्रोपलक्ष्यम् । पित्रे-
ष्ट्यां चातुर्मासान्तर्गतायां । सौमिके मघे । तार्क्षीयसवनिकैः
पुरोडाशखण्डैः स्वयमसाधस्तात् पिण्डदाने । ग्राह्यश्च आयाते ।
त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकइत्यादिगुणयुगविप्रसंपदि । जीवतः पितुः पुत्रस्य
एते आहकासाः षष्ठित्यर्थः ।

ननु प्राप्तैरेव कर्त्तव्यमित्यनेन प्राप्त्यन्तरकालएव अथ
कर्त्तव्यतोत्तेदिनान्तरे तदभावाद्दमायां सूतकादिविघ्ने सति आह-
कोपवद्वापि कोपएव स्यात् । अथाहोऽहोऽहो सूतकाद्यन्तरमपि
अनुष्ठानं युक्तम् ।

तदहोऽहो प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा ।

इत्यादिवचनात् । इह तु वचनाभावाकोप एव युक्तः ।

एवं रात्रौ सन्ध्यायां वा तीर्थप्राप्तौ कोपोऽसु । रात्रिसन्ध्ययोः
ग्राह्यनिषेधात् । उत्तरदिने च प्राप्त्यन्तरकालाभावात् । सत्यनिर्ण-
यवेत् । यदि अमावस्यादिवत् कालविधानं स्यात् । इह तु तीर्थ-

प्राप्तेर्निमित्ततामात्रमुच्यते । तथाच निमित्ते सति नैमित्तिका-
नुष्ठानमनन्तरकास एव असति प्रतिबन्धे । इति व्याख्येयत्वम् :-
कासः । तेन सति प्रतिबन्धे जातेष्टिवत् कासान्तरेऽपि अनु-
ष्ठानमविरुद्धम् । यथा वैश्वानरं हादयकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते इति विहिता जातेष्टिर्जातकर्णैः पूर्वं क्रिय(माणा) ते ।
जातकर्णैः प्राक् स्नानपाननिवेधात् । इष्टिजातकर्णैर्दिव्यवधाने
पुत्रविपत्त्यापत्तेरपज्जीव्यविरोधापत्तेश्च अनन्तरकास एव नकार्यं
किन्तु जातकर्णैश्च कर्णमिति चतुर्थे सिद्धान्तिते जात-
कर्णानन्तरं सूतकेन अशुचित्वात् निमित्ताव्यवहितानन्तर्यस्य च
साधितत्वात् निमित्तस्य च जातत्वादस्य नक्षोपायोगात् शुच्यनुरोधेन
सूतकानन्तरं पर्वणि अनुष्ठेयेति तदुत्तराधिकारश्च साधितम् ।
तद्वदत्रापि कासान्तरानुष्ठानमविरुद्धम् । इयांस्तु विशेषः ।
तत्र आवश्यको(नियतो) मध्ये सूतकरूपः । इह तु कादाचित्-
क इति । यदा तु प्रतिबन्धादङ्गत्वाच्च एव तीर्थावहित्याति
तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं त्राहं सुष्यत एव ।
देवस्य सम्पादयितुमशक्यत्वेन मुख्यत्वात् । अने पुत्रे(पूतत्वादि)
कालाधिकारकाभावाज्जाते(अभाववत्) ष्टिवत् ।

तत्रापि जानन् अङ्गतत्वाच्च एव यदि वर्णिर्गच्छेत् ।

तदा प्रत्यवेति * पुरुषापराधात् ।

अज्जात्वा वर्णिर्मने न प्रत्यवाय इति ध्येयम् ।

यच्च —

गन्धायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजघनि ।

एषु त्राहं न कुर्वीत मही पुत्रधनक्षयात् ।

इत्यादित्राहनिषेधः ।

सोऽत्र न प्रवर्तते ।

न वारं न च मन्त्रं न कालस्तत्र कारकम् ।

यदेव दृश्यते तीर्थं तदेव त्राहमिच्छते * ।

इति प्रभासच्छब्दोक्तेः ।

तथा मलमासेऽपि तीर्थत्राहं भवत्येव —

नित्यं नैमित्तिकं चैव त्राहं कुर्यान्-मलिक्षुचे ।

इति जावालिङ्गोक्तेः ।

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मलिक्षुचे ।

तीर्थत्राहं गजच्छायां प्रेतत्राहं तथैव च ।

इति वृहत्संहिताश्रुतेः ।

इदं च कृतभोजनादेः सन्ध्यायां रात्रौ मलमासे चाग्नीचेन
अशुचेश्च ज्ञानत्राहादिविधानम् आकाशिकतीर्थप्राप्तिविषयम् ।
न तु बुद्धिपूर्वविषयम् । तीर्थप्राप्तिरूपनिमित्तस्य पुरुष-प्रयत्न-
साध्यतया यद्वयादिवैलक्षण्यात् । ततश्च अनिविहकाल एव बुद्धित-
स्तीर्थप्राप्तिं कुर्यात् । प्रतिबन्धादिना आकाशिकतीर्थप्राप्तौ तु
निविहकालेऽपि यद्वयपुत्रजन्मादाविव ज्ञानत्राहादि कुर्या-

दिति तात्पर्यम् । प्राप्तिदिने आहविधायकवचनं तु हेमआह-
विषयम् । तावतैव पूर्वोक्तवचनचारितार्थात् । अत्रआहं तु
रात्रिसन्ध्ययोर्भुक्तवतश्च तीर्थप्राप्ती द्वितीयदिने एव भवति ।
आशौचे तु तीर्थप्राप्ती आशौचापगमे । तीर्थसम्बन्धस्य तदानी-
मपि सत्त्वेन ग्रहणादिवैलक्षण्यात् ।

मलमासेऽपि तदानीमेव आहं कार्यम् । विलम्बनिषेधात् ।
मलमासात् परं तीर्थसम्बन्धसत्त्वे तु शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।

योगादिकं मासिकं च आहं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यात्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

अत्र अपरपक्षिकं नाम प्रतिमासं कृष्णपक्षआहं न तु महा-
लयआहं ।

तस्य मलमासे निषेधात् ।

उदाहे पुत्रजने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मणं आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं जीवत्पितृकस्य आहं विधत्ते
आहे उद्देशानाह कार्णाजिनिः —

वृद्धौ तीर्त्वे च संन्यस्ये ताते च पतिते सति ।

बेभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं क्षुतः ॥

इति

तत्रापि गयाश्राद्धं निवेद्यति लोकाधिः —

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धज्ञापरपञ्चकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिसैः क्षत्र्यैश्च तर्पणम् ॥

इति

सैत्रायचीयपरिशिष्टेऽपि—

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयासुते ।

जीवत्पितापि कुर्यात् श्राद्धं पार्वण्यधर्मेवत् ॥

सृतमाढकस्य तु प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ माढश्राद्धे परिशिष्टएव

प्रतिप्रसवः श्रूयते ।

तथाच तत्प्रमाणम् —

धान्वष्टकं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च सृतेऽहनि ।

माढश्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति

प्रासङ्गिकप्राप्तावित्युक्तोक्तदुद्देशेन गयाश्राद्धा न कार्यं इति

सिध्यति * ।

मतमिदं कालादर्शस्मृतिदर्पणकारादयो बहवोमेतिरे ।

अपरे तु जीवत्पितृकश्राद्धविधायकवाक्यानां साधारण्याद्
गयायामपि जीवत्पितृकेषु पितृपितृनादिभ्यः श्राद्धं कार्यम् ।

तस्मिंश्च श्राद्धे सृतमाढकस्य पितृपत्नीत्वेन माढश्राद्धसिद्धावपि

* तथाच स्मृत्यन्तरम् —

यथा प्रसङ्गतौ गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् ।

त्वान्मृक्यमित्यादिवचनं मातृत्वादिरूपेण दृश्यन् पार्वचप्राप्त-
येम् । यानि तु गयाश्चाहनिषेधवचनानि । तानि ह्यतमाह-
केचापि तच्छास्त्रोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कार्यम् । किन्तु प्रासङ्गिक-
गयागमन एव इत्येवंपराणि । इति वचनानां व्यवस्थामाहुः ।
एवमुभयथा वचनव्यवस्थायां सत्यां देशाचाराद् व्यवस्था वेदि-
तव्या ।

उभयथापि जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धे अधिकारसिद्धिः ।

सपितुः पित्रकस्येव अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनम् ।

यद् —

पित्रा जीवत्पितुर्नोक्तमिति नियमवचः ।

तद्विहितकालषट्कातिरिक्तविषयमिति ज्ञेयम् ।

ननु यदि जीवत्पितृकस्यापि तीर्थश्राद्धे अधिकारस्तदा
पितरि तीर्थवासिनि देशान्तरागतेन पुत्रेण श्राद्धं कर्तव्यं स्यात् ।
निमित्तस्य हस्तत्वात् । कर्त्तव्यमेवेति वदामो बाधकाभावात् ।
तर्हि पित्रा सधामतेनापि कुतो न क्रियते ।

उच्यते । वचनात् प्राप्नोत्येव । शोकविहितत्वात् तदनुष्ठानम् ।

तदुक्तम् —

अस्यैव शोकविहितं धर्ममप्याचरेत् इति ।

इति

न च पित्रकतेन प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानं कुतो नेति वाच्यम् ।

भिक्षकर्तृके प्रसङ्गाभावात् ।

तत् सिद्धं जीवत्पितृकस्यापि अधिकारित्वम् ।

जीवत्पितरोऽपि पित्रा सह तीर्थे गताच्चेत् पृथक् पृथक्
त्राहं कुर्यात् । आतरसु यदि विभक्ता सुगपदंयुगपद् वा तीर्थे
गतास्तदा प्रत्येकं पृथक्त्राहं कुर्यात् । अविभक्तेषु तु न एव
गतस्तेन कार्यम् । तेषां सर्वेषामेकदेव गमने तु ग्रहणादिवत्-
कुक्षेपु ज्येष्ठेनैव कार्यम् । न तु सर्वैः ।

आतृचामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति श्रुतेः ।

विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थे गता । तदा पुत्रः त्राहं
कुर्यात् ।

अयं न कुर्यात् अपुत्रा चेत् स्वयमेव कुर्यात् ।

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पि भर्त्सरि ।

पिच्छं दद्यात्सखैव जलमात्रं तु पुचिषी ॥

इति वचनात् ।

केचित्तु पुत्रवत्पत्नी इति पठित्वा पुत्रवत्त्वापि पुत्रा-
सविधाने ब्राह्मणादिद्वारा त्राहं कारणीयमित्याहुः ।

अनुपनीतोऽपि तीर्थे त्राहं कुर्यात् ।

तदुक्तं पाप्मे दृष्टिच्छेदे त्राहं प्रकृतम् —

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वेषु ।

त्राहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोवापि प्रवासस्योऽपि भक्तिमान् ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति

तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाचारं ब्राह्मणादिद्वारं
करणीयम् ।

स्वयं वा अमन्त्रकं कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे —

अनुपनीताः स्त्रियः शूद्राश्च आहव्यत्विजा कारयेयुः ।

स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः ।

देवेभ्यो नमः पित्रेभ्यः स्त्रधा नम इति मन्त्राभ्यां वा ।

चेन्नजादीनां तु यो विशेषः सोऽत्र नीच्यते ।

दत्तोरखेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।

इति तेषां कञ्चो पुत्रत्वनिषेधेन अनुपयोगात् ।

अन्यत्रापि—

स्त्रीणाममन्त्रकं आहं तथा शूद्रास्तुतस्य च ।

प्राग् द्विजाश्च व्रतादेशाच्छाहं कुर्युस्तथैव च ॥

इति

वाराहेऽपि —

अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते ॥

मन्त्रेण पौराणेन । गृह्यते सम्बध्यते । तेन शूद्रस्य ज्ञान-

दानादौ विप्रेष पुराणमग्नौ वक्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।

अथास्य विप्रवेदेवाः ।

तौर्धन्यास्य पार्वणप्रकृतिकतया —

पुष्करवाद्भवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

इति वृहत्संख्येत्या पुष्करवाद्भवौ यद्यपि विश्वदेवत्वेन प्राप्ते ।
तथापि तस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्
गोदोहनन्यायेन च काम्यस्य नित्य(त्वं) बाधकत्वात् नैमित्तिक-
स्यापि चावश्यकतया नित्यत्वात् काम्ये च धुरिक्षोचनौ इति वच-
नात् पुष्करवाद्भवौ बाधित्वा धुरिक्षोचनौ भवतः ? यदा तु
कामाभावे केवलनित्यतया करोति तदा पुष्करवाद्भवावेव भवतः ।

तथा —

यो यस्य नित्यं धनं वा अपचरेत् ।

स तस्य त्राहं कुर्यादित्युक्तं कार्णाजिनिना ।

स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात् पिण्डोदकक्रियाम् ।

इति

एवमग्नौऽपि अधिकारिणो भग्नान्तरतोच्चेयाः ।

अथ अधिकारापवादः ।

तत्र दतिना त्राहं न कार्यम् ।

न कुर्व्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डीदकक्रियाः ।

त्वत्तत्संन्यासयोगेन गृहधर्म्यादिकं व्रतम् ।

गोत्रादिवदर्थं सर्वं पित्रमात्रकुलं धनम् ।

इति स्मृतेः ।

पतितोऽपि न कुर्व्यात् । द्विजातिकर्म्मभ्योद्धानिः पतनमिति निवेद्यात् । उपपातक्यादिना तु कार्यमेव । तस्य नित्यनैमित्तिककर्म्मभ्यो निवेद्याभावात् ।

इति तीर्थश्राद्धाधिकारिविधानम् ।

अथ चन्नामहेमश्राद्धविधानम् ।

श्राद्धे —

तीर्थं गत्वा तु यः श्राद्धं आम्राक्षं भोजनं द्विजे ।

यदा हेत्वा प्रकुर्वीत नाश्राद्धः स्नात् कदाचन ॥

आत्मायनोऽपि एतां व्यवस्थामाह —

आपचयन्मौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमन्त्राक्षं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ।

सुमन्तुः —

पाप्माभावेऽधिकारः स्वादिप्रादीनां नराधिप ।

अपह्नीनां महाबाहो विदेयगमनादिभिः ।
सदा यैव तु युद्धाचामामन्त्राहं विदुर्बुधाः ।
आत्मनो देयकास्ताभ्यां विद्महे सनुपजिते ।
चन्द्रसूर्यपदे यैव दद्यादामं विधेयतः ॥

तथा —

तीर्थे त्राहं प्रकुर्वीति पश्येय विधेयतः ।
आमायेन हिरण्येन चन्द्रमूषकचौरपि ॥
एवामभावे कुर्याच्च यद्यपि जज्ञेन वा ।

तथा —

कृष्याभावे हिजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमन्त्राहं प्रकुर्वीति यज्ञ भार्या रजकला ॥

इति

एवं चात्र पाकन्त्राहं सुखम् । पाकासम्भवे ब्राह्मणासम्भवे
च आमन्त्राहम् । तस्मात्पसम्भवे हेमन्त्राहं कर्त्तव्यमिति मद्-
नपारिजातदिवोदासादयः ।

प्राच्या अपि एवमेव आचरन्ति । अतएव भोक्तुर्दोषो दातु
रभ्युदय इति यज्ञच-न्त्राहं प्रकृत्य मिताचरयार्थमुक्तम् । कृति-
रक्षावलीकारादयस्तु यज्ञे तीर्थादौ च आमन्त्राहं हेमन्त्राहं
वा सुखम्, पाकन्त्राहं तु न भवत्येव इत्याहुः ।

इदमेव सुक्तसुत्यग्रामः ।

तीर्थे जलसमीपे आमेन हेन्ना वा त्राहं कार्त्तम् ।

सदैव हि जलान्तेषु आमन्त्राहं प्रयच्छते ।

गृहाह्मणं पुष्पं समीचीनं निवापकम् ।

इति वचनात् ।

गृहादावन्नेव ।

दाक्षिणात्यासु सम्यं कुर्वन्ति ।

तीर्थे आहं प्रकुर्वीत पक्षात्नेन विशेषतः ।

इति वचनात् ।

अत्र देवाचारतोष्यवस्त्रेयम् ।

शूद्रेषु तु सर्वदा आमिनेव कार्यम् ।

सदा चैवं तु शूद्राचामामन्त्राहं (विधीयते) विदुर्मुधाः ।

न पक्षं भोजयेद्दिपान् आहं शूद्रः * कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायी आहं तस्य फलं सभेत् ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

आमन्त्राहं विशेषमाह व्यासः ।

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्या(दामं) दक्षंबतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं द्विगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् ॥

त्राक्ष्णाय†, मदातर्क्यं सर्वोपस्कारसंयुतम् ॥

इति

सर्वथा अशक्तत्वे तु एकगुणमपि दद्यादिति, शिष्टसंज्ञितिः ।

* आहं शूद्र इत्यत्र, सन्तुष्टोऽपि। इत्याकरे पाठः ।

† अथ उत्तरीतरपक्षे त्रिगुणमिति भावः ।

द्विगुणादिकं पुनरापेक्षया ।

द्विरक्षं त्वष्टगुणितं द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ।

चतुर्गुणं तु वा दद्याद्देमन्नाहविधौ द्विजः ॥

इति

उपनाः —

आमन्त्राहं यदा कुर्याद्विधि(तः)न्नः आहदद्यादा ।

हस्तोन्मीकरं कुर्याद्वाग्राचक्ष्व वि(शेषतः)धानतः ।

विशाखे तु विधिर्यः स्वादामन्त्राहोऽप्यसौ(स्मृतः)विधिः ।

आवाहनादि सर्वे स्वात् पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद् यच्च द्विजातिभ्यः नृतं वाऽनृतमेव वा ।

तेनान्मीकरं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ।

इति

अत्र आवाहनादिकथनं यजुषादिनिमित्तामन्त्राह एव न तु
तौर्धन्वाद्ये तत्र तद्विधेयस्य उक्तत्वात् ।

तथा बद्धिचिन्मते —

आमन्त्राहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

सहपाकात् समुपृत्य श(स) क्रुभिः पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं यथास्माभं द्विजोत्तमैः ।

इति

आमसहपाकसमुपायसेषु यथास्माभं व्यवस्था ।

यत्तु—

आमिन पिण्डं दद्याच्चेष्टिमान् पक्षेन भोजयेत् ।

पक्षेन कुरुते पिण्डमामासं यः प्रयच्छति ।

तावुभावपि रालेन्द्र नरकाहो न संशयः ।

इति विश्ववचनम् ।

तदमावास्यादिश्राद्धविषयम् ।

आमश्राद्धे भोजनसम्बद्धा आपोशानादयो सुप्तप्रयोजना
निवर्तन्ते ।

कृण्वन्ते अवघातवत् ।

इतिप्रश्नोऽवगाहश्च सुप्तप्रश्नोऽयथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेत्तदापोशानं च पञ्चमम् ॥

इति

अवगाहः अङ्गुष्ठनिवेशनं ।

ततश्च आमश्राद्धपक्षे खते न भवन्ति । आवाहनादयश्च ।

तीर्थश्राद्धत्वात् ।

याकश्राद्धे तु आवाहनादय एव न भवन्तीतिविवेकः ।

हेमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपि ।

इति दिवोदासः ।

आमश्राद्धसारे तु विकल्पः ।

तथा—

आमश्राद्धे केषांचिन् मन्त्राणामूहोऽपि भवति ।

यथाह मरीचिः —

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्त्वा विसर्जने ।

अन्यकर्म्मस्थानूक्षाः स्मृतमन्त्रादिविधिः स्मृतः ॥

इति

यथा आवाहने पितृन् इविषे अस्तवे —

इत्थन्न अस्तवे इति पदस्थाने (स्त्रीकर्त्तव्य इति पदोऽह) स्त्रीक-
र्त्तवे इति पदोऽहः । स्वधाकारे तु नमोऽवः पितरो रसाय इति
मन्त्रे रसायेति पदस्थाने आमायेत्यूहः ७ ।

विसर्जनेऽपि बाजे बाजे इति मन्त्रे —

वृक्षा यातं पथिभिर्देवयानैरित्यत्र वृक्षा इति तत्पत्न्य-
स्थाने वृष्यत इति लोट्पत्न्योऽहः कार्यः । एवमिदमन्न-मित्यादौ
[इदमन्नमित्याद्यूहः कार्यः । अन्यकर्म्मणि विष्णो क(ह) व्ये
रक्षस्व इत्यादौ नोऽह इति मरीचिवचनार्थः ।

वस्त्रदक्षिणादि यथाशक्ति आमहेमन्त्राद्योरपि देयमेव ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः आदासन्त्रादे उपवाहः ।

इति सुमन्त्रोक्तेः ।

यदा तु —

ब्राह्मणा बहुवीन सन्ति । तदा एतेनापि आहं कार्यम् ।

अन्नाभावे त्रिजाभावे, तीर्थरूपे महासये ।

७ नमोऽवः पितर इव इति मन्त्रे इव इति पदे आमायेत्यूहः ।

इति विष्णोर्विष्णोः पाठः ।

एकस्मिन् दीयते चाक्षमर्घ्यान् पिण्डान् द्रवक् द्रवक् ।

इति श्रुतेः ।

यदा तु —

एकोऽपि न लभ्यते तदा दर्भवटोरपरि श्रावं कार्त्तम् ।

अथ चान्नादौ क्षिपेत् ।

पात्राभावेऽखिलं कृत्वा क्षित्युत्तमविधिं नरः ।

निधाय वा दर्भवटूनासने सुसमाहितः ।

प्रेषातुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ।

सर्वाभावे क्षिपेदन्नो गवे दद्यादद्यास्तु वा ।

नैव प्राप्तस्तु क्षीपोऽस्ति पैत्रकस्तु विशेषतः ।

इति देवलोक्तेः ।

प्रेषातुप्रेषसंयुक्तमिति श्रावं सम्पन्नं सुसम्पन्नमित्यादि प्रश्न-
प्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः । इदं च अन्नग्राहपक्षे । आस-
हेमग्राहपक्षेऽप्यत्र सर्वश्रावं निवर्त्तं तद्व्यं कालान्तरे ब्राह्मणाय
दद्यादित्युक्तम् ।

इदं च आमश्रावं सति सन्धवे पूर्वाह्ने तीर्थप्राप्तिं सम्वाच्य
तदैव कर्त्तव्यमित्युक्तं प्राक् । †

यथा —

† आमश्रावं तु पूर्वाह्ने एकीकृष्टं तु गन्धतः ।

पार्थिवं चापराह्णे तु मासर्द्धक्षिपितव्यम् ।

इति

यदा तु तौर्वै केनापि प्रकारेण चादे चमत्तिसदा य (च) ज्ञादि-
नापि पिण्डदानमपि चक्ष्यं कार्यम् । अतएव देवीपुराणि
आचोक्त्यैव पिण्डदानप्राप्तौ “पिण्डदानं तु तच्छ्रद्धं पितॄणां वैव
वह्नमम्” ।

इति पुनः पिण्डदानं पृथगुक्तम् ।

देवसोऽपि —

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे इत्यविप्रयोः ।

आद्याह्नि तु सप्ताते भवेन्निरयनोऽपि वा ॥

इति

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

देवीपुराणि —

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयाचैः पायसेन वा ।

कर्तव्यव्यभिभिः प्रोक्तं पिण्याग्नेह्नुदेन वा ॥

शुद्धेन वा इति च पाठः ।

वाङ्मपुराणिऽपि —

पायसेनाथ चक्षुषा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

० संवाचीनोभूतविहारः ।

पिण्याह्निकवल्कः ।

वहुर्धं तापसवल्कलम् ।

तच्छुद्धेः फलमूलाद्यैः पिण्डदानं विधीयते ॥

इति

अत्र पूर्वपूर्वसम्भवे उत्तरोत्तरं याज्ञम् ।

सत्यव्रतः —

शाकमूलफलान्तेषु वासोगोभूमिकाश्चनेः ।

अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत् ।

विप्रसंवादः विप्रं ब्रूयान् मया अद्य आहं कृतमस्तु अस्त्वित्येवं
विप्रोब्रूयादित्येवंरूपः ।

पिण्डपरिमाणमाह अङ्गिराः ।

अपितृवित्त्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद्विधानतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वा केषां चामलकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छुद्धासमन्वितः ॥

इति

अत्र परिमाणतारतम्यं शक्ताशक्तविषयं ज्ञेयम् । अत्राप्य-

शक्तेन एतदपेक्षया सूक्ष्मप्रमाणा अपि देयाः ।

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद् मयाश्रिते ।

इयि मन्त्रसिद्धात् ।

अथ च —

तिलमर्चं च पानीयं धूपं दीपं पयस्पात्रा ।

मधु सर्पिः शण्डवृक्षं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

अथनेत्रं पिच्छदानं पुनः प्रत्यवनेत्रम् ।

दक्षिणा चावसंकस्यतीर्थत्राणेभ्यः क्रमः ॥

तथा —

तीर्थत्राणपिच्छान् तीर्थे एव प्रक्षिपेत् ।

तीर्थत्राणे सदा पिच्छान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकीर्तिता ॥

इति वचनात्

अत्र एव पिच्छक्षेपः कार्यः न तु गवादी ।

यदा तु पिच्छदानेऽप्यशक्तिस्तदा तर्पणमात्रमपि अवश्यं
कार्यम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाप्लवितम् ।

भक्तिगन्धः समुद्दिश्य भुव्यक्षाकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संवाप्य गोभ्यो वापि गवाङ्मूत्रम् ॥

इत्यत्र अपिशब्दश्चवशात् ।

तथा च शक्तेन तर्पणत्राणपिच्छदानानि त्रीण्यपि कार्याणि ।

ततोऽशक्तेन तर्पणपिच्छदाने कार्यं । अशक्ततरेषु तु तर्पण-
मात्रं कार्यमिति विवेकः ।

यत्र च काश्चादावेकस्मिन् महातीर्थे अवाप्तराशि अने-
कतीर्थाणि गम्यन्ते । दिनं चैकं । तत्र अवाप्तरतीर्थे निमित्तक-
त्राणावृत्तिः कार्या । निमित्तमिदात् । इदं उपरान्त्राणवत् ।

यत्तु —

नैकः आह्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।

इति एकदिने आह्वयनिषेधकं प्रचेतसोवचनं

तत् समाननिमित्तकआह्वयविषयम् ।

आहं ज्ञात्वा तु तस्यैव पुनः आहं न तद्दिने ।

नैमित्तिके तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्त(मेष्वपि) मोदये ।

इति आवालिना विशेषोक्तेः ।

द्विवद्वनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपवासमुष्णने तु सकृदेव । प्रयागकाशादिव्यापकतीर्थो-
पाध्यवच्छेदेन तद्विधानात् । फलसंस्काररूपत्वाच्च । फलज्ञाति-
प्रसङ्गेन ।

अथ आह्वान्तरसन्निपाते निर्णयविधानम् ।

तत्र यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकआहं प्राप्नुयात् तदा तत्
पृथगेव कार्यम् ।

उक्तं हि कात्यायने —

प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु निश्चितस्य च ।

संपाते देवतामेदाह्वययुग्मं समाचरेत् ॥

तत्रापि आदौ तीर्थयात्रां ततोवार्धिकयात्रां कार्यम् ।
तीर्थयात्रायां तीर्थप्राप्त्यनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन विसम्वायोनात् ।
दार्ष्टिक-व्यतोपात युगादि-मन्वादि-संक्रान्त्यादि-निमित्तकानि
तु यदि आमेन हेन्वा वा तीर्थयात्रां क्रियते तदा पृथगेव
कार्याणि । तेषां पक्षाकसाध्यत्वेन द्रव्यभेदेन प्रसङ्गायोनात् ।
यदा तु तीर्थयात्रामपि पात्रेण क्रियते तदा द्रव्यभेदाभावात् सर्वा-
सां च तद्देवतानां तीर्थयात्रा एव दृष्टत्वात् प्रसङ्गात्तीर्थयात्राभेदे इत-
रसिद्धिः ।

दार्ष्टिकस्य * युगादेष्ट दार्ष्टिकालभ्योगयोः ।

प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यदा तु केनचिन्निमित्तेन सर्वाणि दार्ष्टिकादीनि आमेन
हेन्वा वा चिकीर्षति तदा आमेन हेन्वा वा अनुष्ठितेन तीर्थयात्रे-

* यत्र दार्ष्टिकव्यत्यन्तसमागम्यायामां सर्वेषामुपपन्नकः ।

नित्ययात्रामपि यदि आमेन हेन्वा वा क्रियते तदा तैर्धि* पृथक् ।

यत्पु नान्दोस्तुतीर्थयात्रेषु नित्ययात्रादेवतानामित्यन्तं प्रसङ्गद्विहृतया नित्य-
यात्रां पृथक् न कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिचोक्तम् । ततीर्थयात्रायां अत्रेण करणं दृष्टव्यम् ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्ययात्रां न कुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्र सिध्यति ।

त्राहाकरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात् तत्र आपर्धम् ।

इति

नेव तेषां सिद्धिरित्यादयोनिर्णयाः स्वयमूक्षाः ।

इदं तीर्थश्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्तौ नियमेन कार्यम् ।

अन्तरा तु फलेच्छया कृताकृतम् ।

इति तीर्थश्राद्धविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धे(देवताविचारः)सम्प्रदाननिर्णयः ।

सपिण्डीकरणार्हं यत्र यत्र प्रदीयते ।

पार्ष्वणं तत्र कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न कर्हिचित् ।

पित्रादीनां त्रयाणां तत्तीर्थे कार्यं तु पार्ष्वणम् ॥

इति वचनात् पित्रादित्रयाणां तावत् पार्ष्वणं कार्यम् ।

एवं मातामहादित्रयाणामपि पार्ष्वणेनैव ।

पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्तरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः ।

कर्त्तव्यमन्वितां मुक्ता तथाश्वाद्ययोः ।

प्रत्यादिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशतिः स्थितिः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एवं गवातिरिक्ततीर्थेषु श्राद्धं षड्देवत्वमिति स्मृतिरक्षावली-
कारादयो भिन्निरे । अन्ये तु तीर्थादिसामान्यश्राद्धमुपक्रम्य

इविःशेषात्ततोऽनुष्टिमादायेकमाहतः ।

क्रमशः पित्रपत्नीनां पिच्छनिर्वपणं चरेत् ।

इति देवसंस्तुतेर्मातृशामपि तीर्थं पार्वणं मन्यन्ते ।

सृष्ट्वर्चसारे तु विकल्प उक्तः ।

गयायां मातादिपार्वणमावश्यकमुक्तं गयामाहोत्रे ।

अन्वष्टकासु हृदी च गयायां च स्तुतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक् कुर्वाद्दन्वत्र पतिना सह ॥

इति

एतच्च मातृपार्वणं पित्रादिपिच्छानां पञ्चसुभागे कार्य-

मिति शाङ्खायनः । एवं नवदेवत्वं भवति ।

अन्ये तु मातामह्नादिपार्वणमपि पृथक् भवतीत्याहुः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं मर्हयः ।

इति चतुर्विंशतिमते, नारीशामिति सामान्योक्तेः ।

पित्रादिनवदेवत्वं तथा द्वादशदेवतम् ।

इति अग्निपुराणोक्तेः ।

अथ देशाचारात् शिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या । एवं सति

यदा षड्देवत्वं श्राद्धं क्रियते तदा मातृमातामह्नादीनां पितृ-

मातामह्नादिषु सप्तमीकत्वेन नगनेषु निर्देशः कार्यः ।

स्त्रेण भर्तुः समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्त्रेणैव स्त्रेणैव प्रपितामही ॥

इति हव्यस्यतिना मातादीनां पित्रादिभिः सहभावेन देवता-

त्वोक्तेः ।

अन्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव स्मृतिऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुज्ञा स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ।

इति शब्देन पृथक् श्राद्धं निषेधता अपृथक् भवेदित्यभ्य-
नुज्ञानाच्च ।

मातादीनां पृथक् श्राद्धपक्षेऽपि यदि ताः कृतसङ्गमना-
स्तादा भर्तारं तां च उद्दिश्य सहैव अयुग्मब्राह्मणभोजनं
कार्यम् । पिण्डोऽपि उभयोद्देशेन एक एव देयः ।

स्मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोद्घरणेन तु ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोद्घरणेन निमित्तेन स्मृततिथ्येकत्वे

पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं च उक्तप्रकारेण

विपिण्डकश्राद्धवत् समासेन स्यात् ।

नवश्राद्धं तु प्राक् सपिण्डीकरणात् पृथगेव ।

न तु समासेन ।

अत्र स्मृताहनि इति विशेषोपादानात् । स्मृततिथेर्भेदे तु
न समासः । किन्तु पृथगेव ।

अत्र नवश्राद्धे एव पृथक्त्वविधानाद्दर्शसांवत्सरिकतीर्थश्राद्धा-
दिषु परिसंख्यया समास एव अवगम्यते ।

एवमनेकासामन्वारोद्घरणेऽपि विज्ञेयम् ।

यच्च क्षुत्प्लवरे —

एकचित्वां समाकृदौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् आचं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ।

इति पृथक् आचविधानं तत्रवत्त्राचविषयम् । एवं मदन-
पारिजातकाराद्यामेनिरे । हेमाद्रिस्तु मृताङ्गनि इत्यस्य परि-
संख्यापरिहाराय मृताङ्गनीति यथान्युता(घा) नुरोधेन सावत्-
सरिकत्राचमात्रविषयमेतदित्याह । तेन तीर्थादौ पृथक् एवेद-
मिति प्रतीयते ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या । तदेतत् ससाधेन पिण्ड-
दानमापदिष्यम् ।

तदाहान्निः स्मृतिरूपेण —

एकचित्वां समाकृत्वा मृतयोरेकवर्हिषि ।

पिचोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥

इति

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्मेष उपपन्नं कृत्वा आचं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

संपन्नमाहसंपन्नप्रपितामहीभ्योऽपि तीर्थे दद्यात् ।

पिण्डपत्राः सर्वा मातर इति सुमन्तुना सर्वासां तासां माहत्वाति-
देशात् । तत्रापि जनन्यादिस्नानीयब्राह्मणे तत्पिण्डे च

तासामपि उद्देश्येन तु पृथक् ।

अनेका मातरोयस्य तीर्थं चापरपक्षिणे ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इति गालवोक्तेः ।

श्रिष्टास्तु एतस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथगेव आहं पिण्डं च कुर्वन्ति ।

तथा —

सपत्न्यमातामहेभ्योऽपि आहं कार्यम् । माद्वसपत्नीनां सुम
न्तुना माद्वत्वे अतिदिष्टे तत्पितृणामपि गौचमातामहत्वसिद्धेः ।

तदेतत् सर्वमुक्तं आहकस्य हेमाद्रिणा ।

यदा तु नानापितृवृत्तिकामनया विशिष्टे महासयादिकाले
नशादिनीर्थविशेषे वा आहं कुर्यात् । तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां
वा माद्वसपत्नीनां आहं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहं
कृपया खेदेन वा सपत्नीपुत्रत्वेन पाक्षिकाधिकारवत्त्वात् ।
एतेन पित्रजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपुत्रः पितामहजननी-
व्यतिरिक्ताः प्रपितामहपुत्रोऽपि व्याख्याताः * ।

पितृव्यसुतयोरपि(आहं) कार्यम् । आचार्यादीनां च ।

* जननीसपत्नीनां गौचमाद्वत्तन्निवृत्तेन तत्पुत्रजनानामपि

गौचमेव आतामहत्वादे देवतात्मन्यपि निवृत्तं भवतीति भावः ।

यदा तु पित्रिदेवतायादी नानापितृणां वृत्तिकामनया आहं कर्तुमिच्छेत्तदा
पाक्षिकाधिकारैव तेषामपि कुर्यादिति ज्ञातव्यम् ।

अपक्रावः ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिप्रातिभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जनांश्चसीम् ॥

पिच्छांस्तेभ्यः सदा दद्यात् पुण्यं भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमताम् ।

ज्ञातयः पित्रव्यसुतमातुलाद्याः ।

अग्निष्वे चण्डोऽपि विशेषः—

दोहिलपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाःसहोदराः ।

निःसन्ताना स्त्रुता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

ब्रह्मघातातपोऽपि —

प्रीत्या त्रासं तु कर्त्तव्यं सर्वेषां बर्चसिहिनाम् ।

एवं कुर्वन्वरः सम्यक् मङ्गलीं त्रियमाश्रुयात् ॥

बर्चसिहिनिो ब्रह्मचारियत्वादयः । अत्र सामान्योक्तावपि

स्वज्ञातय एव ते प्राज्ञाः ।

अत्र पित्रव्यादिपत्नीभ्यः पुत्रगैव देयम् । तत्पत्नीभ्यश्चेति पूर्वोक्तवचनात् । एतेषां सर्वेषामेकोद्दिष्टमेव भवति ।

अपिच्छीकरवाङ्मूत्रं पिच्छोरेव हि पार्ष्वम् ।

पित्रव्यभ्रातृमातृचामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

इति जातुकर्त्तव्यैः ।

अपिच्छीकरवाङ्मूत्रं यत्र यत्र प्रदीयते ।

आचे भगिन्धै पुत्राय स्वामिने मातुसाय च ।

मित्राय गुरवे आचमेकोद्दिष्टं न पार्ष्वम् ॥

इति सुमन्तूत्तरे ।

अत्र मातृपदं सपत्नमातृपरम् सुख्यमातुः पार्ष्वविधानात् ।

पितृव्यादिसमभिव्याहाराच्च इति हेमाद्रिराह ।

यत्तु—

पितृव्यभ्रातृमातृसामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आह्लादि पितृवद् भवेत् ॥

इति वचनं । तदावश्यकतया तुल्यत्वज्ञापनार्थं न तु पार्ष्वविधानेन तुल्यत्वज्ञापनार्थम् ।

अत्र मातामहः सापन्नो ज्ञेयः सुख्यस्य पार्ष्वविधानात् ।

—

अथ पार्ष्वोद्दिष्ट्यानां निवेशक्रमः ।

तत्र सत्त्वप्रतः —

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

ज्ञानक्षेपः—

अथाहि शिवताः काव्यां हृदावादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वेष्वेव हि सभ्यस्या नाम्नाः काव्यास्तु मातरः ॥

यत्तु—

पितृमातामहाबादौ मातरस्तदनन्तरम् ।

तर्पणैः श्राद्धकाम्याद्ये तीर्थे चार्चनम् कृतम् ॥

इति स्मृतिरश्राद्धकाले चोक्तं दृष्टवम् ।

तत् तेनैव निर्मूलत्वोक्तद्वयेणम् । अतएव अन्तर्निर्दिष्टं निवे-

धति उच्यते: —

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतधृष्टवम् ॥

आवालोपि—

अन्ते निवेशयेद् यस्तु मातुः श्राद्धेण मानवः ।

स मूढो नरकं याति काकसूत्रमवाक्शिराः ॥

तस्मात्तीर्थादौ पितृपार्वचानन्तरमेव मातृपार्वचं कार्त्तिकम् ।

अनेनैव न्यायेन मातामहपार्वचानन्तरमेव मातामहीपार्वचम् ।

पञ्चरादौनां तु तर्पणोक्तएव क्रमोपाद्यः ।

अत्र पितृमातामहपार्वचे नित्ये । अन्यानि तु पार्वचैको-

द्दिष्टानि काम्यानि यथाशक्ति कार्याणि न तु आवश्यकानि ।

एवं पार्वचैकोद्दिष्टानामनेकेषां दुर्गपत् प्राप्ते । तन्मेष पार्व-

चकार्यात् ।

बहुनामववा हाभ्यां श्रावं चेतुः कालात् समीहति ।

तन्मेष अपरं कृत्वा श्रावं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति पुनस्तोत्रे:

पार्वणानि निर्वर्त्य पञ्चादेकोद्दिष्टानि कार्याणि ।

यद्येकत्र भवेत् प्राप्त * मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् पथेत् ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

एतच्च शक्नो सत्याम् । अशक्नो तु पार्वणेकोद्दिष्टानि तन्नेच
क्षुभ्यात् ।

एकोद्दिष्टेषु शक्नो प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनम् । अशक्नो तु
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सम्पूज्य भोजयित्वा अर्घ्यपिण्डान् पृथक्
पृथक् दद्यात् १ ।

तत्राथ चतुर्विंशतिमतम् —

आचार्यगुरुशिष्येभ्य इत्युपक्रम्य ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघाशु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इति

अर्घ्याणि चैव पिण्डांच सदा दद्यात् पृथक् पृथक् ।

इति च

एवं शक्नो सत्यां वैष्णवेवमपि प्रतिपार्वणं पृथक् कार्यम् ।

अशक्नो तु तन्नेच कार्यम् ।

काशभेदे न तर्कं स्नाह्यभेदे न चैव हि ।

* भवेत् प्राप्तमित्यत्र भवेद्यातानिष्कारे पाठः ।

१ अशक्नो तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सर्वानेकोद्दिष्टानि दत्त्वाकरे पाठः ।

तस्मान्मन्त्रविधानात्तु योगपथं प्रतीयते ॥
इति संघे देशकालौघे दैवतन्त्राभिधानात् ।
मातामहीनामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेः ।

यदा तु अन्यप्रेरितस्त्रीर्षे गच्छति द्रव्यलिपयः । सोऽपि
तत्पित्रादिभ्यः पूर्वं त्राहं कृत्वा पश्चात् स्त्रियभ्यः कुर्यात् ।
उपपादितं चैतत् हेमाद्रिणा त्राहकस्ये ।

अतएव वायुपुराणे —

स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितस्य कस्यचिद्विजो गयां गतस्तथादौ
प्रेताय पिण्डदानं ततः स्त्रियभ्य इत्युक्तम् ।

आदौ गत्वा गयाधीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् ।

समदाहन्मुभिः साहं स्त्रियभ्यस्ततो ददौ ॥ ७

इति

वासनपुराणेऽपि तदेव प्रकृतम्—

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।

चकार च सदायादान् पितृभक्ते त्वनन्तरान् रम् ॥

इति

विधवा तु भर्तृपार्षणं स्त्रियपार्षणं च कुर्यात् ।

स्वभर्तृपश्रुतिभिः स्त्रियभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकासमतन्मृता ।

इति श्रुतिदर्पचोक्तेः ।

तथैव चिन्त्य एव ।

यथाकालं यत्र तीर्थमहाशयादौ अनेकदैवत्वं विहितं तत्रै-
त्यर्थः ।

अत्र पित्राद्याहं पितुः पुत्रपौत्राभावविषयम् । इति दिवो-
दासः ।

अग्रे तु—

पुत्रादिमतोऽपि भवति । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी इति वक्त-
व्यमिति प्रत्ययेन प्रकरणानुरोधात् आश्रयक्रियातुल्यताभिधानात्
पुत्रस्य च स्वपितृमातामहपार्वणयोरधिकारात् अपुत्रां प्रति
च तत्पितृादीनां भर्त्तादिरूपत्वात् तस्यातामहादीनां च पित्रा-
दिरूपत्वात् पुत्रवतामपुत्राणां वा स्वपितृादीनां तीर्थआद्यादौ
पुत्रवदेव विधवाया अपि अधिकारावगमात् । अपुत्राचामेव
इति विशेषस्तुल्यभावाच्च । इत्याहुः ।

ननु एवं पुत्रस्य मातामहत्वादिरूपेण तच्छ्राद्धे अधिकारा-
देतस्या अपि तत्त्वेनैव स्थावतु पित्रत्वादिना । मैवम् । एकस्यापि
सम्बन्धिभेदेन परिधिषत् सम्बन्धितावच्छेदकरूपमेवात् । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव उद्देश्यत्वात् । तावतापि
प्रत्युक्तक्रियातुल्यतानिर्वाहात् । ततश्च यथा पुत्रं प्रति पित्रत्वादिना

• यद्यपि स्वाधिकारिकत्वात् स्वपितृश्राद्धमनुरक्तता आदौ वक्तव्यते ।

तद्यपि उद्देश्यताभावाद् बाधयाः परस्त्रीयत्वेन तद्वननरमुपपन्नताभावाच्च

स्वपितृश्राद्धं यथादेषति जायः ।

उद्देक्षानामपि एतां प्रति भर्तृत्वादिना उद्देक्षत्वं । तथा माता-
महत्वादिना उद्देक्षानामपि पित्रत्वादिना भविष्यति । एतद्वृत्तौ-
द्देक्षार्थमेव हि स्वभर्तृप्रभृतीति वचनं । तस्माद्विधवाया भर्तृपार्ष्ण्यं
पित्रपार्ष्ण्यं च आवश्यकम् । आवश्यकत्वाद्यैव अतन्मृतेत्युक्तम् ।
यत्तु—

भर्तृत्वाच्च तु या नारी मीच्यात् पार्ष्ण्यमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

इति वचनं ।

तत् क्षयादे एकोद्दिष्टपक्षप्रसंगार्थम् । न तु सर्वथा पार्ष्ण्य-
निवेधार्यम् । अन्यथा स्वभर्तृप्रभृतिविध्य इति वचनं निर्वि-
षयं स्यात् । यस्यासु श्वशुरो जीवति सा भर्तृतत्पितामहमपि-
तामहेभ्यः कुर्यात् ।

श्वशुर-तत्पितृवर्जिवर्तोर्भर्तृ-तत्प्रपितामहवृत्तप्रपितामहेभ्यो-
दद्यात् । एवं श्वशुरादेः श्वशुरादिपार्ष्ण्यमपि कृताकृतम् ।
एवं च नवदेवत्वं भवति । केचिन्श्वशुरमाहवायाः स्वमातु-
पार्ष्ण्यमपि भवति इति द्वादशदेवत्वमाहुः ।

अपरे स्वमातामहपार्ष्णेन सह पञ्चदशदेवत्वमाहुः ।

अन्ये स्वमातामहपार्ष्णेन सह अष्टादशदेवत्वं मन्यन्ते ।

अतज्जन्मपुत्रविषयमिति युक्तं प्रतिभाति ।

तथापि आद्याद्यजीवने द्वारक्षोपाक्षोपच ।

भर्तृमातामहादीनां तु श्राद्धप्रसङ्ग एव नास्ति ।

लश्ट्रादिमात्रादिपार्षणशोरकरणे भर्तृपितृपार्षणयोरेव यथायथं
सपत्नीकानामिति भर्तादीनां विशेषणं प्रयोज्यम् ।

अन्येषां तु एकोद्दिष्टान्येव ।

अथ यथादेशाचारं व्यवस्थेयम् ।

तथाच संप्रष्टे —

चत्वारः पार्षणाः कार्या विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृलश्ट्रादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च श्वश्रूणां च विशेषतः ।

मातामहोनामप्येवं कुलधर्मानुसारतः ॥

इति

जीवत्पितृकेषापि तीर्थे स्वपितृपित्रादिभ्यः त्राहं कर्त्तव्य-
मित्युक्तं मनुना ।

प्रियमाषेऽपि तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

इति

श्रुत्यन्तरे—

ब्रह्मो तीर्थे च संन्यस्ये पतिते तु विशेषतः * ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं हृतः । ।

स्वयमिति आधिकारिता उच्यते ।

भविष्यपुराणे तु ।

जीवत्पितृकः पितामहप्रपितामहयोरेव दद्यादित्युक्तम् ।

* तानि च पतिते सति इत्यान्तरे पाठः ।

जीवमाने न देयं स्याद् यस्माद् भरतसत्तम ।
तस्माज्जीवत्येता कुर्याद्वाभ्यामेव न संशयः ।

इति

विष्णुरत्न विशेषमाह —

पितरि जीवति यः श्रावं कुर्यात् । पिता चेवा कुर्यात्
स तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति चेवा (पितामहः
कुर्यात् स तेषां कुर्यात् । त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात् । यस्मै
पिता प्रेतः स्यात् । पितामहे प्रपितामहे च जीवति पित्रे
पिच्छं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात् । यस्मै पिता
पितामहश्च प्रेतौ स्याताम् । स ताभ्यां पिच्छी दत्त्वा पितामहात्
पराभ्यां हाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्रावं कुर्यादित्युच्यते ।

मन्त्रोक्ते च यवान्वायं शेषानां मन्त्रवर्जितम् ।

एवमिति । पितरि जीवति यः श्रावं कुर्यादित्युच्यते अति-
देशः । तथाच मातामहे जीवति चेवा मातामहः कुर्यात्ते वा
कुर्यादित्यादि योग्यम् । मातृजीवनेऽपि एवमेव । न्याय-
साम्यात् ।

ततश्च जीवत्युक्तकः पित्रपित्रादिभ्यस्त्रिभ्योदत्त्वा यदि नृत्त-
मातृवृक्षदा सम्राजादिभ्यो दद्यात् । मातृसन्नावे पितामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो दत्त्वा समानामहादिभ्यो दद्यात् । मातामहसन्नावे
मातृपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति फलिताशयः ।

न च येभ्य एव पिता दद्यादिति वचनविरोधः ।

मातृमातामहमन्द्योः सम्बन्धिग्रन्थत्वात् पुत्रसम्बन्धानामिव मातादीनां मातामहादीनां च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेन ऐक्यात् तच्छास्त्रे देवतात्वमिति व्याख्यानात् । ततश्च जीवत्पितृकस्य ससम्बन्धि-मातृमातामहादीनानामिव आद्यमिति ।

तदपेक्षसम्—

यच्छब्दवाच्येभ्यस्तच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने यत्तच्छब्दयो-
सौचवापत्तेः । पितृपितृादि-विषये नृत्वर्य-सम्भवेन युगपदृत्ति-
इयत्कल्पनाप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च—

अत्र यत्तच्छब्दाभ्यामेव वाक्ये निर्देशः ।

सोऽपि येभ्यः पितेति पितृप्रतियोगिकत्वेन । न तु स्वप्रति-
योगिकत्वेन । तद्याच ससम्बन्धिग्रन्थत्वात् पुत्रसम्बन्धिमातादि-
प्राप्तिः । तस्मात् कृतमातृकस्यापि जीवत्पितृकस्य तीर्थशास्त्रे
पितृसम्बन्धाभावादयस्तत्सम्बन्धा एव मातामहादयश्च आद्य-
देवता न तु ससम्बन्धा इति निष्कर्षः ।

समातुश्च पितृपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टम् । एवं समातामहस्यापि
पितृसम्बन्धरत्वेन एकोद्दिष्टमेव ।

इति सर्वं सम्पन्नम् ।

अत्र जीवत्पितृकोऽपि साम्प्रतिक्षेत्रीयं आद्यं कुर्यात् ।

न तु निरञ्जः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छास्त्रमभिरुते हिजः ।

वेभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात्तु (कुर्यात्) साम्बिकः ।

इति श्रुतेः ।

साम्बिकः श्रुतेन आर्त्तेन वा अभिना ।

जीवत्पितृकः साम्बिकेव तीर्थे आहं कुर्यादिति महम-
पारिजातकारादयः ।

साम्बिकानामपि-मैत्रायणोप-सूत्रोपजीविनामिव । न तु सर्वेषां ।

वक्ष्यते जीवतः पितु रिति ।

पूर्वोक्तवचनस्य तत्परिग्रहित एव श्रवणादिति, श्रुतिरक्षा-
वलोकारदिवोदासाद्याः । इहं मतद्वयमपि अनुक्तम् ।

कुर्यादहरहः आहं प्रसीतपितृको हिजः ।

साम्बिकोऽनम्बिकोवापि तीर्थेषु तु विशेषतः ॥

इति उच्यतेः श्रुतिविरोधात् ।

तस्मात् साम्बिकानम्बिकयोश्चभयोरपि तीर्थेऽप्येव अधिकारः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यादिति सोमन्तवं निषिधवचनं तु

अम्बिकरहितः पिच्छपितृयज्ञविधिना आहं न कुर्यात् ।

साम्बिकेव तु तर्हविधिना कुर्यादित्येतत्परम् । *

ततश्च जीवत्पितृकस्य साम्बिकेनमेवपि तीर्थेऽप्येव अधिकार

इति सिद्धम् । ७

* वक्ष्यते इतिवचनं च यद्यपि मैत्रायणोपपरिग्रहित एव तुम् । तथापि तत्
उपजीववचनस्य इही तीर्थे च इत्यादि श्रुत्युदाहृत वचनानां साधारण्यं सर्व-
साक्षिसाधारकतवेव आहं वत् ।

यदा तु मृतपितृकोऽपि जीवन्मातृकस्तदा मातृपार्ष-
लोपएव । किन्तु तत्र यथायोग्यं सपत्नीकानामिति पित्रादि-
विशेषणं योग्यम् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । एवं मातामह-
जीवने मातामहजीवनेऽपि ज्ञेयम् ।

पितृवर्गे मातृवर्गं तथा मातामहस्य च ।

जीवेच्छेद् यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गं तु परित्यजेत् ॥

इति गान्धर्वोक्तेः ।

पितृवर्गं इत्येतदभावस्यादिविषयम् । जीवत्पितृकस्य तौर्धादौ
आद्याधिकाराभिधानात् * । एवं मातृवर्गेऽपि ।

एवं पार्ष्ण्यैकोद्दिष्टोद्देश्येभ्यः किञ्चान् दत्त्वा पश्चात् सामान्य-
पिण्डो देवः ।

तदाह देवः—

ततः पिण्डमुपादाय संस्तृतासंस्तृ तस्य(च)वा ।

प्रातिवर्गस्य सप्तस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

इतीति ।

वत्समायमग्रे च । स च मन्त्रः —

पितृवर्गं मृता वे च इत्यादिः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तोऽहं च्यवपतिष्ठताम् ।

* तौर्धे वेतिवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि पितृपितृपितृपार्ष्ण्योक्तत्वा-
दित्याहरे पाठः ।

इत्यन्तः * । अत्र श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वत्त्वम् ।
तावतेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेः ।

तथा —

आ ब्रह्मसो ये पितृवंशजाता
मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये ये मम दासभूता
धृत्वास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्यः पश्यन्तु वृथाः
स्पृष्टाश्च दृष्टाश्च कर्तोपकाराः ।
अन्त्यान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वद्यापिष्टमहं ददामि ।
इत्यनेन मन्त्यान्तरेणापि पिष्टान्तरं दयम् ।
अस्यापि श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वत्त्वं ज्ञेयम् ।

* तथा —

पितृवंशे जाता ये च मातृवंशे च ये जाताः ।
महन्महत्तरवभूतां ये चान्ते वाच्यवाचताः ।
ये मे कुले सुप्रपिष्टाः पुत्रदारविभर्जिताः ।
क्षिवाक्षोपमताश्चैव काम्यथाः पश्यन्तु वृथा ।
विरुपाक्षामगर्भाश्च जालाजालाः कुले मम ।
तेषां पिष्टं मयादमीकृतव्य उपमिहताम् ॥

एवं पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणानुमनान्तं श्राद्धं स्वसूक्त-
विधिना समापयेत् ।

यस्य एवं विस्तृतश्राद्धे अशक्तिः ।

तावतः काकस्य अभावोवा स एवं संक्षिप्तश्राद्धं कुर्यात् ।

तद् यथा ।

अथत्वा संक्षिप्तश्राद्धमहं करिष्ये ।

इति संकल्पः—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः ।

मातामही च तच्छूरास्तच्छूरादिस्तथैव च ।

तेषां पिण्डं मयादत्तमन्त्रव्यसुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रेण एकं पिण्डं दद्यात् ॥

इति श्रीमदनन्तभट्ट-विरचिते विधानपारिजाते तीर्थश्राद्धदेव-
ताविधानम् ।

अथ प्रसङ्गादस्त्रिषेपविधानम् ।

— — —

१३ काव्यमाह गीतमः —

अस्त्रं गते गुरो हस्ते तवा माये मस्त्रिषे ।

गङ्गायामस्त्रिषेपं न कुर्यात्सुरमवीत् ॥

तथा—

अस्त्रिषेपं गङ्गायाहं याहं चापरपञ्चकम् ।

प्रवमान्दे न कुर्वीत यदि न स्यात् सपिण्डनम् ।

कृतेऽपि तु सपिण्डने ।

इति कश्चित् पाठः ।

तथा—

अस्त्रिषेपं गङ्गायाहं याहं चापरपञ्चकम् ।

प्रवमान्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः ।

कृतं यस्मिन् देहिकमिति चतुर्थपादं केचित् पठन्ति ।

एवं विद्वद्वचनानां यथायाहं व्यवस्थां वेदितव्या ।

दम्भवाभ्यन्तरे यस्मिन् गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।

गङ्गायां मरये याहक् ताहक् फलमवाप्नुयात् ।

इति श्रुतेः ।

अथ अन्धोऽपि विशेषः स्कान्दे—

मातुः कुलं पित्रकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

अस्त्रीन्धन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति

निषेधोऽयं द्रव्यादिसोभविषयः ।

अस्त्रीनि मातापित्रवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।

सदाश्ववस्त्रापि दयाभिभूता स्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ।

इति

अन्यस्यापि नरस्यास्त्रि गङ्गायां न्यस्य पूरयः ।

दयया चाश्वमेधस्य फलमाप्नोत्वसंशयः ॥

इति च विशेषोक्तेः ।

अत्र यद्यपि अस्थिवेषस्य सामान्यतः स्वर्गप्राप्तिः फलं तथापि तीर्थनारतम्यास्तत्र तद्देजात्वं ज्ञेयम् ।

गङ्गायां तु विशेषी ब्रह्माण्डे —

यस्मिन् काले नृणांमस्त्रि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तं कालमादितः कृत्वा ब्रह्मलोके मर्चीयते * ॥

* ब्रह्मलोके भवेत् क्षितिरिति चिन्तनीयं पाठः ।

अथ उत्तरावधेरनुक्तैः कल्याण एव अवधिः प्रतीयते ।

श्रीमन्मन्त्रः ।

गङ्गातीर्थेषु यस्यास्त्रि उच्यते पुण्यकर्षणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् उच्यते ।

इति वचनम् ।

विधिरपि तथैव —

ज्ञात्वा ततः पञ्चग(व्ये) वेन सिद्धा
 हिरण्यमध्याण्यतिलेन योष्व ।
 ततस्तु हृत्पिण्डपुटे निधाय
 पञ्चेद्द्वयं प्रेतगणोपगूढाम् * ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 तीर्थे स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
 ज्ञात्वा ततोतीर्थं दिवाकरं च
 दृष्ट्वा प्रदद्याद्य दक्षिणां तु ॥
 एवं कृते प्रेतपुरे स्मितस्त्व
 स्वर्गे गतिस्तस्य महेन्द्रतुल्या ।

पञ्चग वं पञ्चगव्यम् ।

अत्र महेन्द्रतुल्या स्वर्गं गतिरिति यदुक्तं तद् गङ्गाव्यतिरिक्त-
 तीर्थविषयम् ।

तत्र (गङ्गायां) ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् ।

इदं कर्म तीर्थविधेः पुरतः कार्यमिति दिवोदासः ।

अदा कदाचित् कार्यमित्येव ।

यस्तु तीर्थलोकोद्देशेन तीर्थं गच्छन् अनुवर्त्तेन अस्मीति मन्यति ।

स स्वर्गं तीर्थकृतसमापनानन्तरमस्तिविषयं कुर्यात् ।

• दक्षिणा दिननिर्वाहः ।

यस्य मृतस्य स्वर्गादिकामनया अस्त्रीनि नयति स पूर्व-
मेव अस्त्रिवेपं कृत्वा तीर्थनिमित्तककर्माणि कुर्यादित्यपरे ।
अथ यद्यान्वं व्यवस्येयम् ।

अथ प्रसङ्गादस्थ्यानयनादिप्रकारो लिख्यते ।

शौनकीये —

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्त्रियुद्धिविधिं क्रमात् ।
यामाद्विष्टतोगत्वा स्नानं कुर्यात् सचेतकम् ।
प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
अस्त्रिनिष्ठनभूमिं * पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैः प्रोक्षे-
दित्यर्थः ।

* यत्र अस्त्रीनि निष्ठासामि इति तां भूमिमित्यर्थः ।

उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः ॥ प्राञ्जनं स्वननं तथा ।
 सृत्तिकोहरत्नं चास्त्रं यद्वत् च यथाक्रमम् ॥
 उपसर्पादीनां चतसृणां (चतुर्णां) यद्वत्तद्विस्त्रिष्टुप्सन्धः पितरी-
 देवता भूपार्यगस्वननसृत्तिकोहरवास्त्रपद्विषु विनियोगः । एक-
 मस्त्रीणि गृहीत्वा —

ततो जलाशयं गत्वा स्नानं कुर्याद् यथाविधिं ।
 अस्त्रिष्टुष्टिं ततः कुर्यादेतोन्विन्देतिमन्त्रतः ॥
 सृष्ट्वा सृष्ट्वा ततः स्नानं पञ्चगव्येन गृह्णाति ।
 दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुण्डोदकम् ।
 भस्म-सृन्-मध्ववादीनि मन्त्रस्नानानि वै दश ॥

• चतुर्भिरित्यर्थः ।

प्रयोगे तद्वैवर्धनाचार्यान्तः ।

ते च दशा —

उपसर्पं मानव भूमिमत्तुल्यचर्मं पृथिवीं सुजेवा न् ।
 ऊर्ध्वमदा युवतिर्दक्षिणावत एवा त्वां पातु निर्वन्नेवपन्थात् । १०
 उच्छ्वस्य पृथिवि मा निवाचथाः नृपायमाक्षो भव नृपवचनम् ।
 माता पुत्र वधा निषाधेन भूम ऊर्ध्वेव । ११
 उच्छ्वसमाना पृथिवी 'सु तिष्ठतु सङ्घर्षं जित उपे हि ययमा न् ।
 ते गङ्गासो हनवुर्मो भवन् विवाहाश्चो जरायाः मन्थन । १२
 उत जम्भामि पृथिवी त्वत् पटीम मीम निदधन्मो अह रिषम् ।
 वृतां स्त्रुवां पितरो धारयन् तेऽवा यमः कादना ते निमोतु । १३

कुपैः सन्मार्जयेदस्त्रीन्यतोदेवेति * मन्त्रतः ।

एतोन्मिन्द्र शुचीवेति नतमंह इति त्वय ।

पावमानी ममाने च रुद्रसूक्तं † यथाक्रमम् ।

एतत् सूक्तं पठेद्विद्वान् शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥

पत्रायं प्रयोगः—

नित्यकार्त्तं निर्वर्त्तं अस्त्रिनिखननभूमिं गत्वा सवेतं ज्ञात्वा
तां भूमिं पञ्चगव्येन मन्त्रैः संपोष्य उपसर्पेत्यादिमन्त्रचतु-
ष्टयेन क्रमेण भूप्राथम्यखननमृत्तिकोदरवास्त्रिपञ्चसानि ज्ञात्वा पुन-
र्जलाशयं गत्वा तत्र अस्त्रिसहितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन अस्त्रीनि
एतोन्मिन्द्र इति सूक्तेन प्रक्षाल्य शुचीदक्तेन पुनः क्षापयेत् ।

ततः सास्त्रिर्दृश्यज्ञानानि कुर्यात् । तद् यथा

* चतोर्दिवा चतस्रो नी यतोविश्वविचक्रमे ।

इतिश्रुत्याः सप्त धामभिः ।

— १. न० १२ सू० १६ पत्र ।

† कद्रुहाय प्रथिते जीहृष्टवाय सम्यगे ।

दीपेन प्रक्षालयेद् ।

इत्यादिक्रमेण पत्राविंशत्यंशकपञ्चमाश्वत्थम् अक्षरे इत्यन्वयः ।

गायत्र्या ॥ गोमृचे १ । गन्धहारा मिति गोमृचेन । ॥ पाप्याह-
पयसा । दधिक्ताव ॥ इति दध्ना । दृतं मिमिचे ॥ इति स्तेति
दृतेन । उवच्य त्वेति ॥ कुयोदकेन । मा नः स्तोत्र इति ॥

* ॐ नमः सः तत् सविमुदरेण भर्तुं देवस्य योमति ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

† गन्धहारां दुराधर्मां निवृत्तुं करोमिमीम् ।

इंचरौ सर्वभूतानां तामिहोपहृते निवृत्तम् ।

‡ पाप्यायस्य समेतु ते विवृतः सोम उवाचम् ।

भवा राजस्य संगच्छे ।

— पं० ११ म० ११२ ।

पाप्यायस्य सदितस्य सोम विवृते रश्मिः ।

भवा नः सवचमसः सखा उवे ।

— पं० १२ म० ११४ ।

चनयोरिकतरं सखाकामुसारिच सखात् ।

§ दधिक्ताव्यो यत्तारिचं त्रिचोदकस्य वाजिनम् ।

सुरभिं नो सुखाकरत् सच पावृचं तारिवत् ।

— म० ४ म० १८ पं० ६ ।

॥ दृतं मिमिचे दृतस्य योमिचने विमो दृतस्य पावृ ।

अनुचधमाव उ मादवस्य साहाय्यत उवच रश्मि उवाचम् ।

— म० २ म० १ पं० ११ ।

॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रचोदयिष्योवाङ्मुखां प्रचोदयामादये ।

* मा नः स्तोत्रे सनये मा न पावृचि (पावृ) मा नो मोषु मा नो चचेतु रीरिचः ।

मा नो रीराम् वद भानितो वपीरुचिचनः मदमिषा ववाचयै ।

— पं० १३ म० १६ ।

नतमं ह इति सूत्रम् ॥ इति वा इति मे मम इति सूत्रम् ॥

अनेन सत्यवतमाप चायमुचिजन्मानः उच्यते पावकाः ।

— म० ७ पु० १६ अ० १९ ।

* नतमं ह न दुरितं देहाखी चरममे ।

उज्जोषसो यमव्येसा मित्रो नयति चरमो अतिदिपः ।

नतमं ह न दुरितं कुतश्चन नारायणकृतिवर्गं वाचिमुः ।

विद्या इदंकादरसो विवाचसे सं सुमोपा रचमि नृपचरमे ।

एतयोरेकतरं सन्नाखीनां वेदितव्यम् ।

+ इति वा इति मे ममो नामचं समुवाचिनि ।

कुविमोमकापामिति । १

प्रवाताइव दीपत सन्ना पीता अय सत ।

कुविम् — १

सन्ना पीता अयसतरस मन्नाइवाचः ।

कुविम् — २

उप नामतिरस्त्रित नामा पुचमिचमिचम् ।

कुविम् — ३

अह मटेव वध्वर पय्येचामि उदाममिम् ।

कुविम् — ४

महि मे अचिपयनायान् सुः पच मटेवः ।

कुविम् — ५

महि मे रीदसो उमे अय पचं अममति ।

कुविम् — ६

अभिद्यां, महिना मृव ममीनां इचिचो महीम् ।

कुविम् — ७

इन्नाहं इचिचो मिनां मिदधाहीह वेदया ।

कुविम् — ८

यदन्ति यच्च दूरका * इत्याद्याः पावमान्यः ॥

नोवन्ति पृथिवीमर्धं जंघनानीह विहवा ।

कुविम् — १०

दिदिमि अन्तः पक्षोऽधीचम्वनकोलवम् ।

कुविम् — ११

चङ्गमन्ति नङ्गान्नीऽमिनम्वमुदीवतः ।

कुविम् — १२

मङ्गो चान्तरं कन्तो देवेभ्योऽव्यवाङ्मनः ।

कुविम् सोमस्यापामिति । १३ अथ

१० न ११८ २

* यदन्ति यच्च दूरके भवं विन्दित मानिच ।

यवमान्य वितन्वति ।

— ११ २ ६० ।

यवमान्यः सो अथ नः पवित्रेषु विचरन्ति ।

यः सोता य पुनस्तु नः ।

यस्य पवित्र मिर्चन्त्ये विततमन्तरा ।

मन्त्र तेन पुनीति नः ।

यस्य पवित्रमिर्चन्त्ये तेन पुनीति नः ।

मन्त्रस्यैः पुनीति नः ।

अमास्या देव सवितः पवित्रेषु सवेन य ।

नां पुनीति विवतः ।

विभिन्न देव सवितर्देविर्देः सोमचामिति ।

अथ दधेः पुनीति नः ।

पुनस्तु नां देवजनाः पुनस्तु वसवो चिवा ।

विचे देवाः पुनीत ना आत्मवेदः पुनीति ना ।

ममाम्ने वर्ष इत्येका ऋक् ३ ।

चद्रस्तं च ।

एवं मार्जनं कृत्वा हिरण्यवाहं कृत-सपिण्डीकरचस्य दि-
दैवत्वम् अकृतसपिण्डीकरचस्य एकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

इदं च यदीयमस्ति संस्क्रियते तदेवत्वम् ।

ततस्तथैव स (अ) ऋषिपिण्डान् दत्त्वा तथैव तिलतपणादिकं
च कृत्वा यक्षकटमादिना सिम्भा पुष्पैः प्रपूज्य अजिमादि-
पूर्वाङ्गपञ्चचतुष्टयमध्ये केनचित् पक्षेण वेष्टयित्वा सुवर्णमौक्तिक-
कण्ठपद्मालनीलमञ्जीनस्थिषु प्रक्षिपेत् ।

प्रप्यायस्य प्रस्यटस्य सोमं विचंभिषयभिः ।

देवस्य पुनस्य ऋषिः ।

उक्ता प्रियं पमिषत यधानमापती हधम् ।

अगन्धं विभतोमसः ।

अलाप्यस्य परधुर्नमात्रं तनापवस्य देव सोम ।

आस्यं चिदैव देवसोम ।

यः पावसानोर्वधति अविभिः सधतं वसम् ।

सर्वं स पुनस्यति अदितं मातरिषणा ।

पावसानोर्वो अर्धति अविभिः सधतं वसम् ।

तस्यै स्वरस्यतो दुर्धं चोःर अपिमंमुदकम् । १९

म ८ न ६० ।

* ममाधे वर्षं विदुर्वेचसा वयं विधानात्वात् पुनस्य ।

* ममा ममना प्रदिमचतलस्ययाध्यक्षेण पुनसा जयस्य ।

तत उदीरता * मितिसूत्रेण षष्ठोत्तरशतं तिलाण्यं जुहुयात् ।

ततस्तान्त्रपुटे अस्त्रीनि निधाय . अक्षतचण्डालपतितादि-
अर्थः शुचिस्त्रीर्थं गच्छेत् । ततस्त्रीर्थे सास्त्रि ज्ञात्वा पक्षाशपत्र-
पुटे अस्त्रीनि निधाय अमुकगोचस्य अमुकदेवशर्मणोऽपुन-
रावृत्तिकत्रक्षलोकावाप्तये अमुकतीर्थे अस्त्रिप्रक्षेपमहं करिष्यामीति
संकल्प्य अस्त्रीनि पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य हिरण्यादिमिश्रितानि
क्षत्वा मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणतोऽवेष्टमाषो नाभिमात्रे जले
स्थित्वा “ नमोऽस्तु धर्मायेति ” मन्त्रेण तीर्थे प्रक्षिप्य ज्ञात्वा जला-
दहिरागत्य सूर्यं नत्वा हरिं स्मृत्वा अमुकदेवशर्मणः क्षतेतद-
स्त्रिप्रक्षेपकर्मणः साङ्गुष्ठार्धम् इदं रजतं चन्द्रदैवत्यं ब्राह्मणाव
सम्प्रददे इति पिण्डक्षत्वाद्भजतं दक्षिणां दद्यात् ।

तदुक्तं श्रौतकीये —

हेमन्नाहं ततः कुर्यात् पितृनुद्दिश्य यज्ञतः ।

पिण्डदानं विधायाय प्रकुर्यात्तिलतपेचम् † ॥

* उदीरतां सृतात्पुनरुदीरयः शुद्धवानासी अलः ।

आर्हावन्नि तममापनुज्ञा विष्णुस्यवसोविभातोः ।

उदीरतामवर उत परास उन्मथमाः सोम्यासः ।

असुं यईयुरक्षकान्तश्च सोमोऽवन पितराः हविषु ।

अनयोरेकतरेच —

† पिण्डदानं प्रकुर्यात् इत्यत्र तिलतपेचं ।

इत्याक्षरे पाठः ।

अजिनं कम्बला दर्भा गोक्षेयाः शानमेव च ।
 भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं क्षुतम् ॥
 क्वचित्तु गोक्षेया भूर्जपत्रकम् । ताडपत्रं च नेत्रं चेतस्त्रां वेष्टन
 सप्तकमिति पाठः ।

हेमं च मौक्तिकं रुप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
 निक्षिपेदस्त्रिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नात्यथा ॥
 ततो ह्येवं प्रकुर्वीत तिस्राण्येन विचक्षणः ।
 सदीरतेति सूत्रेण कुजेदष्टोत्तरं शतम् ।
 ततः क्षिपेत् सुतीर्थेषु स्नानार्थदोषो न विद्यते ।
 मूत्रे पुरीषे चाचामं * कुर्यात्कास्त्रीनि धारयन् ॥
 असृष्टहीनजातिसु शुचिः स्यात् स्नानिलेशयः ।
 इदं कर्मापसंख्येन कार्थमित्याह शौनकः ॥

काशीस्नानेऽपि —

धनञ्जयोऽपि धर्म्यान्ना मातृभक्तिपरायणः ।
 आदायास्त्रीम्वद्यो मातुर्गङ्गां गन्तुं प्रचक्रमे ।
 पञ्चगव्येन संस्नाप्य ततः पञ्चासृतेन च ।
 यक्षकर्मलेपेनं लिप्ता पुण्यैः प्रपूज्य च ।
 आवेष्ट्य नेत्रवस्त्रे च ततः पटाम्बरे च ।
 ततश्च सुरवस्त्रे च ततो माञ्जिष्ठवाससा ।
 सुरवस्त्रं श्वेतचीनांशुकम् ।

नेपासकम्बलेनाथ मृदा चाय विशुद्धया ।
 ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुर (त्रा) स्थीग्ययो वणिक् ।
 असृष्टहीनजातिः स शुचिमान् स्थण्डिलेशयः ।

व्यासः —

पट्टवस्त्रं च कौशियं माश्लिष्ठं प्रवेतवस्त्रकम् ।
 कम्बलं शाणपट्टौ च भजिनं च तथोत्तरम् ।

इति

तेषां वेष्टनसाधनानां वेष्टनक्रमाणां च विकल्पः ।
 इति विधानपारिजाते अस्त्रिवेपविधानम् ॥

अथ प्रकीर्णकास्तीर्थधर्माः ।

तत्र देवसः —

तर्पणं पितृदेवानां आह्वदानं सदक्षिणम् ।
 तीर्थं तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥
 विशिष्टख्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते ।
 स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

ब्राह्मणेभ्यो * भूमिदानं देवपूजाकराय वा ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेव प्रवर्तते ॥
तथा पञ्चासृतस्नानं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
कुर्यात् सर्वेषु देवेषु यात्रायाः फललिप्सया ॥

तथा —

देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं दृढस्नानमतः परम् ।
अष्टकत्वोन्मज्जपैः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
प्रादुर्गङ्गाजलैः स्नानं दृढस्नानं समं बुधाः ॥ *

भार्गो तु विधेयः —

अर्घद्रव्यविधेयेण गङ्गातोयेन यः सकृत् ।
मागधपस्वमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
भानवेऽर्घं प्रदद्यात् स्वकीयपिष्टभिः सह ।
पुत्रपौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
अर्घ्यं चात्र अष्टाङ्गायाद्वा ।

तत्त्वज्ञानं स्कान्दे —

आपः क्षीरं कुशापाणि चृतं मधु गवां दधि ।
रत्नानि करवीराणि रत्नचन्दनमिच्छपि ॥
अष्टाङ्गार्घ्यीऽयमुद्दिष्टस्वती च रवितोषणः ।

तत्र प्रदक्षिणायां विशेषः संयुक्ते —

एकां चण्डां रवी सप्त तिस्रोदद्याद्दिनायकै ।
चतस्रोविष्णवे देयाः शिवस्याहं प्रदक्षिणाम् * ।

तथा —

शिवप्रदक्षिणं कुर्वन् सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।
द्वयं चण्डं द्वयं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

गच्छेदितिशेषः ।

नमस्कारेऽपि विशेषः —

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भेऽन्दिरे ।
अपहोमनमस्काराच्च कुर्याद्दिवतालये ॥
अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।
वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदाः ॥

देवीपुराणे —

देवसत्पापनयनं † देवागारसमूहनम् ।
स्त्रापनं सर्वदेवानां गोप्रदानफलं स्मृतम् ॥
समूहनं सन्मार्जनादि पतितस्त्रोत्थापनं च ।

* एकां चण्डां रवी सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायकै ।

चत्वारि विष्णवे कुर्यात् शिवस्याहं प्रदक्षिणमिति वृत्तं निबन्धेन पाठः ।

† देवसत्पापनयनमिति तौबंसेनैव पाठः ।

पाप्मे —

द्रव्यमर्चं फलं तोयं शिवस्त्वं न स्पृशेत् क्षयितुम् ।
 लक्ष्म्येवैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
 मन्त्रिकापादमार्चं यः शिवस्तुपजीवति ।
 सोभाकोहात् स पश्येत् कल्या (न्ते) स्तं नरके नरः ॥

ब्राह्मेऽपि —

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदापयेत् ।
 ब्रह्माङ्गलम्भूमौ च दहेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।
 अन्येषामथ देवानां यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

इति

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देहं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ।
 वाङ्मतेभ्यस्तु तद्देहं गणेशादिनिवेदितम् ॥

विश्वेश्वरे तु नाथं नियमः —

एवं संपूज्य विधिवद्विश्वेश्वरपूजोदकम् ।
 त्रिः पिवेत्त्रिविधं पापं तस्येहायुः विनश्यति ।

इति स्कान्दे विशेषोक्तेः ।

शिवे तु ऋषेऽपि नमस्कारः कार्यः ।
 पशोः पशुपतेरथे दण्डवद् यः पतङ्गुवि ।
 पतन्ति पातकादास्तु मोक्षिष्यन्ति कदाचन ॥

इति विशेषोक्तेः ।

• नो तिष्ठन्ति सदा नृप । इति गणेशे पाठः ।

तथा —

तीर्थे प्रतिग्रहादिनिवृत्तिरपि कार्य्या ।

— — —

जीवनार्थं हृतं तीर्थं जीवनार्थं हृतं व्रतम् ।
 असत्या (च) च हृता वाणी तथा पैशुन्यवादि(नः)नी ।
 न तीर्थे प्रतिग्रहोयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तीर्थे प्रतिग्रहोयसु तीर्थविक्रयएव सः ।
 विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनादेनः ।
 जनाद्ने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम् ।
 यसु लोभाद्भिजः (क्षेत्रे) तीर्थे प्रतिग्रहकृचिर्भवेत् ।
 नेव तस्य परालोका नाथं लोकोदुरात्मनः ।
 गङ्गा गया कुरुक्षेत्रे तीर्थे चामरकण्ठके ।
 ददहदाति दारिद्र्यं गृह्णन् गृह्णाति भारत ॥
 महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्बलाः ।
 वृक्षास्ते हिजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ।
 न वेदवल्गमाश्रित्य प्रतिग्रहकृचिर्भवेत् ।
 अन्नानाहा प्रसादाहा जायन्ते नरकालयः ।
 इति पाश्चोक्तेः ।

तथा —

स्थितो वै नृपतेर्ह्यरिं न कुर्यादेदविक्रयम् ।
 हत्वा गार्वं परं मांसं भक्षयित्वा हिजाधमः ।
 अथ चेत् प्रतिगृह्णाति त्राह्यबोहसिर्जितः ।
 दशांशमार्जितं दद्यादेवं तत्र प्रहीयते ।

इति संघहीनेषु ।

पार्जितं चर्जितसम्बन्धिनम् ॥
 तीर्थवासिनसु विशेष उक्तः पादो पञ्चमाध्याये ।
 गृही चेदर्थानिरतो बहिरर्जितवित्तमुक् ।
 व्यवहृ (२) री च योग्योऽत्र गृहीयाद्विमलं वसु ॥

इति

भक्तघातिष्वं तु खेद्यम् ।

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां कदाचन ।
 भावे हि विद्यते देवस्तस्माद् भावं समानयेत् ॥

इति स्मृतः ।

तथा —

पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिवेद्यम् ।

• पाठोऽपि --

अथ सत्कृतापायं तत्तीर्थं वाति नाचवम् ।

च तीर्थगतसन्ध्याः कश्चिन् पापं व्यपोहति ।

इति

यज्ञो वा विविधो ब्रह्मंस्थिताचारं न रक्षति ।

देवसः —

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्र स्त्रीर्षेष्वायतनेषु च ।

यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नक्षरस्थमवापि वा ।

तद्वायेकमसा चेव नान्यत्तीर्थं विचिन्तयेत् ॥

अन्यदिति गङ्गातिरिक्ततीर्थविषयम् ।

गङ्गा तु सर्वतीर्थेषु सर्वव्या इत्युक्तं स्कान्दे —

ज्ञानकालेऽन्यतीर्थेषु कार्यं (कथं) ते जाह्नवी जनेः ।

विना विष्णुपदीं ज्ञान्यत् समर्थमवशोधने ॥

इति

कृतं च तीर्थयात्रादिफलं विष्णवे समर्पणीयमित्युक्तं ब्राह्मे ।

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्णोः पादार्पणेन हि ॥

नार्पयन्ति इती ये तु पुष्पानि स्वकृतानि वै ।

तानि निष्फलतां यान्ति श्रमएव फलं भवेत् ।

तथा —

तीर्थसेवा सदा कार्त्तुं मनुष्यैः पुष्पकामुक्तेः ।

वेदितेऽपि सदा तीर्थे अन्यत्र म्रियते यदि ।

शुभे देशे कुले धीमान् स भवेदेदविद्वजः ।

यात्रार्थं गतेन तु तीर्थे दिनत्रयं ब्रह्मणम् ।

तीर्थं समधिगम्याथ उपवासव्रतादिवृत् ।

त्रिरात्रोपोषितस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति श्रुतेः ।

यत्र तु विशेषतः —

पञ्च वा सप्तरात्रं वा पञ्च मासमथाधिकम् ।

निश्चेत्तीर्थदेशे तु यथाकालं नरः सदा ।

इति श्रुतिनियमोऽपि तत्र तावन्ति दिनानि ब्रह्मणम् ।

अथ प्रतियहमलमूत्रादिविसर्गनिषेधार्थं तीर्थ-
गर्भादिकमुच्यते ।

ब्राह्मे —

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्ब्रह्मचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नाभ्यः स्वामी कदाचन ॥

न तत्र प्रतिवृत्तीयात् प्राज्ञैः कथ्यमन्तरपि ।

इति

अत्र प्रवाहशब्दो जलावधुपलक्षकः । तेन पुष्करादौ तद्भाग-
वत्प्रादिके तीर्थे प्रवाहाभावेऽपि जलमवधीकृत्य ब्रह्मचतु-

ष्टयाभ्यन्तरे निषेधोऽप्येयः ।

दानधर्मोऽपि —

भाद्रकृष्ण (शुक्ल) चतुर्दश्यां * यावदाक्रमते जलम् ।

तावद् गर्भे किजानीयात्तद्रूर्ध्वं तौरमुच्यते ।

तौरावधिश्च ब्राह्मे —

सार्धश्चतुर्थतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते ।

तौराद् गव्यतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

गव्यतिमात्रं तटद्वये प्रत्येकं क्रोशद्वयपरिमितस्थानं क्षेत्रमित्यर्थः

अतएवोक्तं भविष्ये —

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्धशेषतः ।

दिशोदश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा नृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णां क्षेत्रसीमा तटद्वये ।

इति

अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायामेव नान्यथा † ।

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् फलातिशयहेतुतः ।

मलमूत्रविस्फूर्गादिपापमेष्वेवमेव तु ।

* भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां कदाचिद्दृश्यभावेन जलदृष्टाभावेऽपि किञ्चिद्गर्भमविरुद्धमेव
नक्षत्रं त्रैयम् ।

† गङ्गायां नात्र संशय इति तोकेनेति पाठः ।

अत्र गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धसर्वनदीषु । प्रसिद्धतर-
गङ्गागङ्गादिमहानदीषु तु उभयतः सार्द्धमतद्वैतमिति तौरे-
ऽपि निषेध इति गिष्टाभवन्ति । चेन्ने निषेधस्तु गङ्गाविषय
एव तत्रैव क्षेत्रकवनात् ।

यस्तु ब्रह्मपुराणे —

यत्र गङ्गा महाराज शम्भुस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिचैत्रं च तज्ज्ञेयं समन्तात् त्रियोजनम् * ।

इति त्रियोजनमित्यत्र सिद्धिचैत्रत्वकथनं । तद् गङ्गाचैत्र-
भरणे फलातिशयप्रतिपादनार्थं । न तु प्रतिग्रहनिषेधार्थम् ।

विपक्वस्तत्र योमर्त्विगङ्गायामिव नात्यथा ।

इति तत्प्रकरणात् ।

समन्तात् त्रियोजनमित्यत्र समन्तादर्थयोजनमिति पाठे तु
न कश्चिद्दिरोधः ।

अथ लिङ्गाद्यर्चने विशेषो निरूप्यते ।

नारदीये —

यः शुद्धेष्टार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमिन्नरः ।
न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता * प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥
तथैव शुद्धसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वयातनाभोगौ यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथैव प्रणम्येत्यर्थः —

पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।
आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-मश्नुते ।

तथा —

योविद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेषु यः ।
स कोटिज्जलसंयुक्तोरीरवे नरके वसेत् † ।
तदेतत् सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् ॥
न तु पुराणप्रसिद्धमहिमलिङ्गादिविषयम् ।
यदाप्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
तदा प्रभृति शुद्धञ्च योविदा नैव संस्पृशेत् ॥
इति शिवपुराणोक्तेः ।

* निष्कृतिर्लिङ्ग इति तोषसेतो पाठः ।

† आकल्य रीरवे वसेत् इति कश्चित् पाठः ।

अतएव स्वान्दे काशीलिङ्गानि प्रकृत्योक्तम् ।
 अदृश्यान्वपि (लिङ्गानि) दृश्यानि दुरवस्थान्वपि प्रिये ।
 मन्वान्वपिच कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥
 दुरवस्थानि स्त्रीशूद्रादिपूजितानि ।
 अस्मद्व्यसृष्टानीति कश्चित् ।

तथा —

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।
 शूद्रोवाऽनुपनीतोवा स्त्रियोवा पतितोऽपि वा ।
 क्षेत्रं वा शिवं वापि सृष्ट्वा नरकमयुते ॥
 महातीर्थस्य गमनमुपवासत्रतानि च ।
 संवत्सरं न कुर्वति महागुरुनिपातने ॥

तथा —

तीर्थस्नानं महादानं पराङ्गं तिलतर्पणम् ।
 अर्घ्यभक्षणं न कुर्वति महागुरुनिपातने ॥

पराङ्गं तद्भोजनमित्यर्थः ।

तथा —

वपनं मेघेन तीर्थं वज्रवेदं गुल्मिणीपतिः ।
 आहं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं (ना) वाम्बुजं वेदयित् ।
 अत्र आहं आहभोजनम् ।

अत्र ग्रहणादौ प्रतिप्रसव उक्तः ।

तथाहि लङ्गः —

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-
रर्क्षीदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
सुरासुरेण्वास्तमयेऽपि तीर्थे
यात्राविधिः संक्रमणेऽपि शस्तः ।

इति

उपप्लवोग्रहणम् गुह्यशुक्रास्तमयस्य निविहकालोपलक्षक-
त्वात् मद्गुह्यनिपातसिंहगुर्वादिकालान्तरेऽपि ग्रहणादौ च
न निषेधइत्यवगतव्यम् ।

केचिदस्थितेपार्थयात्रायाम् आश्वयत्नेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अस्थितेपं गयात्राहं आहं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत सपिण्डोकरणे कृते ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

उपवासीव्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

विप्रैः संपादितं तस्य सम्यक् तस्य तत् फलम् ।

अन्यच्च —

अश्वमेधे गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्देशनकाले च सूतकं नैव विध्यते ॥

सूतकमिति सूतकस्यापि उपलक्षकम् ।

एवं च श्रीप्रसन्नस्य समस्तसन्ध्यायनायां दानादिविषये दृष्टव्यम् ।

तथा —

यदे दत्तमुचं दानं गोष्ठे दत्तमुचं (कृतम्) भवेत् ।

पुष्कतीवेणु साहस्रमनसं शिवसन्निधौ ॥

तथा —

येषु तीर्थेषु वे देवा येषु तीर्थेषु वे दिवाः ।

येषु तीर्थेषु यस्तोयं विचिकित्सेव तत्र तु ।

एतेषु तपस्वतेष्वपि न विचिकित्सा कार्थ्यत्वार्थः ।

तथा —

न देवः पर्वताद्येषु न देवः शिवसन्निधि ।

देवविदामन्मयो (दिवि) इति भावेन दृश्यते ।

तथा —

यत्र यत्र इडा भस्मि र्बंदा यत्र महात्मनः ।

तत्र तत्र महादेवः प्रसाद मधिगच्छति ।

इत्यादयः प्रकीर्षधर्मैः ।

एवं यावदुक्तप्रकारेण तीर्थयात्रां कृत्वा व्यापारान्तराणां-
रश्च कष्टकृतेषु पुनर्मन्त्रिणादीन् सम्पूज्य पितृदेविन आद्यं कृत्वा
साधून् विप्रांश्च विष्ठादिना जलोच कृतकृत्यो भवेत् ।

तदुक्तं ब्राह्मे —

• प्रत्नान्तथापि पुनस्तुष्टेव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

एवं कुरु स्तुतौ तीर्थाद् यदुक्तं
फलं तत् स्यात्तत्र संदिग्धमस्ति ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टाक्षजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते-
विधानपारिजाते तीर्थयात्राविधानं समाप्तम् ॥

अथ प्रसङ्गादभ्यङ्गकालः प्रस्तूयते ।

तत्र हेमाद्री पराशरः —

मन्दे सोमे बुधेऽभ्यङ्गोभूतपर्वोऽमीर्विना ।
अतीपातं संक्रमं च व्रतत्राहाहमेव च ॥
नेमित्तिकविशेषेषु निषिद्धेऽपि समाचरेत् ।

रत्नमाहायासपि —

रविस्त्रायं कान्तिं वितरति शशी भूमितमयो
शक्तिं लक्ष्मीं चान्द्रः सुरपतिस्तुष्टिर्विसहरन् ॥
विपत्तिं देव्यानां गुरुश्चिह्नभोगानुभवनं

दृष्ट्वा तैलाभ्यङ्गात् स्रग्दि कुरुते सूर्यतनयः ॥
बौधायनी नवम्यामपि तैलाभ्यङ्गं निषेधति ।

यथा —

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विधेयतः ।
तैलाभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्वस्यपि तथैव च ॥

अथ प्रतिपत्तयः स्मृत्यन्तरे —

रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां भौमवारे च वृत्तिकाम् ।
भागवे गोमयं क्षिप्त्वा वारदोषं न विन्दति ॥
तेले इतिधेयः । तैलं चात्र तिलोद्भवमेव । न कुसुमाद्युद्-
भवम् । तिलस्य विकारदोषोऽस्मिन्नि पाणिनिस्मरणात् । तेन
अन्यत्र न निषेधः ।

यद्योक्तं प्रचेतसा —

सार्धं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥
तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीत्यने ।

निषेध इत्यर्थः ।

अथ त्रिषिंशत्कासिकी निषेधविषयिणीति वेदितव्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् —

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मेघुर्न दन्तधावनम् ।

अथ ह्येवूदधिकारानि * तिष्ठित्वात्मासिकी कृताः ।

इति

इति तैसाध्यङ्गकालनिर्णयविधानम् ।

अथ उच्छोदकस्नानकालः ।

नित्यमुच्छोदकस्नानं काम्य (नित्य) नैमित्तिकादृते ।

आपः स्वभावतोनिध्याः किं पुनर्वर्द्धना युताः ।

तेन सक्तः प्रशंसन्ति स्नानमुच्छेन वारिषा ॥

इति

काम्यनैमित्तिकयोस्तु गर्गः —

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीतान्नः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृष्टिकं चैव यथावधि समाचरेत् ॥

इति

अथ आमसकालकालः ।

तत्र व्यासः —

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामसकैर्मरः ।

समर्पे नवर्पे चैव पर्यक्षासं विवर्जयेत् ॥

षट्त्रिंशत्कालेऽपि —

सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रान्ती रविवासरे ।

चन्द्रपूर्वापरानि च ज्ञानसामसकैश्चजेत् ।

तुल्यतामसकैर्विष्णुरेकादम्यां विविधतः ।

कार्तिकादिविधिवेषु एकादम्यां समाचरेत् ।

इति

अथ तिलककालकालः ।

षट्त्रिंशत्काले —

सप्तम्यामवसायां च संक्रान्तिचतुर्तित्वे ।

धनपुत्रकलत्रार्थं तिलककालं न संकल्पयेत् ॥

पुरा मकरसंक्रान्ती * खानं बोधैर्भनं तिलैः ।
कार्यमेव न सन्देहोरविवारादिकेष्वपि ॥

इति

अथ नूतनवस्त्रपरिधानकालः ।

तत्र श्रीपतिः —

मार्गस्थे च धनं व्रजः शशधरे क्लेशः सदा ॥ भूमिजे
वस्त्रं लाभकारं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्यदः ।
नानायोगरतिः प्रमोद्वनिताशय्यादिसाभो भृगौ
दीनः शास्त्रतरागवांश्च मनुजोद्धृत्वाम्बरं सूर्यजे ॥

अन्यत्रापि —

ब्रह्मानुराधवसुतिश्चविशाखहस्त
चित्रोत्तराश्लेषवनादितिरेवतीषु ।
जम्बूज्जीवबुधशुक्रदिनो (विधू)स्रवादी
धार्म्ये नव वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥

* पुराणेषु तुल्येति पाठं युक्तं मन्वानर्धे ।

† केशीभयमिति गणेशके पाठः ।

तथा —

रोहिणीषु करपञ्चकोऽग्निभि
 च्चात्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ॥
 रेवतीषु वसुदेवते ॥ च भि
 न्यव्यवसायपरिधानमिष्यते ॥

तथा —

वैभूतो च व्यतीपाते भद्रायामपि सर्वदा ।
नववस्त्रपरीधानं निश्चये यद्वहे तथा ॥

तथा —

जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिदौ
भौमि शुभे बुधदिने तु भवेत्तनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिषि भूगो प्रियसङ्गमाय
मन्त्रे मसाय च नवान्तरधारणं स्यात् ॥

• कल्पवृक्षे इत्यादि चत्वारि विद्यायाः पराजिताः ।

अथ चतुर्थः उच्यते । उच्यते । अथ चतुर्थः उच्यते ।

५ वसुदैवते भजिष्याम ।

‡ दीयते ज्ञानसर्वं जीयते वापनस्यः ।

तेन हीचेति मा घोषा पापबन्धना क्रिया ।

इति दीक्षायाऽन्त्यजिह्वत्वादप्यस्यैव सा कर्त्तुः, कायेति पतौद्यते ।

अथ दीक्षाकालः ।

आलोचने —

शरदसप्तमीयोगोदीक्षा * कर्मविधौ कृतः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽप्यत्रापि शस्यते ॥
 पूर्वाषाढास्नानचक्रे आषाढे मागशीर्षके * ।
 दीक्षां न कारयेद्दीमान्द्यमासेषु कारयेत् ॥
 पवित्रकतिष्विच्छापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ।
 कार्त्तिक्यां शुभनक्षत्रे वैशाख्यां राहुदर्शने ।
 मङ्गलक्षत्रयोगेषु विषुवेवृक्षवेसु च ॥
 अयनेषु च सर्वेषु मन्त्रोदीक्षा शुभप्रदा ।

तन्मात्रे —

रविवारे भवेद्विष्णुं सोमं शान्तिर्भवेत् किञ्च ।
 आशुक्लारकोहन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।
 बुधे सोम्यर्कमाप्नोति ज्ञानं स्वात्तु ब्रह्मसती ।
 शुक्रे सोमान्माप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे ।
 इति

* यत्र ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके दीक्षा मागशीर्षके तथा भवेत् ।

इति वचनैः सकृपि मागशीर्षके निषेधः कथयति दुर्योधनः ।

रक्षावन्ता —

चतुर्धा नवमीं षष्ठीमष्टमीं च चतुर्दशीम् ।
पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तये मुमुक्षुषु ॥

नक्षत्राण्यपि तत्रैव —

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणं चाश्विनो तथा ।
सावित्रं त्वष्ट्रवायस्यै नैऋतं मेतमेव च ।
तिष्यं चित्रोत्तरार्द्रां च शिष्यस्य च त्रिजम्भम् ।
नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मसु सुव्रत ।
इति

तथा —

यातिथिर्यस्य देवस्य तत्तिथौ तन्मनुष्यः ।
तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत् ।
सद्गुरुलाभे न तिथ्यादिनियमः ।

तदुक्तं तत्त्वसागरे —

तिथिं विनापि दीक्षाया विगिष्टावसरं शृणु ।
दुर्लभे सद्गुरुणां तु सकृत् सकृ उपस्थिते ।
यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुसारतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपक्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किन्तु यदैवेच्छातो गुरुर्वेदेत् ।
स्वेच्छावामे तु सद्गुरौ इति च पाठः ।

तथा —

शुक्लपत्रे हरेर्दीक्षा इदं दत्तां संक्रमेऽपि च ।

अङ्गणे शीतगोभानोः सद्गुरोरागने तथा ।

इति पञ्चरात्रे ।

इति दीक्षाकालविधानम् ।

अथ गृह्णारम्भकालः ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्ता वैशाखे बन्धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुचौ * ।

आवणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये † प्रवसेद् गृही ।

कलहसाक्षिणे मासि श्रुत्या नश्यन्ति कार्तिके ।

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे काम्यसङ्ग्रहः ।

माघे भवेदनिभयं फाल्गुने शीरशुत्तमा ।

* शुचौ कनङ् ।

† नभस्ये माघपदे ।

गृहारम्भे फलं चैतच्चेत्यादिषु वचनात्मम् ।

इति

विष्णुसर्गोत्तरे तु —

नक्षत्रे कुम्भगे भानो मिङ्गे कर्कगे तथा ।

पूर्वाख्यं पश्चिमाख्यं च तदा गेहं प्रकल्पयेत् ॥

रत्नमालायामपि —

कर्कानक्षत्रहरिकुम्भगतेऽर्के

पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।

तौलिमेघवृषवृश्चिकयाते

दक्षिणोत्तरमुखानि च तानि ॥

इति

नक्षत्राणि ज्योतिर्निबन्धे —

ध्रुवाणि भानि यस्तानि शाकभं नेष्टुतं तथा ।

वायव्यं वैष्णवं पौष्णं पुष्यं सावित्रमेव च ॥

इति

विष्णुसर्गोत्तरे —

स्थिरे लब्धे स्थिराग्निं च कर्तुं शोषयाम्बितं ।

गृहारम्भः प्रशस्तः स्याद्विधिं चोत्तरायणे ॥

। गेहि उत्तराग्निं रोहिणी च ध्रुवाणि । शाकभं ज्येष्ठा । नेष्टुतं मृगशिरा ।

वायव्यं कर्कः । वैष्णवं मृगशिरा । पौष्णं रेवती । सावित्रम् उत्तरा ।

पुष्यं मृगशिरा ।

यस्य सौम्यग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चाथ भार्गवः ।
पापाश्चेपचयस्थाने तस्य सङ्गनिवेशनम् ॥

इति

त्रिषङ्गेकादशदर्शमानि उपचयस्थानानि ।
अथोपचयसंज्ञा स्यान्निलाभरिपुक्कर्मणाम् ।

इति वचनात् ।

विश्वकर्ममते —

कन्याप्राप्ते रवौ सम्यङ् नारभेत गृहं सुधीः ।

धनुःस्थिते रवौ कार्ये नैव गेहं कदाचन ।

तथा —

यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेहं न कारयेत् ।

मिथुनस्थोयदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।

अस्तं गते गुरौ शुके गृहकारण्योन शस्यते ।

प्रासादे चैवमेव स्यादापीकूपेषु चैव हि ।

शालाविधिसु स्तवधृत्वादवगन्तव्यः । अन्यभूयस्वभिया नेह-
प्रपञ्चते ।

प्राचीसाधनसिद्धान्ते —

वृत्तेऽश्वसुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थशङ्खीः क्रमाद्

भाप्रयत्नं विशत्यपेति च यतस्तत्रापरेन्द्रौ दिशौ ।

तत्कालापमजीवयोस्तु त्रिवराद् भाकर्णमित्याहता

हृन्मन्वाप्तमिनाङ्गुत्तेरयनदिश्येन्नी स्फुटा चासिता ॥

तथा —

अथवेष्टस्थितं दाह नैवान्यस्मिन् प्रयोजयेत् ।
न तत्र वसत भर्ता वसन्नपि न जीवति ।
इष्टका-काष्ठ-पाषाण-मृत्तिकाचूर्णमायधुम् ।
तत्रपथं बुधेः प्राक्तं दाहसंघं गृह्णाय वै ।
नूतने नूतनं ग्रस्तं जीर्णं जीर्णं प्रग्रस्तं ।
जीर्णं न नूतनं ग्रस्तं नो जीर्णं नूतने शुभम् ।

● अन्वयः —

उदकेन समीकृतायां भूमाविवृष्टप्रसाध
इत विनिवृत्तं तस्य कण्डे दाहमाह्वय इदं निवेष्ट
तस्य कथा तावन् इतं यत्र प्राप्नोति पुनश्च अपराद्धे
यत्नोनिवेष्ट तत्र पश्चिमपूर्वदिशि किम् भवतः ।
परन्तु यस्मिन् काले आयापयन्मोक्षतः यस्मिन् काले च
निर्मलतात्कालिकशोकेयाः कानिचो माय ।
तयारनरात्मन्वायायाः सर्वेन मुचिताह्वयस्या भवति
यह्मन्महान्दि फलं तेनेन्दो दिगुत्तरवर्तिता आत्मा भवति ।
यद्यप्येदंमे रविर्बलं । यदि दक्षिणं तदा दक्षिणतः ।
इव स्फुटा प्राची अथवा अस्तमित्यर्थः ।
तन्मन्वाह्वयः अन्वयः दिशि ॥

काष्ठसुतं नारदीये —

* भूक्षोदुम्बरचूताख्या निम्बस्रुहिविभीतकाः ।
दग्धाः कण्टकिनो वृक्षा वटाश्वत्थकपितृकाः ।
आगन्तिशिशुवाक्ताख्यास्विनीनीकाश्च निन्दिताः ।
अन्ये च गृहनिर्माणे वर्जनीयाः सदा द्रुमाः ।

तथा —

प्राचीहारे धनावामिदक्षिणे पुत्रशोकदम् ।
सौभाग्यं पश्चिमे हारे सौम्यहारेऽर्घसम्पदः ।
नवभागं गृहे कुर्यात् पञ्चभागं च दक्षिणे ।
त्रिभागं वामतः कृत्वा शेषहारं प्रकल्पयेत् ।

वृक्षनारदः —

स्नानागारं दिशि प्राच्यामान्नेय्यां पचनालयम् ।
याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।
ऐशाद्यां देवनागारमिति गेहविदो विदुः ।
अथ गृहवासुलेखनपूजावलिदानादिकं कर्त्तव्यं ।
तत् समग्रं चतुर्थस्तवके लिङ्गप्रतिष्ठाविधाने द्रष्टव्यमित्युप
रम्यते ।

अथ देवताप्रतिष्ठाकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।

माघे वा सर्वदेवानां * प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।

भुजबलभीमे —

युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विषुवद्वये ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ।

या तिर्य्यक् देवस्य तस्यां या तस्य कारयेत् ।

इति

तथा —

शुक्लपक्षः प्रतिष्ठायां प्रशस्तः सर्वदेवते ।

कृष्णपक्षत्रिभङ्गे तु प्रथमे स्थाण्डभावदा ।

मध्याह्नतीयभागं तु तृतीये कर्त्तृनागरी ॥

* एवमेव हि शुक्लस्य पक्षे व्यत्यास इत्यतः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

तजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चैमावदा भवेत् ।

+ माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रैश्चैत्रांपि ।

ज्येष्ठाश्विनीयोर्वाह इति प्रतिष्ठाकाले पाठः ।

भोमिःश्विना प्रदद्येत बुधे न (नि) धनदा भवेत् ।
 गुरुणा गुणदा नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
 आचन्द्रार्कं श्विरा सीरे प्रतिष्ठा समुदाहृता ॥
 इति

तथा तत्रैव —

दृढायुर्धनदास्कीता तथा प्रतिपदि क्षृता ।
 द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।
 चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति पञ्चम्यां श्रियोयुता तथा ।
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां भोगनाशनी ।
 अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां तु विनश्यति ।
 भद्रकात्याः क्षता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा क्षता ।
 एकादश्यां तथैवोक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यामपि तथा चतुर्दश्यां विनश्यति ।
 क्षणपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामप्रदा भवेत् ।

इति

नक्षत्राणि मास्ये —

आषाढे ई तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्विनश्रवणोदित्यः पूर्वा भाद्रपदा तथा ।
 ज्येष्ठोऽश्विनी रेवती च पुष्योमृगशिरस्तथा ।

द्वितीयः स्तवकः ।

६६२

अमुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

हे आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे ।

उत्तरात्रयमुत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदा च ।

तथा —

वेधूती व्यतिपाते च भद्रायां च दिनस्ये ।

चन्द्रतारावलाभावे प्रतिष्ठां न समाचरेत् ।

राशिफलमपि विष्णुधर्मोत्तरे —

ज्येष्ठाश्विदये कर्तुः क्षिप्रं नायकरी भवेत् ।

द्वितीये धननाशाय द्वितीये कर्तुं वृद्धिदा ।

चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।

षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशनी ।

अष्टमे मृत्युदा नवमे धर्मनागनी ।

दशमे कर्मणां हर्षा लाभे * लाभकारी भवेत् ।

द्वादशे तु भयाय व्यात् प्रतिष्ठा मनुजैः कृता ।

ज्येष्ठश्रद्धादये शस्ता धनधान्यकारी भवेत् ॥

इति

तथा -

रविदेशत्रिषट्संख्यो राहुस्त्रिदशसंस्थितः ।

त्रिषट्संख्यानगताः शस्ता मन्दाग्नारककेतवः ।

* लाभे एवादर्शे ।

शुभाः क्रूराश्च पापाश्च सर्वे एकादशस्थिताः ।
 यतीनां सर्वकालेषु लिङ्गस्मारोपणं शुभम् ।
 शुक्लपक्षे स्थिरे लग्ने हरिः स्याद्योनरैः सदा ।
 मातृभैरववाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुरहन्त्राश्च स्याद्यावे दक्षिणायने ॥

इति

अथ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे —

तस्मिन् सलिलसम्पूणे * कार्तिके च विशेषतः ।
 तडागं च विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥

इति

वज्रपुराणे —

वापीकूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
 सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ।

* तस्मिन् तदानीं दशमेः सलिलसम्पूणे इत्यनेन देवाद्यादी यन्त्रजलस्य
 प्रतिष्ठा न प्रत्येकं प्रत्येकं

कर्कटे पुत्रलाभाय वीर्यं तु मकरे भवेत् ।
 मीने यशोऽर्थलाभश्च कृष्णे च सुवह्मदकम् ।
 वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके च जलं भवेत् ।
 पिण्डदमिश्च कन्यायां तुलायां श्रेष्ठं प्राप्नुयती ।
 सिंहोमेवाधनुर्नामं लक्ष्मणाश्च (लक्ष्मण) द्विजं यच्छति ॥

इति

वह्मदके वाय्वादी तु कालनियमांनाप्नोत्युक्तं
 भविष्योत्तरे —

सुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र प्रमाणसहितं यतः ॥
 तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं इति पूर्वोक्तेषु ।
 तद्विधानं तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

अथ बहुप्रापणाधिवासनकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

सायं च प्रारभेद्योगान् रक्षासूत्रप्रवन्धनम् ।
 स्नापनं प्राञ्चलं चैव गर्भस्थासं तत्रैव च ।

अधिवासा (नि) दिसर्वाणि मध्वरात्रे तु कारयेत् ।

रात्र्यन्तेके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकम् ।

कुर्यात् सर्वं महासर्वं तथाऽशुभनिवृत्तये ॥

इति अङ्गरार्यणाधिवासनकालः ।

अथ गर्भाधानादिषोडशकर्मकालास्तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः ।

इह विस्तरभीत्या पुनर्नीच्यन्ते ।

अथ श्रीविष्णुपूजाकालः ।

नारदोयं —

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ।

अशक्ती विस्तरेणैव प्रातः सम्यग्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ।

मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिम् ।

सम्यग्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति

अथ देवताविशेषे कालविशेषः ।

भविष्यपुराणे —

प्रतिपत् पावकी प्रोक्ता द्वितीया शमनस्य च ।
 तृतीया गिरिपुत्रास्तु चतुर्थी विप्लवारिणः ।
 पञ्चमी सप्तम्यस्तु षष्ठमूर्त्तेश्चाष्टमी ।
 नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिशामपि ।
 एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः ।
 त्रयोदशी त्वनङ्गस्य भूतशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी प्रजेशस्य पितृणां दशरथतः ॥

इति

अथ नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः ।

देवीपुराणे —

अश्विन्यामाश्विनाविष्टु दीर्घावुर्जायते नरः ।
 आश्विनियं यदीपकायाम् अश्विनौ

अग्नी कात्यानली चैव ब्रह्मेन्दुश्चापि शङ्करः ।
 अदितिन्याहृषितरोभगार्थमदिवाकराः ।
 त्वष्टाऽनिलेन्द्राग्निमित्रा इन्द्रो रक्षःपतिर्जलम् ।
 विश्वे हरिर्वसु जलपत्येकचरणाः क्रमात् ।
 अहिर्बुध्नुकपूर्वाख्या * अश्विन्यादिविमान् यजेत् ॥

इति

अथ नामसङ्कीर्तनकालः ।

भार्गव्येयपुराणे —

अग्निं हस्तिनं चैव शार्ङ्गिणं गदिनं तथा ।
 मोक्षार्थं प्रजपेद्भ्राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु (क्षरेत्) क्रमात् ।
 व्यवहारेऽजितं चैव मत्स्यकूर्मौ जले क्षरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजम्भये संयामि त्वपराजितम् ।
 मेघवाधे हवीशेयमौषधे चायुतं जपेत् ।
 तार्क्ष्यजानुक्षरणादापदोमुच्यते नरः ।
 क्षरदुष्टे शिरोरोगे विषवीर्ये च दारुणे ।

* अहिर्बुध्नक इत्यत्र अहिर्बुध्न इति कश्चिन्मतेषु पाठः ।

यद्दत्तप्रीडाम् देववाधादिकेष्वपि ।
 दत्तुर्वैरिनिराधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अश्वकारे तथा घोरे नारसिंहेति कीर्त्तयेत् ।
 सत्याने कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रस्थापे माधवं नरः ।
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ।
 नारायणं सर्वकालं सुतप्रसन्नमदादिषु ।
 ज्ञाने दानेऽर्चने ह्येते प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
 कीर्त्तयेद्वासुदेवं च अनुक्तेष्वपि माधवम् ।
 आत्मोद्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिश्चयं ध्येयोनम्रायणः सदा ।
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् ।
 सर्वाणि सितैः हि भवन्ति पुंसाम् ।
 तथाप्यथेष्टं खलु देवतानां ।
 तेषु कार्येषु जपेत् भक्त्या ॥
 अनेकेषु निबन्धेषु यावानर्थ उदीरितः ।
 स सर्व्वः संगृहीतोऽत्र विद्वानमुदे मया ।
 अस्या भागोरथी यस्य नागदेवः पिता मुषीः ।
 तेनात्मनो रचितः कालनिर्णयसंग्रहः न ।
 अनेन प्रीयतां देवान्छीमः सर्वदा मम ।
 यस्य प्रसादाद्ब्रह्माद्याः सिद्धिर्माप्स्यन्ति सर्वदा ॥
 अनेन यन्त्रदीपेन सप्तदेहात्मकं तमः ।

विद्यालक्षारिवासे

निरस्य कर्षं कुर्वन्तु निर्भया आनिसंसदि ॥

इति श्रीमत्प्राज्ञदेवभट्टाचार्येण श्रीमदगस्तभट्टेन विरचितं विद्या
लक्षारिवासे कालनिर्णयविधानां समाप्तम् ।

